

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
AKADEMİK Z.M. BÜNYADOV ADINA
ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU**

BAYRAMOVA LALƏ MƏZAHİR QIZI

**“ƏYYƏMU-L-ARAB”
CAHİLİYYƏ DÖVRÜ
ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ
ABİDƏSİ KİMİ**

BAKI – 2021

Elmi redaktor: Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva
akademik

Rəyçilər: Vilayət Cəfər
filologiya elmləri doktoru, professor

Mahirə Quliyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Lalə Bayramova. “Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrü ərəb
ədəbiyyatının abidəsi kimi. Bakı: “Elm”, 2021, – 360 s.

ISBN: 978-9952-523-10-4

“Əyyəmu-l-arab” – “*أيام العرب*” (“Ərəblərin günləri”) toplusunun “Əyyəmu-l-arab fi-l-cahiliyyə –” *أيام العرب في الجاهلية* (“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”) adlı birinci hissəsi Azərbaycan şərqsünaslığında ilk dəfədir ki, ilkin mənbə əsasında ərəb dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə edilmiş, elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Elmi redaktordan	10
Giriş	14

I FƏSİL. “ƏYYƏMU-L-ARAB”IN YARANDIĞI DÖVRÜN MƏDƏNİ-TARİXİ MÜHİTİ VƏ TƏDQIQI TARİXİ.....

1.1. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun yarandığı dövrün mədəni-tarixi mühiti	18
1.2. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””ın günlərinin yaranma səbəbləri	35
1.3. “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”)in araşdırılması	45

II FƏSİL. “CAHİLİYYƏ DÖVRÜNDƏ “ƏYYƏMU-L-ARAB””IN GÜNLƏRİNİN ƏDƏBİ TƏHLİLİ

2.1. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunda ərəb poeziyasının inikası	57
2.2. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””da ədəbi bazarların təsviri	86

III FƏSİL. “ƏYYƏMU-L-ARAB” (I HİSSƏ) “CAHİLİYYƏ DÖVRÜNDƏ “ƏYYƏMU-L-ARAB””IN BƏDİİ TƏRCÜMƏSİ.....

1. Buhtunəssarın ərəblərlə döyüşü	97
غزوة بختنصر للعرب	
2. Fil sahiblərinin Məkkətu-l-Mükərrəmə ilə döyüşü	99
غزوة أهل الفيل لمكة المكرمة	
3. Qatafan, Bəkr, Təğlib və bəni Qeyn ilə Zuheyr bin Cənab əl-Kəlbinin müharibə etməsi	105
حرب زهير بن جناب الكلبي مع غطفان وبكر وتغلب وبني القين	
4. Bəradan döyüşü.....	109
يوم بردان	

5. İmru-l-Qeysin atası Hucrun öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr	112
قتل حجر أبي امرئ القيس والحروب الحادثة بمقتلة إلى أن مات امرؤ القيس	
6. Xəzzəz günü (hadisəsi)	123
يوم خزاز	
7. Bəsus müharibəsi	125
حرب البسوس	
8. Uneyzə günü (hadisəsi).....	136
يوم عنيزة	
9. Zənaib günü (hadisəsi).....	136
يوم الزنائب	
10. Varidat günü (hadisəsi).....	136
يوم واردات	
11. Haris əl-Arac və Bənu Təğlibin döyüşü	144
حرب الحارث الأعراب وبنو تغلب	
12. Aynu Əbağ günü (hadisəsi)	146
يوم عين اباع	
13. Həlimə çəmənliyi günü (hadisəsi) və Munzir bin Maə-s-Səmanın öldürülməsi	148
يوم مرج حليلة وقتل المنذر بن المنذر بن ماء السماء	
14. Mudarrit əl-Hicəranın öldürülməsi	152
قتل مضارط الحجارة	
15. Birinci Kuləb günü (hadisəsi)	153
يوم الكلاب الأول	
16. Birinci Avara günü (hadisəsi)	157
يوم اواراة الأول	
17. İkinci Avara günü (hadisəsi).....	158
يوم أواراة الثاني	
18. Rahrahan günü (hadisəsi).....	161
يوم ررحان	
19. Əbs və Zubyan qəbilələri arasındakı Dahis və Ğubəra müharibəsi.....	173
يوم داحس و الغبراء	

20. Cəbələ dərəsi günü (hadisəsi)	195
يوم شعب جبلة	
21. Zatu Nəkiif günü (hadisəsi)	199
يوم ذات النكيف	
22. Birinci Ficar günü (hadisəsi).....	200
يوم الفجار الأول	
23. İkinci Ficar (qanunsuzluq) günü (hadisəsi)	201
يوم الفجار الثاني	
24. Zi Nəcəb günü (hadisəsi)	208
يوم ذي نجب	
25. Naf Qişava günü (hadisəsi).....	210
يوم نعف قشاوة	
26. Ğabit günü (hadisəsi).....	211
يوم الغابط	
27. Bənu Şeybanın Bənu Təmim qəbiləsinə hücum etməsi günü (hadisəsi).....	215
يوم لشيبان على بنى تميم	
28. Mubayid günü (hadisəsi)	216
يوم مبايض	
29. Zuveyreyn günü (hadisəsi).....	219
يوم الزويرين	
30. Mushalan günü (hadisəsi)	221
يوم المسحلان	
31. Suleym toplumunun Şeyban toplumu ilə müharibəsi.....	221
حرب لسليم وشيبان	
32. Cədud günü (hadisəsi)	223
يوم جدود	
33. İyad, Aşaş və Uzalə günü (hadisəsi).....	225
يوم الإياد وهو يوم أعشاش و يوم العظالي	
34. Şəqiqə günü və Bistam bin Qeysin qətli günü.....	227
يوم الشقيقة و قتل بسطام بن قيس	
35. Nisar günü (hadisəsi)	229
يوم النصار	

36. Cifar günü (hadisəsi).....	232
يوم الجفار	
37. Safqa və ikinci Kulab günü (hadisəsi)	233
يوم الصفقة والكلاب الثاني	
38. Zahru əd-Dəhnə günü	238
يوم ظهر الدهناء	
39. Vaqit günü.....	240
يوم الوقيط	
40. Mərrut günü (hadisəsi).....	244
يوم المروت	
41. Feyfu-r-Rih günü (hadisəsi).....	246
يوم فيف الريح	
42. Yəhamim günü (hadisəsi). Bu gün həm də Qaratu Huq adı ilə bilinir	248
يوم اليحاميم ويعرف أيضاً بقارات حوق	
43. Zu Tuluh günü (hadisəsi).....	250
يوم ذي طلوح	
44. Aqrın günü	252
يوم أقرن	
45. Sulan günü (hadisəsi).....	253
يوم السلان	
46. Zu Aləq günü (hadisəsi).....	255
يوم ذي علق	
47. Raqəm günü (hadisəsi).....	256
يوم الرقم	
48. Sahuq günü (hadisəsi).....	258
يوم ساحوق	
49. - 50. Ayar və Nəqia günü (hadisəsi)	259
يوم أعيار ويوم النقيعة	
51. Nəbat günü.....	260
يوم النباة	
52. Fərat günü (hadisəsi).....	262
يوم الفرات	
53. Bariq günü.....	262
يوم البارق	

54. Taxfət günü	263
يوم تخفة	
55. Nibac və Seytəl günü (hadisəsi).....	267
يوم النجاج الثيتل	
56. Fəlc günü (hadisəsi)	269
يوم فلج	
57. Şeyyitan günü (hadisəsi).....	270
يوم الشيطان	
58. Əvs və Xəzrəc qəbiləsindən təşkil olunan Ənsarın başına gəlmiş, Əvs və Xəzrəc qəbiləsi arasında baş vermiş hadisələr.....	272
أيام الأنصار وهم الأوس والخزرج اللتي جرت بينهم	
Ənsarın Mədinədə ağalığ etməsi və yəhudilərin Mədinədə hökmranlığının zəifləməsi və Fityavnın öldürülməsi	273
ذكر غلبة الأنصار على المدينة وضعف أمر اليهود بها وقتل الفتون	
59. Sumeyr müharibəsi	275
حرب السمير	
60. Hərb bin Kəb bin Amr əl-Mazinin yada salınması günü	277
ذكر حرب كعب بن عمرو المازني	
61. Sərara günü (hadisəsi).....	279
يوم السرارة	
62. Hüseyin ibn Əslət müharibəsi.....	279
حرب الحصين بن الأسلت	
63. Rabi əz-Zəfəri müharibəsi	280
حرب ربع الظفاري	
64. Fari müharibəsi günü	281
حرب فارح	
65. Hatib (müharibəsi) günü	284
حرب حاتب	
66. Rabi günü (hadisəsi)	286
يوم الربيع	
67. Bəqi günü	287
يوم البقيع	

68. Ənsarın birinci Ficar günü	289
يوم الفجار الأول للأنتصار	
69. Muabbis və Mudarris günü (hadisəsi)	290
يوم معيس ومضرس	
70. Ənsarın ikinci Ficar günü	292
يوم الفجار الثاني للأنتصار	
71. Buas günü	294
يوم بعاث	
NƏTİCƏ	301
ADLAR GÖSTƏRİCİSİ. ŞƏXS ADLARI	305
COĞRAFİ ADLAR	309
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	316
Azərbaycan dilində	316
Türk dilində	319
Rus dilində.....	321
Avropa dillərində.....	324
Ərəb dilində	326
İnternet	329
ŞƏRHLƏR VƏ QEYDLƏR	330
“АЙЯМ АЛЬ АРАБ” – КАК ПАМЯТНИК АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДЖАХИЛИЙСКОГО ПЕРИОДА	354
РЕЗЮМЕ	354
"AYYAMU-L-ARAB" AS A MONUMENT IN THE PERIOD OF ARABIC LITERATURE'S IGNORANCE "	355
SUMMARY	355

ELMİ REDAKTORDAN

“Əyyəmu-l-arab”- "أيام العرب" (**“Ərəblərin günləri”**) ərəb mədəni irs tarixinin başlanğıcı hesab olunan Cahiliyyə dövrünün ən qədim mənbəsidir. Əsər eyni zamanda islam dini yarandıqdan sonrakı dövrün də ən dəyərli mədəni-tarixi abidəsi hesab edilir. **“Əyyəmu-l-arab”** toplusu ərəblərin tarixi keçmişini, qədim mədəniyyətini, əcdadlarının sosial-mədəni yaşayış tərzini, xüsusilə, ədəbi həyatını öyrənməyimizdə bilavasitə mənbə rolu oynayan salnamədir.

Lalə Məzahir qızı Bayramovanın **“Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrünün abidəsi kimi** əsəri iki hissədən ibarət **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun **“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”** "أيام العرب في الجاهلية" (**“Əyyəmul-arab fi-l-Cahiliyyə”**) adlı birinci hissəsinin ilkin mənbədən istifadə edilməklə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcüməsi və elmi tədqiqini ehtiva edir.

Müəllif **“Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrünün abidəsi kimi** adlı bu kitabında əsərin yarandığı dövrün ədəbi-mədəni mühiti və onun tədqiqi tarixindən geniş şəkildə bəhs edir, ərəblərin məşhur günlərinin baş vermə səbəblərini və yaranmasının mədəni-tarixi şəraitini aydınlaşdırmağa çalışır. Lalə Bayramova mənşeyini şifahi şəkildə Cahiliyyə dövründən götürən **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun tədqiqindən bəhs edərək, klassik ərəb poeziyasının, qədim cəngavərlik eposlarının, eləcə də orta əsrlərin tanınmış ədiblərinin antologiyalarının **“Əyyəmu-l-arab”**dan bəhrələndiklərini elmi şəkildə əsaslandırır.

Daha sonra L.Bayramova **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”** toplusunun ərəb ədəbiyyatı tarixində mənbəşünaslıq baxımından rolunu araşdırmış, ərəb poeziyasının əsərin əsasını təşkil etməsini ön plana çəkmişdir. Cahiliyyə dövrünün İmru-l-Qeys, Tərəfə ibn əl-Əbd, Zuheyr ibn Əbi Sulmə, Ləbid ibn Rəbiə, Əntərə ibn Şəddad, Əmr ibn Kulsum, Haris ibn Hillizə, Nəbiğə əz-Zubyani, Əl-Əşə Meymun kimi tanınmış müəlləqə şairlərinin, Cərir və Fərəzdək kimi nəqaid ustadlarının, Həssan

ibn Sabit, Kəb ibn Zuheyr kimi erkən islam dövrü şairlərinin topluda həm tarixi, həm də ədəbi rolunu aydınlaşdırır, onların yalnız ərəb ədəbiyyatında deyil, eləcə də ərəb tarixində xüsusi rolunu vurğulayır.

Müəllif “**Əyyəmu-l-arab**”dan çıxış edərək sonralar şücaətlərinə dastanlar qoşulan, bədii yaradıcılıqlarına antologiyalar həsr olunan qəhrəmanların həm şair, həm də siyasi səhnəyə çıxaraq qüdrətli sərkərdə, siyasi xadim, qəbilə qurucusu missiyasını daşımalarının təsadüfi hadisə olmadığını qeyd edir, onların çoxşaxəli ədəbi-tarixi fəaliyyətlərinin ərəb qəbilələrinin siyasi və mədəni həyatda oynadığı rol ənənəsindən irəli gəldiyini ciddi şəkildə əsaslandırır.

Lalə Bayramova əsasən ərəb qəbilələrinin ən görkəmli nümayəndələrinin etno-milləti ənənələrə bağlılığı, etnik mənsubiyyətlərinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məqsədi, qan davalarının intiqamını alma amalı baxımından baş verən qəbilədaxili və qəbiləxarici müharibələrin elmi tədqiqinə xüsusi diqqət yetirir. Müəllif əsərdə paralel şəkildə cərəyan edən ədəbi və tarixi hadisələrin qəhrəmanlarının keçdiyi keçməkeşli yollara nəzər salaraq qəhrəmanların xalq arasından çıxmış, öz bacarığı sayəsində xalq qəhrəmanları səviyyəsinə çatmalarını xüsusi qeyd edərək, onları gənclərimiz üçün ən dəyərli örnək hesab edir.

L.Bayramova ərəb mənbələrinə istinad edərək, “Ukaz”, “Məcənnə”, “Qaynaqa” kimi bir çox məşhur ədəbi bazarların “**Əyyəmu-l-arab**” toplusunun yayılmasında, inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rolundan danışır. Xüsusilə, qədim tarixi və ədəbi əhəmiyyətə malik məşhur “bazar”ların o dövrün kütləvi informasiya vasitələri rolunu oynadığını xüsusi vurğulayır.

Beləliklə, müəllif geniş mənbə və elmi ədəbiyyat əsasında toplusunun çoxşaxəli məzmununa geniş və dərin nəzər salaraq onu dəyərli ədəbi salnamə baxımından yüksək dəyərləndirir.

Hər bir mövzunu hərtərəfli araşdırmaq üçün tədqiqatçıların ixtiyarında olan ən mühüm qaynaq ilkin mənbədir. Bu tədqiqatın əsasını “**Əyyəmu-l-arab**” toplusunun ilkin mənbədən ərəb dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş bədii tərcüməsi təşkil edir.

Ərəb ədəbiyyatı mütəxəssislərinə məlumdur ki, Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının ilkin mənbədən Azərbaycan dilinə bədii şəkildə tərcümə edilməsi, bədii tərcümə sayəsində ədəbi-tarixi məlumatların doğma ana dilimizdə mütəxəssislərə çatdırılması məsuliyyətli işdir. Bu baxımdan L.Bayramovanın **“Əyyəmu-l-arab”** kimi sanballı əsərin bədii tərcüməsini layiqincə yerinə yetirməsi təqdirəlayiqdir. Çünki, əsərin həm bədii tərcüməyə cəlb olunması, həm də elmi şəkildə tədqiq olunması və eləcə də, mənbələr əsasında şərh edilməsi gərgin zəhmət tələb edir.

Lalə Məzahir qızı Bayramova öhdəsinə götürdüyü qədim abidəyə nəinki məsuliyyətlə, həm də həvəs və məhəbbətlə yanaşmış, əsəri səlis, aydın, rəvan və ifadəli bir üslubda, yüksək peşəkarlıqla orijinala tam adekvat şəkildə tərcümə etmiş və tədqiqata cəlb etmişdir. Şübhə yoxdur ki, bu da **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun Azərbaycanda sevilə-sevilə oxunmasına kömək edəcəkdir.

L.M. Bayramovanın **“Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrünün abidəsi kimi”** adlı kitabı Azərbaycan şərqşünaslığında **“Əyyəmu-l-arab”** toplusuna həsr olunmuş ilk tərcümə və tədqiqat əsəridir. Həmçinin, Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatşünaslığının tədqiqi, tərcüməsi, təhlili, şərh sahəsində bu tipli tədqiqat işlərinin sırasında layiqli yeri olan əsərdir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinin Cahiliyyə adlandırılan ilkin inkişaf dövrünün həyatı və xarakteri ilə bağlı təsəvvürlərinin, tarixi və ədəbi faktlarının dolğun əks olunduğu bu kitabdan nəinki geniş oxucu kütləsi, həmçinin tarixçi və ədəbiyyatşünaslar da faydalana bilərlər. Eləcə də tədqiqatın və tərcümənin ehtiva etdiyi materiallardan ali məktəblərdə **“Ərəb ədəbiyyatı tarixi”**, **“Ərəb ölkələrinin tarixi”**, **“Şərq ədəbiyyatı tarixi”**, **“Şərq ölkələrinin tarixi”**, **“Dünya ədəbiyyatı”** və **“Ümumi tarix”** fənnlərinin tədrisində istifadə etmək mümkündür. Qədim abidənin tərcümə və tədqiq edilməsi təcrübəsindən yararlanaraq, ərəb və digər Şərq xalqlarının analoji abidələrinin (xalq ədəbiyyatı nümunələrinin) tədqiq və tərcüməsində faydalanmaq olar.

Beləliklə, Lalə Məzahir qızı Bayramovanın **“Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrünün abidəsi kimi**” adlı bədii tərcümə və elmi-tədqiqat əsəri **2020-ci il 27 sentyabrda** başlayan və Azərbaycan xalqının tarixi zəfəri ilə bitən 44 günlük **“Vətən”** müharibəsinin mübarizə ruhu ilə səsleşir. **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunda vətən, torpaq sevgisi qırmızı xətlə keçir. İtirilmiş yurd yerlərinin acı həsrəti qəbilə şairlərinin şeirlərinin misralarının canına, qanına hopub. Biri-birini tarixi ardıcılıqla izləyən qədim dünya tarixindən tanıdığımız – **“Bəsus”, “Ficar”, “Dahis və Ğubəra”** kimi müharibə motivli **“Əyyəmu-l-arab”** əsəri bu gün oxucusunu-qalib Azərbaycan xalqının övladlarını rəşadətə, əzmə səsleşir. **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunda yer alan ərəblərin döyüşləri müxtəlif səbəblərdən baş versə də, müharibənin başlıca səbəbi etnik və ərazi münacişəsi idi. Vətən müharibəsinin də baş verməsinin əsas səbəbi 1980-ci illərin sonlarından 1994-cü ilin mayına kimi Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında davam etmiş **“Birinci Qarabağ müharibəsi”**ndə (1992-1994) işğal edilmiş torpaqlarımızın, ərazi bütövlüyümüzün yenidən bərpası uğrunda mübarizədir! Tarixi Qarabağ torpaqlarından otuz il bundan əvvəl məcburi şəkildə didərgin salınmış azyaşlılar, bu gün Azərbaycan tarixinin qalib müəlliflərindəndirlər! 2020-ci ildə Azərbaycan tarixi yenidən qızıl hərflərlə, şərəflə yazıldı!

G.B.Baxşəliyeva
Akademik, AMEA akademik
Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru

GİRİŞ

Hər bir xalqın öz millətinin, xalqının adını dünya hüdudlarında tanıdan mədəniyyəti mövcuddur. Xalqın mədəniyyəti və tarixini layiqincə tərənnüm edəcək yaradıcılıq irsi hər xalqın özünəməxsus qədim ədəbi abidələridir. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuş, tarixin dərin köklərini öz mətnində şaxələndirən ədəbi abidələr adına layiq görülmüş epik əsərlər yetərinədir. “İlliada və Odisseyə” yunanların, “Gilgames” (Bilqameş) şumerlilərin, assuriyalıların və babillilərin, “Ramayana” və “Maxabxarata” hindlilərin, “Şahnamə” iranlıların, “Şinto” yaponların, “Rolande haqqında mahnı” fransızların, “Nibelunqa haqqında mahnı” almanların, “Kalevala” finlərin, “Narti” osetinlər, abxazlar, adıqeylər və cənubi Qafqaz xalqlarının, “Əmirani” gürcülərin, “Maaday Kara” altayların, “Kablandı Batır”-qazaxların olduğu kimi, “**Əyyəmu-l-arab**” - “**أيام العرب**” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusu da ərəblərin epik yaradıcılıq nümunəsidir.

Dünya xalqlarının ədəbi irsini nəzərdən keçirdikcə, şərq xalqlarının böyük ədəbi irsə sahib olduğunu görməmək qeyri-mümkündür. Qoca Şərqin qapısı sayılan ərəb dünyasının hər istənilən daşı, divarı mədəniyyət ocağıdır. Ərəb dünyası eləcə də müdrik əhvalatların, şirin nağılların, ibrətamiz hekayələrin beşiyidir. Sadə xalqdan bəhrələnən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini hər nəsil öz zövqünə görə dəyişmiş, artırıb əksiltmiş, öz həyatına, təsəvvürlərinə uyğunlaşdırmışdır.

Ərəbistan şərq ədəbi irsinin dərin köklərinin gedib çıxdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri - “**Min bir gecə**”, “**Əntərə**”, “**Həmzə əl-Pəhləvan**”, “**Əli Zibək**”, “**Seyf ibn Zi-Yəzən**”, “**Əyyəmu-l-arab**” kimi monumental ədəbi abidələrin vətənidir.

Təxminən min illik tarixi olan “**Əyyəmu-l-arab**” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusu bədii ədəbiyyatın və ədəbiyyat tarixinin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirdiyi üçün, bu gün də ədəbi-tarixi məlumatlarla zəngin mətni sayəsində müxtəlif forma,

metod və üsullarla oxucularına təsir göstərərək, elmi faydalara əsaslanmaqdadır.

“Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) ərəb ədəbiyyatı tarixinin ədəbi-mədəni irsinin başlanğıc dövrü hesab olunan Cahiliyyə dövrünün, eləcə də islam dini yarandıqdan sonrakı dövrün ən dəyərli mədəni-tarixi abidəsidir.

Cahiliyyə dövründə ərəblər qəbilə şəklində yaşayıblar. Onların sosial vəziyyəti mədəni irsin inkişafına birbaşa təsir göstərmiş, tarixlə ədəbiyyatın bədii sintezinə zəmin yaratmışdır. Qəbilələrarası baş verən döyüşlər ərəblərin həm qəhrəmanlıq şücaətlərini, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərini ortaya çıxartmışdır. Günlərini silsilə şəklində davam edən döyüşlərə həsr etmiş ərəb xalqı tarixi hadisələrdən ədəbi nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Cahiliyyə dövründə bir-birindən maraqlı hadisələrlə, tarixə imza atmış döyüşlərlə dolu **“Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”)** əvvəlcə şifahi şəkildə yayılmış, daha sonralar əsrlərin tarixi süzgəcindən keçmiş, təşəkkül və təkamül etdiyi tarixi dövrünün ədəbi-mədəni hadisələri mətninə əlavələr edilərək günlərinin sayı artırılmış, mövcud hadisələrlə zənginləşdirilmişdir. Cahiliyyə dövrünü əhatə edən “günlər” şifahi şəkildə toplanaraq, VIII əsrdə yazı yarandıqdan sonra, İslam dininin yarandığı dövrdə də “günlər” əlavə olunmaqla **“Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”)** toplusu halına salınmağa başlanılmışdır.

Nəhayət, Cahiliyyə dövründə baş verən günlər (döyüşlər, hadisələr) **“Əyyəmu-l-arabfi-l-Cahiliyyə”- “أيام العرب في الجاهلية”** (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**”), İslam dini yarandığı dövrdə baş verən günlər (döyüşlər, hadisələr) **“Əyyəmu-l-arab fi-l-İslam”- “أيام العرب في الإسلام”** (**“İslam dövründə “Ərəblərin günləri”**”) adı ilə toplu halına salınmışdır.

Azərbaycan şərqşünaslığında **“Əyyəmu-l-arab”- “أيام العرب”**(**“Ərəblərin günləri”**) toplusu bu günə qədər geniş şəkildə elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Azərbaycan şərqşünaslarından akademik Ziya Bünyadovun **“Azərbaycan VII - IX əsrlərdə”** (11), **“Dinlər, təriqətlər və**

məzhəblər” (12) və akademik Vasim Məmmədəliyevlə birlikdə tərcümə etdikləri “Qurani-Kərim” (34), professor Malik Mahmudovun “Klassik ərəb ədəbiyyatı” (37), akademik Gövhər Baxşəliyevanın “Bir Məcnun vardı...”; “Nəğmələr kitabı” (7), akademik Nailə Vəlixanlının “Ərəb xilafəti və Azərbaycan” (62), professor Vilayət Cəfərin “Əli qılıncı Zülfüqar” (14), professor Aida Qasımovanın “Cahiliyyə ərəblərinin əqli-mənəvi durumu” (31), şərqşünas alimlər Cinarə Mütəllimova və Könül Məmmədovanın “Ərəb ədəbiyyatı” (45) və başqa dəyərli alimlərin əsərlərində bizim tədqiqatımız üçün mənbə ola biləcək dəyərli fikirləri ilə həmin mövzuda ədəbi-nəzəri mülahizələri xeyli genişləndirmişlər.

Azərbaycan şərqşünaslığında elmi tədqiqata və bədii tərcüməyə cəlb etdiyimiz bu kitab iki hissədən ibarət olan “**Əyyəmu-l-arab**” - “أيام العرب” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusunun birinci hissəsidir. Əsərin “**Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə**” - “أيام العرب في الجالية” (“**Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri**”)” adlı birinci hissəsi ilk dəfədir ki, ilkin mənbə əsasında (Əyyəmu-l-arab) ərəb dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə edilərək, elmi tədqiqata cəlb olunur.

“**Əyyəmu-l-arab**” **Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının abidəsi kimi**” adlı kitab giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Kitabın **birinci fəsl** “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab**”” toplusunun yarandığı dövrün ədəbi-mədəni mühiti və tədqiqi tarixinə həsr olunmuşdur.

İkinci fəsildə “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab**”” toplusunun ərəb ədəbiyyatı tarixində ədəbi rolu aydınlaşdırılaraq, ərəb poeziyasının eposun əsasını təşkil etməsindən bəhs edilir. Məşhur ədəbi bazarların “**Əyyəmu-l-arab**” toplusunda geniş şəkildə təsvirindən danışılır. Məşhur ədəbi bazarların “**Əyyəmu-l-arab**” toplusunun ərəb cəmiyyətində geniş şəkildə yayılmasında, ərəb ədəbiyyatı tarixində inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rolu aydınlaşdırılır.

İşin **üçüncü fəsl** **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun ərəb dilindən Azərbaycan dilinə orijinalından bədii tərcüməsinə, elmi tədqiqat və bədii təhlilinə həsr olunmuşdu. Üçüncü fəsil bədii tərcümə olunmuş ədəbi-tarixi məlumatları doğma ana dilimizdə biz mütəxəssislərə çatdırma bilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün bizə məlum olan **“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”-“أيام العرب في الجاهلية”** (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) toplusu Əbu Ubeydə irsindən çox illər sonra erkən ərəb müəlliflərinin əsərləri vasitəsilə şərqşünaslıq elminə daxil olmuşdur.

Əziz oxucu! **“Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının abidəsi kimi”** adlı kitabın ərəsəyə gəlməsində ərəb müəllifi İbrahim Şəmsəddin tərəfindən 2002-ci ildə yenidən toplanaraq Liviyada nəşr olunmuş **“Əyyəmu-l-arab”-“أيام العرب”** (**“Ərəblərin günləri”**) toplusunun əsl əsas götürülərək, **“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə -“أيام العرب في الجاهلية”** (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) adlı birinci hissəsinin bədii tərcüməsi, tədqiqi və şərhini ilk dəfə olaraq, on beş illik gərgin zəhmət nəticəsində Sizlərə təqdim edirik!

I FƏSİL

“ƏYYƏMU-L-ARAB”IN YARANDIĞI DÖVRÜN MƏDƏNİ-TARİXİ MÜHİTİ VƏ TƏDQIQI TARİXİ

1.1. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” toplusunun yarandığı dövrün mədəni-tarixi mühiti

“Əyyəmu-l-arab” - “أيام العرب” (“Ərəblərin günləri”) toplusu ərəb ədəbiyyatı tarixinin qədim irsinə malik, zəngin sənət incisidir. Məşhurluğu ilə günümüzdə qədər gəlib çıxmış şifahi xalq ədəbiyyatı məhsulu olan bu dəyərli abidə ilə tanışlıq zamanı oxucunu maraqlandıran əsas amil onun yarandığı dövr və formalaşdığı ədəbi-tarixi mühitidir.

Məşhur ərəb alimi Hənnə əl-Fəxuri milli ərəb ədəbiyyatının inkişafını beş mərhələyə bölür:

1. İslamdan qabaqkı dövr (475-622);
2. Əməvilər dövrü (622-750) ;
3. Abbasilər dövrü (750-1258) ;
4. Osmanlılar-Türk hökmrənliyi dövrü (1258-1798) ;
5. Mədəni yüksəliş dövrü (XVII əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) (96, s. 1- 6; 192, s. 9).

Ərəb ədəbiyyatının köklərinin qədimliyi məşhur ərəb alimi Hənnə əl-Fəxurinin ərəb ədəbiyyatının inkişafını böldüyü beş mərhələdən biri – İslamdan qabaqkı dövrə (475-622) - yəni, Cahiliyyə dövrünə təsadüf edir. İslamdan qabaqkı və ya Cahiliyyə dövrü adlandırılan ərəb ədəbiyyatının ilkin mərhələsinin ədəbi məhsullarının əsasını şeirlər əhatə etməsinə baxmayaraq, şifahi xalq ədəbiyyatı cahil insanlar arasında baş verənlər, qəbilələrarası ictimai-siyasi hadisələr vasitəsilə öz rüşeymini yaratmış və elə o dövrdən də poeziya ilə bərgə “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) kimi bir sıra xalq ədəbiyyatı nümunələri formalaşmağa başlamışdır.

Rüşeymi Cahiliyyə dövrünə təsadüf edən toplusunun əsas mövzusu bədəvilərin həyatı və məişəti ilə bağlı olmuşdur. Cahiliyyə

liyyə dövrünün ədəbi nümunələrinin dili ən saf və təmiz hesab olunurdu. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dilinin saflığı və aydınlığı da məhz o dövr insanların saflığı, cahilliyi ilə çulğalaşmış, uzun illərin çətinliklərindən keçmiş, çoxlu dəyişikliklərə məruz qalaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, hekayəçilik sənəti ərəblərin məişətinə lap qədim zamanlardan, hələ islamaqədərki Cahiliyyə dövründən daxil olmuşdu. Bədəvilər yorucu yürüşdən, talandan, ovdan, otlaqda keçirdikləri gündən sonra axşam qaldıqları tonqalın kənarında istirahət edərək adətən qəbilələrarası böyük döyüşlər haqqında, öz igidliyi, cəmərddliyi, verdiyi sözə sədaqəti, ağılı və hərbi hiyləgərliyi ilə şan-şöhrət qazanmış məşhur qəhrəmanlar barədə əhvalatlardan ibarət hekayələrə qulaq asıb əylənirdilər. Köçərilərin iranlı, suriyalı, yəhudi olan qonşu xalqlardan eşitdikləri əfsanələr həmin hekayələrlə qaynayıb-qarıxdığına görə bədəvilərin nağıllarında qədim ərəb qəhrəmanları İmrü-l-Qeys, Əntərə, Hatəm ət-Tainin adları ilə yanaşı, Makedoniyalı İsgəndərin, Sasani və Bizans imperatorlarının, Bibliyadan peyğəmbərlərin adları da çəkildi (101, s. 3).

İslam dininin yaranması və onun qonşu ölkələrdə yayılması ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün geniş şərait yaratdı. Xüsusilə, müsəlmanların müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”in meydana gəlməsi, ərəb ədəbiyyatının yeni-yeni nümunələrinin meydana çıxmasına təkan verdi.

Tanınmış şərqşünas alim Malik Mahmudov yazır: “İslam dini cahil insanların şüurunu tamam dəyişir, vərdişlərini, əxlaqi prinsiplərini, məişət tərzini, psixoloji dünyasını tamamilə yeni bir istiqamətə yönəldir. Bu ədəbiyyatın da, poetik fikrin də, ədəbi axtarışların da yeniləşməsinə, başqa bir məcraya yönəlməsinə təkan verir. İslam mədəniyyəti deyilən böyük bir möhtəşəm mədəniyyətin yaranmasına yol açır. İslam dövrü ərəb ədəbiyyatı da müxtəlif zamanlarda özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq həmin dövr ədəbiyyatı bir neçə mərhələyə ayrılır. Cahiliyyət mərhələsindən sonra gələn dövrün ədəbiyyatı – islamın yaranması və Xüləfə ər-Rəşidin dövrü

ədəbiyyatı adlanır. Bu təxminən 620-660-cı illəri əhatə edir (37, s. 7).

Sonuncu Rəşidi xəlifəsi imam Əli əleyhissalamın öldürülməsindən sonra 661-ci ildə Əməvilərin hakimiyyəti dövrü başlanır və 749-cu ilədək davam edir. Əməvilər dövründə ərəblərin mədəni həyatında inkişaf sezilirdi. Əməvi hökmdarları ərəb dilinin və mədəniyyətinin inkişafı naminə ərəb rəvillərini, şair və nətiqlərini saraya çağıraraq, ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, poeziyasına sahib çıxırdılar. Ərəb xalqı tərəfindən musamarat adlandırılan axşam söhbətləri iri şəhərlərdə də yayılmağa başlayır. Nəhayət, musamarat xəlifənin sarayına da gəlib daxil olur, hökmdarlar maraqlı hekayələrə və hekayətçilərə xüsusi diqqət göstərirdilər.

Abbasilər ərəb ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir edən nəhəng bir dövr olmuşdur. Abbasilər sülaləsi (hak.il.750-1258) təxminən beş yüz il hakimiyyətdə olmuşlar. Ərəb ədəbiyyatının çox mühüm bir inkişaf yolu keçdiyi Abbasilər dövrü ədəbiyyatı heç də həmişə eyni səviyyədə dayanmamış, eyni estetik prinsiplərə söykənməmiş, bədii cəhətdən, ideya cəhətdən son dərəcə kamilləşmişdir. Ona görə də Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatı ümummüsəlman ədəbiyyatına çevrilib dünya səviyyəsinə qalxmışdı.

IX–X əsrlərdə ərəb ədəbiyyatı çiçəklənmə dövrünə qədəm basır, parlaq bir inkişaf mərhələsinə başlayır. Çiçəklənmə dövründə ərəblər xilafətə qatılmış qonşuların, habelə istila etdikləri torpaqlarda yaşayan xalqların mədəniyyətini ərəb ədəbiyyatına daxil edirdilər. Ellin və hind-İran mədəni təsiri ərəb ədəbiyyatı üzərində öz izlərini qoyur və onunla qaynayıb qarışırdı. Tərcüməçilik sənəti sürətlə inkişaf etdirilirdi. Tərcümə sənətinə geniş yer ayıran xəlifə Harun ər-Rəşid (hak.döv.786–809) və onun oğlu xəlifə əl-Məmun (hak.döv. 813–833) Suriya, yunan, fars dillərindən möhtəşəm əsərlərin ərəb dilinə çevrilməsinə mütəxəssisləri cəlb edirdilər.

Tərcümələrdən başqa burada öz doğma ərəb irsinin toplanması və yazıya alınması işi də genişlənirdi. Filoloq alimlər səh-

raya – şifahi ənənənin daşıyıcıları olan bədəvilərin yanına gedir və məşhur şairlərin nəsillərin yaddaşında saxlanılan şeirlərini, qədim rəvayətləri, müdrik insanların kəlamlarını onların dillərindən yazırdılar.

Ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyətinin formalaşması və tərəqqisində, sonrakı dövrdə “müsəlman intibahı” adını almış icimai-mədəni çiçəklənmə mərhələsinin meydana gəlməsində mühüm amillərdən biri olan tərcüməçilik fəaliyyətində İran ədəbi-fəlsəfi fikri nümunələrinin ərəbcəyə çevrilməsi xüsusi yer tuturdu, yəni “Min bir gecə”nin pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcüməsi və təkmilləşdirilərək yeni keyfiyyətlər qazanması nadir bir hadisə deyildi. Ərəb ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətlər göstərmiş İbn əl-Müqəffə İranda Sasani hökmdarlarının, xüsusən Xosrov Ənuşirəvanın (hak.döv.531-579) dövründə təşəkkül tapmış zəngin tarixi, didaktik və bədii irsi ərəb mühitinə ötürmüş, kökü möhtəşəm hind abidəsi “Pançatantra”ya gedib çıxan “Kəlilə və Dimnə”ni, Firdovsi “Şahnamə”sinin əsas mənbələrindən olan “Xudaynamə”ni, eləcə də “Tacnamə” və “Ainnamə” kimi dəyərli abidələri ərəb dilinə tərcümə etmişdi (10, s.17).

Yazılı ədəbiyyat erası başlananda nəsr əsərlərinin rolu da yüksəldi. Buna orta əsrlər müsəlman dünyagörüşünün ümumi sisteminə daxil olmuş və ellin rasionalizminin təsiri ilə təşəkkül tapmış ərəb estetikasının prinsipləri kömək edirdi. Dünyada şöhrət qazanmış bir sıra abidələrin ərəb ədəbiyyatında meydana çıxması məhz bu yolla olmuşdur. Nümunə olaraq, mənşəyi “Pançatantra” (“Beş kitab”) adlı haşiyəli, yəni hekayə içində hekayə, nağıl və təmsillərdən ibarət topluya gedib çıxan “Kəlilə və Dimnə” kitabı, hind-fars “Sindibadnamə”sinə əsaslanmış “Yeddi vəzir haqqında hekayət” və s. kimi əsərləri misal göstərmək olar. O vaxtlar tərcümə edilmiş çox qədim Assuriya-Babil mənşəli “Hikarın müdrikliyi” (“Ən müdrik Akir haqqında hekayət”) əsərinin tərcüməsini də həmin sıraya daxil etmək olar. Bu əsərlər üzvi şəkildə ərəb ədəbiyyatına daxil oldular və ədəbi zövqün, bədii vasitələrin təşəkkülündə öz rollarını oynadılar. O cümlədən sonralar “Min bir gecə” nağıllarında gördüyümüz hekayə içində heka-

yənin verilməsi adəti bir ədəbi forma olaraq ərəb ədəbiyyatında öz başlanğıcını məhz hind klassikasının tərcüməsindən götürmüşdü (30, s. 84-86).

Əl-Məsudi (956-cı ildə vəfat etmişdir) formaca parlaq olan tarixi-coğrafi əsərlər yaratmışdı. “Min nağıl” adlı fars məcmuəsinin (“Həzar əfsanə”) ərəb dilinə tərcüməsi meydana çıxır ki, bu da “Min bir gecə” nağıllarının prototipi idi. Qədim səc (qafiyəli nəsr) dünyəvi ədəbiyyatda geniş yayılır.

Təqribən min illik zaman məsafəsində üç mərhələdə keçdiyi təkamül mərhələsi nəticəsində “Min bir gecə”nin tərkibində üç lay – hind-İran, Bağdad və Misir layları yaranmışdır. Bu laylar abidədə xalis şəkildə mövcud olmasa da onların fərqləndirilməsi aparıcı tematik ünsürlər, tarixi və coğrafi reallıqlar, süjet və kompozisiya elementləri əsasında mümkün olmuşdur. Çünki hər bir laydakı nağıllar sonrakı təsir və əlavələrə rəğmən özündə yarandığı mühitin ictimai şəraitinin, mədəni ənənələrinin, həyat və təfəkkür tərzinin möhürünü daşıyır (10, s. 42).

Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatını üç dövrə ayırırlar:

I dövr yeniləşmə hərəkatı dövrü kimi tanınır. Bu dövr ədəbiyyatında şairlər köhnə ənənələrdən, mühafizəkar üslubdan, standart bədii ifadə və təsvir vasitələrindən uzaqlaşmağa çalışırlar, şeirin dilində və üslubunda sadəlik yaradırlar. Bu hərəkat təxminən 70 illik bir dövrü əhatə edir və VIII əsrin ikinci yarısından başlayıb IX əsrin 20-30-cu illərində davam edir.

II dövr ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatı adlandırılmışdır. 820-ci ildən başlayaraq poeziyada, ədəbiyyatda mühafizəkar cərəyan yenidən hücumə keçir və yeniləşmə hərəkatının bir sıra prinsiplərindən əl çəkməyi şairlərdən, ədiblərdən tələb edir. Yeniləşmə poeziyasına xas olan sadəlik, həyatilik, təbiilik yenidən dəbdəbəli, təmtəraqlı üslubla əvəz olunur. Daha əvvəlki əsrlərdəki ərəb şeirinin yazı texnikası, mənə və məzmun dairəsi ədəbiyyatda hakim mövqeyə keçir. Bu mərhələ təxminən bir əsr davam edir.

III dövr ədəbi sintez dövrü adlanır. Ənənələrə qayıdış dövrü X əsrin 30-cu illərindən öz yerini başqa bir ədəbi istiqamətə təh-

vil verməyə məcbur olur. Ədəbiyyatda ədəbi sintez dövrü başlanır. Ənənələrə qayıdış dövründə ədəbiyyatda özünü göstərən bədii və fəlsəfi dərk etmə, ümumiləşdirmə prosesi ədəbi sintez dövrünün poetik təfəkkürünün başlıca estetik amalına çevrilir. Abbasilərin hakimiyyətinin təxminən sonunadək davam edən bu mərhələdə ərəb poeziyasının, ərəb nəsrinin ən qiymətli nümunələri yaranır (37, s.8-9) .

Bu dövrlər ərzində şifahi xalq ədəbiyyatı daha uğurlu addımlar atır, ərəb xalq romanları - “Min bir gecə nağılları”, “Həmzə əl-Pəhləvan”, “Əli Zibək”, “Əntərə”, “Əbu Zeyd”, “Seyf zi-Yəzən”, “ Zət-əl-Himmə”, “Əz-Zahir-Beybars”, “Bənu Hilal” və “Əyyəmu-l-arab” kimi əsərlər təkmilləşdirilərək yazıya köçürülür.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində oxuyuruq: “VIII-IX əsrlərdə ərəb nəsr böyük uğurlar qazandı ki, onun üçün də qədim dastanların yazıya alınması, Quranın öyrənilməsi, rəngarəng elmi və bədii ədəbiyyatın siyrani, orta fars və yunan dillərindən ərəb dilinə tərcüməsi zəmin hazırlandı. O vaxt təzə-təzə yaranmış tarixi ədəbiyyatda rəvayətlər, əfsanələr və ayrı-ayrı tarixi epizodların parlaq təsvirlərdə, həmçinin uzaq ölkələr haqqında tacir və səyahların hekayələrinin daxil edildiyi coğrafiyada, ədəbiyyatda da bədii ədəbiyyat elementləri var idi. Bədii nəsr epistolyar və nitq üslubları ilə də zənginləşirdi: işgüzar yazışmada, natiqlik sənətində və xütbələrdə bəzi müəlliflər böyük ifadəliliyə və məharətə nail olmuşdular... Dini, mistik təfəkkür, özünü taleyə, qismətə tabe etmək kimi fatalist təsəvvür, ümitsizlik, küskünlük, real həyata laqeydlik, biganəlik, dünyaya kin, nifrət və düşmənçilik, axirət xəyalı ilə yaşamaq, səadət və xoşbəxtliyi o dünyada tapmaq arzusu həmin dövr şairlərinin şeirlərində aparıcı keyfiyyət kimi təzahür edir ” (149, s. 9).

Abbasilər dövrünün çiçəklənmə mərhələsində “Qurani-Kərim”in öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Tanınmış şərqşünas alim Mahirə Quliyevanın sözləri fikrimizi təsdiq etməkdədir: “Şərq və Qərbin ən nəhəng dahiləri ondan nur alır, aqıl adamlar ondan faydalanır, sözlərini şərh edir, mənasını aç-

mağa çalışırlar. Quranadək dünyada heç bir kitab ətrafında bu qədər məşğul olmamışlar (35, s. 31).

Əvvəllər dini kitablar yalnız xüsusi sinif, təbəqə və qəbilələr tərəfdən öyrənilirdisə, Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) ilahi iradənin məhsulu olan “Qurani-Kərim”in cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən öyrənilməsinə çox böyük əhəmiyyət vermiş və bu məsələdə ayələrin yazıya alınması və əzbərlənməsi kimi çox faydalı bir metoddan istifadə etmişdir. Bundan əlavə həm Peyğəmbər əleyhissəlam, həm də ondan sonra gələn rəhbərlər “Qurani-Kərim”i əzbər bilən şəxslərin irəli çəkilməsinə böyük önəm vermiş, bu kitabın öyrənilməsi və yayılması üçün lazımı tədbirlər görmüşlər (45, s.8).

Ərəb dilçiliyi, ərəb ədəbi tənqidi, leksikologiya, leksikoqrafiya və s. kimi elmlər “Qurani-Kərim”in öyrənilməsi zərurətindən yaranmışdır. “Qurani-Kərim”dən lazımınca faydalanmaq və Onun izahını özündə ehtiva edən bir çox elmlər də öyrənilirdi. Bu elmlərə hədis, təfsir, ravilərin həyatını öyrənməklə məşğul olan bir çox sahələri göstərmək olar.

II Abbasi dövründə Quran ecazı mövzusu ən aktual tədqiqat sahələrindən biri hesab olunmuşdur. Çünki o, həm yüksək ərəb bələğətini, həm bəyanını, həm də üslubiyatı özündə birləşdirən bir elm sahəsidir (46, s. 8).

Quranın öyrənilməsi üçün əsas qaynaqlardan biri ərəb şəri sayıldığından, İslamdan sonra klassik ərəb ədəbi irsinin yazıya alınıb toplanması da geniş yayılmışdır.

X əsrdən başlayaraq ənənələrin sabitləşməsi dövrü əl-Fəra-bi, Biruni, İbn Rüşd, Əbu Hamid Gəzali, İbn Sina, İbn Ərəbi və başqaları kimi intibah korifeylərinin yaşayıb-yaratmışdır. Bu dövrün ərəb ədəbiyyatının tarixi inkişafında ən böyük rolu nəzərdən geri qalan ərəb nəsrinin inkişaf edib böyük uğurlar qazanması, ərəb tərəssül sənətinin misilsiz inkişafı və məqamə adlanan ərəb kələkbazlıq novellalarının yaranmasıdır.

Əvvəllər dini kitablar yalnız xüsusi sinif, təbəqə və qəbilələr tərəfindən öyrənilirdisə, Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) ilahi iradənin məhsulu olan “Qurani-Kərim”in cəmiyyətin bütün təbə-

qələri tərəfindən öyrənilməsinə çox böyük əhəmiyyət vermiş və bu məsələdə ayələrin yazıya alınması və əzbərlənməsi kimi çox faydalı bir metoddan istifadə etmişdir. Bundan əlavə həm Peyğəmbər əleyhissəlam, həm də ondan sonra gələn rəhbərlər “Qurani-Kərim”i əzbər bilən şəxslərin irəli çəkilməsinə böyük önəm vermiş, bu kitabın öyrənilməsi və yayılması üçün lazımı tədbirlər görmüşlər (44, s.8).

XV əsrdən etbarən bir çox dəyərli yazıçı və şairlərin yaradıcılığı stabilləşir. İstər şifahi söz sənəti, istərsə də yazılı əsərlər kitablar halında nəşr olunurdu.

Eyni dövrdə həmin mərhələni ərəb dünyasının demək olar ki, hər yerində-Misirdə, Suriyada, İraqda, Səudiyyə Ərəbistanında və Yəməndə müşahidə edən məşhur Avstriya şərqşünası Y.Hammer-Purqştal (1774-1856) yazırdı: “Günortanın yandırıcı istisi, yaxud şəhərdəki müəyyən işlər yolunu öz səyahətini dayandırmağa məcbur etdikdə, karvan əhli və ya bazardakı insan kütləsi bir ağacın altında, yaxud qəhvəxanada nağılçının başına toplaşır diqqətlə onu dinləyərdilər. Hammerin sözləri xalq ədəbiyyatının təkamülündə xüsusi təbəqə təşkil edən peşəkar nağılçılarla yanaşı daha iki zümrənin - toplayıcı və katiblərin rolunu ortaya qoyur. Katiblərin öz zövqlərinə uyğun olaraq, mətnə müdaxilələri nəticəsində xalq ədəbiyyatı nümunələri meydana çıxmışdır.

XV əsrdən etbarən şəhərlərin inkişafı nəticəsində orta təbəqənin, qismən də əyanların arasında qeyri - adi məşhurlaşan xalq ədəbiyyatı nümunələri, xüsusilə, sirələr bazarlarda, karvansaralarda, dükan və qəhvəxanalarda ifa olunurdu. Bu ifa peşəkar nağılçının yaddaşı, aktyorluq məharəti və natiqlik qabiliyyəti sayəsində özünəməxsusluq qazanırdı. Repertuarın müəyyən dərəcədə məhdudluğu şəraitində sonuncu keyfiyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi və məhz onun sayəsində xalq ədəbiyyatı əsərləri bir növ yenidən yaradılır, beləliklə, kollektiv yaradıcılıq mərhələsinin məhsulu kimi meydana çıxırdı (119, s. 18).

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb ədəbiyyatının ədəbi məhsulları tədqiq olunmağa başlamış və dünya arenasına çıxmağa başlamışdır.

Ərəb ədəbiyyatı ədəbi mənbələrdə (37; 64; 96; 97; 148; 149; 150; 151; 170; 176;184;189;192;196;201;217) bir-birini izləyən müxtəlif tarixi dövrlərə bölünməyə də ərəb ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi əsasən iki əsas qola ayrılır:

1. Cahiliyyə dövrü və ya İslamaqədərki dövr;

2. İslam yaranandan sonrakı dövr.

Ərəb ədəbiyyatının hər iki məşhur dövrünü mətnində tam şəkildə əks etdirən “Əyyəmül-ərəb” (“Ərəblərin günləri”) toplusunun mənşəyi ərəb ədəbiyyatının ilk rüşeymlərinin köklərinin gedib çıxdığı bilavasitə Cahiliyyə dövrü ilə bağlıdır.

Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatı tarixinin ilk dövrü, bəşər tarixinin ilkin başlanğıcıdır. Ərəb tarixinin İslamaqədərki dövrü İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə “Cahiliyyət” adlandırılmışdır.

“Cahiliyyət” sözü “جَهِلٌ” (“cəhilə”) kökündən olub, “bilməmək, yaxud cahil olmaq” mənasını ifadə edir (102, s.145). Bu sözün daha sonralar ədəbi termin kimi formalaşmasının əsasında müqəddəs “Qurani-Kərim” dayanır. Çünki cahiliyyət anlayışı ilk dəfə Quranda xatırlanmış və İslamdan əvvəlki dövr bu müqəddəs kitabın təbiri ilə Cahiliyyət dövrü adlandırılmışdır. “Cahiliyyət” termini “Qurani-Kərim”in dörd surəsində verilmişdir:

1. Qurani-Kərimin Mədinədə nazil olmuş 200 ayədən ibarət “Ali İmran” (“سورة آل عمران”) adlı 3-cü surəsinin 154-cü ayəsində verilmişdir:

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِّنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَى طَآئِفَةً مِّنْكُمْ، وَطَآئِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجُهَلِيَّةِ، يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ، قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ، يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ، يَقُولُونَ لَوْ كَان لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قَتَلْنَا هَهُنَا، قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ، وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (193, s. 70).

“Bu qəm-qüssədən sonra Allah sizə rahatlıq üçün xəfif bir mürgü göndərdi.

O biri qisminiz isə öz canlarının hayına qaldı. Onlar: “Bu işdə bizim üçün bir xeyir varmı?”- deyərək Allah bərəsində haqsız olaraq, Cahiliyyə dövründə kinə bənzər düşüncələrə qapıldılar. De: “Bütün işlər Allaha aiddir!” Onlar sənə bildirmədiklərini öz içərilərində gizlədir: “Əgər bu işdə bizim üçün bir xeyir olsaydı, elə buradaca öldürülməzdik”- deyirlər” (34, s.69).

2. Qurani-Kərimin Mədinədə nazil olmuş 120 ayədən ibarət, "əl-Maidə" ("سورة المائدة") adlı 5-ci surəsinin 50-ci ayəsində verilmişdir:

أَفَحُكْمَ الْجَهْلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ؟ أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ
يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ
(193, s. 112)

“Onlar Cahiliyyə dövrünün hökmünü istəyirlər? Qəti inanan bir camaat üçün Allahdan daha yaxşı hökm verən kim ola bilər?” (34, s.115).

3. Qurani-Kərimin Mədinədə nazil olmuş 73 ayədən ibarət "əl-Əhzab" ("سورة الأحزاب") adlı 33-cü surəsinin 33-cü ayəsində verilmişdir:

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَهْلِيَّةِ الْأُولَى ، وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ
وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا
(193, s. 422)

“Evlərinizdə qərar tutun! İlk Cahiliyyə dövründə olduğu kimi açıq-saçıq gəzməyin. Namaz qılın, zəkat verin, Allaha və Onun Elçisinə itaət edin. Ey ev əhli!” (34, s.421).

4. Qurani-Kərimin Mədinədə nazil olmuş 29 ayədən ibarət “əl-Fəth” (“سورة الفتح”) adlı 48-ci surəsinin 26-ci ayəsində verilmişdir:

إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ
وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ
عَلِيمًا

(193, s. 514)

“Kafirilər öz qəlbində təkəbbürlüyə-cahillik lovğalığına qapıldıqları zaman Allah Öz Elçisinə və möminlərə mənəvi rahatlıq nazil etdi və onlara təqva sözünü vacib buyurdu. Onların buna daha çox haqqı var idi və ona layiq idilər. Allah hər şeyi bilir” (34, s.513).

Şərqişünas alim Aida Qasımova “Cahiliyyət dövrünün əqli-mənəvi durumu” adlı kitabında Cahiliyyət sözünün mənəvi tutumunu aydınlaşdırmaq üçün Qurani-Kərimdə ifadə etdiyi mənəvi çalarları haqqında geniş məlumat vermişdir (31, s.8-15). Müəllif A.Ş. Qasımova Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) hədislərinin də mənəvi olduğunu qeyd edir: “Hədislərdə bu sözlər ərəblərin islamqədərki tarixi-bir sıra özəlliklərə malik bir tarix anlaşılar və cahiliyyət ərəblərinin bəzi adətlərinin İslamın gəlişi ilə ləğv olunduğu bildirilir. Məs, Peyğəmbərin (s.a.s) Vəda həccə zamanı söylədiyi xütbədə deyilir: “Cahiliyyət dövrünün sələmçiliyi və qan intiqamı aradan qaldırıldı. Siqayə (zəvvarlara su vermə) və sidənədən (Kəbə məscidinə qulluq etmə) başqa Cahiliyyət dövrünün dini ayinləri ləğv edildi”” (31, s. 15-16).

Cahiliyyət dövründən bizə böyük ədəbi irs miras qalmışdır. Poeziya və nəsrin vətəni Ərəbistan yarımadasının səhralıqları olmuş, ilk ərəb şairləri isə bədəvilər (بدوي)-yəni, səhrada yaşayanlar olmuşdular.

Cahiliyyət dövrü ərəb ədəbiyyatının müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu dövr ədəbiyyatının nümunələri ancaq VIII-X əsrlərdə yazıya köçürülmüşdür. Bizə qədər gəlib çatan poeziya, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən belə

məlum olur ki, Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının tarixi hicrətdən iki əsr öncəyə gedib çıxır.

Dahi ərəb mütəfəkkiri Əl-Cahiz ərəb poeziyasının qədimliyi haqqında demişdir: “Şeirə gəlincə, onun tarixi qədim deyil... belə ki, bu dövr şeir tarixini islamdan 150, 200 il öncəyə qədərki dövr kimi müəyyən etmək olar” (29, s.19).

İslamaqədərki ərəb poeziyasının əsas janrı qəsidə olmuşdur. Bu dövrün mühüm ədəbi abidəsi yeddi şairin-İmru-l-Qeysin (doğ.520-öl.565), Tərəfə ibn əl-Əbdin (doğ.543-öl.569), Zuheyri ibn Əbu Sulmən (doğ.530-öl.627), Əntərə ibn Şəddad əl-Əbsinin (doğ.525-öl.615), Ləbid ibn Rəbiənin (doğ.560-öl.661), Əmr ibn Kulsumun (doğ.554-öl.608), Haris ibn Hillizənin (doğ?, öl.580) qəsidələrindən ibarət müəlləqələrdir. Müəlləqələrin sayının on olduğu da söylənilir: Nabiğə əz-Zubyani (doğ.515-520-öl.604), Əl-Əşə ibn Meymun (doğ.565-öl. ?), Abid bin əl-Abras (doğ.?- öl.554).

Ən-Nabiğə-əz-Zubyaninin “Meyyin obası” adlanan müəlləqəsi Cahiliyyə şeirinin ən kamil nümunələrindəndir. Cahiliyyə şeirinin ən məşhur qadın şairi Xənsa (doğ.575 - öl.645) idi. O, həm Cahiliyyə, həm də İslam dövründə yaşadığından əl-muxadram (iki dövrdə yaşayan şair) şairi adı almışdır. Umeyyə bin Əbi Salt (doğ. ?-öl.626) da muxadram şairi hesab olunurdu. Şənfərə (doğ. 525-öl.?), Əvs əl-Hadıra (doğ.?-öl.626), Zəbban (doğ. ?-öl.626) Cahiliyyə dövrünün Təabbat Şərran (şəri qoltuğunun altında daşıyan) şairləri idi. Bu şairlər səalik (dilənçi, yolkəsən) şairlər də adlanırlar. Səalik şair Şənfərə (doğ. 525-öl.?) məşhur “Lamiyyə” qəsidəsinin müəllifidir.

Cahiliyyə dövrü Ərəbistan yarımadasında hər bir qəbilə öz şairinin ilk şair olduğu iddiasını irəli sürürdülər. Məsələn, İmru-l-Qeysin Yəmənliyədə, Abid bin əl-Əbrasın bəni Əsəddə, Muhəlhil bin Rəbiənin Təğlibdə ilk şairləri olduğunu iddia edirdilər. Heç bir tədqiqatçı Cahiliyyə dövrü şairlərinin özünün qələmə aldığı qədim şeir nümunələrinə rast gəlməyib. Belə ki, əlimizdə olan nümunələr ağızdan-ağıza keçərək bizə qədər gəlib

çatıb. Qeyd etmək yerinə düşər ki, içərisində sonradan əlavələr olunmuş nümunələr də istisna deyildir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinin Cahiliyyə dövrü haqqında görkəmli rus şərqşünas alimi İ.M. Filştinski yazır: “Dünyanın ən zəngin və ən qədim söz sənət nümunəsi olan ərəb ədəbiyyatında şifahi nümunələrinin, təxminən, iki min il yaşı vardır. Ərəb dilində yazılı ədəbiyyatın ilk kamil nümunələri isə bizim eramın V-VI yüzilliklərində yaranmışdır. Artıq bu yüzilliklərdə ərəb poeziyası məzmun və forma cəhətdən təşəkkül tapmış, onun vəznləri, qafiyə sistemi, bədii ifadə vasitələri, mövzu çalarları formalaşmışdır. İslamdan əvvəl yaranmış bu sənət əsərlərinə, “Cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı” deyirlər” (149, s. 8).

Cahiliyyə dövründə poeziya nümunələri daha çox vüsət almasına baxmayaraq, nəsr nümunələri də şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Hikmətli kəlamları və xütbələri ilə tanınan Cahiliyyə dövrü nəsrinin baniləri Ad, Əksəm İbn-Seyfiyin, Quss İbn Səidə, Əmr ibn Kulsum ət-Təğlibinin yaradıcılığında nəsrin ilk nümunələri yaranmışdır. Nəsrdə “Səc” üslubu yaranmağa başlayır.

Atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar (müəmmə), nağıllar, bayatılar, lətifələr, dastanlar ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur janrları idi. “Ərəblərin günləri” folklor nümunələrinə əsrlər boyu mənbə rolu oynamış Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının ən dəyərli toplusudur. “**Əntərə**”, “**Əli Zibək**”, “**Seyf ibn Ziyəzən**” kimi ərəb xalq dastanları, məşhur “**Min bir gecə**” nağılları, “**Bəhlul Danəndə**” və “**Cuha**” lətifələri kimi ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin mənşəyi məhz Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır.

Dünya mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan ərəb ədəbiyyatının kökləri ən qədim zamanlara gedib çıxır. Günümü-zə qədər gəlib çıxan əfsanələrdən biri bu fikri təsdiqləməkdədir: “Yer üzündə insanın əcdadı olan Adəm oğlu Habilin ölüsü üzərində ilk şeirini demişdir” (101, s.3). Bu əfsanə reallıqdan uzaq olsa da ərəb ədəbiyyatının köklərinin qədimliyinə işarədir.

Bütün bunlarla yanaşı, Cahiliyyə insanlarının şifahi şəkildə öydükləri qəbilələrarası mübarizələrin təsvir olunduğu yeni-yeni

“Əyyəmu-l-arab” (**“Ərəblərin günləri”**) kimi dəyərli abidəsi meydana gəlmişdir.

Şərqi qədim adət və ənənələri, tarixi, insanların yaşayış səviyyəsi, düşüncə tərzinin ensiklopedik məlumatını günümüze daşıyan **“Ərəblərin günləri”** toplusu Cahiliyyə əhalisinin sayı və artımı nəticəsində yeni yaranan nəsil, daha sonra bir neçə nəslin böyüyüb tayfa halına gələrək, qəbilə şəklində yaşayan insanların münaqişə və mübarizə ilə keçən ömürlərini ən yaxşı şəkildə bizlərə təənnüm etməkdədir. O, ərəb xalqının mədəni-mənəvi şüur tarixinin öyrənilməsi, eyni zamanda islam dininin sosial-tarixi mənşəyinin araşdırılması baxımından maraqlı mərhələ kimi dəyərləndirilən Cahiliyyə dövrünün daha dərinədən öyrənilməsi üçün misilsiz mənbədir.

“Əyyəmul-arab” (**“Ərəblərin günləri”**) toplusunun yarandığı dövrün sosial-mədəni mühitinə gəldikdə isə bildiyimiz kimi, Cahiliyyə dövründə ərəblər qəbilə halında yaşayırdılar və hər bir qəbilənin də öz qolları vardır. Ərəbistanda və Hicazda müstəqil hökumət yox idi. Qəbilələr şeyxlər və ya rəislər tərəfindən idarə edilirdi. Qəbilənin böyüyü qəbilənin nüfuzlu ailələri arasından seçilirdi (81, s. 24).

Qəbiləyə təyin edilmiş başçı hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, tabeliyində olan insanlara təzyiqlər göstərməzdilər.

Qəbilə başçısı özünə alicənablığı ilə hörmət qazanardı, hamı ona öz istəyi ilə tabe olardı. Qəbilə rəisi də bağlılığı pozmaq üçün onlarla çalışdığı qədər ədalətli davranardı, döyüşlər zamanı ordu komandiri, sülh vaxtı hakim rolunu oynamağa qadir biri idi (270, s. 97).

Tez-tez qəbilədaxili və qəbiləxarici davalar düşərdi. Bu davalara rəislər və qazilər nəzarət edərdi. Davaların həll edilməsində bir sıra sübut etmə qaydaları qəbul edilmişdir:

1. Geyim (nəsəb və izini tapmaq),
2. Fərasət (danışanın səs və hərəkətlərindən sözünün doğru olub-olmadığını təyin etmək),

3. Qasamə (əlli adamın hansısa bir cinayət hadisəsində qatili tanımadıqlarına və ya qatili öldürmədiklərinə görə and içməkləri),

4. Şahidlik (insanların şahidlik etməsi)

5. Kəhanət (Quşların uçuşu, qeybdən xəbər almaq, kəhanətin köməyi ilə davaları həll etməyə çalışmaq) (78, s. 30).

Davalar həll olunduqdan sonra hökm verilərkən həmin adamın mövqeyi nəzərə alınmırdı. İstisnalar da xali deyildi, cəzaların verilməsinə maneələr də olurdu. Qan davası ərəblərin əsas adət və ənənələrindən idi. Oğru insanların əli kəsilər, edam edilərdi.

Buna görə də Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) buyurmuşdur: “Sizdən əvvəlki qövlərin həlak olmalarının səbəbi budur: Onların aralarında məqam və mövqə sahiblərindən biri oğurluq edəndə onlara lazımı cəza verilməz, azadlığa buraxılırdı. Məqam və mövqə sahiblərindən olmayan biri oğurluq edəndə onlara lazımı cəza verilirdi” (192, s.87).

İslam dini meydana gəlməmişdən əvvəl qəbilələr mənsub olduqları bölgədə öz dinlərini, hakimiyyətlərini bərqərar etmələrinə görə yəhudi və xristianlar arasındakı müharibələr, bütperəstlər arasındakı döyüşlər davamlı şəkildə həyata keçirilirdi. Qəbilə mənsub olduğu dindən asılı olaraq, özünü güclü saydığından zəif hesab etdikləri qəbilələrə aramsız hücumlar edirdilər.

Məkkədəki qəbilələr arasında meydana gələn Ficar müharibələri və Mədinədəki Əvs və Həzrəc qəbilələri arasındakı Buas döyüşü və buna oxşar müharibələr qan güdmə və günahı olan insanın bütün qəbilə tərəfindən qorunması adətinə görə yaranmışdır. Müharibə baş verməmişdən əvvəl tərəflər razılığa gəlməyəndə, bütün qəbilə fərdlərinin əllərini qan dolusu bir qabın içərisinə soxub and içməyə və qanlarını yalamağa əhd etdikləri görünməkdədir (191, 11 c., s. 289-290).

Fütuhatdan sonrakı dövrlərdə ərəbləşmiş müasir ərəb ölkələri xalqlarından fərqli olaraq həmin ərəblər o zaman yalnız Ərəbistan yarımadası ərazisində yaşayırdılar. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə VI-VII əsrlərdə həmin ərazilərdə təqribən 4 mil-

yon oturaq, üç milyon köçəri ərəb həyat sürürdü. Cahiliyyə dövründə onlar iki böyük etnik qrupa - erkən orta əsrlərdə himyərilər adlandırılan cənublulara və yarımadanın qalan hissələrində yaşayan, qonşu xalqların təqribən b.e.ə.VII əsrdən ərəb adlandırdıqları köçərilərə ayrılırdılar. Müsəlman rəvayətinə görə yarımadanın şimalında yaşayanların soy kökü İbrahim oğlu İsmayıl vasitəsilə Ədnandan, cənubda yaşayanların soy kökü isə Qəhtandan başlayırdı. Bu bölgüyə uyğun olaraq, ərəblər nizarilər və mədilər adlanan şimal qəbilələrinə və yəmənilər adlanan cənub qəbilələrinə ayrıldılar. Şimal ərəbləri bir çox tayfa və qəbilələrə bölünmüş rəbia və mudar, cənub ərəbləri isə himyər və qəhlan qollarına parçalanırdılar. Hər iki etnik qrup sami-hami dilləri ailəsinə daxil olan eyni köklü dillərdə danışsalar da bir-birlərini çətinliklə başa düşür, buna görə də özlərini müxtəlif xalq sayırdılar (62, s. 6-7).

Cahiliyyə dövründə Ərəbistanda qəbilələrin orduları hazırlıqlı deyildilər. Ordularında xidmət göstərən əsgər sayları üç mindən çox deyildi. Orduda döyüş sursatları-ox, mizraq, qılınc, at, qalxan, zirehdən istifadə olunurdu.

Cahiliyyə dövründə cəmiyyətdə üç sinif vardır:

1. Azad yaşayanlar-cəmiyyətin əsas vətəndaşları sayılırdı. Bu tip insanlara kahinlər, şairlər və döyüşdə məşhur olan insanların xüsusi yeri var idi.

2. Əsirlər-kölə və cariyələrdən ibarət olurdu. Onlar bazarlarda rahat şəkildə alıb-satılırdılar. Cariyə və kölələrdən doğulan uşaqlar da əsir olaraq qəbul edilirdi və qəbilədə qəbul edilməzdilər. Cariyələrdən çox vaxt döyüşlərdə də istifadə olunurdu. Bir sözlə, kölə və cariyə qadınların cəmiyyətdə yeri olduqca aşağı səviyyədə idi.

3. Məvalilər isə azad edilmiş kölələrə verilən statusdur. Azadlığa nail olan cariyə sahibinin ailəsinə mənsub olur. Kölələr də həmçinin sahibinin əmrlərinə tabe olurdu (91, s. 84-85).

Cahiliyyə dövründə qadınla kişi arasında çox fərq qoyulurdu. Qızı, atası kimlə istəsə ailə qurmasına razılıq verərdi. Qız övladının dünyaya gəlməsindən atalar utanardı. Miras haqları

belə olmazdı (213, s. 324). Ən çox qadınların haqları o zaman pozulurdu ki, dünyaya gətirdikləri qız uşaqlarını diri-diri basdıraraq, onlara amansız zülm edirdilər. Hətta məşhur şair Fərzədqin ulu babası Sasaa dünyaya gətirilən qız uşaqlarını diri-diri basdırılmasın deyə satın almış. Sasanın Hz. Peyğəmbərə islam dinini qəbul etdiyi zaman bu haqda soruşmuşdu: “Ya RəsulAllah! Cahiliyyə dövründə xeyir işlər gördüm, bunun mənə bir xeyri varmı?” Hz. Məhəmməd (s.a.s) “Nə etmişdin?” sualına Sasaa belə cavab vermişdi: “Bir gün itmiş dəvəmi axtarırdım. Çöldə iki çadır gördüm. Çadırın birində bir şeyxlə rastlaşdım. Biz bu şeyxlə söhbət etdiyimiz vaxt həyat yoldaşı bir qızı olduğunu xəbər verdi. Əri dedi: “Onu yerə basdır”. Onu yerə basdırmayın, mən alıram dedim. İki dişi balası ilə mindiyim dəvəni verib o qız uşağını xilas etdim. İslam yaranana qədər üç yüz altmış uşağın öldürülməsinin qarşısını aldım. Onların hər birini iki dişi bir erkək dəvə qarşılığında aldım və ölümdən xilas etdim”. Məhəmməd Peyğəmbər (s.a.s) dedi: “Bu etdiyiniz yaxşılıqların qarşılığı Allah sənə islamı nəsb etmişdir” (72, c. IV, s.75; 73, s. 123).

Cahiliyyə dövründə kişinin qadından üstün varlıq hesab olunmasına baxmayaraq, qadınlar da döyüşə göndərilirdi. Cahiliyyə dövründə meydana gələn döyüşlərin davamı olan Uhud döyüşündə də qadınların döyüşə cəlb edildiyini görürük (83, 1 c., s. 312-313).

Cahiliyyə ərəbləri kişiləri qadınlardan üstün olduğunu hesab etdikləri üçün onları künyəsi ilə çağırardılar. İslamiyyətdən əvvəl Ərəbistan yarımadası qaranlıq bir cəhalət dövrü yaşamış, dünyanın hər bir yerində mənəvi dinclik və sakitlik yox idi. Ərəblər haqq dinini unudub, müxtəlif adlarla andıqları bütələrə itaət etməyə başlamışdılar. Qaranlıq bir cəhalətin hökm sürdüyü Ərəbistan yarımadasında haqq hər zaman gücə məhkum idi, insan haqlarına riayət olunmurdu, kölələr və əsirlər acınacaqlı bir vəziyyətdə idi.

Dəyərli tarixi mənbələrdən birində oxuyuruq: “İslamaqədərki bədəvi ərəb tayfaları ibtidai-icma quruluşu şəraitində yaşayırdı, öz başçıları olan şeyx və ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə

olunurdular. Qan qohumluğu ilə bağlı olan adamları özündə birləşdirən bu ayrı-ayrı tayfa və qəbilələr arasındakı münasibətlər ortadakı ziddiyyət və hərc-mərcliyə baxmayaraq, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, namus, qeyrət, qəbilə ənənələrinə sədaqət prinsiplərini qoruyan və nəsil-dən-nəslə ötürən yazılmamış qayda-qanunlara tənzim edilirdi. Ərəblərin ləyaqət və məziyyətləri bir-cə kəlmə muruvva “mürüvvət” sözü ilə ifadə olunurdu; əsl bədəvi öz ailəsinə və qəbiləsinə sadıq qalmalı, qan intiqamını yerdə qoymamalı, qonaqpərvərlik qaydalarını unutmamalı, basılmış düşməinə qarşı alicənab olmalı idi” (62, s. 6).

Bir sözlə, **“Əyyəmul-arab fil-Cahiliyyə”- “أيام العرب في الجاهلية”** (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) toplusunun yarandığı dövr ərəb ədəbiyyatının ilk dövrü hesab edilən Cahiliyyə dövrünə təsadüf edir. İslamaqədərki ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən **“Əyyəmul-arab”** (**“Ərəblərin günləri”**) əsərinin öyrənilməsində Cahiliyyə dövrü mühüm mənbə hesab olunur.

1.2. **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın günlərinin yaranma səbəbləri**

“Əyyəmu-l-arab” (**“أيام العرب”**) ərəb sözü olub, döyüş mənasını verən **“gün”** sözünün ərəb dilində cəmi olan **“yaum”** sözündən yaranmışdır. **“أيام”** (**“Əyyəm”**) ərəb sözü olub, a) məşhur günlər; b) kiminsə həyatı haqqında hadisələr mənasını verir. **“أيام العرب”** ərəblərin döyüşləri mənasını verir (102, s. 921).

“Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövründə və İslam dininin yarandığı ilk dövrlərdə ərəb qəbilələri arasında cərəyan edən döyüşlərin baş verdiyi günlərə verilən addır.

Əli Cundi **“Əyyəmu-l-arab”** ifadəsi haqqında irəli sürülən fikirləri əsas götürərək, belə nəticələndirmişdir:

1. **(أيام وقائع العرب)** ərəblərin döyüş günləri mənasındadır, daha sonra **“vaqai”** kəliməsi ixtisar olunmuşdur.

2. Döyüş gününün gündəlik baş verəcək hadisələr arasında ən vacib gün olduğu üçün döyüşə gün mənasında “yaum” (يوم) deyilmişdir.

3. Burada keçən “yaum” kəliməsi “zərbə, zorakılıq” mənasında istifadə olunmuş, “**Əyyəmu-l-arab**” deyəndə ərəblərin ehtiyaclarına zorakılıqla qəsd olunmaq mənasında işlənmişdir.

4. Ərəblərin döyüşlərinin bəziləri istisna, bir çox döyüşləri bir gündə bitmişdir deməkdir.

5. Ərəb dilində “yaum” sözü döyüş mənasında da işlənmişdir. Tədqiqatçıların çoxu da bu məna ilə razılaşmışdır (196, s.21-22).

Biz də çoxsaylı tədqiqat əsərlərinə - “Əyyəmu-l-arab”ın Baranovun lüğətində ifadə etdiyi mənaya və yuxarıda verilmiş beşinci bənddəki fikrə əsaslanaraq, qeyd etmək istərdik ki, “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) toplusunun əsasını ən çox tarixi döyüşlər təşkil etdiyindən “yaum” sözünün döyüş mənasında işlədilməsi təsadüfi deyildir. Çünki, “**Əyyəmul-arab**” toplusunun lüğət mənası mətnində yer alan döyüşlərin başlıca sübutudur.

“**Əyyəmu-l-arab**” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusundakı “Buas”, “Zükar”, “Dahis və Gubəra”, “Ficar” günləri kimi gün adları bu topluda hər keçən günü döyüşə gətirib çıxaran səbəblər, döyüşün nəticəsi, meydana gəldiyi məkan ilə əlaqədar olaraq verilmişdir.

Bir çox ərəbşünas müəlliflər ərəblərin iki böyük qolu olan Cənubi və (Qahtanilər) Şimali Ərəblərin (Adnanilər) və ya bu iki qola mənsub qəbilələr arasında cərəyan edən döyüşlərin sayı 75 ilə 1700 olduğu fikirlərini irəli sürmüşdür (81, s. 17).

“**Əyyəmu-l-arab**” toplusunda bir döyüşün müxtəlif adlarla xatırlanması, böyük döyüşlərin daxilində qəbilələrin hamısının iştirak etmədiyi kiçik döyüş səhnələrinin başqa döyüş kimi qəbul edilməsi toplusunun sayını süni şəkildə də olsa artırmağa müvəffəq olmuşdur. Ərəblərlə İran və Bizans kimi qonşu dövlətlər arasında baş verən döyüşlər də bəzən “**Əyyəmu-l-arab**” adı ilə xatırlanmışdır.

“Əyyəmu-l-arab” çox sadə səbəblərdən meydana gəlirdi. Məsələn, Əbs qəbiləsiylə Zübyan qəbiləsi arasında uzun illər davam edən “Dahis və Gubəra” günü adlı at yarışı, Ukaz bazarında oturan bir kişinin ayağını uzadaraq: “Ərəblərin ən şərəflişi mənəm. Kim məndən daha şərəfli olduğunu iddia edirsə gəlsin qılınıcı bu ayağıma vursun” deməsinə cavab olaraq, oturub dinləyən qəbilə sakinlərindən birinin qılıncla ayağına vuraraq, onun ayağını kəsməsinə görə Ficar müharibəsi baş vermişdir. Bu tip məişət hadisələrindən başqa, siyasi, iqtisadi, ictimai və psixoloji səbəblərdən yaranan döyüşlər də vardır.

Döyüşlərin yaranmasının daha bir səbəbi haqqında tanınmış tarixçi Nailə Vəlixanlı yazır: “Deməliyik ki, Ərəbistanın geniş ərazisinə səpələnmiş ərəb qəbilələri əsasən maldarlıq və vadi əkinçiliyi ilə məşğul olur, arada ovçuluq da edirdilər. Yarımadanın sahil bölgələrində məskən salmış qəbilə sakinləri balıq tutur, mirvari ovuna çıxırdılar. Təbii şəraitin kasıb olduğu bu yerlərdə yaşamaq uğrunda ara verməyən mübarizəni davam etdirməyə məcbur olan qəbilələr biri digəri ilə kəskin rəqabət edir, tez-tez ayrı-ayrı otlaqlardan, vadilərdən, su mənbələrindən istifadə üstündə savaşa çıxırdılar. Bu kiçik savaqlar, mübahisələr çox vaxt ağır nəticəli böyük döyüşlərə çevrilirdi; lakin həyat istəyi bir-birlərinin axırına çıxmaq təhlükəsinə üstün gəlir, barışıq yolları arayır və nəhayət barışırdılar” (62, s. 6).

Demək olar ki, **“Əyyəmu-l-arab”** şəxslər və ya qəbilələr arasında yaranan hər hansı müzakirədə baş verən mübahisələrdən qaynaqqlanaraq, zaman keçdikcə daha ciddi döyüşlərə çevrilir, qəbilələrarası müharibələrə səbəb olurdu. Əvvəl ailələrarası, sonra tayfalararası, daha sonra isə qəbilələrarası böyük və uzun sürən müharibələr davam edirdi. Bu döyüşlərin baş verməsinin və davam etdirilməsinin əsas məqsədi intiqam almaq idi. Belə ki, ərəblər rəqiblərindən intiqam alana qədər içki içməz, ətir vurmazdılar. Haqqı tanımayan cahiliyyə insanları qəbilələrindən birinin öldürüldüyü zaman onun qılınıcı ilə digər qəbilədən intiqamqlarını alana qədər döyüşdən geri çəkilmirdilər.

Ölənin intiqamının alınmaması qəbilə və ailə üçün böyük bir qəbahət sayılırdı. Müharibə bitdikdən sonra hər iki rəqib tərəflərin natiq və şairləri həcv və ya mədhiyyələri ilə hadisələri nəql edər, qələbə çalmış qəbilə qəhrəmanını bir-birindən ecazkar şeir misraları ilə öyərtilər.

Çox vaxtı qəbilələrarası mübahisələrə qəbilə ağsaqqalları qarışar, işin böyüdülməməsinə çalışar, mübahisələrə son qoyar, qisasçılar arasında sülh yaradardılar. Uzun sürən müharibələrin bitməsi qəbilə ağsaqqalları başda olmaqla, müharibədə iştirak etməyən digər qəbilələrin də köməyi sayəsində baş verərdi.

Tərəflərin fərqli izahatları ilə diqqəti çəkən bu döyüş hekayələri yüz illər boyu dildən-dilə gəzərək **“Əyyəmu-l-arab”** (**“Ərəblərin günləri”**) kimi tarixi və ədəbi əhəmiyyətli toplunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qan intiqamı Cahiliyyət ərəblərində “namus” (“ırd”) məfhumunun elementlərindən biri idi. “Bu intiqam insanın anadangəlmə kor-koranə instinktini təmin etmək üçün deyil, cəmiyyətin əsas vahidini təşkil edən ailəyə vurulan zərərin əvəzini çıxmaq üçün dini duyğunun verdiyi əmrə görə alınır” (2, s. 27). “Namus” məfhumuna eləcə də qəbilə adamlarının və uşaqların sayı, məskənin toxunulmazlığı, qadınların əxlaqı, nəsil şəcərəsinin saflığı, əcdadı’n üstünlükləri, əhdə vəfa, səxavətlilik, qonaqpərvərlik və s. bu kimi elementlər daxil idi (129, s. 52).

“عرض” (“ırd”) - ərəb sözü olub, insanın özündə, sələfində və ya yaxınlarında tərifləmə (mədh) və ya məzəmmət edilə bilən nə varsa ona deyilir (102, s. 509).

Cahiliyyət ərəblərində yüksək keyfiyyətlərə malik olan qəbiləsinin başqalarının qarşısında qürrələnmək adəti də var idi. Bir şəxsin qan intiqamını ala bilməməsi onun üçün ölümə bərabər idi.

“Əyyəmu-l-arab” (**“Ərəblərin günləri”**)ın **“Zükar”**, **“Buas”**, **“Dahis”**, **“Bəsus”** adlanan döyüşü ən əhəmiyyətli döyüşlərindən hesab olunurdu.

“Zükar” döyüşü hələ Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) qırx yaşında olanda, ərəblərlə iranlılar arasında baş vermişdir.

“Bədr” döyüşü baş verən ildə cərəyan etdiyi rəvayət edilən bu döyüş, Kısra II. Xosrovun Şeybanilərə qarşı hücumu ilə başlamış və onun məğlubıyyəti ilə sona çatmışdır. Ərəblərin İrənlilərə qarşı ilk zəfəri sayılan bu döyüşdə diqqəti cəlb edən ən maraqlı fakt, ərəblərin “ey Məhəmməd (s.a.s) xitabını aralarında gizli şifrə kimi işlətdikləri rəvayət edilməkdədir (101, s. 23).

“**Buas**” müharibəsi Mədinədəki Əvs və Həzrəc qəbilələri arasında Hz. Peyğəmbərin Mədinəyə hicrətindən beş və ya altı il əvvəl meydana gəlmiş və Əvs qəbiləsinin qələbəsi ilə sona çatmışdır. Bu iki qardaş qəbilə arasında davam edən uzunmüddətli ədavət Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) 632-ci ildə müsəlman ələminə gəlişindən dərhal sonra dostluğa çevrilmişdir (45, s. 24-28).

Əbs və Zübyan qəbilələri arasında meydana gələn və daha sonra Əsəd, Fəza və Qatafan qəbilələrinin iştirakıyla böyüyən “Dahis və Ğubəra” döyüşü, Əbs qəbiləsinin Dahis adlı bir atıyla Zübyan qəbiləsinin Ğubəra adlı eşşəyi arasındakı yarışda Zübyanilərin haqsızlıq etməkləri səbəb olmuşdur.

Bəkr İbn Vail ilə Təğlib İbn Bəkr qəbilələri arasında cərəyan edən “**Bəsus**” döyüşünün yaranmasına yaşlı bir qadına aid Bəsus adındakı bir dişi dəvənin Təğlibli bir başçı tərəfindən yaralanması səbəb olmuşdur. Müəyyən fasilələrlə qırx il davam etmiş “**Bəsus**” döyüşü Hirə Kralı III. Münzirin müdaxiləsiylə sona çatmışdır.

Haram aylarda baş verən döyüşlərə isə “**Ficar**” adı verilmişdir. “**Ficar**” qanunu pozmaq mənasını verməkdədir. Bu müharibələr qəbilələr arasında kin və nifrətin yayılmasına, çox sayda insanın ölümünə və nəticədə Şimali və Cənubi Ərəbistanda xarici qüvvələrin ərəbləri hakimiyyətləri altına almalarına gətirib çıxarmışdır.

Ərəblərin aralarında və ya qonşu qəbilələrlə etdikləri döyüşlərin adı olan “**Əyyəmül-ərəb**” haqqında məlumat verən yazıçılardan Mahmud Şukri əl-Alusi (ö.1342/1924) “Buluu-l-ərəb” adlı əsərində ərəblərin Cahiliyə dövründə etdikləri müharibələri başqa millətlər arasında baş verən müharibələrlə müqayisə edərkən demişdir: “Müharibələr Allahın yer üzərində məx-

luqları yaratmasından etibarən başlamış və hələ də davam etməkdədir” (199, s.87).

Ərəb qəbilələri arasında baş vermiş döyüşlər dörd səbəbdən yaranmışdır:

1. Qısqanclıq və rəqabət: Bu məqsədlə baş vermiş döyüşlər daha çox qonşu qəbilələr və rəqib tayfalar arasında meydana gəlmişdir.

2. Talan məqsədi ilə hücumlar: Talan məqsədi ilə hücum hadisələri daha çox çöl həyatı yaşayan ərəblər və oxşar tərzdə yaşayan millətlər arasında meydana gəlmişdir. Onlar öz ruzilərini əldə etməyi başqalarının mallarına hücum edib, əldə etməkdə, talan etməkdə görürdülər. Bu məqsədlə, döyüşə başlayırdılar və zorla mallarını ələ keçirtmək istəyirdilər. Beləliklə də, döyüşlərin sayı hər gün artırdı.

3. Cihad: Müsəlmanların başqaları ilə Allah yolunda etdikləri döyüşlərdir.

4. Cəbhə döyüşü: Bu döyüş, bütün farsların nəsiləri ilə birlikdə davam etdirdikləri bir tərzdir və bu döyüş təzi vurub-qaçmaq qaydası ilə edilən döyüş və basqınlardan daha şiddətli olur. Bu döyüşü davam edən farslar fillərdən çox istifadə etmişdilər. Fillərin belində komalar düzəldən farslar əsas silahlarını orada yerləşdirir və bayraqlarını komaların təpələrinə sancırdılar. Beləcə həm özlərinə olan inamları artır, həm də cəbhənin gözünü qorxudurdular.

5. Döyüşə başlayıb, sonra da qaçıb getmək döyüşü: Bu tip döyüş və hücum təzi əsasən, ərəblərin və Məğrib bərbərlilərinin döyüş təzi sayılır. Cəbhə döyüşündən fərqli olaraq, bu döyüşdə minik heyvanlarını ehtiyatda saxlayıb, döyüşə başlayır və döyüşün sonunda bu heyvanlara minərək ələ keçirdikləri qənimətləri onlara yükləyərək qaçırırmışlar (213, s.76).

Bunlardan başqa, çox sadə səbəblərdən döyüşlər baş verirdi. Sadəcə demək olmaz ki, bu döyüşlər yalnız sadə səbəblərdən yaranmamış, həmçinin, siyasi, iqtisadi, sosial və psixoloji səbəblərdən də meydana gəlmişdir.

Tədqiqatlarımıza əsaslanaraq, yuxarıda sadaladığımız haqlı və haqsız səbəblərdən meydana gələn döyüşlər həm qəbilədaxili, həm də qəbiləxarici baş vermişdir. Hətta kənar tayfa və qeyri-ərəblərlə müxtəlif səbəblərdən döyüşlər meydana çıxmışdır. “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) toplusunda bəhs olunmuş ərəblərin həm daxildə, həm də xaricdə həyata keçirdikləri döyüşlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək məqsədüyükündür:

A) ƏRƏB QƏBİLƏLƏRİNİN ARALARINDA BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏR, DÖYÜŞLƏR ,GÜNLƏR:

a.a). Qahtanilərin aralarında baş vermiş hadisələr (günlər):

1) “Yəhamim” günü (“يوم يحاميم”) Qahtanilərin “Tay” qəbiləsindən olan Cədilə ilə Gavs arasında Məkkə yolunda yerləşmiş “Yəhamim” adlı suyun yanında baş vermişdir,

2) “Aynu-Əbağ” günü (“يوم عين اباغ”) Şam şahı Haris bin Arəc bin Cəbələ ilə Hirə şahı Münzir Məas-Səma arasında baş vermişdir. Aynu-Əbağ Şama gedən Fırat yolunun üstündə yerləşir.

3) “Birinci Külab” günü (“يوم الكلاب الأول”) Sələmə bin Haris ilə qardaşı Şurahbil arasında meydana gəlmişdir. Külab Bəsrə ilə Kufə arasında su hövzəsinin adıdır.

4) “Bəradan” günü (“يوم بردان”) Kində qəbiləsindən olan Aqliul-Murar ləqəbli “Hucr” ilə “Qudaa” qəbiləsindən Ziyad bin Həbulə arasında “Bəradan” deyilən yerdə baş vermişdir.

a.b). “Rəbiə” oğulları arasında baş vermiş döyüşlər:

“Bəsus” döyüşü (“حرب البسوس”) “Bəkr” və “Təğlib” qəbilələri arasında baş vermişdir. 40 il davam edən bu coxillik müharibədən bir çox günlər yaranmışdır: “Zənaib” günü (“يوم الزنايب”), “Varidat” günü (“يوم واردات”), “Uneyzə” günü (“يوم عنيزة”) və sairə...

a.c). “Qeys” oğulları arasında baş vermiş döyüşlər:

“Dahis və Ğubəra” günü (" يوم داحس و الغبراء ") “Əbs” və “Zübyan” oğulları arasında baş vermişdir. “Dahis və Ğubəra” gününün adı Qeys bin Zuheyr dövələrinin adından götürülmüşdür.

B) QƏBİLƏLƏRİN KƏNAR QƏBİLƏLƏRLƏ ARALARINDA HADİSƏLƏR, DÖYÜŞLƏR , GÜNLƏR:

b.a). Qahtanilərlə Adnanilər arasında baş vermiş hadisələr:

1) “Taxfə” günü (" يوم تخفة ") Bəsrədən Məkkəyə gedən yolun üstündə Taxfə adlanan yerdə Yərbu ailəsi ilə Məas-Səma arasında meydana gəlmişdir.

2) “Birinci Avara” günü (" يوم أواره الأول ") Munzir bin Məas-Səma ilə Bəkr oğulları arasında Təmim oğlanlarına aid “Avara” deyilən yerdə baş vermişdir.

3) “İkinci Avara” günü (" يوم أواره الثاني ") Munzir bin Məas-Səmanın oğlu Amr bin Hind ilə Təmim oğlanları arasında “Avara” deyilən yerdə baş vermişdir.

4) “Feyfu-r-Rih” günü (" يوم فيف الرياح ") “Məzhic” ilə “Əmir” qəbilələri arasında Nəcdin yuxarı hissəsində yerləşən “Feyfu-r-Rih” deyilən yerdə baş vermişdir.

5) “Zahrud-Dəhnə” günü (" يوم ظهر الدهناء ") “Tay” ilə “Əsəd” qəbilələri arasında “Dəhnə” deyilən yerdə baş vermişdir.

b.b). “Əvs” və “Həzrəc” qəbilələri arasında baş vermiş döyüşlər:

1) “Sumeyr” günü (" يوم سمير ") “Əvs” və “Həzrəc” qəbilələri arasında baş vermişdir.

2) “Buas” günü (" يوم بعاث ") “Əvs” və “Həzrəc” qəbilələri arasında Qureyzə oğullarına görə “Buas” adlanan yerdə baş vermişdir.

b.c). “Rəbiə” ilə “Təmim” qəbilələri arasında baş vermiş günlər:

1) “**Mubayid**” günü (" يوم مبايض ") “Şeyban” ilə “Təmim” qəbilələri arasında Təmimlərə aid olan “Mubayid” adlı yerdə baş vermişdir.

2) “**Ğabit**” günü (" يوم غابيط ") Şeyban oğulları ilə Yərbu oğulları arasında baş vermişdir.

3) “**Zu-Tuluh**” günü (" يوم ذو طلوح ") “Yərbu” və “Bəkr” qəbilələri arasında “Zu Tuluh” adlı yerdə meydana gəlmişdir.

4) “**Vaqit**” günü (" يوم وقيط ") Rəbiyəyə mənsub olan “Bəkr” və “Təmim” qəbilələri arasında “Vaqit” deyilən su hövzəsinin yanında baş vermişdir.

b.ç). “Qeys” və “Kinanə” qəbiləsinin arasında meydana gələn hadisələr:

“**Ficar**” günü (" يوم فجار ") “Kinanə” və “Qeys” qəbilələri arasında baş vermişdir. Haram günlərdə baş verdiyi üçün ficar (qanunsuzluq) günü adlandırılmışdır:

b.d). “Qeys” və “Təmim” qəbilələri arasında meydana gələn hadisələr:

1) “**Rahrahan**” günü (" يوم رحران ") “Amir” və “Təmim” qəbilələri arasında Ukaz bazarının yaxınlığında yerləşən “Rahrahan” adlı yerdə baş vermişdir.

2) “**Zu-Nəcəb**” günü (" يوم ذو نجاب ") “Amir” və “Təmim” qəbilələri arasında “Mərrut” deyilən yerdə baş vermişdir.

c) “**Mərrut**” günü (" يوم مرّوت ") “Amir” və “Təmim” qəbilələri arasında “Mərrut” deyilən yerdə baş vermişdir.

b.e). “Məzhic” ilə “Rəbiə” qəbilələri arasındakı günlər:

1). “**Xəzzəz**” günü (" يوم خزاز ") “Məzhic” və “Rəbiə” qəbilələri arasında Yəməndə yerləşən “Xəzzəz” adlı dağda baş vermişdir.

b.ə). “Bəkr” və “Təğlib” qəbilələri arasında günlər:

1). “**Uneyzə**” günü (" يوم عنيزة ") “Bəkr” və “Təğlib” qəbilələri arasında ilk dəfə baş vermiş döyüşdür.

2) “**Zənaib**” günü (" يوم الزنائب ") “Bəkr” və “Təğlib” qəbilələri arasında baş verən ən böyük hadisə olmuşdu.

3) “**Varidat**” günü (" يوم واردات ") “Bəkr” və “Təğlib” qəbilələri arasında baş vermiş üçüncü döyüş olmuşdu. “Təğlib” qəbiləsi döyüşün qalibi olur.

b.f). “Bəkr” qəbiləsi və qollarından biri olan “Şeyban” qəbiləsi ilə “Təmim” qəbiləsi arasında baş vermiş günlər:

1) “**Zuveyreyn**” günü (" يوم الزويرين ") “Bəkr” və “Təmim” qəbilələri arasında baş vermişdir.

2) “**Zi Tuluh**” günü (" يوم ذي طلوح "). Bu günə Saməd və Əvd günü də deyilir. Bu hadisə “Bəkr” və “Təmim” qəbilələri arasında baş vermişdir.

3) “**Naf Qişava**” günü (" يوم نعف قشاوة ") “Bənu Şeyban” ilə “Təmim” qəbilələri arasında baş vermişdir.

4) “**Ğabit**” günü (" يوم غيبط ") “Bənu Şeyban” ilə “Təmim” qəbilələri arasında baş vermişdir.

5) “**Mudarris və Muabbis**” günü (" يوم معبس ومضرس ") “Bənu Şeyban” qəbiləsinin “Təmim” qəbiləsinin üzərinə hücum etdiyi gündür.

6) “**Nibac və Seytəl**” günü (" يوم النجاج وثيتل ") “Nibac və Seytəl” günündə “Təmim” qəbiləsi qolları olan qəbilə və tayfalarla birlikdə “Bəkr bin Vail” qəbiləsinin üzərinə hücum edir və “Nibac və Seytəl” deyilən ərazidə döyüş baş tutmuşdur. “Nibac və Seytəl” ərazisindəki əhali “Bəkr” qəbiləsinin çox hissəsini təşkil edirdi.

7) “**Fələ**” günü (" يوم فلج ") “Bəkr bin Vail” qəbiləsinin “Təmim” qəbiləsi üzərindəki qələbə günü olmuşdur.

b. g). “Təmim” və “Əbs” qəbilələri arasında baş verən günlər:

“**Aqrun**” günü (" يوم أقرن ") “Təmim” və “Əbs” qəbilələri arasında “Aqrun” dağı deyilən yerdə baş vermişdir.

C. Ərəblərlə Farslar aralarında baş vermiş günlər:

1) “**İyad**”, “**Aşaş**” və “**Uzalə**” (" يوم الإياد وهو يوم أعشاش ") “**وَيَوْمَ الْعِظَالِي**” günü “**Tayy**” və “**Əsəd bin Xuzeymə**” toplumları arasında baş verib.

2) **“Zahru əd-Dəhnə”** günü (**“يوم ظهر الدهناء”**) **“Tayy”** və **“Əsəd bin Xuzeymə”** topluları arasında baş verir.

Gördüyümüz kimi, günlər müxtəlif səbəblərdən meydana gəlirdi. Əsasən, müharibələrin çoxillik davam etməsinə qan davası, namus, oğurluq kimi bir çox səbəblər əsas verirdi. Əsasən, ərazi bütövlüyünün bərpası səbəbindən bir çox müharibələrin həm yaranmışının, həm də çoxillik davam etmələrinin şahidi oluruq. Günlər hər hansı səbəbdən yaransa da adları müharibələrin baş verdiyi məkandan asılı olaraq adlandırılmışdır. Əsərdə yer almış poetik nümunələrdə də günlərin adları xatırlanmaqdadır. Dünya tarixində tanınmış bir çox məşhur günlərin adlarının mətnin şeirlərində verilməyi, onların adlarının baş vermiş real tarixi hadisələrdən, döyüşlərdən götürüldüyünü təsdiqləməkdədir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz **“Əyyəmu-l-arab”** (**“Ərəblərin günləri”**) toplusunda baş verən günlər, qəbilədaxili və qəbiləxarici döyüşlər, onların yaranma səbəbləri haqqında əldə etdiyimiz məlumatlar bu toplusunun zəngin mədəni-tarixi mənbələr əsasında formalaşmasına zəmin yaradır.

1.3. “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”)ün araşdırılması

İslamaqədərki ərəblərin mifik görüşləri, şifahi yaradıcılıqları çox zəngin idi. Lakin, ərəblərin şifahi yaradıcılığı öz əhatəsini genişləndirə bilmirdi. VIII əsrdən etibarən, **“Əyyəmu-l-arab”**la əlaqədar rəvayətlər tərtib edilməyə başlanmışdır. Ancaq bu kitablar günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinə aid kitablar İmru-l-Qeys, Tərəfə ibn əl-Əbd, Zuheyr ibn Əbi Sulmə, Ləbid ibn Rəbiə, Əntərə ibn Şəddad, Əmr ibn Kulsum, Haris ibn Hillizə, Nəbiğə əz-Zubyani, Əl-Əşə Meymun kimi Cahiliyyə dövrü şairlərinin həyatı və mühitinin, divanlara daxil olan əsərlərinin öyrənilməsi ilə başlayır. Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi (750) ilə fars təsirinin güclənməsi ərəb ədəbi ənənələrindən uzaqlaşma halları çox keçmir ki,

ərəb təəssübkeşlərini hərəkətə gətirir. Ərəblər şüubilərin ittihamları müqabilində öz qədim ədəbiyyatlarını toplayıb təbliğ etməklə mədəniyyətə heç də başqa xalqlardan geri qalmadıqlarını sübuta yetirmək istəyirdilər. Kənar mədəniyyət elementlərinin ənənəvi ərəb ədəbiyyatına nüfuz etməsi ərəb ədəbiyyatında qədim ənənələrə “qayıdışa” səbəb oldu. Qədim ədəbi ənənələrin “dirçəlişinin” tərəfdarları poeziyada qədim ərəb ruhunun tam şəkildə qorunmasına sadıq olub, yeniləşmə hərəkətinin nümayəndələrinin əksinə olaraq orijinal ərəb əxlaqı və poetik ideallarını dirçəltməyə çalışdılar (21, s. 29).

VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində məcmuələr şəklində yazıya alınmış “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) toplusunun ikisi o dövrdə yaşayıb-yaratmış məşhur Bəsrə filoloqu Əbu Übeydə Məmər ibn əl-Müsənnə (doğ.728-vəf.825) tərəfindən toplanmışdır. Görkəmli ərəb alimi Əbu Ubeydə Məmər İbn Müsənnənin biri 75, digəri 1200 döyüş haqqında məlumat verən iki əsər qələmə aldığı rəvayət edilməkdədir. Əbu Ubeydə Məmər ibn əl-Müsənnənin bizə gəlib çatmayan **“Ərəblərin günləri”** - **“ أيام العرب ”** (“**Əyyəmu-l-arab**”) adlı böyük bir topludan ibarət bu iki məcmuəsi ərəb qəbilələrinin qəhrəmanlıq şücaətlərindən bəhs edən epik hekayətlərdən, atalar sözü və hikmətli deyimlərdən, qəbilə döyüşlərində xüsusi xidmətləri olan, qəhrəmanlıq göstərən igidlərə həsr olunmuş şeir parçalarından ibarət olmuşdur (199, s.67). Onun topladığı, lakin bizə gəlib çatmayan məcmuənin bəzi rəvayətləri Əndəlus ədəbiyyatçısı İbn Əbd Rəbihinin (doğ.860 - öl.940) və tanınmış ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin (doğ.1160 - öl.1234) vasitəsilə gəlib çatmışdır.

“Əyyəmu-l-arab” toplusunun coğrafi xarakter daşıyan rəvayətlərinə məşhur səyyahlar Bəkrri və Yaqutinin coğrafi əsərlərində də rast gəlinir və bu qaynaqlarda “Ərəblərin günləri”nə dair məlumatlar islam dininin yaranmasından təxminən 150 il əvvələ aid edilməkdədir (270).

“Əyyəmu-l-arab” toplusunun tədqiqi tarixinə nəzər salarkən, araşdırmalar göstərir ki, ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının **“Əyyəmu-l-arab”** kimi nümunələrinin ayrı-ayrı hekayət və epi-

zodlarına orta əsr müəlliflərinin əsərlərində, o cümlədən Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitab əl-Əğani”- “الكتاب الاغانى” (“Nəğmələr kitabı”), İbn Əbd Rəbbihinin “əl-İqd əl-Fərid”- “العقد الفريد” (“Mirvari boyunbağı”), ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” “نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة” , (“Maraqlı mühazirələr və yadda qalan rəvayətlər”) kimi əsərlərdə və onların əsərlərinə yazılan şərhlərdə rast gəlinir. Maraqlıdır ki, yazılı abidələrdəki hekayət və epizodların mətni xalq ədəbiyyatındakı analoji süjetlərə çox yaxındır, hətta onlarla tam üst-üstə düşür.

Orta əsr antologiyalarına nəzər saldıqda, məşhur antologiya müəlliflərinin əsərlərində və onların əsərlərinə yazılan şərhlərdə “**Əyyəmu-l-arab**” toplusunun rəvayətlərinə rast gəlirik. Antologiyanın mənası və məzmunu haqqında lüğətə müraciət edərkən, məlum olur ki, yunan dilində - “anthologia” mürəkkəb söz olub - “anthos” - çiçək və “lego” - yığırım deməkdir (116, s. 8). İlk antologiyayı qədim yunan şairi Meleaq (e.ə. 60-cı il) tərtib etmişdir. Onun “Çələng” antologiyasına öz əsərlərindən əlavə 46 şairin şeiri daxil idi.

Orta əsrlər antologiya müəlliflərindən Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin (öl. 356/967) “Ərəblərin günləri” 1700 döyüş haqqında məlumatlandıran bir əsər qələmə aldığı rəvayət edilməkdədir. Lakin, tədqiqat apararkən “**Əyyəmu-l-arab**” toplusu haqqında sadəcə Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Nəğmələr kitabına” yazılmış şərhlərində dəfələrlə xatırlandığının şahidi oluruq (8, s.42). Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “**Kitab əl-Əğani**”- “الكتاب الاغانى” (“**Nəğmələr kitabı**”) əsərində yalnız ərəb nəğmələrinin mətni əks olunmur. Əsərdə bu nəğmələrin geniş erudisiyaya malik poetik kontekstdə görkəmli şairlərin tərcümeyi-halı, onlar haqqında çoxsaylı rəvayətlərlə, xüsusilə, “Ərəblərin günləri” rəvayətləri ilə əks edildiyini görürük. Bu haqda müəllifin 50 illik ömrünü sərf etdiyi 24 cilddən ibarət möhtəşəm əsəri “Kitab əl-Əğani”ni dərinədən tədqiq edən azərbaycanlı şərqşünas alim, akademik Gövhər Baxşəliyeva yazır: “Kitab əl-Əğani”nin adı onun məzmununu heç də tam əks etdirmir. Bu böyük həcmli əsərdə

yalnız ərəb nəğmələrinin mətni əks olunmur. Əsərdə bu nəğmələrin geniş poetik kontekstdə əks olunub çoxsaylı rəvayətlərlə müşayət edildiyini görürük. Müəllif əsərdə bu və ya digər şeirin və ona nəğmə qoşulması şəraitini, şairlərin və müğənnilərin nəsəbini, onların tərcümeyi-halı ilə bağlı maraqlı epizodları əks etdirir, ərəb xilafətinin mədəni həyatının musiqi, poeziya və ifaçılıq sənəti ilə bağlı tərəfləri barədə məlumat verməyi öz vəzifəsi bilir. Əsərdə Əbu-l-Fərəc yazır: “Biz bu kitaba bu vaxta qədər məlum olan ən gözəl, ən seçilmiş əsərləri yığmışıq” (8, s. 4).

Məşhur ərəb antoloqu Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Nəğmələr kitabı” əsərində “Əyyəmu-l-arab” əsərinin qəhrəmanı, ədəbi obrazları olan müəlləqçi şairlərdən Əntərə (95, s.117-124), İmru-l-Qeys haqqında hekayətlər yer almışdır (95, s. 85-106)

Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Nəğmələr kitabı” (“Kitab əl-Əğani”) və haqqında yazılmış şərh əsəri əsasında belə qənaətə gəldik ki, görkəmli şairlərin tərcümeyi-halını, onlar haqqında maraqlı məlumatların əks olunduğu, “Əyyəmu-l-arab” əsərini günümüzə çatdıran möhtəşəm əsərdir.

Görkəmli şərqşünas alim G.B.Baxşəliyeva yazır: “Nəticədə möhtəşəm bir əsər yarandı. Bu əsərdə V əsrin sonundan başlayaraq X əsrdək ərəblərin və ərəb xilafətinin mədəni, ədəbi, tarixi və siyasi həyatının əzəmətli mənzərəsi canlanır. Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin bu əsəri yalnız ərəb deyil, sinkretik ərəb-müsəlman mədəniyyətinin abidəsidir və bu əsər Ərəb xilafətinə daxil olan bütün xalqların ədəbi-mədəni həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbədir” (104, s.3).

Ulriç Marzolf “Nəğmələr kitabı”nı (“Kitab əl-Əğani”) mədəniyyətin ensiklopedik portreti adlandırır (173, s.13).

Şifahi xalq ədəbiyyatı və orta əsrlər ərəb ədəbi nümunələrini hiifz edən mühüm mənbələrdən biri də Əndəlus şairi İbn Əbd Rəbbihinin (vəf.940) “**Əl-İqd əl-Fərid**” – “**العقد الفريد**” (“**Mirvari boyunbağı**”) əsəridir. Şərqşünas alim Əhməd Subhi Furat İbn Əbd Rəbbihinin Əndəlus ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olduğunu bildirir (64, s. 26). V-X əsrlər ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə İspaniyada yaşayan ərəbləri

tanış etmək məqsədi ilə yazılmış, hər biri bir inci olmaqla boyunbağı təşkil etmiş 25 kitabdan ibarət bu ensiklopedik əsər ərəb ədəbiyyatının və mədəniyyətinin incisi kimi hər bir məsələsinə həsr olunaraq, “Əyyəmu-l-arab” toplusundan da kənar keçməmişdir. Ərəblərin qədim tarixi, qəbilələrarası müharibələri, ərəblərin günləri 25 kitabın içərisində yer almışdır:

- 1-ci kitab – Dövlət və hakimiyyət məsələləri
- 2-ci kitab – Müharibə
- 3-cü kitab – Səxavət və xeyirxahlıq
- 4-cü kitab – Rəsmi məktublaşmalar
- 5-ci kitab – Hökmdara məktub yazma qaydaları
- 6-cı kitab – Elm və ədəb
- 7-ci kitab – Atalar sözləri
- 8-ci kitab – Moizə və tərkidünyalıq
- 9-cu kitab – Təsəlli və baş sağlığı
- 10-cu kitab – Nəsəb və ərəblərin əsl-nəcabəti
- 11-ci kitab – Bəlağətli nitq
- 12-ci kitab – Hazırcavablıq
- 13-cü kitab – Nətiqlik sənəti
- 14-cü kitab – Tərəssül sənəti
- 15-ci kitab – Xəlifələrin tarixi
- 16-cı kitab – Vali və vəzirlərin tərcümeyi-halı
- 17-ci kitab – Ərəblərin günləri (“Əyyəmul-arab”)**
- 18-ci kitab – Şeir və şairlər
- 19-cu kitab – Əruz və qafiyə
- 20-ci kitab – Mahnı və musiqi
- 21-ci kitab – Qadınlar
- 22-ci kitab – Yalançı peyğəmbərlər
- 23-cü kitab – Canlıların təbiəti
- 24-cü kitab – Yemək-içmək
- 25-ci kitab – Müxtəlif lətifələr

(150, II c., s. 248)

Göründüyü kimi, yuxarıda verilmiş siyahıda əsərin **17-ci kitabı** –“**Əyyəmu-l-arab**”a (“**Ərəblərin günləri**”) həsr olunmuşdur (182, s. 113-233). Burada əks olunmuş bəzi xəbərlər və mülahizələrə başqa əsərlərdə rast gəlinməməsi isə əsərə xüsusi orijinalıq verir. Bu əsərin sayəsində bir çox ərəb rəvayətləri, o cümlədən “**Əyyəmul-arab**” - “**أيام العرب**” (“**Ərəblərin günləri**”) rəvayətlərinin böyük qismi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Antologiyalardan danışan rus alimi Şidfar İbn Əbd Rəbbihi, Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani kimi müəlliflərin əsərlərinin belletristika və bədiilikdən uzaq olub daha çox tarixi xronikaya bənzədiyini iddia edir (155, s. 72).

“**Əyyəmu-l-arab**” kimi şifahi xalq ədəbiyyatı salnamələrini, bir çox ərəb şairlərinin tərcümeyi-halı ilə bağlı maraqlı xəbərlər əks etdirən bu tip kitablar ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı misilsiz mənbə hesab edilir.

IX əsr antologiyalarında əsas yeri qədim şairlərə ayrılması həmin dövrdə xilafətdə başlamış klassisizm, ənənələrə qarşı hərəkəti ilə bağlı idi. Ərəb təəssübkeşlərinin önündə əslən yunan olması zənn edilən Əbu Təmmam Həbib ibn Aus dayanırdı. Əbu Təmmam bir çox antologiyalar tərtib etmişdir. Onların ən məşhuru **الحماسة (həmasə)** idi. Bu antologiya janr prinsipi ilə tərtib edilib. Əbu Təmmam antologiyada 570 Cahiliyyə (210, s.73) və ilkin islam dövrü şairlərini toplayıb. Əsər on fəsildən ibarətdir:

- 1) **الحماسة – həmasə- igidlik, mərdlik, alicənablıq**
- 2) **المراثى – məraşi- mərsiyyələr**
- 3) **الادب – ədəb və əxlaq şeirləri**
- 4) **النسيب – nəсіб-qadın gözəlliyinin vəsfi**
- 5) **الهجاء – həcv, satira**
- 6) **الاضياف والمديح – qonaqpərvərlik və mədhiyyə**
- 7) **الصفة – vəsf, təsvir**
- 8) **السير والنعاس – gəzinti və yuxu**
- 9) **الملح – hikmətamiz şeirlər**
- 10) **مذمة النساء – qadınların məzəmməti**

Bu külliyyatın birinci fəsli olan Həmasə əhatə etdiyi mövzuların genişliyi, orada toplanan şeirlərin əxlaqi və bədii cəhətdən

dolğunluğuna görə bu divan bütünlükdə “Həmasə” adlandırılmışdır (20, s. 24-27).

XI yüzildə Azərbaycanın görkəmli alimi Xətib Təbrizi Əbu Təmmamın ilk tədqiqatçılarından olmuşdur. Həmasə divanına azərbaycanlı alim Xətib Təbrizi şərh yazmışdır (38, s. 17).

Əbu Təmmamın başqa antologiyalarında da qədim ədəbiyyata maraq güclüdür. Şair aşağıdakı antologiyaları tərtib edib və gördüyümüz kimi onların çoxunu – “İxtiyərət” – “اختيارات” (“Seçilmişlər”) adlandırır (192, s. 9-10):

كتاب الاختيار من شعر قبائل

- “Qəbilələrin şeirindən seçmələr” – burada Əbu Təmmamın antologiyamı qəbilə prinsipi əsasında tərtib etdiyini güman etmək olar.

كتاب الاختيار من شعر الشعراء

- “Şairlərin yaradıcılığında seçmələr”- Həna əl-Fəxuri göstərir ki, burada az tanınan şairlərin şeiri toplanıb (192, s. 9-10). Görünür, bu, “Mufaddaliyyat” kimi antologiya olub.

Əbu Təmmam “Nəqaidü Cərir və l-Fərəzdək” - نقائض “جرير والفرزدق” (“Cərir və əl-Fərəzdəqin nəqaidləri”) adlı antologiya tərtib etmişdir. Cərir və Fərəzdəqin nəqaidlərinə “Əyyəmu-l-arab” toplusunda da rast gəlinir. Bu da orta əsr antologiyaları kimi, Əbu Təmmam antologiyasının da “Əyyəmu-l-arab” toplusunun inkişaf etdirilməsində böyük rolu olduğunu göstərməkdədir.

Əbu Təmmamın gənc müasiri Əbu Ubeydə Valid bin Ubeyd əl-Buhturi də “Həmasə” - الحماسة (igidlik, mərdlik, alicənablıq) tərtib edib. Buhturi “Həmasə”si 174 fəsildən ibarətdir. O burada 600-dən çox şairin yaradıcılığından nümunələr toplayıb. Həmasə divanını şərh etmiş Xətib Təbrizi Buhturinin bu qabiliyyətini yüksək qiymətləndirdi (38).

Orta əsr ərəb antologiyaları arasında Əbu Mənsur əs-Səalibinin (1038) “Yətimət əd-dəhr fi muhasin əhli-l-asr”

يتيمة الدهر في محاسن اهل العصر (**“Zəmanə əhlinin gözəl əsərləri barədə əsrin nadir mirvarisi”**) əsərinin də adını çəkmək yerinə düşərdi (186).

Bilal Orfalı göstərir ki, əl-Səalibi daim səyahət etmiş, bir əyalətdən o birinə getmiş, getdiyi yerlərdə yorulmadan ədəbi nümunələr toplamışdır (177, s.273-274). Əl-Səalibinin “Yətimət əd-dəhr” antologiyasının xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif burada poeziya məsələlərinə orta əsr ərəb tənqidi mövqeyindən yanaşır, filoloq-tənqidçi qismində çıxış edir (114, s.71).

Bundan əvvəl əl-Cumahi **“Tabaqati-ş-şuara”- “طبقات الشعراء”** (**“Şairlərin təbəqəsi”**) əsərinin bir fəslini coğrafi prinsip əsasında tərtib etmişdir. Əsas diqqəti islamaqədərkə və ilkin islam dövrü poeziyasına yetirmişdir (272).

Antologiyaların dəyəri onların **“Əyyəmu-l-arab”** kimi keçmiş ədəbi irsi toplayıb məhv olmaqdan qoruması və sürətlə yayılması ilə müəyyənləşir.

Bundan başqa məşhur ərəb mütəfəkkirlərindən - Əbu Mənsur əs-Səalibinin **“Təmsil və mühazirə”** - **“التمثيل والمحاضرة”** (**“Ət-təmsil va-l-muhadarat”**), Əl-Meydaninin **“Nümunələr toplusu”** **“مجموع الامثل”** **“Məcmu'u əl-əmsal”** əsərlərində **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunda müxtəlif məzmunlu atalar sözü və hikmətli kəlimələrdən ibarət hissələrlə səsleşən süjetlərə rast gəlmək mümkündür (186).

Orta əsr müsəlman alimi, tarixçisi, səyyah Cərir-Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri (öl. 923) **“Tərixu-l-uməm va-l-muluk”**- **“تاريخ الامم و الملوك”** (**“Xalqın və mülklərin tarixi”**) adlı əsərində **“Əyyəmu-l-arab”**a dönə-dönə müraciət etmişdir (191, I c., s. 470-482).

İbn əl-Əsir də günləri dəyərlə tədqiqat əsərində tarixi rəvayətlər şəklində vermişdir. İzzəddin İbn əl-Əsirin (öl.630/1233) **“Əl-Kamil fi-t-tərix”**- **“الكامل في التاريخ”** (**“Tarixdə kamillik”**) adlı əsərinin birinci cildində **“Əyyəmu-l-arab”** haqqında lazımı məlumatlar verilmişdir. İbn əl-Əsir yazdıqlarının bir çoxunu

doğrudan və ya bilavasitə olaraq, Əbu Ubeydənin əsərindən, bir qismini də günümüzə gəlib çatmayan mənbələrdən götürmüşdür. Onun toplu haqqında verdiyi məlumatlar həm dərin incəliklərinə, həm də əsərin tarixi mahiyyətinə uyğun olan xronoloji əsərdir (221, I c.). Döyüşlərin qəbilə həyatında xüsusi bir yeri olduğu üçün bu döyüşləri izah edən hekayələrə qəbilələr və fərdlər müştərək bir mədəniyyət olaraq sahib çıxmışlar. Nəzmlə izah edilən döyüşlər ərəblərin divanını meydana gətirmiş və bu sahədə ərəblər üçün böyük əhəmiyyət daşıyan qəbilə nəsəbləri (ənsab) mühafizə edilmişdir. Xüsusilə, ərəbcəyə dair məlumatlar verildiyi kimi ərəblərin etdikləri vacib işlər də sərgilənmişdir. Gecə edilən söhbət yığıncaqlarında qəbilənin həyata keçirdiyi əhəmiyyətli işlər arasında izah edilən döyüş rəvayətləri qəbilələrin hadisələr qarşısındakı təmayüllərini də əks etdirirdi.

Əli bin Hüseyn əl-Məsudi (öl.346/957) **“Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cavhar”**- **“مروج الذهب ومعادن الجوهر”**- **“Qızıl yuyulan yer və cavahirat mədənləri”**) adlı əsərində **“Əyyamu-l-arab”**a toxunduğunu və bu mövzu haqqında əvvəllər **“əl-Əvsat”** adında digər kitabında da bəhs etdiyini qeyd etmişdir (234, I c., s. 289).

Sad Zamlu-l Əbdülhəmid **“Tərixu-l-arab qablə-l-islam ”** - **“تاريخ العرب قبل الإسلام”** (**“İslam öncəsində ərəb tarixi ”**) əsərində (213, s.311-322), Əbu Əli Həsən bin Rəiq (öl.463/1071) **“Təhmili kitab əl-umdə fi mahasini və adabihi və naqdihi”** - **“تحميل كتاب العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده”** (**“Şeirin gözəlliyini, məziyyətlərini və tənqidini anlamaqda kitabın yükü”**) adlı əsərinin ikinci cildində (221, II c, s. 199-225) **“Əyyəmu-l-arab”**dan bəhs etmişdirlər.

Əhməd bin Məhəmməd əl-Məydaninin (öl.518/1124): **“Məcmua-l-əmsal”** - **“مجموع الامثال”** (**“Nümunələr toplusu”**) adlı əsəri ilə məşhur olan bu alim Cahiliyyə dövründə meydana gəlmiş 132 döyüşdən bəhs etmişdir (221, II c, s. 511- 528),

93 dənə İslam dövründə olan döyüşlərdən bəhs etmişdir (221, II c, s. 528 - 534).

Şihabuddin Əhməd ən-Nüveyrinin(vəf.732/1331) "نحاية العرب في فنون الادب" "**Nihəyətu-l-arab fi fununi-l-ədəb**" ("**Ədəbin öyrənilməsində ərəblərin rolu**") adlı əsərlərində "**Əyyəmu-l-arab**" nizamlı fəsillər şəklində verilmişdir (219, XVc., s. 338-434). Mahmud Şükri əl-Alusi (doğ. 1857-ö.1342/1924) "Alətul-arab fi-l-hurub" ("Ərəblərin döyüş alətləri") başlığı altında ərəblərin döyüşdə silah olaraq istifadə etdiklərindən söhbət açır. "Əyyamu-l-arabi-l-məşhurə" ("Ərəblərin məşhur döyüşləri") adlı bölümdə isə ərəblərin ən məşhur döyüşlərinə toxunmuşdur (236, II c., s. 56-75).

Əl-Xətib ət-Təbrizinin "Şərhu-l-Həmasə"sində "Əyyəmu-l-arab"a dair məlumatlar olduqca dağınıqdır. Bəkrinin "Mucəmə məstaccəm", Məydanının "Məcmua-l-əmsal", Yaqut əl-Həməvinin "Muccəmu-l-büldan", Ən-Nüveyri kiçik əlavələrlə İbn Əbd Rəbbihinin "İqd əl-Fərid" əsərində verdiyi məlumatları təkrarlayaraq, əsərini oxunaqlı etməyə çalışmışdır.

"**Əyyəmu-l-arab**" toplusunun süjet və obrazlarına ərəb xalq sirələrinə (eposlarında) rast gəlinir ki, bu da sirələrin genezisinin adı çəkilməmiş qədim topludan qaynaqlandığını bir daha sübut etməkdədir.

Ravilərin, səyyahların, antoloqların əsərləri sayəsində "**Əyyəmu-l-arab**" XIX əsrə qədər toplu şəklində gəlib çatmış və dünya şərqşünaslığında çoxsaylı tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müasir dövr ərəb ədəbiyyatı tarixinin tədqiqatları ilə məşğul olan bir çox tədqiqatçılar da bu toplusunun sosial-siyasi, ədəbi-mədəni, xüsusilə, dilçilik xüsusiyyətlərini tədqiqatlarına cəlb etmişlər. Cavad Əli "**Əl-Mufasssal fi-tarihi-l-arab qablə-l-islam**" "المفصل في تاريخ قبل الإسلام" ("**İslamdan əvvəl ərəb tarixində mufasssal**") adlı on cildlik irihəcmli əsərinin beşinci cildini (333-398) "**Əyyəmu-l-arab**" toplusunun tədqiqinə həsr etmişdir (199).

Məhəmməd Cadə-l-Mevlanın Əli Məhəmməd Bicavi və Məhəmməd Əbu-l-Fadl İbrahimlə birlikdə hazırladıqları “**Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə**”-“**أيام العرب في الجاهلية**” (“**Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) adlı tədqiqat əsərinin girişində bir çox tarix və ədəbiyyat kitabında yer alan bu toplunu yenidən sistemli şəkildə işlənilməsinə ehtiyac olduğu üçün, bir daha cəhd göstərmişlər (180). Məhəmməd Cadə-l-Mövlanın Əli Məhəmməd Bicavi və Məhəmməd Əbu-l-Fadl İbrahimlə birlikdə hazırladıqları “**Əyyəmu-l-arab fi-l-İslam**” (“İslam dövründə “Ərəblərin günləri””) adlı tədqiqatında Bədir döyüşündən başlayaraq İslam dövründə meydana gələn döyüşlərdən bəhs etmişdir (180). Məhəmməd Əli Kapar İslam Ensiklopediyasında bu dəyərli toplu haqqında lakonik şəkildə məlumat vermişdir (88, XII c, s. 14-15).

1983-cü ildə Moskvada “Araviyskaya starina” - “Аравийская старина” (“Ərəb səhralıqları”) adlı topluda rus tərcüməçisi V.V. Polosininin çox məharətlə tərcümə etdiyi “**Əyyəmu-l-arab**” adlı başlıq bu toplu haqqında ən dəyərli əsərlərdən hesab oluna bilər (117). Adı çəkilmiş əsərin ön sözündə A. Dolinina “**Əyyəmu-l-arab**” haqqında yazır: “...bu nə əfsanə, nə eposdur, o, emosional rəng qatılmış, dəqiq faktlar daşıyan real hadisələr haqqında məlumatlar verən tarixi hekayətlərdir” (117, s. 3).

Məşhur rus alimi Filştinski “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” kitabında “**Əyyəmu-l-arab**” toplusundan bir neçə hekayətlərdən nümunələr vermiş və nəticədə demişdir: “Ərəb qəbilələrinin, ərəblərin taleyini həll edən ümumi hərbi yürüşlərin, yürüşlərdə iştirak edən ümumxalq qəhrəmanlarının şücaətləri xalq yaddaşına həkk olunur, döyüşçülərin qəhrəmanlıq günləri haqqında hekayətlər isə nəsil-dən-nəslə ötürülməkdədir.... ” (149, s. 87) .

Bugün dünya şərqşünaslıq aləmində “**Əyyəmu-l-arab**” toplusuna qəbilələrin islamaqədər dini etiqadları, qəbilələrarası münasibətlər və sosial quruluşları, məşğuliyyətləri, coğrafi arenalı, dəqiq tarixi faktları məlumatlandıran Cahiliyyə dövrü ensiklopediyası kimi tanınmaqdadır.

“**Əyyəmu-l-arab**” haqqında dəyərli araşdırmalardan biri də L.V. Neqryaya məxsus “V-VII əsrlərdə Şimali və Mərkəzi Ərəblərin ümumi quruluşu” əsəridir. L.M. Neqrya yazır: “**Əyyəmu-l-arab**” - qəbilələrarası münasibətləri, qəbilədə mal-qara qaçaqlarının dəqiq faktlara söykənən məlumatlarını və xarakterlərini təsvir edən, sosial strukturunu əhatə edən yeganə tədqiqat əsəridir. “**Əyyəmu-l-arab**”ın digər maraqlı cəhəti isə hekayətlərdə ətraf və məişət mühitində eposa xarakterik olan insanların obrazını, şəxsiyyətini aydınlaşdırılmasıdır”(141). Bundan başqa, tədqiqatçılar diqqətini topluda yer almış çoxsaylı şeir parçalarının tədqiqi və təhlilinə yönəlmişlər (208, s. 58-87). Topluda yer almış şeirlərin uzun illərin keçməkeşli sınaqlarından keçərək bugünə qədər gəldiyi müddətdə uğradığı dəyişikliklər ətrafında ziddiyyətli fikirlər, şeirlərin qədim mətnə uyğunluğu haqqında mübahisələr mövcuddur (175, s. 43).

Bir sözlə, Cahiliyyə dövrü tarixi üçün zəngin bir vəsait sayılmış “**Əyyəmu-l-arab**” - “**أيام العرب**” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusu tarixçilər və dilçilər üçün misilsiz mənbədir. Toplunu ərəb tarixinin və ərəb ədəbiyyatının ensiklopediyası hesab etmək olar. “**Əyyəmu-l-arab**” toplusu islamaqədər ərəblərin milli şüurları, psixologiyası, orta əsr və islamaqədər ərəb şairlərinin yaradıcılığının ümumi xüsusiyyətlərini bugün də aktuallaşdırmış, mənşəyinin sırf Cahiliyyə dövrünə aid olduğunu öz mətninin spesifikliyi ilə sübut etmişdi.

II FƏSİL

“CAHİLİYYƏ DÖVRÜNDƏ “ƏYYƏMU-L-ARAB””IN GÜNLƏRİNİN ƏDƏBİ TƏHLİLİ

2.1. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” toplusunda ərəb poeziyasının inikası

Poeziya ərəb ədəbiyyatı tarixinin inkişafına səbəb olan ilk ədəbi sənətdir. Həmçinin, ərəb ədəbiyyatı tarixində sonradan yaranmış ədəbi nümunələrin ilkin mənbəsidir. Poeziya Ərəb ədəbiyyatı tarixində V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Poeziya yarandığı gündən etibarən ərəb ədəbiyyatında yeni yaranan nəsr və nəzm əsərlərinə güclü təsir göstərmiş, böyükdən kiçiyə hamının marağına səbəb olmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində ilkin olaraq poeziya yaransa da poeziyanı ilk inkişaf etdirən yaranma səbəbi olan qəbilə həyatı, məişəti, mədəni-tarixi mühiti olmuşdur. “Əyyəmu-l-arab” - “أيام العرب” (“**Ərəblərin günləri**”) əsəri əsrlərlə ərəb poeziyası ilə paralel şəkildə inkişaf etmiş, onunla vəhdət təşkil etmişdir. Şifahi şəkildə əsrlərin süzgəcindən keçərək VIII əsrdə yazıya alınan bu möhtəşəm abidədə ərəblərin günlərinin birbaşa şahidi olan klassik ərəb poeziyasının çoxsaylı nümayəndələrinin adları çəkilir və onların yaradıcılıqlarına müraciət edilir, şeirlərindən parçalar şairlərin öz improvizasiyasında verilmişdir.

Ərəb ədəbiyyatının adı çəkiləndə, onu poeziyasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məlumdur ki, ərəb ədəbiyyatı tarixinin ilk inkişaf dövrü poeziya sənəti ilə başlanmışdır. Hələ nəsr nümunələri meydana gəlməmiş ilk poeziya nümunələri şifahi şəkildə yaranmışdır. “Əyyəmu-l-arab” toplusu epik janrda qələmə alınsa da məşhur şairlərin şeir nümunələri abidədə yer almışdır. Ona görə də, toplunun əsasını lirik parçalar təşkil etmişdir. Ərəblər poeziyanın vurğunu, şeir ruhlu xalq idilər. Ərəblərdə şeirin ilk dəfə dəvəçi mahnılarıyla (hida) başlanıldığı deyilmişdir. Dəvənin qaçmağına yoldaşlıq edərək söylənilən hidalar zamanla

inkişaf etmiş və sonralar nəğməyə çevrilmişdir. Təvil bəhri dəvənin yavaş-yavaş etdiyi dörd hərəkətinə uyğunlaşdırılmışdır. Bəsit bəhri isə dəvənin qaçmasına uyğunlaşdırılmışdır. Bu baxımdan vəznələr təbii şəkildə yaranmış və müəyyən qayda-qanunlara uyğunlaşdırılmışdır (96, s. 131).

Cahiliyyə poeziyası islamaqədərki dövrdə yaşayan insanların yaşayış tərzini, mili-mənəvi dəyərlərini, adət və ənənələrini əks etdirir. Cahiliyyə dövrü poeziyası ərəblərin qəhrəmanlıq, qonaqpərvərlik, ehtiyac sahibinə əl tutmaq və digər mövzulara dair ərəblərin psixoloji və əxlaqi dəyərlərini şeir nümunələrində əks etdirir.

Bu poeziya nümunələri ilkin mərhələdə Rəbiə, daha sonra Qeys və nəhayət, Təmim adlı tayfa və qəbilə birliklərində formalaşmışdır.

Rəbiə qəbiləsi şairləri arasında ilk olaraq Mühəlhil, əl-Mürəqqiş əl-Əkbər (Auf bin Səd), əl-Mürəqqiş əl-Əsgər (Əmr bin Hərmələ, yaxud Rəbiə bin Süfyan), Səd bin Malik, Tərəfə bin əl-Əbd, Əmr bin Qəmiə, əl-Haris bin Hillizə, əl-Mutələmmis (Tərəfənin dayısıdır, adı: Cərir bin Əbdülməsəhidir), əl-Əşə Meymun poeziya sahəsində yeni-yeni addımlar atırdılar.

Mühəlhildən sonra onun bacısı oğlu İmru-l-Qeys şeir aləmində yeni bir səhifə açır. Rəbiədən sonra Qeys şairlərindən ən-Nəbiğə əz-Zubyani, Zuheyri ibn Əbi Sülmə, oğlu Kəb ibn Zuheyri və başqalarının adları çəkilir. Qeysdən sonra şeir Təmim tayfalarına çataraq burada da inkişaf etməyə başlayır (199, s. 40). Təmimlilərdən Cahiliyyə dövründə Mudir şairi Əvs bin Həcərin, daha sonra Nəbiğə və Zuheyri göstərmək olar.

“Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) toplusu ərəb tarixinin salnaməsi olsa da onu ərəb ədəbiyyatının divanı hesab etmək olar. Çünki, bu dəyərli toplusu yalnız, qəbilələrarası müharibə və mübarizələrdən ibarət deyildir. **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunu divan adlandırmaqda məqsədimiz, toplunun bu fəsildə yalnız tarixi deyil, ədəbi rolu olduğunu vurğulamaqdır.

“Əyyəmu-l-arab” toplusu ərəb ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərini mətnində ümumiləşdirmişdir. VIII əsr ərəb ədəbi tənqi-

dinin nümayəndəsi əl-Cumahi Cahiliyyə ərəbləri arasında ədəbiyyatın inkişafını müharibələrlə əlaqələndirirdi: “Taifdə poeziya elə də çox deyil. Poeziyanı inkişaf etdirən müharibələrdi-robalar arasındakı müharibələr, Əvs və Xəzrəc arasındakı müharibələr, qəbilələrin bir-birinə hücumları... Qüreyş qəbiləsində şeir az idi. Çünki qüreyşlilər arasında nifrət və ədavət alovlanmırdı” (235, s.70).

Yaxınlarına kömək, əhdə vəfa, qonşunu qorumaq kimi mövzuları ehtiva edən bu dəyərli toplu Əşə, Əntərə, (182, s. 23) Hənsə və Həsən bin Səbit kimi şairlərin yetişməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bədəvi hekayələri mənzum şəkildə söylənilmiş və çöl qəhrəmanlarını mədh edən şeirlər söyləmək ənənə halını almışdı. Nikolsan ibn Rəşiqin bir-birinə “yeni yazılan bir şeirdə həzz almağı” arzulayan ailələrdən danışdığını bildirir, bütün qəbilələrin yeni bir şeirinin yaranmasını böyük coşğunluqla qeyd etdiyini “şairlərin çox şərəfli ənənəni davam etdirən insanlar” sayıldığını nəql edir (175, s.71). “Dörd böyük şair” adı ilə məşhur olan ərəb şairləri İmru-l-Qeys, Əşə, Nəbiğə və Zuheyrdir (176, s.21).

Cahiliyyə ərəbləri özlərinin ən gözəl yeddi qəsidəsini dəri üzərində qızıl su ilə yazıb Kəbə divarlarından asmışlar. İbn Əbd Rəbbihi ilk dəfə olaraq 7 müəlləqənin Kəbə divarlarından asılması fikrini söyləmişdir. Bu barədə ərəb-İspan mədəniyyətinin yetişdirmələrindən olan məşhur filoloq İbn Əbd Rəbbihi özünün “İqd əl-Fərid” əsərində yazır: “Ərəblərin şeirə bağlılığı və onu üstün tutması o dərəcəyə çatmışdır ki, onlar qədim şeirdən yeddi qəsidə seçib onları qızıl suyu ilə Misir parçaları üzərinə yazmış, sonra da Kəbə örtükləri üzərindən asmışlar. Buna görə də, onlara İmru-l-Qeysin müzəhhəbəti (qızıl suyu ilə yazılmış) Zuheyryn müzəhhəbəti deyilir. Müzəhhəbət yeddidir. Onlara müəlləqət (asılmışlar) da deyilir” (182, s. 19)

Cahiliyyə şeirinin müəlləqə adı ilə məşhurlaşmış şah əsərlərinin sayı ilə bağlı müəyyən fikir ayrılığı olsa da onların ümumi sayı ondur (90, s. 310-312). Bu on qəsidənin beşi İmru-l-Qeys, Zuheyri, Ləbid, Tərəfə və Əmr bin Kulsumun

qəsidəsi) bütün mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilmiş, daha sonra Əntərə və Haris bin Hillizənin (13, s. 6), Nəbiğə və əl-Əşənin, həmçinin Ubeyd bin əl-Əbrəsin qəsidələri də bu poeziya nümunələrindən hesab edilmişdir.

IX əsr antologiyaları içərisində Əbu Zeyd Muhəmməd əl-Quraşinin **“Cəmhərat əşaru-l-arab”**- **“جمهرة اشعار العرب”** (**“Ərəb şairlərinin toplusu”**) əsərinin xüsusi yeri var (194). Buradakı 49 şeir qədim poeziyanın ən səhih nümunəsidir. Xüsusilə, **“müəlləqət”** və **“müzəhhəbət”** adlanan bölümü diqqəti cəlb edir.

“Cəmhərat” əsəri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə ədibin şeir sənəti ilə bağlı mülahizələrinə həsr olunub. Müəllif bu hissəni **“müqəddimə”** adlandırır. 80 səhifəlik bir müqəddimədə əl-Quraşi ləfz və məna məsələlərinə toxunur. Daha sonra ərəb şeirinin qədimliyindən bəhs edir. Növbəti paragraflar islam və poeziya məsələsinə - Zuheyri ibn Əbi Sulmə, Nəbiğə əz-Zubyani, İmru-l- Qeys, əl-Əşə, Ləbid ibn Rəbiə kimi şairlərin tərcümeyi halına həsr olunub. Bu cür geniş bir müqəddimədən sonra əsərin antologiya hissəsi gəlir. Əl-Quraşi ərəb şeirini 7 mühüm hissəyə ayırmış və birinci hissəni müəlləqəçilərə və onların qəsidələrinə həsr etmişdi. **“Əl-Müəlləqət”** – **“المعلقات”** (**“Asılmışlar”**) adlı bölməyə 8 şairin-İmru-l-Qeysin, Zuheyri ibn Əbi Sulmənin, Nəbiğə əz-Zubyaninin, əl-Əşənin, Ləbidin, Əmr ibn Kulsumun, Tərəfə ibn əl-Əbdin, Əntərə ibn Şəddadın müəlləqələri daxildir.

Gördüyümüz kimi, Həmməd ər-Raviyədən və onun əsərini şərh edən Zauzanidən fərqli olaraq əl-Quraşi Haris ibn Hillizənin qəsidəsini müəlləqələrə aid etmir. Bunun əvəzinə o, Nəbiğənin və əl-Əşənin qəsidələrini öz məcmuəsinə daxil edir.

“Müəlləqət” Tennisionun (1809-1892) **“Lokslı salonu”** (417) şeirlər toplusunun ilham mənbəyi olmuşdur (172, s. 120-121).

Ərəb poeziyası **“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”** **“أيام العرب في الجاهلية”** (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) toplusunu incəliklə bəzəmişdir. Əsasən, müəlləqəçilərin haqqında yarıməfsanəvi süjetlərin şahidi oluruq. Müəlləqə şairlərindən - İmru-l-Qeys, Tərəfə, Əntərə ibn Şəddad bu dəyərli topluda

epikləşdirilmişdir. Onların şeirlərindən parçalar verilir. Bu baxımdan **“Əyyəmu-l-arab”** toplusu bir divan əsəridir (L.B).

“Əyyəmul-arab fi-l-Cahiliyyə”- “أيام العرب في الجاهلية” (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) toplusunda rəvayətlərin çoxluğuna görə şəxsiyyətinə yarıməfsanəvi xarakter verilmiş müəlləqəçilərin həyatı ilə bağlı məlumat və rəvayətlərin təhlilinə keçmək istərdik.

Klassik ərəb şeirinin şahı sayılan İmru-l-Qeys Hunduc bin Hucr bin əl-Haris Aqılul Murardır. O, Kində qəbiləsinin son hökmdarı Hucrun oğludur. Şairin əsl adının Hunduc və ya Muleyqa olduğu ehtimal olunur. Məşhurlaşdığı **“İmru-l-Qeys”** ləqəbinin mənasının isə **“şiddət adamı”, “Tanrı Qeysin oğlu”, “Qey-soğulları qəbiləsindən bir nəfər”** olduğu deyilir (37, s. 19-24). Şairin **“zul-quruh”** (yaralı), **“əl-məlik əd-dillil”** (avara, sərgərdan məlik) kimi ləqəbləri də vardır. İmru-l-Qeysin doğulduğu il məlum deyil. Belə güman edilir ki, Nəcddə anadan olmuşdur. Kində qəbiləsinə məxsusdur. Hələ erkən yaşlarından şeir yazmağa başlamış və gənc yaşlarında sevdiyi və açıq-saçıq şeirlər yazdığı əmisi qızı Fatiməyə görə atası ilə arasında münaqişə yaranmış, buna görə də evi tərk edib özünü eyş-işrət, içki məclislərinə vermişdir. Bir sıra məlumatlarda da atası ona şeir yazmağı qadağan etsə də İmru-l-Qeys buna məhəl qoymamış və bu zaman atası onu saraydan qovmuşdu.

“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”- “أيام العرب في الجاهلية” (**“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**) toplusunda oxuyuruq: **“Hucr bir zamanlar oğlu İmru-l-Qeysi şeir söylədiyi üçün qovmuşdu və ona nifrət edirdi. İmru-l-Qeysin anası Fatimə bintu Rəbiə bin əl-Haris Kuleyb bin Vailin bacısı idi. İmru-l-Qeys ərəb məhəllələrində gəzir dolaşır, gölməçələrin kənarında şərab içir və ovçuluq edirdi”** (217, s.18-19).

Saraydan qovulan İmru-l-Qeys avara, sərgərdan həyat keçirir, bir yerdən başqa yerə səyahət edirdi. Bunun üçün də ədəbiyyatda **“sərgərdan məlik”** adı ilə məşhurdur. İmru-l-Qeys sözünün mənası Qeysə ibadət edən adam deməkdir.

İmru-l-Qeysin həyatı ilə bağlı Əbu-l-Fərəc İsfahani yazır: “Kitəbu-l-Əğani”də və “Əyyəmu-l-arab”da bir sıra rəvayətlər vardır ki, bunlardan ikisi daha diqqətəlayiqdir. Bunlardan biri İmru-l-Qeysin öldürülmüş atasının intiqamını alması digəri isə şairin ölüm şəraiti ilə bağlıdır” (95, s.64).

“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”- “أيام العرب في الجاهلية” (“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri””) toplusunda “İmru-l-Qeysin atası Hucrun öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr” adlı beşinci gündə məşhur ərəb alimi İsfahaninin qeyd etdiyi kimi, İmru-l-Qeysin həyatından iki məqam haqqında məlumat verilir. Birinci məqam atası Hucrun intiqamını almasıdır: “Hucr bir zamanlar oğlu İmru-l-Qeysi şeir söylədiyi üçün qovmuşdu və ona nifrət edirdi. İmru-l-Qeysin anası Fatimə bintu Rəbiə bin əl-Haris Kuleyb bin Vailin bacısı idi. İmru-l-Qeys ərəb məhəllələrində gəzib dolaşır, gölməçələrin kənarında şərab içir və ovçuluq edirdi. Atasının ölüm xəbəri ona gələndə o, Yəmən Dəmmun adlı yerində idi.

O, xəbəri eşidəndə bu şeiri oxudu:

تطاول الليل علينا دمون
دمون إنا معشر يمانون
وإدنا لقومنا محب.

(217, s. 20)

Gecə bizim üçün uzun keçir, ey Dəmmun
Biz yəmənli toplumuyuq, ey Dəmmun.
Həqiqətən, öz qövmümüzü sevirik.

Sonra dedi: “Atam mənim uşaqlığımı məhv etdi, böyüyəndə də qanının qisasının alınması yükünü mənim boynuma yüklədi. Bu gün heç, sabah baxarıq bu məsələyə. Bu gün içməliyəm, sabah isə bu məsələnin çarəsinə baxaram” (217, s. 21).

“**Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə**” - “**أيام العرب في الجاهلية**”
(“**Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**”) toplusunun
“**Mudarrit əl-Hicəranın öldürülməsi**” adlı **on dördüncü gü-
nündə** İmru-l-Qeys bu şeirini oxumuşdur:

Hucr bin Amr qəbiləsinin padşahları gecə vaxtı gətirildilər,
öldürüldülər.

Kaş ki, onlar döyüşün bir günündə öləydilər, lakin Marina
diyarında öldülər.

Onların yuyulmadı kəllələri, suda yuyulmadı, lakin
qanlarının üzərinə qum səpildi.

Quşlar onların üzərində (ətlərini yemək ilə) məşğul oldular.
Qaşlarını və gözlərini qopartdılar.

Azərbaycan şərqşünaslarının ərəb ədəbiyyatına aid əsərlərində İmru-l-Qeysin ölüm səhnəsi ilə tanış olmuşduq (32, s. 98-106; 37, s. 19-25; 45, s. 135-142). İmru-l-Qeysin ölüm səhnəsi haqqında “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”ın “**İmru-l-Qeysin atası Hucrun öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr**” adlı **beşinci günündə** də məlumat verilmişdir: “...Sonra İmru-l-Qeys Harisə tərəf yola düşdü. Ancaq öz ailəsini və zirehlərini Samuelin yanında əmanət qoydu. Qeysərin yanına çatanda Qeysər ona ehtiram göstərdi. Bu hadisə Bənu Əsədin qulağına çatdıqda onlar Tammah adlı bir kişini Qeysərin yanına yolladılar. Bənu Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi Qeysərin yanına gələndə artıq Qeysər İmru-l-Qeyslə birlikdə aralarında şahzadələr olan böyük bir qoşunla yollamışdı. İmru-l-Qeys yürüş etdiyi zaman Tammah Qeysərə dedi: “İmru-l-Qeys əxlaqsız və yolunu azmış bir adamdır. O, sənin qızına məktub yazıb, onunla eşq yaşayırdı. Qızın haqqında şeirlər söyləyib. Bu şeirlər vasitəsilə qızını ərəblər içərisində məşhurlaşdırırdı”.

Bunu eşidən Qeysər İmru-l-Qeysə qızıdan toxunmuş rəngli zəhərli bir paltar yolladı. Sonra ona belə bir məktub yazdı: “Mən sənə ehtiram əlaməti olaraq öz geyindiyim paltarı göndərdim.

Mənə hər bir yeni mənzil başına çatanda özün barədə bir xəbər yolla”. İmru-l-Qeys paltarı geyindi və buna görə sevindi. Paltar-dakı zəhər onun sürətlə dərisinə hopdu və yara saldı. Buna görə də (sonralar) İmru-l-Qeys yara sahibi mənasını verən Zul-Quruh adlandırılmışdır.

Bu barədə İmru-l-Qeys belə bir şeir oxumuşdu:

لقد طمح الطمّاح من نحو أرضه ليلبسني مما يلبس أبوس

فلو أنها نفس تموت سوياً و لكنها نفس تساقط انفسا

(217, s. 22).

Tammah öz ölkəsindən arzuladı ki, mənə zərərli bir şey geyindirsin.

Kaş can eyni cür öləydi, amma can canları öldürür.

O, Roma padşahlarından birinin qızı olan bir qadın qəbri görür. O qadın Əsib adlı dağın yanında dəfn edilmişdi. Sonra bu şeiri oxuyur:

أجارتنا إنَّ الخطوب تنوب واني مقيم ما اقام عسيب

أجارتنا إنا غريبان ههنا وكل غريب للغريب نسيب

(217, s. 23)

Ey qonşu qız! Məzar necə də yaxındır.

Nə qədər ki, Əsib dağı burdadır, mən də burda qalasıyam.

Ey qonşu qız, biz burada iki qəribik.

Qəriblər həmişə bir-birinin nəsibi olur.

Sonra İmru-l-Qeys ölür və qadının yanında dəfn edilir (217, s. 25).

Hazırda, onun qəbri oradadır. Bu hadisədən çox keçmir ki, şair 540-cı ildə vəfat edir.

Demək olar ki, bir çox mənbələrdə İmru-l-Qeysin ölümü haqqında verilmiş məlumatlar biri-birinə uyğun gəlir.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””ın **“İmru-l-Qeysin atası Hucrun öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr”** adlı **beşinci günündə** verilir: “Sonra İmru-l-Qeys Harisə tərəf yola düşdü...Qeysərin yanına çatanda Qeysər ona ehtiram göstərdi” (217, s.19) sözlərində diqqəti çəkən maraqlı və fərqli məqamlardan biri Bizansın əvəzinə Haris, imperator Yustinanın əvəzinə Qeysər adlarının keçməsidir (L.B).

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””da İmru-l-Qeysin özündən başqa Əmr bin Kulsum ət-Təğlibi və dayısı Mühəlhildən də bəhs edilmişdir.

Mühəlhil -VI əsrdə yaşamış və Əbu Leyla adı ilə də tanınmışdır. Təğlib qəbiləsinin başçısı Kuleybin qardaşı olub, Cahiliyyə dövrü ərəb poeziyasının parlaq siması olan İmru-l-Qeysin dayısı, Əmr ibn Kulsumun anası tərəfdən babası olmuşdur.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””ın **“Mudarrit əl-Hicəranın öldürülməsi”**adlı **on dördüncü günündə** İmru-l-Qeysin dayısı Mühəlhilin qızı Leylanın və Leylanın övladı - İmru-l-Qeysin dayısı nəvəsi Əmr ibn Kulsum obrazı da yer almışdır: “Onun tam adı Amr bin Munzir bin Maəs-Səma əl-Ləxmidir. O, Hirənin hökmdarıdır. Onun Mudarrit əl-Hicərat adı ilə ləqəblənməsinin səbəbi padşahlığının və siyasətinin güclü olmasına görədir. Onun anasının adı Hind bintu əl-Haris bin Amr əl-Məqsur bin Akilu-l-Murardır. Hind eyni zamanda İmru-l-Qeys bin Hucr bin əl-Harisin bibisidir. Mudarrit əl-Hicəranın ölüm səbəbi bir gün öz məclisində əyləşənlərə belə deməsi olub: “siz mənim məmləkətimdə yaşayan ərəblərdən elə birini tanıyırsınızmı ki, onun anası mənim anama xidmət etməkdən

xoşlanmasın?” Onlar dedilər: “Əmr bin Kulsum ət-Təğlibidən başqa belə bir şəxs tanımırıq. Onun anasının adı Leyla bintu Mühəlhil bin Rəbiədir. Leylanın dayısının adı Kuleyb Vaildir. Ərinin adı Kulsumdur. Oğlu isə Amrdır” (217, s. 42).

“Mudarrit əl-Hicəranın öldürülməsi” gününün ən maraqlı cəhəti də odur ki, iki məşhur müəlləqəçinin - İmru-l-Qeys və Əmr ibn Kulsumun adı keçməkdədir. Mudarrit əl-Hicəra İmru-l-Qeysin bibisi Hindin oğludur. Əmr ibn Kulsum İmru-l-Qeysin dayısı Mühəlhilin nəvəsidir. Leyla bintu Mühəlhil bin Rəbiə də məşhur müəlləqəçi şair Əmr ibn Kulsumun anasıdır. Topluda əhəmiyyətli yer tutan bu gün demək İmru-l-Qeysin ata tərəfdən doğma bibisinin oğlu Mudarrit ilə, ana tərəfdən dayısının nəvəsi Əmr ibn Kulsum arasında baş verən hadisə onların hər ikisinin bir-birlərinə analarının üstünlüyünü sübut etmələrindən yaranmışdır: “Mudarritin anasının çadırı öz oğlunun çadırının yanında idi. Əmr bin Kulsumun anası Leyla da həmin çadırda Hind ilə birlikdə əyləşmişdi. Bundan öncə Mudarrit öz anası Hində belə demişdir: “İnsanlar yeyib qurtardıqları və yeməkdən ancaq bir-iki dilim qaldığı zaman öz-özünə qulluq etməkdən yaxanı kənar tut. Yemək lap sona çatdıqda isə Leyladan sənə xidmət etməsini tələb et və ona əmr et ki, qoy (istədiyən şeyləri) bir-bir sənə təqdim etsin”. Hind də oğlunun ona əmr etdiyi kimi etdi. Yemək qurtardığı zaman Hind Leylaya dedi: “Bu nimçəni mənə ver”. Leyla dedi: “Ehtiyacı olan öz işi üçün özü dursun ayağa”. Ancaq Hind Leylanın üzərində ona nimçəni vermək üçün təkid etdi. Leyla dedi: “Təğlib ailəsi üçün bu necə də alçalıcıdır!!” Oğlu Amr bin Kulsum bunu eşitdi və qəzəbdən üzü qızardı. Əmr bin Hind Əmr bin Kulsumun qəzəbini üzündə hiss etdi. Əmr bin Kulsum qılınca doğru atıldı. Qılınca çardaqdan asılmışdı. Orda bu qılıncdan başqa qılınca yox idi. Qılınca götürdü və onunla Mudarrit bin əl-Hicəranın başını vurdu və onu öldürdü” (217, s. 42-43).

Mənbələrin birində oxuyuruq: “Şair Mühəlhil Bəkr və Təğlib qəbiləsi arasında qırx il davam edən “Bəsusun dəvəsi uğrunda müharibə”nin qurbanı olub. Günlərin bir günü Bəkrli Əmr ibn Malik Mühəlhilli əsir alır. İbn Malik onunla yaxşı davranır-

miş, hətta Mühəlhilə ayrıca bir otaq da vermişdi. Bir dəfə Mühəlhilin tacir dostları onu ziyarət edir. Onlar çoxlu şərab gətirirlər. Mühəlhil içib sərxoş olur və mahnı oxumağa başlayır. Bunu eşidən Əmr deyir: “Deyəsən, bu, çox içib. Rəbib otlaqdan qayıtmayana qədər ona su vermək olmaz”. Rəbib Əmrin dəvəsi idi. Rəbibin otlaqdan qayıtması günlərlə uzanır və Mühəlhil susuzluqdan ölür” (180 , s. 87).

Lakin, “**Cahiliyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**ın “**Bəsus**” adlı **yeddinci günündə** Mühəlhilin deyil, qardaşı Kuleybin susuzluqdan öldüyü deyilir: “Kuleyb pis halda: “Ey Cəssas! Mənə bir qurtum su ver” – deyə, yalvardı. Fəqət Cəssas ona heç bir şey vermədi və Kuleyb öldü. Sonra Cəssas yanında olan Əmr bin Haris bin Zühl bin Şeybana əmr edərək yırtıcı heyvanların cəsədini parçalayıb yeməmələri üçün daşlarla örtürdü. Bu hadisəni eşidən Kuleybin qardaşı Mühəlhil bin Rəbiə bu misraları dilə gətirdi:

وجسّاس بن مرة ذي صريم
فلم يعطف هناك على حميم
لأمرى ما يقام له عظيم
إذا ذكر الفعال من الجسيم
بكاس تير منمطقة مليم

قتيل ما قتيل المرء عمرو
أصاب فؤاد ه باصم لدن
فئن غدا وبعد غد لرهان
جسيم ما بكيت به كليب
سأ شرب كأسها صرفا وأسقى

(217, s.27)

Əmr və şücaət sahibi Cəssas bin Mürrənin öldürdükləri adam (Kuleyb) olduqca dəyərli bir adamdır.

Yumşaqlığın ən sərti ilə qəlbinə vurdu. Orada yaxınına qarşı şəfqət göstərmədi.

Sabah və səhərdən sonra özü üçün qiyam qaldırılacaq böyük bir işə girovdur.

Böyüklərdən biri xoş xatirələrlə xatırlandığı zaman, əlbəttə Kuleybə qarşı möhkəm ağlayacağam.

Mən onun verdiyi saf şərabi içəcəyəm, kasa ilə şəraba dəvət edib onları aldadacağam” .

“Əyyəmu-l-arab” əsərinin “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” adlı birinci hissəsinin “İmru-l-Qeysin atası Hucrun öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr” adlı beşinci günündə verilmiş (Qubba-zın oğlu Ənuşirəvan atasının ölümündən sonra padşah olana qədər vəziyyət belə davam etdi. Ənuşirəvan Məzdəki və onun tərəfdarlarını öldürdü. Munzir bin Maəs-Səmanı Hirə şəhərinin hakimliyinə yenidən bərpa etdi. Sonra Haris bin Amrın tapılmasını tələb etdi. O zamanlar Haris Ənbar şəhərində idi və onun mənzili də orda idi. O, övladları, malı və dəvələri ilə birlikdə qaçdı. Munzir onu Təğlib, İyad və Bəhra qəbiləsinin atlıları ilə təqib etdi. Haris Kəlb ərazisinə çatdı, özü xilas oldu, amma təqibçiləri onun malını və dəvələrini ələ keçirdilər. Təğlib qəbiləsi Bəni Akilu-l-Murar qəbiləsindən 48 kişi ələ keçirdi. Ələ keçmiş bu şəxslərin içərisində Harisin iki oğlu-Əmr və Malik də var idi. Təğlib qəbiləsi onları Munzirə təqdim etdi. Munzir də onları Bəni Marina qəbiləsinin diyarında öldürdü. Bu hadisə barədə Əmr bin Kulsum bu şeiri demişdir:

وابنا بالملوك مصفدينا

فأبوا بالنهاب وبالسبايا

(217, s. 21)

Onlar qarətlər və əsir aldıkları qadınlarla geri dönmüşdülər. Biz də padşahlar və buxovladığımız əsirlərlə geri döndük.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın altıncı günündə olan “Xəzzəz” günündə də şair Əmr bin Kulsumun adı çəkilir: “Xəzzəz günündə qəbilələrə kimin başçı olmasını heç kimin bilməməsi də rəvayət edilmişdir. Çünki Kuleybin qardaşının qızının oğlu olan Əmr bin Kulsum demişdir:

رفدنا فوق رفد الرافدينا

و نحن غداة أوقد في خزاز

(217, s. 25)

Səhər erkən vaxtı-Xəzzəzdə müharibə alovlanmışdı,
Biz Nizar qəbiləsinə yardım edənlərdən də, artıq şəkildə
yardım etdik”

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”da adı çəkilən digər müəlləqə şairi-**Tərəfə bin əl-Əbdir**. Tərəfə bin əl-Əbdin əsl adı Amr bin əl-Əbd ibn Sufyan ibn Sad bin Bəkr ibn Vaildir(543-569). Ləqəbi “yeni əşya” mənasındadır. Bu ləqəb ona bir şeirində bu sözdən istifadə etdiyi üçün qoyulub. Onun Əmr ibn Hind (563-570) dövründə yaşadığı, 543-cü ildə anadan olduğu, 569-cu ildə öldüyü ehtimal olunur. Tərəfə çox cavan yaşda 26 yaşında ölmüşdür (32, s. 113-119; 37, s. 25-28; 64, s. 84-89).

Atası şair əl-Abd əl-Bəkri, anası Vardə bint Abd əl-Məsihdir. Dayısı Mutələmmis olmuşdur, hələ uşaq ikən onun hüquqlarını tapdaladığına görə onu həcv etmişdir (192, s. 82).

Hələ kiçik yaşlarından şeir yazaraq ədəbi yaradıcılığa çox erkən başlamışdır. Ən uzun müəlləqəyə sahib şair olmuşdur. 120 beytdən ibarət müəlləqəsinə obanın təsviri ilə başlayır. Daha sonra sevgilisi Həvlənin qəbiləsinə köçməsinə təsvir edir, onu sevgilisinə qovuşduracaq dəvəsindən söhbət açır.

وَأَتَى الْمَضَى الهم عند احتضاره بهوجاء مرقال تروح وتغدى أمون كالواح الران
نسأتها على الحب كأنه ظهر بوجد لها فخذان أكمل تان حض فيها كأنها بابا منيف
مرد

“Darıxdığım zaman bu halımı qarın hissəsi incə olan gecə-gündüz yol getməkdən yorulmayan dişi dəvəm üzərində keçirirəm. Dəvəmin sümükləri tabut taxtaları kimi iri və qalındır. Onu üstü xəttli qalın kilimə bənzədən yol boyunca əlimdəki qalın dəyənəklə sürürəm. Dolğun ötlü çanağı bir imarətin iki qapısı kimidir” (64, s.90).

İllər keçdikcə Tərəfənin istedadı artsa da ailə və qohumlarından gördüyü haqsızlıqlar nəticəsində özünü içki və eşq aləminə həsr edir. Buna görə qəbiləsi əvvəl ondan uzaqlaşır, daha son-

ra isə onu öz aralarından qovurlar. Bu səbəbdən şair başqa qəbilələr arasında sərgərdan gəzir. Lakin Tərəfənin öz səhvinə başa düşməsi uzun çəkmir, o peşman olaraq öz qəbiləsinin yanına qayıdır. Bəsus döyüşünə dili və silahı ilə qatılan şair zəfər sayəsində qənimətdən böyük pay əldə edib varlanır. Lakin yenidən vaxtını içki məclislərində keçirməsi, çox hədiyyələr verməsi, bəd-xərcliyinə görə tez bir zamanda müflisləşir, qardaşı Məbədın yanına gedərək onun dəvələrinə çobanlıq etməsinə icazə verməsini xahiş edir. Təbii ki, bütün fikri şeirdə və firavan günlərində qalan şair dəvələri də itirir. Həmin dəvələrin qarşılığını qaytarmaq üçün bir çoxlarına müraciət edərək kömək istəyir. Çarəsiz qalan şairə sonda Amr ibn Mərsəd kömək edir (64, s. 86-87).

Şairin ölümü haqqında oxuyuruq: “Deyilənə görə, Əmr ibn Hind Bəhreyn başçısına, guya şairə və dayısına hədiyyə verilməsi üçün, iki məktub göndərir. Yolda dayısı Mutələmmis məktubu açır, Tərəfəyə də ona verilən məktubu açmasını tövsiyyə etsə də, şair bununla razılaşmır. Məktubda onlar barəsində ölüm hökmünün olduğunu görən Mutələmmis qaçaraq canını xilas edir. Bəhreyn başçısı məktubda şairin öldürülməsi hökmünü gördükdə qohum olduğu üçün ona qaçmağı təklif edir, lakin Tərəfə bunu qəbul etmir və nəticədə öldürülür” (192, s.83).

VI-VII əsrlərdə yaşayıb yaratmış **Meymun ibn Qeys əl-Əşə** adlı daha bir müəlləqəçi şair **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”da yer almışdır. Ərəb ədəbiyyatında mədhiyyələri sayəsində söz sənətini qazanc mənbəyi edən ilk şair olmuşdur.

Şərqsünas alim Aida Qasımoğlu yazır: “...tanınmış hökmdarlar, cəngavərlərlə yanaşı, çox da nüfuzu olmayan adamlar da onun sayəsində uğur qazanıb. Məsələn, deyilənə görə, evdə qalmış yeddi qızı olan bir nəfər əl-Əşəni evinə çağırır və yeganə dəvəsini kəşib ona qonaqlıq verir. Əl-Əşə həmin adama mədhiyyə yazır. Adam o qədər məşhurlaşır ki, bir ildə yeddi qızının hamısı ərə gedir” (32, s.143-149).

“Safqa və ikinci Kulab” adlı **otuz yeddinci günündə (hadisədə)** Kisranın Yəməndəki vəziri bin Hörmüzü şair əl-Əşə mədh etmişdir.

(217, s.92).

Buludsuz gündə qurban etdi, qurban ilə İlahiyə ümüd etdi.

Safqa günündə artıq Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbər olaraq göndərilmişdi və o hələ Məkkədə idi və Mədinəyə hicrət etməmişdi (217, s. 92).

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”ın digər müəllə-qəçi obrazı VI əsrdə yaşamış **Əntərə ibn Şəddad** olmuşdur. **Əntərə İbn Şəddad** VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Əbs qəbiləsində yaşayıb yaratmışdır. Atası Şəddad Əbs qəbiləsinin başçısı olmuşdur. Əsərdə olduğu kimi, həqiqətən də, Əntərə uzun illər qəbilənin tam hüquqlu üzvü olmamış, Əbs qəbiləsinin başçısı Şəddadın qul qızından olan oğlu olduğu üçün, onunla bir qul kimi rəftar edilmiş, ona həmişə qul münasibəti göstərilərək, əziyyət edilmişdir. Anası Həbəşistanlı olduğundan ona amansız işgəncələr olunurdu.

Xarici görünüşü ilə uzun müddət yaşadığı cəmiyyətdə əziyyət çəkmiş şair mənəvi dünyasının zənginliyi sayəsində sözün əsl mənasında məşhur şair adını qazanmışdır. Hətta aşağıdakı şeir misralarında belə, Əntərənin rənginin qara və yaxud da qırmızı olmasına baxmayaraq, məşhur şair olduğu təənnüm edilmişdir:

أنا الهجينُ عَنترَةٌ	كلُّ امرئٍ يَحْمِي جِرَه
أَسودُهُ وَأَحْمَرُهُ	وَالشَّعْرَاتِ الْمُشَعْرَةُ

(32, s. 119; 240).

Əntərə İbn Şəddadın real həyatda bir şair kimi başına gələnələr olduğu kimi ssenariləşdirilərək “**Antara**”–“**عنتره**” (“**Əntərə**”) adlı ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur xalq sirəsində (romanında) əks olunmuşdur (L.B).

Əbs qəbiləsi ərəb qəbilələri içərisində ən mübariz qəbilə sayılırdı. Əbs qəbiləsi ilə Zubyan qəbiləsi arasında aramsız sürən müharibə qəbilələrin igidlərini döyüş meydanına səsləyirdi. Böyüyüb başa çatdıqda kölə olmasına etiraz edən Əntərə qul adını üzərindən götürmək məqsədilə özünə çıxış yolu olaraq, qəbilələrarası döyüslərə yollanmağı hədəf seçmişdi. Uzun sürən döyüşlər də onun cəsur döyüşçü kimi formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Hər döyüşdən zəfərlə çıxan Əntərə köləlik həyatından qurtarıb, azadlığa qovuşacağına ümidlə baxırdı.

Erkən islam dövründə “**həmasə**” janrı çox məşhur janr sayılırdı. Ərəb ədəbiyyatında mövcud olan fəxriyyə və həmasə (qəhrəmanlıq) şeirləri bu dövrdə fərdi, qəbilə planından çıxaraq şüubiliyin təsiri altında millətlərərsası təəssübkeşliyin yayılması üçün vasitəyə çevrildi. Həmasə (qəhrəmanlıq) janrına müraciət edən ərəb və ya əcəm şairi hər vəchlə mənsub olduğu xalqın şəxsiyyətlərini, nəcabətini, səxavət və zəkasını, elm və qəhrəmanlığını mədh edirdi. Əməvilər dövründən fərqli olaraq siyasi opponetlərin sayı azaldığı üçün bu dövrdə siyasi şeir sadəcə Abbasilərlə şiələr, ərəblərlə şüubilər arasında gedən mübarizəni əks etdirirdi (85, s. 145).

“Əyyəmu-l-arab” topusunda yer almış Əntərə obrazına sonralar dastan qoşulmuş və “**Əntərə**” sirəsi adı almışdır. “Əntərə” sirəsi sözün əsl mənasında qəhrəmanlıq dastanıdır. Bu da çox güman ki, Əntərənin bir şair kimi, “**Həmasə**” (qəhrəmanlıq) **janrının** böyük ustası olması ilə əlaqədardır. Məşhur ərəb antoloqu **Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin** də “**Nəğmələr kitabı**”nda Əntərə haqqında hekayətlər yer almışdır (95, s. 117-124)

Onun müəlləqəsində əsas yeri həmasə və fəxr tuturdu. O, öz məşhur müəlləqələrini qəhrəmanlıq, yenilməzlik, eşqdə dözümlülük, məğrurluq kimi yüksək insani keyfiyyətlərə həsr etmişdir. O, öz yaradıcılığını yalnız qəhrəmanlıq janrına deyil, həmçinin, məhəbbət janrına da həsr etmişdir. Məhəbbət lirikasında yazdığı şeir misralarında əmisi qızı Əbləyə qarşı olan sonsuz sevgisinin önündə əyilməzliyini, yenilməzliyini, dəyanətini tərənnüm edir.

İlk növbədə, öz igidlik və sücaəti ilə öyünür, özünü mədh edir, həyatından şikayət edir.

Əntərə öz müəlləqəsinin ilk beytini şikayətli bir ahənglə başlayır:

هل غادر الشعراء من متردم
ام هل عرفت الدار بعدوهم

“Şairlər deyilməmiş söz qoyublarmı?

Yaxud unuduğun obanı bir daha tanıya bilərsənmi?”

(37, s. 30)

Çox sevindirici haldır ki, şair Əntərənin yaradıcılığından minlərlə şeirlərinin toplandığı məşhur divanı günümüzə qədər gəlib çata bilməmişdir (205).

Şair Əntərə çox uzun ömürlü olmuş və ölənədək döyüşlərdə olmuş və bütün insan keyfiyyətlərini əhatə edəcək xüsusiyyətləri öz müəlləqəsində vəsf etmiş, əsasən, qəhrəmanlıq janrını öz yaradıcılığının əsas qolu kimi ömrünün sonuna kimi şərəflə tərən-nüm etmişdir.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın “Əbs və Zub-yan qəbilələri arasındakı Dahis və Ğubəra” adlı on doqqu-zuncu günündə Əntərə bin Şəddadın əsl şücaət göstərdiyi nəql olunur (217, s. 55-67).

Mərsiyyəsi səslənir:

وأمكنني دهري وطول زماني
لقرت بها العينان حين تراني

فسوف ترى إن كنت بعدك باقياً
فأقسم حقاً لو بقيت لنظرة

(217, s. 61)

“Sən ondan sonra qalacaqsansa,
Görəcəksən bu uzun zaman mümkün oldu.
And içirəm ki, əgər nəzər salmaq üçün qalsan,
Sən məni gördüyün zaman gözün aydın olacaq”

Digər bir epizodda Əntərənin qəhrəman döyüşçü kimi qəfil döyüş səhnəsinə atıldığını görürük: “Ləqit öz atı ilə qayadan düşdü və bu zaman Əntərə onun üzərinə hücum etdi və onu nizə ilə vurdu, onurğa sümüyünü qırdı. Sonra Qeys onu qılıncı ilə vurdu və al-qana bulanmış bir halda yerə sərdi” (217, s. 62).

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”ın **qırx dördüncü “Aqrın” günündə** Əntərənin Əbs qəbiləsi tərəfindən Təميم qəbiləsindən olan Amrın öldürülməsi haqqında belə bir şeir demişdir:

كأن السرايا يوم نيق
وصارة عصائب طير ينتحين لمشرب
شفى النفس مني أو دنا لشفائها تهورهم من حالق متصوّب
وقد كنت أخشى أن أموت ولم تقد مراتب عمرو وسط نوح ملسب

(217, s. 103-104)

(Döyüşə gedən) dəstə sanki Niq və Sara hadisəsində

Su hövzəsinə yönələn quş dəstələri kimi idi.

Onların hündür dağa qarşı diqqətsizliyi var idi.

Mən ölməkdən qorxurdum. Amr matəm libası geyinməmişdi.

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”ın **“Dahis və Ğubəra”** döyüşü ərəblərin ən uzun sürən müharibələrindən biri olur. Bu müharibədə Əbs qəbiləsindən olan Əntərə cəngavər adı qazanır. Müharibə çox qanlara səbəb olur, nəhayət, Qatafan qəbiləsindən olan iki ərəb – Harim ibn Sinan və Haris ibn Auf hə-rəsi 1000 dəvə verib bütün qan bahasını ödəyir və iki qəbilə arasında sülh yaradırlar (132, s. 69).

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”da digər müəllə-qə şairinin-Zuheyr bin Əbu Sulməninin adı çəkilməkdədir.

Zuheyr bin Əbu Sulmə (زهير بن أبي سلمى) (doğ. 520 - öl. 617) - şairlər nəslinə mənsubdur. Onun babası, atası, dayısı və övladları da şair olmuşlar. Şair təxminən 530-cu ildə Nəccdə anadan olmuşdur. O, Mudari tayfasının Müzəynə qəbiləsindən idi. Şairin atası Rəbiə öz tayfasını buraxmış və Qatafan tayfasına

getmişdir. Burada Umm Amru adlı qızla evləndikdən sonra bu tayfa ilə qohumluq əlaqələri bağlandığından tayfanı tərk etməmişdir. Burada onların Qatafan tayfasında böyüyüb tərbiyə alacağı övladları Zuheyr dünyaya gəlmişdir. Tayfa nümayəndələri arasında Zuheyirin dayısı olan iflic olmuş müdrik Bəşamə adlı bir qoca da var idi. Zuheyr Bəşamədən ayrılmır, ona qulluq edir, ondan həyatın müxtəlif cəhətləri, eyni zamanda şeir sənətinin incəliklərini öyrənirdi. Bəşamənin övladı olmamış, vəfat etməzdən öncə sərvətini qohumları arasında paylaşmış, nə qədər qəribə olsa da hamıdan çox sevdiyi Zuheyrə heç bir sərvət qoymamışdır. İncik düşən Zuheyr bunun səbəbini soruşarkən Bəşamə “mən ən qiymətli sərvəti-şairlik sənətini sənə vermişəm”- deyir. Sonralar Zuheyirin atası vəfat edir və o, anasının ərə getdiyi Mudari tayfasından olan Əvs ibn Həcərdən dərs almağa başlayır. Zuheyr öz yaradıcılığında onun davamçısına çevrilir.

Zuheyr poeziyaya ciddi yanaşmış, öz yaradıcılığı ilə sadəcə olaraq insanları əyləndirmək deyil, onlara xeyir vermək, ərəb qəbilələrini narahat edən məsələləri yoluna qoymaq məqsədi güdmüşdür. O, ərəb poeziyasında sülh şairi kimi tanınır. Şair öz əsərlərində xeyirxah, sülhsevər insan olan Harim ibn Sinanı tərif edir, məşhurlaşdırır, ən yaxşı şeirlərini ona həsr edir. Eyni zamanda, əs-Sibak döyüşündə Əbs və Zubyan tayfaları arasında barışıq yaratmaq üçün səy göstərən əl-Haris ibn Aufu təriflədiyi müəlləqəsini də ona həsr etmişdir. Zuheyirin şeirləri Harisin çox xoşuna gəlirdi. O, buna görə Zuheyrə çoxlu hədiyyələr verirdi. Məhz buna görə də, Zuheyr öz var-dövləti və xeyirxah işləri ilə islamaqədərki dövrə qədər olan ən məşhur insanlardan olmuşdur.

Zuheyr təqribən 617-ci ildə, 97 yaşında vəfat etmişdir. O, sakit həyat tərzini sürmüş, daim sülhə, ədalətə can atmış və ömrünü xeyirxah işlər görməklə keçirmişdir. Onun şeirlərində təkalüflü izləri aydın şəkildə özünü göstərir. O, həmçinin, axirət dünyasına da inanmışdır.

Ərəb mədhiyyəsinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Zuheyirin əsərləri onlara bir neçə dəfə şərh yazılmış divanda toplanmışdır. Əl-Əlyamə əş-Şəntəmirinin şərhləri 1888-ci ildə Ley-

dendə və 1905-ci ildə Misirdə çap olunmuşdur. Zuheyryn divanı ilk dəfə 1870-ci ildə Vilyam Alvard tərəfindən çap olunmuşdur. Divanda Qatafan tayfasının tanınmış şəxslərinin, eyni zamanda, əl-Haris ibn Aufun, Haris ibn Sinanın və onların ailələrinin də tərif etdiyi şeirlər vardır. Bu topluda qəzəl və fəxriyyə də vardır. Lakin digər şeirlərə nisbətən, bu növlərdə yazdığı şeirlərə az təsadüf olunur. Bunlarla yanaşı, divanda vəsf və hikmə adlı aforizmlər də toplanmışdır. Onun “mimiyyə” qəsidəsi daha çox məşhurluq qazanmışdır.

Zuheyr ərəb ədəbiyyatı ta ət-Teymirixində “**havalıyət**”- “**حوليات**” (“**bir illik**”) şeirlər müəllifi kimi tanınır. Belə ki, bəzən bir qəsidə üzərində bir il işləyir, onu dönə-dönə təkmilləşdirirdi.

Zuheyrin müəlləqəsi 64 beytdən ibarətdir, təvil bəhrində yazılmışdır və “mim” hərfi ilə qafiyələnir. Əz-Zuzani, ət-Təbrizi və başqaları bu müəlləqəyə şərh yazmışlar. Müəlləqə müxtəlif nəşrlərlə bir çox yerlərdə nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda, bir çox dillərə, o cümlədən, latın, fransız və ingilis dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Müəlləqə “Əbs” və “Zubyan” tayfaları arasında müharibənin başa çatması münasibətilə yazılmışdır. Müəlləqədə sülh yarananlar tərif olunur və müharibənin, nahaq yerə qan tökülməsinin dayandırılmasına çağırılır. Şair müharibəni heç də mərdlik, igidlik əlaməti hesab etməyib onun törətdiyi fəlakətlərdən bəhs edir.

Əntərə və Tərəfə şeirlərinin cəngavərlik ruhu ilə tərbiyələnməmiş ərəb dinləyicisi Zuheyryn bu müəlləqəsinə biganə qala bilirdi. Lakin belə bir biganəlik şairi narahat etmir. O, sanki sülhü tərənnüm edən dastan yazır.

Müəlləqə iki böyük hissədən ibarətdir. Birinci hissə lirik hissədir. Tərk edilmiş obanın və köçün təsvirinə həsr olunub (1-15-ci beytlər). İkinci hissə sülh, barışıq hissəsidir. Bu hissənin özü də bir sıra bölmələrdən ibarətdir.

1.Sülh yarananların tərfi və onların bu sülhə hansı yollarla nail olmalarının hekayəsi (16-25-ci beytlər)

2. Barışanlara məsləhətlər, müharibənin təsviri və müharibəyə qarşı ehtiyatlı olmaq barədə Əbs tayfasına müraciət (26-35-ci beytlər)

3. Zubyay tayfasının bağışlanması haqqında hekayə (36-48-ci beytlər)

4. Hikmətamiz kəlamlar və aforizmlər (49-64-cü beytlər) (225).

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”ın “**Nisar**” adlı otuz beşinci günündə (hadisəsində) müəlləqə şairi Zuheyir bin Əbu Sulmənin şeir parçası verilir: “Onlar o gün Bənu Zubyay bin Bəğid qəbiləsinin müttəfiqləri idilər. Sarux bin Dabbə belə nida etdi: “Ey Xindif əhli, onlara Bənu Əsəd kömək etmişdir”.

Bu, ilk gün idi ki, o gündə Dabbə qəbiləsi xəndək qazmışdı və öz müttəfiqi Tayyi və Qatafan qəbiləsindən kömək istəmişdi. Nisar günü Əsəd qəbiləsinin rəisi Ovf bin Abdullah bin Amir bin Cəzimə bin Nasr bin Qain idi.

Digər rəvayətə görə, Əsəd qəbiləsinin rəisi Xalid bin Nadlə idi. O gün Ribab camaatının rəisi isə Numanın qardaşı Əsvəd bin Munzir idi. Ancaq bu məlumat yanlışdır. Ən doğrusu budur ki, o gün toplumun başında Hisn bin Huzeyfə bin Bədr rəis idi. Bu barədə şair Zuheyir bin Əbu Sulmə belə bir şeir demişdir:

و من مثل حصن في الحروب و مثل لانداد ضيم أو لأمر يسحاوئله
إذا حلّ أحياء الأحالييف حوله بذئ نجب هداته و صواهلله

(217, s. 90).

Müharibələrdə kim Hisn kimi ola bilər?

Kim ədalətsizliyi (haqddan) ayırmaqda və onun çalışdığı bir işdə onun kimi ola bilər?

O zaman ki, müttəfiqlər onun ərtafında toplandılar.

Zi Nəcəb deyilən yerdə onun gurultusu və (atının) kişnərtisi (eşidilirdi)”

Müəlləqə şairlərindən başqa **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”da Cahiliyyə dövrünün şairlərindən Qeys ibn Hatimin (قيس بن الخطيم)** də şeirləri verilmişdir. Əbu Yezid Qeys ibn əl-Hatim (Səbit) ibn Adi ibn Amr əl-Əvsi (vəf. 620) Əvs qəbiləsinin Bəni Zəfər qoluna mənsubdur. Mədinəli şair böyüyüb babası **Adinin** qatilini Mədinədə və atası **Hatimin** qatilini Zülməcəzda tapıb öldürərək intiqamını alır (93, s. 92-93). Tarixi faktlardan da görüldüyü kimi, Cahiliyyə dövründə yaranan döyüşlərin, hadisələrin əsas baş vermə səbəbi intiqam almaq idi.

Toplunun **“Buas”** adlı **yetmiş birinci günündə (hadisəsinə)** Cahiliyyə dövrü şairi **Qeys ibn Hatimin** Əvs və Xəzrəc qəbilələri arasındakı döyüşlərin iştirakçısı kimi epikləşdirilmiş obrazı təqdim olunur (217, s. 130-133).

Söylədiyi şeirlər epik obrazlarla qarışaraq, qəhrəmanlıq dastanına çevrilmişdir. Şeirlərində ən çox Əvs və Xəzrəc qəbilələri arasında baş verən Buas döyüşündən bəhs edərdi (95, III c, s. 4-8). Qeys hicrətdən əvvəl Xəzrəc qəbiləsinin qərarı ilə intiqam üçün öldürüldüyü deyilir. Hətta tanınmış ərəb alimi Əbu-l-Fərəc İsfahani qeyd edir ki, son nəfəsini verməmiş, əvəzinə Yezid ibn Avfin öldürülərək intiqamının alındığı qeyd edilir (95, III c, s. 12-13).

Maraqlı mənbələrin birində onun övladları haqqında oxuyuruq: “Qeys ibn Hatimin iki oğlu, iki qız övladı olmuşdur. Oğlanlarından Yezid Uhud döyüşündə yaralanmış və Həzrəti peyğəmbər ona “Cəsür” ləqəbi vermişdir. Bir müddət Kufə valiliyi edən digər oğlu Sabit, Həzrəti Əli ilə birlikdə Cəməl, Siffin Nəhrəvan döyüşlərinə qatılmış, özü “Cisr” günündə, üç oğlu da “Harrə” günündə şəhid olmuşdur. Qızlarından biri olan Leyla Məhəmməd peyğəmbərə (s.a.s) biət edən ilk qadın olmuşdur” (174, s.37).

Qeys ibn Hatim dördüncü təbəqə şairlərindən hesab olunmuşdur və qəsidələrindən biri “müzəhhəbət” adlandırılmışdır (194, s.123). 300 beytdən və iyirmi üç qəsidədən ibarət divanı İbnu-s-Sikkitin vasitəsilə dövrümüzə gəlib çatmışdır. Divan ilk

dəfə Tadeusz Kowalski tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunmuş və nəşr olunmuşdur (168, 1914).

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””da Cahiliyyə dövrü şairlərindən **Abid bin əl-Abras** da yer almışdır. Əsl adı **Əbu Ziyad Abid bin əl-Abras** (عبيد بن الأبرص)dir (?-554). Mudar qrupuna mənsub Əsəd qəbiləsinin Səd bin Sələbə qoluna mənsubdur. Həyatı haqqında çox az məlumatınız vardır. Abid İmru-l-Qeysin atası Hucrun yaxın dostlarından idi... Daha sonralar şair Hirə hökmdarı Munzir Maə-s-Səma tərəfindən 554-cü ildə öldürüldüyü rəvayət olunur. Abid əl-Abrasın az şeiri olduğu vurğulanır. Bu şeirlər içərisində onun bəsit bəhrində 48 beytlik müəlləqəsi təqdirəlayiqdir (45, s. 171-172).

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””ın **“İmru-l-Qeysin atası Hucrun öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr”** adlı **beşinci günündə** verilir: “Hucr Bəni Əsəd qəbiləsinin padşahı idi. Hər il Bəni Əsəd qəbiləsi üzərində Hucrun qoyduğu vergi və ona çatası mükafatı var idi. Çünki Bəni Əsədin Hucra (qəbilə daxili savaş əsnasında işi yoluna qoymaq üçün) ehtiyacı var idi. Uzun zaman belə davam etdi. Sonra Hucr onların üzərinə vergi toplayanı yolladı. Bu zaman onlar Tihamə məntəqəsində idilər. Əhali Hucrun elçilərini qovdu və onları döydü. Bu hadisə Hucra çatanda Hucr onların üzərinə Rəbiədən və qardaşının Qeys və Kənanədən toplanmış ordusu ilə yürüş etdi. Onların üzərinə gəlib rəhbərlərini və sayılıb-seçilən adamlarını ələ keçirdi. Sonra onları sopa ilə öldürdü. Mallarına əl qoydu. Özlərini isə Tihaməyə tərəf yolladı. Onlardan bir qrup tanınmışları həbs elədi. Bunlardan biri şair **Abid bin əl-Əbras** idi. O, həbs edildiyi zaman bir şeir söylədi... Həmin şeir ilə o, düşmənlərə yaltaqlandı. Haris də, onlara qarşı yumşaldı və (həbs etmək ilə) əngəl olduğu hər kəsi sərbəst boşladı” (217, s. 20).

Bir sözlə, **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**”ın mətninə Cahiliyyə şeirinin dəyişkən xarakterli məzmununa malik Cahiliyyə qəsidəsinin məzmun elementləri əlavə edilmişdir. İmru-l-Qeysin ətlal (tərk edilmiş obanın təsviri) qadın, gecə, at, il-

dırım, buludlar, Tərəfə ibn əl-Əbdin ətlal, qadın, dəvə, fəxr, həyat fəlsəfəsi, Haris bin Hillizənin, Əsmanın ölümü, dəvə, hadisələr, fəxr, Əmr bin Kulsumun şərab, kəcavə, qadın, Əmr bin Hindin fəxr, Abid bin əl-Əbrəsin ətlal, dəvə, at, Əntərə bin Şəddadın ətlal, Əblə, dəvə, fəxr, Nəbiğə əz-Zibyaninin ətlal, dəvə, mədh, üzr, Zuheyr bin Əbu Sülmənin ətlal, kəcavə, islah, hikmət, əl-Əşənin yağış, dəvə, Ləbid bin Rəbiənin ətlal, gül və gözəlin təsviri, dəvə kimi müxtəlif xarakterli mövzular ümumiləşdirilmişdir (217, s.1- 140).

Müəlləqə şairlərinin **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**ın şeirlərindən, bir neçəsinin epikləşdirilmiş obrazından, bəzilərinin sadəcə adlarının xatırlanmasından bəhs etdik. Lakin, diqqəti çəkən digər bir maraqlı məqam, **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”** adlı birinci hissəsində islam dövrü şairlərinin, ilk islam peyğəmbəri Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərin, əmisi Həzrəti Həməzənin və dörd Raşidi xəlifələrdən – Həzrəti Abbas, Həzrəti Əlinin adları çəkilməkdədir. Bu da Cahiliyyə dövründə toplanan günlərin islam dininin meydana gəldiyi dövrdə yazıya alınmasına əyani sübutdur.

Cahiliyyə ərəb şeiri sonrakı dövrlərdə müxtəlif formalara düşməyə başlayır. Xüsusilə, bu formalar içərisində qəzəl, mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyyə, həcv, hikmət və təsvir kimi şeir nümunələri öz əhatəsini genişləndirir. İslamı qəbul edən şairlərdən Həsən ibn Səbit, Kəb ibn Zuheyr, Kəb ibn Malik və digərlərinin yaradıcılığı öz sələflərinin yaradıcılığından bir o qədər fərqlənmirdi.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”da məşhur islam şairi - **Həsən ibn Səbitin** adı çəkilməkdədir. Buradan da bir daha məlum olur ki, Cahiliyyə dövründə yaşamayan şairlərin adı çəkilirsə, demək şifahi şəkildə əldə olunan günlər islam dini meydana gəldikdən sonra təşəkkül mərhələsində poetik vasitələrlə zənginləşdirilmişdir.

Həsən ibn Səbitə (حسان بن ثابت) (doğ. 563? - öl. 682?) şairlik atası Səbitdən keçmişdir. Çünki, atası Səbit də şair olmuşdur. Şairin həyat və yaradıcılığı onun məşhur divanında özü

haqqında verdiyi məlumatlar vasitəsilə əldə edilmişdir. Həsən ibn Səbit Sədrul İslam dövrünün parlaq və öncül şairlərindən sayılır. 60 yaşına yaxın müsəlmanlığı qəbul etdi və ömrünün sonuna qədər Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) yanında qalmışdı. Peyğəmbərimizi mədh edər və ona qarşı çıxanlara həcv yazardı. İslamı qəbul etdiyinə və daima Məhəmməd peyğəmbərin yanında olduğu üçün “Peyğəmbər Şairi” titulu ilə məşhurlaşmışdır.

Məlum olduğu kimi, mədhiyyə, xüsusilə saray poeziyasının əsas janrı olur. Ərəb şeiri hələ İslamdan öncə saraylara yol açmışdır. Ərəbistan Yarımadasında yaranan vassal dövlətlərinin başçıları öz şöhrətləri üçün saraylarına onları mədh edən şairlər dəvət edirdilər. Ləxmilərin və Qəssanilərin Hirə və Cəllikdəki saraylarında bir sıra şairlər toplanmışdı. Həsən ibn Səbitin ərəb mədhiyyəsinin inkişafında xüsusi rolu olub.

Toplunun “**Muabbis və Mudarris**” günü (hadisəsi) adlı **altmış doqquzuncu günündə Həsən ibn Səbitin fəxriyyəsi** verilməmişdir:

إذا ألقى له سمع مبین
 خلال الدار مسيلة طحون
 ويسقط من مخافتها الخنين
 ويهرب من مخافتها القطين
 كأسد الغيل مسكنها العرين
 له في كل ملتفت أنين
 من الأسلات والبيض الفتين
 جمال حين يجتلدون جون
 وبعث نل مستكين

ألا أبلغ أبا قيس رسولاً
 فليست بحاضر إن لم يزركم
 يدين لها العزيز إذا رآها
 تشيب الناهد العذراء منها
 يطوف بها من النجار أسد
 يظل الليث فيها مستكيناً
 كان يهأها للناظر يها
 كأنهم من المادي عليهم
 فقد لاقاك قبل بعث قتل

(217, s. 129)

Əbu Qeysə bir elçi göndərin

O zaman ki, o onlara xəbər verəcək, onlara bəyan edəcəklər.

O sizə baş çəkməsə, mən qala deyiləm sizin üçün.

Onu gördüyü zaman qüvvətli adam ona itaət edər.

Onun qorxusundan qul ondan qaçar

Bakirə qız onun ucbatından qocalar.
 Onun qorxusundan ruşeym düşər
 Nəccar qəbiləsindən sizin ətrafınızda bir şir dolanar.
 Elə bir şir ki, onun məskəni elə bir yuvadır ki, şirlər ora
 kölgə salar.
 Hər ona baxan şəxsdə bir inilti vardır
 Sanki onun gözəlliyi baxanlar üçün idi”.

Abidənin **altmış üçüncü günü** sayılan **“Rabi əz-Zəfəri”** günündə də Həsən ibn Səbit mənsub olduğu Xəzrəc qəbiləsindən olan Bənu Malik bin Nəccar toplumu ilə Əvs qəbiləsi arasında baş verən döyüşdə məğlub olduqdan sonra, öz qəbiləsini müdafiə etmək üçün Əvslı şair Qeys bin Hatim əl-Əvsinin qalib olduqlarını təqdim etdiyi şeirinə **Həsən ibn Səbit əl-Xəzrəci** belə bir qəsidə ilə cavab vermişdir. Qəsidənin əvvəli belədir:

و غادها اديانها لقد هاج نفسك أشجانها

(217, s. 121-122)

Sənin nəfsinin dərdi nəfsini həcv etdi,
 Bu gün nəfsin imanını tərək etdi.

Digər bir şeirində belə demişdir:

إذا التبس الحق ميزانها و يثرب تعلم أنا بها
 إذا أقحط القطر نوانها و يثرب تعلم أنا بها

بأنا لدى الحرب فرسانها و يثرب تعلم إذ حاربت
 ست عند الهزاهز ذلاتها و يثرب تعلم أن المبيس

(217, s. 121-122)

Sən bilirsən ki, biz Yəsribdə haqsızlıq olduğu zaman Yəsribin tərəziləriyik.

Sən bilirsən ki, biz Yəsribdə yağış olmayanda, onun axan ulduzlarıyıq.

Sən bilirsən ki, müharibə olsa biz Yəsribin cəngavərləriyik.
Sən bilirsən ki, biz Yəsribin çevikləriyik.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın “Qatafan, Bəkr, Təğlib və bəni Qeyn ilə Zuheyri bin Cənab əl-Kəlbinin müharibə etməsi” adlı üçüncü günündə Kəb ibn Zuheyriin də adı çəkilir. Kəb ibn Zuheyri (كَب بن زهير) (doğ.?, vəf.662) məşhur “Bənət Suad” şeirinin müəllifi olmuş Peyğəmbər şairi Kəb ibn Zuheyri Cahiliyyə dövrünün müəlləqəçilərindən biri olmuş Zuheyri Əbu Sulməninin oğlu olmuşdur. Qatafan tayfasında yaşamış Zuheyri Əbu Sulmə iki dəfə ailə həyatı qurmuş, birinci dəfə Umm Aufa adlı qızla evlənmiş, övladı olmamış, nəticədə boşanmışdır. İkinci dəfə o, Kəbşə adlı xanımla evlənir və sonralar hər ikisi də şair olan iki oğul övladı - Kəb ibn Zuheyri və Buceyri ibn Zuheyri dünyaya gəlir.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”da orta əsrlərin tanınmış iki ərəb şairlərinin - Cərir və Fərəzdəkin adları çəkilməkdədir.

Orta əsrlərin ərəb ədəbiyyatçıları bədəvi şeirini klassik miras hesab edirdilər. **Cərir ibn Atiyə** (doğ. 650-vəf.728) və **Fərəzdəqin** (doğ. 640-vəf. 730) şeirləri arxaik xüsusiyyətlərlə zəngin idi.

Əməvi saraylarında eşq və əyləncə şeirləri konkretləşdirilmişdi. Saraydan kənardə də şairlər sərbəst məzmunlu şeirlərə daha çox üstünlük vermiş, kəskin həcvlər geniş vüsət almışdır. Xüsusilə, həcv birbaşə hər hansı bir şeir haqqında mənfi fikir söyləməyə təşəbbüs göstərən insanlara qarşı olmuşdur. Bir-birlərinə qarşı olan düşmənçiliklərini şeirlərində də açıq şəkildə göstərən Fərəzdək və Cərir buna bariz nümunədir. Fərəzdək və Cərir Əməvilər dövründə həcvin yeni yaranan **“nəqaid”** (“النقائض”) adlı növünün ustadları idilər. Nəqaid şeirdə iki şair bir-birini həcv edir, bir həcv o birinə cavab olaraq yazılırdı. Nəqaiddə həcvlə yanaşı fəxriyyə və mədhiyyə ünsürləri də yer alır-

dı; şair bir şeir daxilində düşməni həcv edir, özünü və yaxınlarını tərifləyirdi. Bəzən gənc şairlər məşhurlaşmaq üçün adlı-sanlı şairləri həcv edirdilər. Buna misal olaraq, Bəşşar ibn Burd deyirdi: “Mən on yaşında olarkən, Cərirəni həcv etdim, amma uşaq olduğumdan, o mənəni şair hesab etmədi və cavab vermədi. Cavab versəydi, mən çox tez şöhrət tapardım.” (32, s. 285-298).

Cərir və Fərəzdəq hər ikisi də Təmim qəbiləsinə mənsubdurlar. Fərəzdəq müasir ədəbiyyat tənqidçilərinin tərifinə layiq görülmüşdür. O, Əməvilər dövrünün ən yaxşı şairlərindən biri hesab olunmuşdur. Fərəzdəq qeyri-adi həyatı və düşmənlərinə qarşı ifşaedici, nalayiq sözləri ilə məşhur idi. Məsələn, İraq valisi haqqında yazdığı şeirində pulun səsinin bir gün qəflətdən zəncirin səsinə dönə biləcəyini söyləmişdir (207, s.69). Fərəzdəq bir çox şeirlərini həyat yoldaşı olmuş əmisi qızı Nəvvərə həsər etmişdir.

Cərir Fərəzdəqin tam əksi olan bir şair olmuşdur. Cərir ibn Ətiyənin həcvləri dövrünün ən yaxşı şeirlərindən hesab olunurdu. Cərir Əməvilər dövrünün danışiq dilini şeir sənətinə gətirən şair olmuşdur. Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatı müsəlman ərəblərin ədəbi ənənələri davam etdirmələri üçün zəngin bazadır. Bu ədəbiyyat şeir, bəlağət və folklardan ibarətdir.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın “Aqrun” adlı qırx dördüncü günündə Təmim qəbiləsi Bənu Əbs qəbiləsinə qarşı müharibə elan edir və qalib olaraq, əsir və qənimətləri əldə edib, geri qayıdır. Sonra Əbs qəbiləsinin üzvləri soraqlaşsa-soraqlaşsa Amra yetişdilər. Aralarında şiddətli döyüş oldu və Ənəsu-l-Fəvaris ləqəbli İbn Ziyad əl-Əbsi Amrı və oğlu Hanzalanı öldürdü. Sonra o, qənimətləri və əsir alınmış qadınları geri aldı. Şair Cərir Bənu Darim üçün göz yaşı tökərək belə bir şeir oxumuşdur:

وحنظة المقتول إذ هو يافعا

اتنسون عمراً يوم برقة أقرن

(217, s. 103)

Aqrun dağının kələ-kötür yerində baş vermiş hadisədə Amrı unudacaqsınız mı?

Onun yetkinlik çağına çatan öldürülmüş oğlu Hanzalanı unudacaqsınız mı?

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun **altıncı-“Xəzzəz” günündə** (hadisəsi) Fərzədq və Cəririn deyişməsi verilmişdir. Fərzədq Ərəb ədəbiyyatı tarixində Cərir və Fərzədq bir-birləri ilə deyişməsinə bir şeirində Cəririn həcv edərkən belə demişdir:

دخل العدو عليك كل مكان

لولا فوارس تغلب ابنة وائل

(217, s. 24)

Vailin qızı Təğlibin cəngavərləri olmasaydı,
Düşmən hər məkandan üstünə gələrdi.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab””ın **iyirmi dördüncü “Zi Nəcəb” günündə** (hadisəsi) şair Cəririn islam dini Ərəbistan Yarımadasına hakim olanda “Zi Nəcəb” günü barədə belə bir şeir demişdir:

أخا لم يكن عند الطعان

بذي نجب ذننا و اكل مالك

(217, s. 75)

Biz (qövmü) müdafiə etdik.

Padşah döyüşdə müdafiəsiz bir qardaşa etibar etdi.

Zi Nəcəb hadisəsi Cəbələ hadisəsindən bir il sonra baş verdi. Əhvas oğlu Amrdan sonra az yaşadı və oğlunun dərindən öldü.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”da verilmiş bəzi şairlərin həyatı və yaradıcılıqları, bəzilərinin də yalnız şeirlərindən parçaları yuxarıda nəzərdən keçirdik. Lakin şairlər bununla məhdudlaşmır. Cahiliyyə dövrünün Haris bin Ubad, Alqamə bin Abadə, Abid ibn Qurad kimi şairlərin də adları çəkilməkdədir.

Beləliklə, Cahiliyyə poeziyası **“Əyyəmu-l-arab”** kimi şifahi şəkildə yaranan ədəbi əsərlərlə vəhdət təşkil edərək ərəb ədəbiyyatı tarixində öz yüksək mövqeyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bu gün də Cahiliyyə poeziyası ərəb mədəniyyətinin dəyərli bir hissəsini təşkil edir. Bir sözlə, çox çətin mədəni-tarixi yol keçmiş **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” toplusu** ərəb poeziyası nümunələrini sambalı mətnində hifz edərək, **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”** adlı birinci hissəsində klassik şairlərin ədəbi irsini bir çox nəsilərə daşıya-cadır.

2.2. “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”da ədəbi bazarların təsviri

Cahiliyyə dövründə Ərəbistan Yarımadasında mədəni-tarixi əhəmiyyətə malik xüsusi bazarlar qurularıdı. Ərəbistan Yarımadasının ən əhəmiyyətli bölgəsi Hicaz idi. Quraqlıq bölgə olan Hicaz torpaqları əkinçilik və maldarlıq üçün yararsız idi. Hicaz ticarət yolları üzərində yerləşdiyi üçün burada əhali əsasən alış-verişlə məşğul olurdu. Bazarlar xüsusilə, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan Məkkə, Mədinə şəhərlərində təşkil olunardı.

Ərəbistan Yarımadasında yaşayan bütün ərəb qəbilələri ilin müəyyən aylarında Məkkədə yerləşən müqəddəs Kəbəni ziyarət edərdi. Ziyarət üçün gələn ərəblər eyni zamanda, ticarətlə də məşğul olardılar. Kəbə burada yaşayan ərəblər üçün yeganə gəlir mənbəyi idi. Məkkənin varlığı tamamilə Kəbəyə bağlı idi. Məkkəni Qureysi qəbiləsi idarə edirdi. Əsas ticarət qaynaqları isə mövsümdə Məkkəyə Həcc ziyarətinə gələn zəvvarlar idi. Həcc yollarını asanlaşdırmaq və insanların həccə gəlməsini tə-

min etmək öz mənfəətləri üçün idi. Qəbilələrin bura gəlmə səbəblərindən biri də, hər qəbilənin Kəbədə öz bütü olması idi və mövsüm vaxtı onları ziyarət edirdilər, qurbanlar gətirirdilər. Kəbədə böyük və kiçik bəziləri insan, heyvan və ya nəbatat şəklində olmaqla üç yüzdən artıq büt var idi (232).

Cahiliyyə dövründə meydana çıxan bu bazarlar islamdan sonrakı dövrlərdə də yarımadaanın müxtəlif şəhərlərində öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bu bazarlar əsasən, ticarət məqsədilə yaranaraq, karvan yollarının üzərində qurulurdu.

Ticarət məqsədi ilə açılan bazarların nə qədər Ərəbistan yarımadası üçün ticari əhəmiyyəti var idisə, bir o qədər də tarixi və ədəbi əhəmiyyəti var idi. İlin dörd ayında - “haram aylar” (müqəddəs) adlandırılan Zilqadə, Zilhiccə, Məhərrəm, Rəcəb aylarında təşkil olunurdu. Cahiliyyə dövründə Zilqadə, Zilhiccə, Məhərrəm, Rəcəb ayları ““Müqəddəs aylar” hesab olunurdu. Haram elan olunan bu aylarda müharibə etmək, cinayət işləmək, qarətçilik məqsədilə karvanlara hücum etmək qadağan olunurdu” (122, s. 18).

Həcc ibadəti hər insanın can və mal-mülk təhlükəsizliyinin təmin edildiyi haram aylarının - Zilqadə, Zilhiccə və Məhərrəm aylarıdır. Hacı namizədləri Zilhiccənin doqquzuncu günündə Ərəfata çıxırlar və Həcc ibadəti bu ayın on üçüncü günündə davam edir. Bu aylardan başqa Rəcəb ayı da var. Bu minvalla haram ayların sayı dördə çatır.

Qurani-Kərim belə buyurur:

أَنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ
وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلَمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا
الْمُشْرِكِينَ كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ

(194, s. 191-192)

“Göyləri və yeri yaratdığı gündən bəri Allah yanında – Allahın kitabında ayların sayı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. Bu, düppə düz bir hesabdır. Nəbadə, özünü bu aylar-

da yanlış bir şeyə atasınız (səhvə yol verəsiniz)” (34, Tövbə, 9/36, s.191).

Haram aylarda qurulan məşhur bazarlar sayəsində ərəblərin mədəniyyətləri formalaşmışdır. Cahiliyyə dövründə ərəb qəbilələrində söz ustadlarının özünü xalqa tanıtmaları mümkün idi. Bu yalnız qəbilələrarası müharibələrdə və yaxud da ədəbi bazaralarda mümkün olurdu. Ticari bazarlarda alış-veriş zamanı xalqın diqqətini çəkmək üçün ədəbi yarışlar aparılırdı. Ədəbi bazarların ərəb ədəbiyyatına bəxş etdiyi tanınmış şair və xətlər bu bazarlarda məşhurlaşmışdılar. Ərəblər şeir söyləmək, baş verən hadisələri müzakirə etmək, əylənmək, yaxud bəzi ümumi işlər haqqında söhbət etmək üçün də məclislər qururdular. Onlardan Nədi Qureyş (Qureyş məclisi) və Dərun Nədva (müşavirə məclisi, parlament) Kəbə yaxınlığında yerləşirdi.

Tanınmış ərəb yazıçısı Cürçi Zeydan bu haqda belə yazır: “Cahiliyyət dövründə ərəblər bəzi aylarda müxtəlif yerlərdə bazarlar qururdular. Bir yerdə bazar müddəti başa çatdıqda digər yerdə bazar qurulur və yaxın-uzaq məsafədən gələn ərəblər bu bazarlarda alış-veriş edirdilər. Beləliklə, bazarın biri bağlanır digəri açılırdı. Məsələn, Nəcd şəhərinin yuxarı hissəsində yerləşən Dumətu-l-Cundəl adlanan bir məkanda Rəbiu-l Avval ayının ilk günlərindən ticari alış-veriş üçün bazarlar qurulurdu. Bu bazar bağlandıqdan sonra bir ay davam edən Həcər bazarına yola düşürdülər, oradan isə Ammana gedib bazar quraraq alış-veriş edirdilər. Daha sonra Hadramuta və sonra Adənə yola düşürdülər. Bəziləri Sanada da alış-veriş edib, “haram” aylarda qurulan Ukaz bazarına yola düşürdülər. Bundan başqa ərəblərin Sahhar, Şəcər, Məcənnə, Habaşə, Məşqər adlı bazarları olmuşdur (71, III c, s. 37).

Bazarlar haqqında ən dəyərli məlumatı “Cahiliyyət dövründə “Ərəblərin günləri” - “أيام العرب في الجاهلية” (“Əyyəmül-arab fil-Cahiliyyət”)nin ikinci Ficar günü oxuyuruq: “Ukaz, Zulməcaz və Məcənnə ərəblərin hər il mövsümdə toplandığı bazar idi. Onlar mövsüm bitənəcən mallarını bir-birlərinə etibar edirdilər. Məcənnə bazarı Zahranda yerləşirdi. Ukaz

isə Nəxlə ilə Taif arasında idi. Zulməcaz bazarı isə Movqifdə durduqda sol tərəfdə yerləşirdi” (217, s. 71).

Zulməcaz - Ərəfat dağına bir fərsah (6 km) məsafədəki Zulməcaz adlı yerdə qurulan bazardır. Zilhiccə ayının ilk səkkiz gününü bu bazarın fəaliyyəti davam edərdi. Hacılar Məcənnə bazarından sonra bu bazarda səkkiz gün qaldıqdan sonra “tərviyə” (“Su ehtiyatı toplamaq”) günü Ərəfatda xüsusi əməlləri yerinə yetirmək üçün su ehtiyatı görməlidirlər. Həmin günə ona görə tərviyə deyirlər ki, Ərəfat səhrasında su olmazdı. Hacılara Məkkədən su gətirərdilər. Ona görə də bu günə su çatdırma günü deyirlər. Bu gün-Ərəfə günü üçün müqəddimədir. Bu ad Həzrət İbrahim (ə) və İsmayıldan (ə) yadigar qalmışdır. Belə ki, Cəbrayıl (ə) hər ikisinə əmr edir ki, Ərəfata gedən zaman özləri ilə su aparsınlar. Həmçinin bu günü Peyğəmbərin (s.a.s) karvanı sonuncu həcc üçün Məkkədən xaric olur və Mina yolu ilə Ərəfata yollanır (L.B) Ərəfata getmək üçün burdan ayrılırdı.

Məcənnə bazarına yarımadanın hər tərəfindən, hətta İran və Bizansdan bura axın-axın gəlir, mallarını satar, ehtiyacı olanları alırdılar. Buradan 20 zilqadədə Məcənnə bazarına gedilirdi. Bu bazarı 20 zilqadədən 30 zilqadəyə qədər on gün davam edər. Məcənnə bazarından sonra Zülməcaz bazarına gedilir, burada zilhiccə ayının ilk günündən onuna qədər qalırlar, on zilhiccədə Məkkədə toplanılır. Kəbə tavaf edilir və Həcc qaydaları yerinə yetirilirdi (73, s.101).

“**Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə**”- “**أيام العرب في الجاهلية**” (“**Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**)nin altmışıncı “**Sumeyr**” müharibəsində Qaynaqa bazarı haqqında oxuyuruq: “Günlərin bir günü Kab Bənu Qaynaqa bazarına çıxır və Qatafan qəbiləsindən bir kişi görün” (217, s.125-126).

“**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın altmış beşinci “Hatib” (müharibəsi) günündə** digər bazarlar kimi həm ədəbi, həm də tarixi rolu olan Qaynaqa bazarının adı çəkilir: “Hatib əsilzadə və ağa bir kişi idi. Bənu Saləbə ibn Sad ibn Zəbyan toplumundan bir kişi onun yanına gəlir və onun yanında da məskən salır. Bir gün bu kişi Qaynaqa bazarına gedir. Bazarda

onu İbn Fəshum adı ilə tanınan Yezid bin Haris görür. Fəshum onun anası idi. Onun özü isə Haris bin Xəzrəc toplumundan idi. Yezid bazarda yəhudi bir kişiyə deyir ki, əgər sən Təğlib qəbiləsindən olan bu kişinin arxasından iki ayağınla təpik vursan, sənə bu əbanı verərəm. Yəhudi də əbanı alır və bazara gələn bu kişinin arxasına elə bir təpik vurur ki, zərbənin səsini bütün bazar eşidir. Təğlibli kişi də, bazarda belə nida edir: “Ey Hatib ailəsi, sizin qonağınıza təpik vuruldu və o biabır oldu”. Bu xəbər Hatibə çatdırıldı və Hatib də (onun yanında mənzil salan) qonağının yanına gəldi və ondan kimin ona təpik vurmasını soruşdu. O, da yəhudini işarə etdi. Hatib də yəhudini qılınc ilə vurdu və onun başını parçaladı. Bu barədə xəbər İbn Fəshuma çatdırıldı. Ona deyildi ki, “Yəhudi öldürüldü və onu Hatib öldürdü”. İbn Fəshum da Hatibin dalınca getdi. Hatib evə daxil olanda o, Hatibə çatdı. Həmin ərazidə Bənu Müaviyə toplumundan olan bir kişi ilə qarşılaşaraq onu öldürdü. Bundan sonra Əvs və Xəzrəc qəbilələri arasında müharibə başladı” (217, s. 117).

Nümunədən də gördüyümüz kimi, Hatib müharibəsinin yaranmasına məhz Qaynaqa bazarında xüsusi tapşırıqla vurulan təpik səbəb olur. Burdan da belə bir nəticə çıxartmaq mümkündür ki, xüsusi qurulan bazarlar o dövrün bir sıra müharibələrinin yaranma məkanı olaraq tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Bazarların ən tanınmışı Ukaz bazarı idi. Onun belə şöhrət tapmasının əsas səbəblərindən biri də din, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan Məkkə yaxınlığında yerləşməsi idi. Müqəddəs ayda dünyanın hər tərəfindən Həcc ziyarətinə gələn ərəblərin yemək-içməyə, alış-verişə ehtiyacı olurdu. Ukaz bazarı bu yolla meydana gələrək Zilqədə ayının başında qurulur və iyirmi gün davam edərdi. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, bu günlər ərzində ədəbi yaradıcılığa da geniş yer verilirdi. Burada cahiliyyət ədəbi həyatında öz sözünü deyən söz ustalarının hakimliyi və nəzarəti altında söz məclisləri qurulur, şairlərin söylədiyi bəliğ şeirlər dinlənir və dəyərləndirilirdi.

Ukaz bazarı haqqında oxuyuruq: “İnsanlar hər il “haram” aylarda Taif yaxınlığında yerləşən məşhur Ukaz bazarında toplana-

şardılar. Xurma ağaclarının altında çadırlar qurur, alış-verişlə məşğul olurdular. Ukazdan başqa ərəblərin digər yerlərdə də bazarları var idi. Bu bazarlarda ətrafda yaşayan əhali toplaşır. Ukaz bazarına isə hər tərəfdən ərəblər axışırdı. Qureyşilər onların toplanmasında təşəbbüs göstərirdilər, çünki onu şeir və ədəbiyyat meydanına çevirmişdilər. Qəbilələr nitq sənəti olan şeir və xitabətdə öz bacarıqlarını nümayiş etdirir, söz yarışları aparır, hakimlər tərəfindən qiymətləndirilirdilər. Əsiri olanlar əsirlərini qurtarmağa çalışırdı. Bazarda ixtilafların aradan qaldırılması, nizam-intizama nəzarət etmək üçün hakim təyin olunurdu. Bu hakim çox vaxt Bəni Təmin qəbiləsindən seçilirdi. Ukaz bazarı bitdikdən sonra ərəblər Arafada toplanaraq Məkkəyə gəlirdi. Məkkədə Həcc ibadətini yerinə yetirdikdən sonra öz vətənlərinə qayıdirdılar.” (201, I c, s. 36- 37), (69, s.29)

Əshabədən Abdulla ibn Abbas nəql edib: “Həcc ibadəti başlamamışdan əvvəl insanlar Mina, Ərəfat və Zul-məcaz yarmarkasında və digər bazarlarda ticarətlə məşğul olurdular. Alan alır, satan satırdı. Sonra ehramlı halda bu işlə məşğul olmaqdan qorxub çəkildilər. Bunun üstündən Allah tərəfindən ayə nazil oldu:

إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهَ الدِّينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ
عَامًا لِيُؤَاطُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيَحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زَيْنَ لَهُمْ سَوْءَ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لَا
يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

(194, s. 192)

Həqiqətən, (haram ayları) gecidirmək (məsələn, rəcəbi şəban və ya zülqədə, zülhiccə və məhərrəmi gecikdirib səfərə, yaxud başqa bir aya saxlamaq) ancaq küfrü artırmaqdır ki, bununla kafir olanlar (doğru yoldan) azdırırlar. Onlar Allahın haram etdiyi ayların sayını düzəltmək, Allahın haram buyurduğunu halal etmək məqsədilə onu (gecikdirilən ayı) bir il halal, bir il haram sayırlar. (Ayları gecikdirmək, yerlərini dəyişdirmək və qəməri ilə daha bir ay əlavə etməklə haram olan bir ayı bəzən halal, ha-

lal olan bir ayı da bəzən haram hesab edərlər. Pis əməlləri onlara gözəl görünmüşdür. Allah kafir qövmü doğru yola yönəltməz! (34, Tövbə, 9/37, s.192)

Bu bazar və ticarət mərkəzləri İslamdan dini bərqərar olduqdan sonra da qurulmağa davam etdi. İlk tərک edilən Ukaz bazarı oldu. Xaricilərin dövründə (hicri 129-cu ildə) qurula bilmədi və ondan sonra təmamilə tərک olundu.

Ərəb qəbilələri arasında döyüşməyin haram olduğu bəzi aylar var idi. Məkkə, Mədinə və Taifə görə Zilqədə, Zilhiccə, Məhərrəm və Rəcəb ayları haram aylardır. Bu sistemin nə vaxtdan bəri tətbiq edildiyi tam dəqiq bilinmir. Haram ayları qəbilədən-qəbiləyə kiçik fərqlərnən dəyişirdi. Bu aylarda sülh ab-havası olardı. İnsanları öldürmək və onlara zərər vermək böyük günah kimi hesab olunardı. Buna baxmayaraq, ərəb qəbilələri arasında anlaşılmazlıqlar nəticəsində müxtəlif döyüşlər baş tuturdu. Bu döyüşlərə də Ficar döyüşləri deyilirdi və cəmi dörd dəfə baş tutub.

Birinci Ficar döyüşü – Ukaz bazarında Gifar qəbiləsindəki bir adamın ayaqlarını uzadaraq oturub “Ərəblərin ən şərəflişi mənəm” deməsi ilə qarşıdakı digər adamın əsəbləşməsi və qılıncını çəkib hücumə keçməsiylə başlayıb.

İkinci Ficar döyüşü – Ukaz bazarında gənc oğlanların bir qadına sataşmaları nəticəsində Qureyşdən olan iki qəbilə arasında baş tutmuşdu.

Üçüncü Ficar döyüşü – borc alıb ödəməmək üstündə Kinanə oğulları və Amir oğulları qəbilələrinin arasında baş vermişdir.

Dördüncü Ficar döyüşü – ən önəmli müharibə sayılır. Qureyş və Kinanə qəbiləsi ilə Qeys və Aylan qəbilələri arasında Ukaz bazarında baş vermişdi. Döyüşə Kənanə qəbiləsindən bir nəfərin digər qəbilənin nüfuzlu adamını öldürməsi səbəb olmuşdur. Bu döyüşə islam peyğəmbəri Məhəmməd hələ 20 yaşında qoşulmuş (bəzi mənbələrdə 14-15 yaş), əmilərinə ox daşdığı bəzi mənbələrdə qeyd edilmişdir (181, s.97).

Ficar döyüşlərindən sonra Məkkədə olan xarici və mühafizə edilməyən adamların canları və malları qorunmurdu. Xarici-

lərdən aldıkları malların ödənişini ödəməyən yerlilərin sayı artmışdı. Bu vaxtlarda Məkkənin hörməti azalmışdı. Bu hörməti təzədən qazanmaq üçün Hilf-İ-Füdul adında bir cəmiyyət quruldu. Bu cür bir cəmiyyət daha əvvəl Cürhümlülər vaxtında görülmüşdü. Cəmiyyətin məqsədi isə baş tutan haqsızlıqlara mane olmaq idi. Cəmiyyətin qurulmasında böyük pay sahibi Əbu Talibin öz qardaşı olan Zübeyr idi. Özü axırıncı Ficar döyüşünə qatılmışdı və bəzi mənbələrə görə bu döyüşdən ötrü çox peşman idi. Elə buna görə, bu cür bir cəmiyyətin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. Məhəmməd də bu cəmiyyətin üzvləri arasında yer almışdı. 580-ci illərdə Ficar döyüşlərindən sonra meydana gələn haqsızlığın hökm sürdüyü bir mühitdə can və mal güvənliyinin saxlanması, zəif və gücsüzlərin qorunması, zülm edilməsinə mane olunması üçün cəmiyyətdə sözu sayılan adamların üzv olduğu barış cəmiyyətidir. Bir müddət Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) də bu barış cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Hicrətdən sonra İslam dövlətinin tək qanuni siyasi partiyası olub, Osmanın ölümündən sonra bağlanmışdır.

Bu cəmiyyət sadəcə tarixi bir ittifaq deyil, həmçinin fərqli dünya görüşlərinə sahib olan, ancaq əxlaqi dəyərlərdə anlaşılan insanların zülmə mane olmaq üçün bir yerə yığılıb yaratdığı cəmiyyətdir.

Zilqədə ayında Zubeydi qəbiləsindən bir yəmənli adam mal satmaq üçün Məkkəyə yollanır. Qureyşin nüfuzlu adamlarından olan As bin Vail bu malı aldı, ancaq pulunu ödəmədi. Yəmənli adam Məkkənin digər nüfuzlu adamlarına müraciət edib, ona kömək etməsini istədi. Ancaq onlar yəmənlinin yox, As bin Vailin tərəfində durdular. Əlacsız qalan adam, Qureyşin nüfuzlu adamlarının Kəbə ətrafında oturduqları bir vaxtda Əbu Kubeyş dağına çıxaraq: “Ey Fihri Hanədanı!” deyərək qışqıraraq şeir oxudu. Məruz qaldığı zülm və haqsızlığını elan edərək, kömək istədi. Kömək üçün ilk hərəkətə keçən Məhəmmədin əmisi Zubeyr oldu. Qureyşin nüfuzlu adamları ilə birlikdə Abdullah bin Cüdanın evində yığıldılar. Abdullah onlara yemək süfrəsi açdı. Elə hə-

min evdə də onlar and içdilər və “Hilfū-l-Füdul” cəmiyyəti quruldu.

Hilfū-l-Füdulun andı belədir:

1. Məkkədə istər yerli camaatdan, istərsə də başqa yerdən gələn insanların bir insanın zülmünə düçar olduğunu gördükdə ona kömək olacaq və onunla birlikdə olunacaqdı.

2. Gücsüzün haqqı güclüdən alınana qədər gücsüzün yanında olacaqdılar.

3. Dəniz bir tükü isladana qədər, Səvir və Hirə dağları yerlərində qaldığı zamana qədər və məişətdə (malıyyə vəziyyətində) tam hüquqluluq bərpa olanadək bu maddələr etibarlı olacaqdı.

Məhəmməd Peyğəmbərin Cahiliyyə dövründə iştirakçısı olduğu yeganə cəmiyyət “Hilfū-l-Füdul” olmuşdur. Çünki bu bir ədalət cəmiyyəti idi.

Peyğəmbərimiz bu cəmiyyət haqqında bunları demişdir: “Bu cəmiyyətdən o qədər məmnunam ki, mənə qızıl dəvələr (yəni ən qiymətli dünya malı) verilsə heç bu qədər sevinməzdim”.

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın iyirmi səkkizinci “Mubayid” günündə (يوم مبايض) Ukaz bazarının adı çəkilir. Kəbədə təvaf edən Tarif bin Təميم əl-Anbəri ət-Təميم Bənu Əbu Rəbiə toplumundan olan Hamisa bin Cəndəl əş-Şeybani ilə üz-üzə gəlir və ürəklərində bir-birləri ilə döyüşdə üz-üzə gəlmələrini dua edirlər. Tarif bin Təميم əl-Ənbəri ət-Təميمin həmin vaxt dediyi bir şeir parçası verilir:

بعثوا إليّ عريفهم يثوسم
شاكى السلاح في الحوادث

بني الهجيم وجول بيتي خضم
زغف ترد السيف و هو مثلم

أو كلما وردت عكاظ قبيلة
معلم لا تنكروني إنني داء لكم

حولي فوارس من أسيد جمّة
تحتي الأغر وفوق جلدي نثرة

(217, s. 79-80)

Hər dəfə Ukaz bazarına bir qəbilə gələndə,
Gözə çarpan başçılarını mənim yanıma göndərəcəklərmi?
Mənim sizin üçün bir xəstəlik olmağımı danmayın.
Mənim silahım hadisələrdə elan edilirdi.
Mənim ətrafımda şücaətli şir cəngavərlər var idi.
Gözlənilmədən mənim evimin ətrafına düşmənlər toplandı.
Mənim altımda ağ xallı at , üstümdə isə zireh var idi.
Zireh kələ-kötür qılıncı(n zərbəsini) dəf etdi.

Göründüyü kimi, Həcc ziyarəti edildikdən sonra Ukaz bazarında ayaq saxlanılırdı. Bazarda insanlar ürək sözlərini şeir vasitəsilə xalqa çatdırırdılar.

“Cəhiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın iyirmi üçüncü-“İkinci Ficar (qanunsuzluq)” günündə (hadisəsi) isə Ukaz bazarının tarixi əhəmiyyəti ön plana çəkilməkdədir. Oxuyuruq: “Numan ibn Munzir hər il Ukaz bazarına satılması üçün Müşk ilə dolu bir torba göndərirdi. Bir gün Noman dedi: “Kim mənim üçün bu Müşk torbasını(qarət olunmadan) qəbilələrin yanından keçirib Ukaz bazarına çatdırana qədər apara bilər?!” (217, s.23).

Ukaz bazarında hər il yığıncaqların təşkil olunmasının şahidi oluruq: “Qureyş Hərəmə daxil olduğu zaman Qeys qəbiləsi onları tərək etdilər. Qeys qəbiləsinin üzvləri Qureyş qəbiləsinə dedilər: “Ey Qureyş toplumu, biz Urvanın qanına görə sizdən əl çəkəsi deyilik. Bizim Ukaz bazarında gələn il sizinlə görüşümüz olacaq” (217, s. 24).

Daha sonra döyüşlərin təşkil olunması, çətin məsələlərin həlli üçün Ukaz bazarında təşkil edilmiş yığıncaqların şahidi oluruq: “Əsəd bin Xuzeymə Xindəf qəbiləsindən olduğu üçün Harb bin Umeyyənin qövmü həmçinin, onun da qövmü sayılırdı. Bərrad ona on dənə dəvə verdi. Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi də Ukaz bazarına gəlib çatınca-ya qədər yol getdi. Ukazda insanlar toplaşmışdı. Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi Harb bin Umeyyənin yanına gəlib ona Bərradın dediklərini çatdırdı. Harb da Abdullah bin Cudan ət-Təminin və Əbu Cəhlin atası olan Hişam bin Muğira əl-Məxzuminin yanına adam yolladı. Abdullah və Hişam Qureyşin elit təbəqəsindən sayılırdılar. Həm də, o

ikisi onlardan daha yaşlı idilər. Harb Qureyşin bütün qəbilələrinə xəbər yolladı ki, hər qəbilədən bir nəfər onun hüzuruna gəlsin. Harb, eyni zamanda, Həbəşlilərin ağası sayılan Culeys bin Yəzid əl-Harisiyə adam yolladı və onlara da məsələni xəbər verdi. Onlar yığışib məşvərət elədilər və belə dedilər: “Biz Qeys qəbiləsinin öldürülmüş sakininə görə bizdən intiqam almasından qorxuruq. Çünki onlar Dimra qəbiləsinə mənsub qəbilədən qovulmuş bir kəsi öldürməklə razılaşmayacaqlar”. Onlar razılığa gəldilər ki, o zamanlarda Qeysin eliti və ağası sayılan Mulaib əl-Əsinnə ləqəbli Əbu Bəra Amir bin Malik bin Cəfər bin Kilabın yanına gəlsinlər və ona desinlər ki, hadisə Nəcd və Tihamə qəbilələri arasında baş verib və hadisənin bilgisi bizə gəlib çatmamışdır. İnsanlar arasında bu xəbəri yay ki, sən həm biləsən, həm də bildirəsən. O, da öz qövmünə ona deyilənləri dedi. Qureyşdən bir dəstə adam ayağa durub dedi. “Ey Ukaz əhli, bu, Məkkədəki bizim qövmümüzdə baş vermiş və xəbəri bizə gəlib çatmış bir hadisədir. Biz qorxuruq ki, onlardan geri qaldığımız halda, onlarla birlikdə olmasaq, şər daha da böyüyər. Məsuliyyəti boynumuza götürməyimiz sizi qorxutmasın” (217, s. 24).

“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”ın qırx beşinci “Sulan” günü (hadisəsi) Ukaz bazarı və bu tip ədəbi bazarların hər il haram aylarda yarandığına bariz sübutdur: “Noman onlara belə dedi: “Ukaz bazarından işlərinizi yekunlaşdırıb çıxdığınızda, haram aylar bitdikdə və hər qövm öz yurduna qayıtdıqda siz Bənu Amir toplumuna tərəf yönlənin. Onlar Sulan nahiyələrinə yaxın yerdədir” (217, s.103-105).

Beləliklə, Cahiliyyə dövründə və islam dini yarandıqdan sonra ticarət məqsədilə yaradılan bazarlar həm tarixi, həm də ədəbi əhəmiyyətə malik olmuşdular. Şərq mədəniyyətinin formalaşmasında xüsusi rolu olan bazarlar “Fransa akademiya-larına” bənzədilmiş, qədim Yunanıstanda keçirilən olimpiya yarışları ilə müqayisə edilmişdir. Ədəbi yaradıcılığa geniş yer verilən bu kimi bazarlar ümumilikdə, **“Əyyəmu-l-arab”** əsərinin inkişafında əvəzsiz rola malik olmuş, eləcə də əsərin birinci hissəsi olan **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**ı sonrakı dövrlərə ədəbi irs kimi ötürülməsinə vəs ilə olmuşdur.

III FƏSİL

“ƏYYƏMU-L-ARAB” (I HİSSƏ)

“CAHİLİYYƏ DÖVRÜNDƏ “ƏYYƏMU-L-ARAB””IN BƏDİİ TƏRCÜMƏSİ (Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcüməsi)

1. Buhtunəssarın ərəblərlə döyüşü.¹

Bəzi rəvayətlərdə deyilib ki, Allah Hınanın oğlu Bərxiya-ya² vəhy etmiş və ona Buhtunəssar³ (Ərəb tayfalarının) küfr etdiklərinə görə onları cəzalandırmaq üçün ərəblərlə döyüşməyi, onların döyüşçülərini öldürməyi, onların zürriyyətini əsir almağı və mallarını müsadirə etməyi deməyi əmr edir.

Bərxiya Buhtunəssara Allah tərəfindən əmr ediləni deyir.

Bərxiya əmrin icrasına şəhərdə yaşayan ərəb tacirlərindən başlayır. Buhtunəssar onları ələ keçirir, onlar üçün Nəcəfdə⁴ bir bağ tikir, onları bağda həbs edir və onların məsuliyyətini öz adamlarına həvalə edir.

Bu xəbər ərəblər arasında yayılır. Ərəblərdən yaranmış tayfalar Buhtunəssardan aman diləyərək ona tərəf üz tuturlar. Buhtunəssar onları xoş qarşılayır və əfv edir. Sonra onları İraqın əkinə-tikinə yararlı ərazilərində yerləşdirir, onlar da Ənbar⁵ şəhərini tikirlər. Buhtunəssar Hirə⁶ əhalisini yaşadıkları şəhərdən ayrı şəhərə köçürür. Onlar da Buhtunəssar həyatda olduğu müddətcə oranı özlərinə mənzil edirlər. Buhtunəssar vəfat etdikdə Hirə əhalisi Ənbar əhalisinə qoşulur. Bu ərəblərin Hirə və Ənbardakı əkinə və tikintiyə yararlı olan torpaqlarda ilk məskunlaşmasıdır.

Sonra Buhtunəssar Nəcəd⁷ və Hicazdakı⁸ ərəblərin üzərinə yürüş edir. Elə bu vaxt Allah, Bərxiya və İrmiyaya⁹ vəhy edir. Onlara Ədnanın oğlu Məadin¹⁰ yanına getməyi, onu ələ keçir-

məyi və özləri ilə birlikdə Harrana aparmağı əmr edir. Allah hər ikisinə bildirir ki, peyğəmbərlərə xitam vurduğu Məhəmməd (s.a.s)¹¹ Ədnanın oğlu Məadın nəslindən çıxacaq. Hər ikisi yola düşür, (özləri ilə Ədnanın oğlu Məad ilə aralarındakı) məkanı tez keçirlər. Onlar Buhtunəssardan öncə Ədnanın oğlu Məada yetişirlər və o saat onu Harrana aparırlar. Həmin zaman Məadın on iki yaşı var idi.

Buhtunəssar gedir və ərəb toplumu ilə qarşılaşır, onları məğlub edir, çoxlu ərəb öldürür. Sonra Hicaza tərəf yola düşür. Buhtunəssarın gəlişini eşidən Ədnan ərəbləri başına toplayır. Ədnanla Buhtunəssar İraq tərəfdə görüşürlər. Aralarında baş verən şiddətli döyüşdə Ədnan məğlub olur. Buhtunəssar Ədnanı həmin ərazidə yerləşən qalalara qədər təqib edir. Ərəblər yənidən Ədnanın ətrafında toplaşirlər. (Qarşı-qarşıya dayanmış hər iki dəstədən hər kəs özü və yoldaşları üçün xəndək qazır. Buhtunəssar (Ədnana və onun ətrafında toplanmış ərəblərə) pusqu qurur. Bu, tarixdə ərəblərin yaşadığı ərazidə ilk qurulan pusqu idi. Sonra onlar qılınca sarılırlar. Nərə çəkərək bir-birlərinin üzərinə atılırlar. Ədnan Buhtunəssara (qalaya girməyə), Buhtunəssar da Ədnana (qaladan çıxmağa) əngəl oldu. (Yəni döyüşü heç biri qazana bilmədi) Buna görə də bir-birlərindən ayrılıb getdilər. Buhtunəssar geri qayıdanda Ədnanın oğlu Məad peyğəmbər Bərxiya və peyğəmbər İrmiya ilə birlikdə Məkkəyə¹² yola düşdülər. Ədnan Həccin¹³ rituallarını icra etdi və həcc ziyarətini etdi. Peyğəmbərlər də onunla Həcc ziyarətini etdilər. Sonra Məad yola düzəldi və Rişubun yanına gəldi. Məad Rişubdan soruşdu ki, (Buhtunəssarın ərəblərlə döyüşündən sonra) Haris bin Mədad əl-Cəlhəmənin¹⁴ nəslindən kimlər sağ qalıb?! Cavabında ona Cuşam bin Cəlhəmənin¹⁵ sağ qaldığı deyildi. Məad da onun Məanə adlı qızı ilə evləndi. Bu nigahdan onun Nizar bin Məad¹⁶ adlı oğlu dünyaya gəldi.

2. Fil sahiblərinin Məkkətu-l-Mükərrəmə ilə döyüşü.¹⁷

Əbrəhə¹⁸ Yəməndə padşahlığını sürdüüyü və gücləndirdiyi zaman Səna şəhərində Qalis adlı bir kilsə tikdi. O, zamanında heç bir ölkədə misli görülməmiş bir kilsə idi. Sonra Əbrəhə Nəcaşiyyə¹⁹ belə bir məktub yazdı: “Mən sənin üçün misli görülməmiş bir kilsə tikdim. Ərəb ziyarətçilərini (Kəbənin əvəzinə) ora yönləndirənə qədər bu işin başını buraxmayacağam”.

Bəni Fəqim qəbiləsinin cavanlarından biri Əbrəhənin tikdiyi kilsə və ərəbləri Kəbənin əvəzinə oraya yönləndirmələri barəsində Nəcaşiyyə yazdığı məktub haqqında eşidib qəzəbləndi. Yola düzəldi və Qalisə kilsəsinə gəlib onun içərisində çömbəldi və (kilsənin içinə) bağırısaqlarını boşaltdı. Sonra ailəsinin yanına qayıtdı. Bu haqda Əbrəhəyə xəbər verildi və ona deyildi ki, bu, ərəblərin Məkkədə Həcc etdiyi evin-Kəbənin əhalisindən olan bir kişinin əməlidir. Əbrəhə bunu eşitdikdə bərk qəzəbləndi və Kəbəyə²⁰ doğru yürüş edib onu yerlə bir edəcəyinə and içdi. O, Həbəşlilərə²¹ əmr etdi və onlar da döyüşə hazırlıq gördülər. Əbrəhə ilə birlikdə döyüşə gedən Mahmud adlı bir fil də var idi. Rəvayət edilir ki, Əbrəhənin yanında on üç ədəd fil olub. Onlar hamısı Mahmudun arxasınca gəlirdilər. Allah Təalə (Əbrəhəni qoşununda onun fillərinin çox olmasına baxmayaraq, sonralar nazil olacaq Qurani-Kərimin “Fil” surəsində bu hadisə haqqında xəbər verərkən) yalnız (Mahmud adlı) bu fili (nəzərdə tutmaq ilə fillər sözünü kəmiyyət baxımından) təkləşdirmişdi, çünki Əbrəhə ancaq onların cüssəcə ən böyüyünə-Mahmuda maraq göstərirdi.

Fillərin sayı barədə fərqli rəvayətlər də vardır. Əbrəhə yürüşə çıxdığı zaman ərəblər bunu eşitdilər və onu özləri üçün ciddi təhlükə hesab etdilər. Ona qarşı cihad etməyi öz qarşılarına məqsəd qoydular. Zunəfər adlı Yəməninin ad-san sahiblərindən biri Əbrəhəyə qarşı çıxdı və onunla döyüşdü. Zunəfər məğlub oldu və əsir götürüldü. Əbrəhə onu öldürmək istədi, (amma öldürmədi) yanında həbs etdirdi. Sonra öz yolu ilə getdi.

Yolda onun qarşısına Nufeyl bin Habib əl-Xasami adlı bir adam çıxdı. Onunla döyüşdü, amma Nufeyl məğlub oldu və əsir düşdü. Nufeyl Əbrəhəyə yolu ona göstərəcəyinə dair zamin durdu. Əbrəhə də ondan əl çəkdi. Hətta onlar Taif adlı yerin yanından keçdilər. Səqiflilər Əbrəhəylə (döyüşmədilər, əvəzində,) Əbu Ruğal ləqəbli bələdçilərini (Əbrəhə ilə birlikdə) göndərdilər, o da Əbrəhəyə Muğamməs²² adlanan yerə qədər bələdçilik etdi. Əbrəhə onu Muğamməsdə düşürdü. Əbu Ruğal²³ ora düşən kimi vəfat etdi. Ərəblər isə (Əbrəhəyə satılıb bələdçilik etdiyi üçün) onun qəbrini daşqalaq etdilər. Həmin qəbir o zamandan bəri ərəblər tərəfindən hələ də daşqalaq edilir.

Əbrəhə Əsvəd bin Məqsudu²⁴ Məkkəyə yolladı. O, da Məkkə əhalisinin mallarını sürüyüb apardı. Qarət etdiyi malların içərisindən Əbdülmüttalib bin Haşimə²⁵ aid 200 dəvə ələ keçirdi. Sonra Əbrəhə Hanata əl-Humeyri adlı adamını Məkkəyə yolladı və ona dedi ki, onlardan Qureyşin başçısını (görməyi) istə və Qureyşin başçısına de ki, “mən sizinlə müharibə etməyə gəlmədim. Mən yalnız bu evi (Kəbəni) dağıtmağa gəldim. Əgər siz Kəbəni dağıtmağa mane olmasanız, mənim də sizinlə döyüşməyimə ehtiyac qalmaz”.

Əbdülmüttalibə Əbrəhənin (evin sökülməsi ilə bağlı) əmri çatanda xəbəri gətirənə-Hanata əl-Humeyriyə dedi ki, “vallahı biz onunla müharibə etmək istəmirik. Bu, Allahın və onun dostu İbrahimin evidir. Əgər Allah Əbrəhəyə mane olsa, öz evini, Beytul-Hərəmini qoruyacaq. Əgər (Allah) onu (Əbrəhəni) öz bildiyi kimi hərəkət etməyə buraxsa, o zaman bizim (Kəbəni) müdafiə üçün heç bir qüvvəmiz yoxdur. (Hanata Əl-Humeyri) ona dedi: “Gəl mənimlə padşahın yanına gedək.

Əbdülmüttalib onunla ordu düşərgəsinə qədər getdi. O, Əbrəhənin əsir tutduğu Zunəfər barədə soruşdu. Zunəfər Əbdülmüttalibin dostu idi. Hanata əl-Humeyri ona Zunəfərin yerini göstərdi. Zunəfər hələ də həbsxanada idi.

Əbdülmüttalib Zunəfərə dedi: “Səndə bizə üz verən müsibətə görə (xərac verib bəlani özümüzdən dəf etmək üçün) mal varmı?!” Zunəfər cavabında dedi: “Padşaha əsir düşüb öz ölü-

münü gözləyən adamın nə mal-dövləti ola bilər axı?! Lakin Əbrəhənin filinin mehtəri Ənis mənim dostumdur. Sənə onu məsləhət görürəm, çünki mənim sənə hörmətim var. Ondan xahiş et ki, sənə padşahla görüşmək üçün icazə istəsin, sən padşahla istəyin barədə danışasan və o, əgər gücü çatırsa, padşahla sənin aranda vasitəçilik etsin. Əbdülmüttalib dedi: “Bu (məsləhətin) mənə yetər”. Zünəfər Ənisin yanına göndərildi. O, Ənisin yanına gələcək. Əbdülmüttalibi ona tapşırırdı və dedi ki, bu kişi Qureyşin başçısıdır. Ənis(də gedib) Əbrəhə ilə (bu barədə) danışdı. Əbrəhəyə dedi ki, “Bu kişi Qureyşin başçısıdır. O, Əbrəhədən Əbdülmüttalibin onun hüzuruna çıxması üçün icazə istədi, Əbrəhə də icazə verdi.

Əbdülmüttalib əzəmətli, nəhəng, xoşagələn bir insan idi. Əbrəhə onu gördüyü zaman ona hörmət əlaməti olaraq öz taxtından endi və onunla birlikdə xalçanın üstündə oturdu. Sonra tərcüməçiyə dedi ki, ondan soruş, dərdin nədir?!” Tərcüməçi də bunu Əbdülmüttalibə dedi. Əbdülmüttalib dedi: “Mənim dərdim sənin məndən ələ keçirdiyin 200 dəvəmi mənə geri qaytarmamağıdır”. Əbrəhə tərcüməçiyə dedi: “Ona de ki, mən səni gördükdə çox xoşuma gəlmişdin, amma sənənlə danışdığım zaman sənə istəyim qalmaqda. Mən sənənin və sənənin atalarının dini olan evi dağıtmağa gəlmişəm, sən isə ev məsələsini bir kənara atıb mənimlə dəvə söhbəti edirsən?!!!”

Əbdülmüttalib dedi: “Mən dəvələrin sahibiyəm, evin isə qoruyacaq öz sahibi var”.

Əbrəhə dedi: “Onu heç kim məndən qoruya bilməz”. Sonra əmr etdi ki, dəvələri sahibinə qaytarsınlar. Əbdülmüttalib dəvələri götürdüyü zaman onları əhsan (hədiyyə, nəzir) olaraq Kəbə ətrafında payladı ki, etdiyi əmələ görə Əbrəhəyə bir bəla üz versin və Allah (Əbrəhəyə) qəzəblənsin. Sonra Əbdülmüttalib Qureyş tayfasının yanına getdi və onlara (hadisəni) xəbər verdi. Sonra o, (Əbrəhənin) qoşununun şərəfsizliyindən qorxduğu üçün Qureyşə əmr etdi ki, onunla birlikdə Məkkədən çıxsınlar və dağların başında özlərini qorusunlar.

Sonra Əbdülmüttalib ayağa durdu və Kəbə qapısının həlqəsini əlinə götürdü. Onunla yanaşı, Qureyşdən bir dəstə adam da ayağa qalxdı və Allaha dua etdilər. Allahdan Əbrəhəyə qarşı özlərinə yardım etməsini istədilər. Əbdülmüttalib əlinə Kəbə qapısının həlqəsini alıb dedi: “Ey rəbbim, onlardan ötrü səndən başqasına ümid etmərəm. Öz evini onlardan qoru”. Sonra bu şeiri oxudu:

Heç bir narahatçılığı yoxdur ki, bəndə öz dəvəsinin yəhərini qoruyacaqdır.
Sən də öz evini məkr və hiylə ilə qoru ki, onların xaçı və qüvvəti sənə qüvvətinə qalib gələ bilməsin.
Sən bir şey etdiyən zaman bu sənə öz etdiklərin ilə tamamladığın bir iş olacaq.
Sən o şəxssən ki, bir azğın peyda olarsa, onu da səndən (bəla) gözləyirik.
Onlar (bizdən) qaçacaqlar, topladıqları isə ancaq rüsvayçılıq olacaq və sən onları burada həlak edəcəksən.
Bir gün də olsun onların ən iyrencinin sənənlə döyüşmək istəməsi barədə eşitmədim.
Onlar öz məmləkətlərinin toplumunu və fili sənə (Məkkə) əhlini əsir etmək üçün bura çəkib gətirmişlər.
Onlar cahilcəsinə sənənlə böyüklüyündən çəkinməmişlər və öz hiylələri ilə sənənlə evinə tərəf can atmışlar .
Əgər sən onlara heç bir şey etməsən və bizim Kəbəmizi tənha qoysan bu əvvəllər səndən görünməyən bir iş olacaq”.

Sonra Kəbə qapısının həlqəsini əlindən buraxdı və onunla birlikdə Qureyş qəbiləsindən olanlar dağların zirvəsinə tərəf getdilər və orada Əbrəhənin Məkkəyə daxil olarkən nə edəcəyini gözləyərək özlərini qorumağa başladılar. Səhər çağı olanda Əbrəhə Məkkəyə girmək üçün hazırlıq gördü, qoşununu və Mahmud adlı filini hazırlıq vəziyyətinə gətirdi. Əbrəhənin niyyəti Kəbə evini dağıdıb Yəmənə qayıtmaq idi. Onlar fili Kəbə istiqamətinə yönəldəndə (Əbrəhənin ona qarşı çıxıb döyüşdüyü üçün

əsir alıb sonra da yola bələdçilik etməkdə, Əbrəhəyə zamin durması müqabilində Yəmən xalqından olan) Nufeyl bin Habib əl-Xasami filə yaxınlaşıb onun qulağından tutdu və dedi: “Mahmud, geri dön, hardan gəlmisənsə, düz gəldiyin yerə dön, çünki sən Allahın haram qıldığı şəhərdəsən”. Sonra onun qulağını buraxdı. Bu zaman fil özünü yerə sərdi. Bunu gören Nufeylin canına qorxu düşdü və (qorxusundan qaçıb) dağa çıxdı, (çünki filin Kəbə tərəfə getməkdən imtina edib özünü yerə sərməsi Allahdan Əbrəhənin qoşununa gələcək bir bəlanın nişanəsi ola bilərdi). Qoşunun əsgərləri fili kötəklədilər ki, Kəbəyə tərəf yönəlsin, amma o, boyun qaçırdı. Onlar fili Yəmənə tərəf istiqamətləndirəndə, o, ayağa qalxdı və Yəmənə tərəf astaca qaçmağa başladı. Şama tərəf yönləndirəndə də o, Şama tərəf getdi. Məşriqə tərəf istiqamətləndirəndə də o, hərəkət etdi. Ancaq Məkkəyə tərəf istiqamətləndirilən zaman dizlərini büküb yerə yıxıldı. Bu zaman Allah onların üzərinə dəniz tərəfdən qaranquş boyda dəstə-dəstə quşlar göndərdi. Dəstənin hər bir quşu özü ilə üç dənə daş daşıyırdı. Daşın biri dimdiyində, iki dənəsi isə ayaqlarında idi. Quşlar daşları onların üzərinə atdılar.

Daşlar noxud və mərcimək boyda idi. Bu daşlar qoşundan kimə dəyirdisə, o dərhal həlak olurdu. Ancaq bu daşlar onların hamısına dəymədi. Allah yerdə qalanlar üçün dənizə aparacaq bir sel göndərdi. Bu bələdan Əbrəhə ilə birlikdə sağ qalanlar qaçaraq Məkkədən çıxdılar və gəldikləri yola tərəf tələsdilər. Onlar Nufeyl bin Həbibdən onlara Yəmənə gedən yolu göstərməyi xahiş etdilər. Nufeyl Allahın onlara göndərdiyi bəlanı gördükdə belə bir şeir oxudu:

Əgər (onlar üçün bəlanı) istəyən Allahdır(sa), qaçış yeri
hardadır ?!!!

Əşram (Əbrəhə) məğlub oldu, qalib isə Allahdır.

Sonra belə bir şeir oxudu:

Ey Rudeynə, bizdən sənə salam olsun.

Biz sabahacan səninlə əylənmişdik.

Gecə vaxtı sizdən bir od götürən bizə gəlmişdi.
Ancaq bizim yanımızdakı sizin od götürəniniz bunu
bacarmadı.
Rudeynə sən Muhassab yaxınlığındakı gördüklərimizi
görsəydin,
– amma ki, görə bilməzsən!
Halımı yaxşı görüb olanlara görə üzülməzsən.
Göydəki quşları gördüm, Allaha şükürlər etdim.
Onların atdığı daşların üzərimizə düşməsindən qorxdum.
Sanki Həbəşlilərə borcum varmış kimi, hamı Nufeyli
soruşdu.

Onlar suda islanmış vəziyyətdə ordan çıxdılar. Əbrəhənin bədəni yaralanmışdı. Onun əzaları bir-bir elə qırılmışdı ki, (özü yeriyə bilmədiyi üçün) hətta onu (köməkləşib Yəməninin) Səna²⁶ şəhərinə gətirdilər. O, bir cüce kimi (zəif) idi. Ölər-ölməz ürəyi parçalandı. Padşah öldüyü zaman onun Yəksüm bin Əbrəhə adlı oğlu padşah oldu. Yəksüm onun adı deyildi, sadəcə, onunla ləqəblənmişdi. Humeyr və Yəmən xalqı ona tabe oldular. (Yəksümün xalqı olan) həbəşlilər onların qadınları ilə evləndilər, kişilərini öldürdülər. Övladlarını isə özləri ilə ərəblər arasında tərcüməçi tutdular.

Allah (Kəbəni dağıtmaq üçün Məkkəyə gələn) həbəşliləri həlak etdikdə həbəşlilər və öz başçıları sağ qalanları ilə birlikdə geri döndülər. Əbdülmüttalib sabahısı gün dağdan onların yanına düşdü ki, görsün onlara nə olub? Məsud əs-Səqafi²⁷ də, onun yanında idi. Onlar heç bir səs eşitmədilər. Sonra həbəşlilərin əsgəri düşərgəsinə daxil oldular və gördülər ki, hamısı həlak olub. Əbdülmüttalib iki çuxur qazdı və o çuxurları həm özü üçün, həm də, Əbu Məsud üçün həbəşilərdən qalan qızıl və cəvahirlə doldurdu. Sonra insanları çağırırdı və onlar (dağın başından düşüb Məkkəyə) geri döndülər. Əbdülmüttalib və Əbu Məsudun götürmədiyi yerdə qalan artıq mallardan çox şey əldə etdilər. Əbdülmüttalib topladığı bu malın sayəsində ölənəcən varlı yaşadı.

Allah elə bir sel göndərmişdi ki, o sel bütün həbəşliləri ağışuna alıb dənizə tökmüşdü. Bir çox tarixi SİRƏ²⁸ yazarları demişlər ki, qızılca və çiçək xəstəliyi ilk dəfə ərəblərdə fil hadisəsindən sonra görülüb. Həmçinin, demişlər ki, aslepias, sədəfotu, yovşan bitkilərinin ərəblərin ərazisində ancaq fil hadisəsindən sonra bitmişdir. Bu deyilənlərin o qədər də, həqiqətə uyğun olduğuna inanmaq lazım deyil. Çünki bu xəstəliklər və bitkilər (ağaclar) Allah dünyanı yaradandan bəri, fil hadisəsindən əvvəl də var idi. Allah həbəşliləri Kəbədən uzaqlaşdıranda onları büsbütün bəlaya mübtəla etdi və bu hadisəni duyan digər ərəblər Qureyşə təzim etdilər və dedilər ki, “Qureyşin əvəzinə, Əbrəhə ilə Allahın qoşunu döyüşdü”. Sonra Həbəş padşahı Yəksum²⁹ öldü və ondan sonra qardaşı Məsruq hökmdar oldu.

3. Qatafan³⁰, Bəkr və Təğlib³¹ və bəni Qeyn ilə Zuheyr bin Cənab əl-Kəlbi³² nin müharibə etməsi³³

Zuheyr bin Cənab bin Hubəl bin Abdullah bin Kənanə bin Bəkr bin Ovf bin Uzra əl-Kəlbi Qudaa³⁴ qəbiləsinin ətrafında toplaşanlardan biri idi. Rəyləri düz çıxdığından ona kahin də deyilirdi. 250 il yaşamışdı. Bu müddət ərzində 200 müharibə aparmışdı. Onun 450 il də yaşadığı rəvayət edilmişdir. O, şücaətli, müzəffər, xoş xarakterli, zəkalı biri idi. Onun Qatafan qəbiləsi ilə müharibə etməsinin səbəbi bu idi. Bəğid bin Reys Qatafan qəbiləsi Tihamə ərazisindən tamamilə çıxdıqları zaman onlara Məzhic³⁵ qəbiləsindən olan Sadə³⁶ adlı bir qəbilə mane oldu. Bəğid qəbiləsi öz mallarını və ailəsini apardığı zaman Sadə qəbiləsi onlarla döyüşdü. Bəğid qəbiləsi onların müqəddəs saydıqları yeri ələ keçirmək uğrunda onlarla vuruşdular. Nəhayət, onlar Sadə qəbiləsinə qalib gəldilər və buna görə də Bəğid qəbiləsi qüvvətləndi və Sadə qəbiləsini öz təsiri altına saldı və malını çoxaltdı. Bu hadisələri gördükdən sonra Bəğid qəbiləsinin üzvləri dedilər: “Allaha and olsun biz də özümüz üçün Məkkə kimi ovu öldürülməyən, ora pənah apan sakini narahat edilməyən bir müqəddəs yeri özümüz üçün seçəcəyik”. Sonra onlar

özləri üçün bir haram (müqəddəs yer) tikdilər və bu haramın başçısı Murra bin Ovf qəbiləsi oldu. Bənu Bəğid qəbiləsinin bu əməli və niyyətləri Zuheyr bin Cənabın qulağına çatdıqda o dedi: “Allaha and olsun nə qədər ki, mən sağam bu əbədiyyən baş tutmayacaq. Heç zaman Qatafan qəbiləsini boş buraxmaram ki, onlar özlərinə haram tiksinslər”. Sonra Zuheyr bin Cənab öz qəbiləsini çağırırdı və onları öz ətrafında topladı.

O, ayağa qalxdı və Qatafan qəbiləsinin vəziyyətini onlara ərz elədi. Onlar haqqında qulağına çatan bu xəbəri öz qəbiləsinə danışdı. Sonra dedi: “ İndiyəcən mənim və qövmümün əldə etdiyi ən böyük hünər Qatafan qəbiləsinə haram tikməsinə mane olmaq olacaq”.

Qövmü onun bu çağırışına hay verdi və Zuheyr də qövmünü toplayıb Qatafan əhalisinin üzərinə yürüş etdi. Zuheyr Qatafan əhalisinə qarşı ən şiddətli formada bir döyüş keçirdi və onlar üzərində zəfər çaldı. Onlardan lazımlı şeylər əldə etdi. Onlardan bir cəngavəri götürüb onların haramlarının yerləşdiyi ərazidə öldürdü. Bununla da onların haramını ləğv etdi. (Çünki Qatafanlılara görə haramın ərazisində adam öldürmək qadağan idi.) Sonra Qatafan əhalisini borclu çıxartdı və əsir tutduqları qadınları geri qaytarıb əvəzində, mallarını geri aldı. **Zuheyr** bu şeiri oxudu:

Qatafan bizə tab gətirə bilmədi.
Əgər bizdən bir fəzilət olmasaydı,
Siz özəlliyi həya olan bakirə qızlarınızın yanına qayıtmaya-
caqdınız.

Götürün və istəyin borclarınızı,
Götürün yaylarınızı haydı döyüşə.
Belə ki, sizə gizli deyil ki, mən,
Aslanlar ölüm yatağında olduqları zaman bayrağam.
Yerin fəzası və gözəl su Bənu Cənab məhəlləsi üçün
görünmüşdü.

Biz düşmənin bizə qarşı lovğalanmasını ən iti,
Qana susamış nizələrlə özümüzdən rədd etdik.
Əgər biz üz-üzə gəldiyimiz zaman səbr etməsəydik,

Suda qəbiləsinin səhər erkən

Bəğid qəbiləsinə yalvararkən üzləşdiyi aqibət ilə üzləşərdik.
Şikayət etmək axmaq qadınlar üçün şəfadır.

Zuheyrin Bənu Bəkr ibn Vail və Bənu Təğlib İbn Vail ilə müharibəsinə gəlinəcə, bunun səbəbi o idi ki, Əbrəhə Nəcdə gəlmiş zaman Zuheyri Əbrəhənin hüzuruna gəlmiş və Əbrəhəyə hörmət etmiş və onu ərəblərin üzərinə gələnlərin ən üstünü hesab etmişdi. Əbrəhə də bunun müqabilində onu yuxarıda adlarını çəkdiyimiz iki qəbilə üzərində başçı təyin etmişdi. Zuheyri də onların üzərində onlara aclıq üz verənə qədər hakim oldu. Onlara elə aclıq üz vermişdi ki, üzərlərinə qoyulan xəracı vermək onlar üçün çox ağır idi. Xəracı vermədikləri üçün Zuheyri onlarla müharibəyə başladı. Onları xərac ödəyəninə qədər zəngin otladıqlardan məhrum etdi. Onlar otladıqlardan məhrum edildikləri üçün az qaldılar ki, mal-qaraları həlak olsun.

Bu hadisəni görəni Bəni Teymilləh bin Sələbə qəbiləsindən olan İbn Zəyyabə adlı qatil yatdığı zaman Zuheyri yanına gəldi. Qılıncı onun qarına zərbə endirdi və qılıncı qarın boşluğu divarlarını örtən qışadan keçirərək kürəyindən çıxartdı. Amma bu zərbədən onun bağırsaqları və qarın boşluğundakı orqanları sağlamat qaldı. İbn Zəyyabə ət-Teymi isə elə zənn etdi ki, Zuheyri öldürdü. Amma Zuheyri isə bildi ki, o sağ qalıb və İbn Zəyyabənin onu tam öldürməməsi üçün tərpənmədi, sakitcə yerində qaldı. İbn Zəyyabə ət-Teymi öz qövmünün yanına qayıtdı. Onlara bildirdi ki, o artıq Zuheyri öldürüb. Bu xəbər onları sevindirdi. Zuheyri yanında yalnız qövmündən olan bir qrup adam var idi. Zuheyri onlara əmr etdi ki, hər yerə onun ölüm xəbərini yaysınlar. Bənu Təğlib, Bənu Bəkr qəbilələrindən onu basdırmaq üçün icazə istəsinlər. Əgər onlar buna icazə versələr, onu kənar hissələri tikilmiş bir paltarda dəfn etsinlər, sonra da onu yenidən öz qövlərinin yanına aparsınlar. Onlar Zuheyri dediyi kimi etdilər. Beləki, Təğlib və Bəkr qəbiləsi onlara Zuheyri dəfn üçün icazə verdi və onlar da bir çuxur qazıb Zuheyri orda yan tərəfləri tikilmiş bir paltarda dəfn etdilər. Kim onu orda görsəydi, onun

ölü olduğuna şübhə etməzdi. (Sonra hamıdan gizlincə onu qəbrdən çıxarıb) yenidən öz qövmünün yanına gətirdilər. Qövm Zuheyriin ətrafında cəmləndi. **İbn Zəyyab**ənin qövmünə bu xəbər çatdıqda bu şeiri oxudu:

Düşmənlər toplandığı zaman gecənin qaranlığında Zuheyre
bir zərbə vurdum.

O zaman ki, Bəkr qəbiləsi bayram vaxtı ona himayədarlıq
edirdi.

Bəs hardadır Bəkr qəbiləsi, hardadır onların bu bayramla
bağlı arzuları ?

Mən Zuheyri vuranda, qılınc mənə xəyanət etdi. O, aldadan
və nəşh bir qılıncdır.

Zuheyre gücü çatdığı qədər Yəmən əhalisindən olan şəxsləri
ətrafında topladı.

Bənu Bəkr və Bənu Təğlib qəbilələrinə qarşı döyüşə başladı. Artıq bu iki tayfa Zuheyriin onlarla döyüşçəklərini bildirdilər. Zuheyri onlarla döyüşdü. Əvvəlcə Bənu Bəkr tayfasını məğlub etdi, sonra Bənu Təğliblə döyüşdü və onları da məğlub etdi. Rəbiənin iki oğlu Kuleyb və Muhəlhili əsir götürdü. Onların malları ələ keçirildi və Bənu Təğlib qəbiləsində çoxlu adam öldü. Onların cəngavərlərindən və tanınmış şəxslərindən bir qrup adam əsir alındı. Bu hadisəni **Zuheyri** bir qəsidədə belə vəsf etmişdir:

Qarət edilmiş mallardan ehtiyat etdiyiniz zaman ölüm
qorxusundan qaçış yeriniz haradır, haradır?!!

Biz Muhəlhili və onun qardaşını əsir aldığ.

İbn Əmr və İbn Şihab zəncirdədirlər.

Təğlib qəbiləsindən duha vaxtı yatan, soyuq tüpürcəkli hər
ağ rəngli qadınları əsir aldığ.

O zaman sən Muhəlhili çağırıb dedin:

Eh, Bəkr qəbiləsi, budurmu budurmu əsilzadəliyi qoruyan
qəbilə?!!

Vay sizin halınıza, vay sizin halınıza, sizin evinizi talan edəcəyəm.

Ey Təğlib qəbiləsi mən Rudabın oğluyam.

Onlar hər dərədə qaçaqlar yüksəkliklərdəki sərsəri mal-qara kimi.

Amir və Cənab qəbilələrinin aslanlarına qarşı olan arzularının dəyirmanı onların əleyhinə dövr edəcək.

Onlar qaçanların və torpağın tozuna bulanmış ölümlərin arasındadır.

Biz ucaldığımız zaman bizim qüvvətimiz səmanın bulud üzərindəki üstünlüyü kimi (sizin) qüvvətinizi üstələdi.

4. Bəradan³⁷ döyüşü

Günlərin bir günü Hucr ibn Amr Kində³⁸ və Rəbiə³⁹ qəbilələri ilə Bəhreynə yürüşə çıxdı. Bunu eşidən Ziyad ibn əl Xabula qəbilənin kişilərinin yürüşdə olmasından istifadə edib onların məskunlaşdığı obaya soxuldu. Əlinə çoxlu əsir və qənimət keçirdi. Əsirlərin arasında Hucrun həyat yoldaşı Hind bint Zalim də olur. Geri dönüb vəziyyəti öyrənən Hucr Ziyadın arxasınca düşüb onu təqib etməyə başladı. Onunla birlikdə qəbilənin digər üzvləri Auf ibn Muhallim ibn Zuhl ibn Şeyban, Əmr ibn Əbu Rəbiə ibn Zuhl ibn Şeyban və başqaları da yola düşürlər. Onlar Bəradana çatırlar və burada Ziyada yetişə bilirlər.

Hucr Bəkr, Təğlib və Kində qəbilələrindən olan dostları ilə dağın ətəyində dayanırlar. Auf ibn Muhallim və Əmr ibn Əbu Rəbiə ibn Zuhl ibn Şeyban Hucra deyirlər: “Gedək Ziyadın yanına, bəlkə ələ keçirdiyi qənimətləri geri qaytardı.”

Qərarlaşıb Ziyadın yanına gəlirlər. Aufun Ziyadla münasibəti olduğuna görə Ziyadın yanına daxil olur və deyir: “Ey yaraşqlı, qoçaq gənc, Umaməni mənə geri qaytar!”

Sonra Əmr ibn Əbu Rəbiə Ziyadın yanına girir və qənimət olaraq ələ keçirdiyi dəvələrini qaytarmasını xahiş edir. Ziyad də-

vələrini geriyyə qaytarır. Elə bu vaxt dəvə sürüsündə olan bir cins erkək dəvə Əmrin qarşısını kəsib onun dəvə sürüsünə yaxınlaşmasına mane olur. Bunu görə Əmr həmin bu dəvəni bir göz qırpımında yerə yıxır. Bunun şahidi olan Ziyad isə ona belə deyir: “Əgər siz Şeybanın oğlanları dəvələrlə bacardığınız kimi, kişilərlə də bacara bilsəydiniz yaxşı olardı.”

Bu söz Əmrə toxunur və o, deyir: “Sən elə də çox şey qaytarmadın, amma çox böyük danışdın və üzərinə böyük bəlalər aldı. And olsun Allaha ki, dediklərinin cəzasını alacaqsan.”

Bu sözləri deyib Hucrun yanına getdi və hər şeyi olduğu kimi ona danışdı. Hucr isə yoldaşları ilə birlikdə yola düzəlib əl-Xafir deyilən məntəqəyə yetişəndə Sadus ibn Şeyban və Sali ibn Əbd Qaimi irəli göndərdi ki, düşmənin yeri, düşərgəsi, vəziyyəti barədə öyrənib geri qayıtsınlar. Onlar gecə düşərgəyə çatdılar və gördülər ki, Ziyad qənimətləri artıq bölüb qurtarıb. Bəzilərinə xurma, bəzilərinə yağ paylayıb. Sonra da Ziyad öz ətrafındakılara deyir: “Kim odun gətirsə, ona bir kisə xurma verəcəyəm.”

Sadus və Sali ona odun gətirirlər, əvəzində Ziyaddan xurma alırlar. Sonra Hurun yanına qayıdır, xurmaları ona göstərib əhvalatları danışır, Ziyadın düşərgələri barədə məlumat verir. Sadus isə düşərgədə qalır və özünə söz verir, deyir: “Dəqiq bir xəbər öyrənməyə qədər yerimdən tərpənən deyiləm”. Sonra onlarla bir yerdə əyləşdi ki, görsün nə danışsınlar. Bu vaxt Hucrun həyat yoldaşı Hind Ziyada deyirdi: “Bu xurmaları Həcərdən Hucr üçün hədiyyə gətirmişdilər. Yağı isə Dumat əl-Cəngəldən gətirmişdilər.”

Bundan sonra Ziyadın yoldaşları dağılıdılar. Cadus, yanındakı adam ondan birinci soruşmaması üçün soruşdu ki, sən kim-sən? Həmin adam cavab verdi ki, mən filankəsəm. Sonra Sadus Ziyadın çadırına yaxınlaşdı və içəridə gedən söhbəti dinləməyə başladı. Bu vaxt Ziyad Huceyrin həyat yoldaşı Hinddən soruşdu: “Nə düşünürsən, indi Hucr nə ilə məşğuldur? Nə edir? ” Hind isə cavab verdi: “ Mən fikirləşmirəm, tam əminliklə bilirəm ki, Allaha and olsun ki, qırmızı darvazalara (Suriya qapıları) çatmayan qədər onu izləməkdən əl çəkməyəcəyəm. Şeyban qəbiləsi-

nin atlıları arasında gözlərim önünə gəlir artıq, qaç, qaç canını qurtar! Arxanla cürətlə gələn ordu görürəm.”

Ziyad isə bu sözləri eşidər-eşitməz Hindi vurdu və dedi: “Ona görə belə danışırsan ki, onu sevirsen.” Hind dedi: “Allaha and olsun ki, ondan çox nifrət etdiyim başqa bir adam yoxdur. İstər yatsın, istərsə də oyaq olsun. Hucrdan ehtiyatlı insan görməmişəm. Yatanda gözləri yumulu olsa da digər bədən üzvləri yatmır, oyaq olur. Adətən yatanda mənə tapşırırdı ki, baş ucuna südlə dolu qab qoyum.

Günlərin bir günü o, yatanda mən aralıda əyləşmişdim. Bir də gördüm ki, bir qara ilan ona yaxınlaşdı. İlan başına tərəf süründü, o isə başını yana əydi. Onda ilan onun qoluna tərəf süründü, əlini yuxarı qaldırdı. İlan ayağına tərəf süründü, bu dəfə də ayağını çəkdi. Belə olanda ilan dolçaya yaxınlaşıb əvvəl süddən bir az içdi, sonra içinə zəhərindən tökdü. Elə bu vaxt öz-özümə dedim ki, çox şükr, indi yuxudan duran kimi bu süddən içər, ölər. Mənim də canım bundan qurtarar.

Nəhayət, yuxudan oyandı, əmr etdi ki, qabdakı südü ona verim. Südü verdim içmədi. Əvvəl iylədi, sonra yerə tökdü və soruşdu? “İlan hara getdi?” Cavab verdim ki, “Mən ilan görməmişəm.” O isə dedi: “Allaha and olsun ki, yalan deyirsən!”

Sadus gizləndiyi yerdən bu söhbətlərin hamısını eşidir və gözətçi yuxuya gedəndən sonra düşərgəni tərk edir. Hucrun yanına gəlir və deyir:

Sənə yalan xəbərlər çata bilər,
Mənim dediklərimdə isə yalan yoxdur.
Bəzən olur ki, çaparlar yalan danışır,
Mənim dediklərimdə isə yalan yoxdur.

Sonra Sadus Hucra düşərgədə eşitdiklərinin hamısını danışdı. Hucr bunları eşidib bərk qəzəbləndi. Dəstəyə hücum əmri verdi və dəstə Ziyad ibn-Xabulun düşərgəsinə hücum etdi, qanlı döyüş oldu. Ziyadın bir çox yoldaşları həlak oldu, bir çoxu qaçdı. Bəkrilər və Kindilər isə əsirləri, mal-qaranı geri aldılar.

Döyüş zamanı Sadus Ziyadı tanıyıb üstünə atıldı, boynundan tutub yerə saldı. Əmr ibn Əbu Rəbiə bunu görüb ona həsəd apardı, dözə bilməyib qılıncını çıxartdı və Ziyadı öldürdü. Ziyad əsəbləşdi və dedi: “Sən mənim əsirimi öldürdün, halbuki onu yaxşı qiymətə satmaq olardı”.

Aralarına düşən nifaqa görə onlar Hucra müraciət edirlər. Hucr da belə qərar verir ki, Əmr və onun doğmaları qarın qiyməti qədər Sadusa pul ödəsinlər. Sonra Əmrə və adamlarına bu pulu ödəməyə yardım etdi, öz qənimətlərindən onlara ayırdı.

Həyat yoldaşına gəlincə, Hucr əmr etdi ki, onun hər ayağını bir ata bağlasınlar. Belə də etdilər. Sonra isə o, atlara qamçı vurub qovdu və Hind iki yerə parçalandı. **Hucr** sonra bu şeiri dedi:

Hinddən sonra kiminsə gözəlliyinə vurulsa
Həmin gənc kordu, kardı, ağılsızdı.
Üzü, sözləri şipşirin idi
Daxilən gizlətdikləri isə acı.
Qadınlar arasında eləsini tapa bilməzsən,
Sənə sadıq olsun, sevsin, xəyanət etməsin.

5. İmru-l-Qeysin⁴⁰ atası Hucrun⁴¹öldürülməsindən İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr⁴²

Bənu Bəkr qəbiləsinin səfehləri həmişə qəbilənin ağıllı adamlarının üzərində ağalığ edərdilər. Bir sözlə, güclülər zəifləri yenirdi. Ağıllılar öz işləri barədə düşündülər və hesab etdilər ki, onlar mütləq özlərinə zəifləri güclüdən qorumaq üçün padşah təyin etməlidirlər. Ancaq ərəblər onlara padşah seçməyə mane oldular, çünki onlar bilirdilər ki, onlardan birinin padşah olması doğru olmayacaq. Çünki bir qövüm padşaha itaət etdiyi halda, digəri itaət etməyəcək. Buna görə onlar Yəmən tübbəalarının yanına getdilər. Ərəblər Yəmən tübbəasından onlara padşah təyin etməyi tələb etdilər. Yəmən tübbəası da onlara Akilu-l-Murar ləqəbli Hucr bin Amrı padşah təyin edir. O da onların qoşununun qarşısında (rəhbər kimi) getdi və Butn Aqil deyilən bir yerdə da-

yandı. Bəkr qəbiləsi ilə birlikdə hücum edib Ləxmilərin əlindəki Bəkr ərəzilərini büsbütün geri aldı. Hucr ölənə qədər vəziyyət belə davam etdi. Hucr Butn Aqil deyilən ərəzidə dəfn edildi. Hucr vəfat etdiyi zaman Akilu-l-Murar ləqəbli Amr bin Hucr öz atasından sonra ərəblərə padşah oldu. Ona kifayətlənən mənasını verən “məqsur” deyirdilər, çünki o, atasının mülkü ilə kifayətlənmişdi. Onun Cavn ləqəbli qardaşı Müaviyə⁴³ Yəməmədə⁴⁴ idi. Əmr öldüyü zaman ondan sonra oğlu Haris padşah oldu. Haris güclü hakimiyyətli və sədası uzaqlardan gələn bir padşah idi. Qubbaz bin Firuz⁴⁵ farslara padşah olduğu zamanlarda Məzdək⁴⁶ peyda oldu və öncədən də söylədiyimiz kimi insanları zındıqlığa dəvət etdi. Qubbaz Məzdəkin təlimini⁴⁷ qəbul etdi. Munzir bin Maə-s-Səma o zamanlar kisraların Hirə şəhərində və onun ətrafında Qubbazın valisi idi. Qubbaz Munziri yanına gəlməsi üçün çağırdı, ancaq Munzir imtina etdi. Qubbaz sonra Haris bin Amrı çağırdı, Haris də, onun dəvətini qəbul etdi. Qubbaz da Harisi Hirə şəhərinə başçı təyin etdi. Munziri isə, öz məmləkətindən qovdu. Qubbazın padşahlığı barədə başqa sözlər də söylənilmiş, biz bu barədə (kitabımızda) Qubbazın günləri mövzusunda danışıbmışıq.

Qubbazın oğlu Ənuşirvan⁴⁸ atasının ölmündən sonra padşah olana qədər vəziyyət belə davam etdi. Ənuşirvan Məzdəki və onun tərəfdarlarını öldürdü. Munzir bin Maə-s-Səmanı Hirə şəhərinin hakimliyinə yenidən bərpa etdi. Sonra Haris bin Amrın tapılmasını tələb etdi. O zamanlar Haris Ənbar şəhərində idi və onun mənzili də orda idi. O, övladları, malı və dəvələri ilə birlikdə qaçdı. Munzir onu Təğlib, İyad və Bəhra qəbiləsinin atlıları ilə təqib etdi. Haris Kəlb ərəzisinə yetişdi özü xilas oldu amma təqibçiləri onun malını və dəvələrini ələ keçirdilər. Təğlib qəbiləsi Bəni Akilu-l-Murar qəbiləsindən qırx səkkiz nəfər adam ələ keçirdi. Ələ keçmiş bu adamların içərisində Harisin iki oğlu - Əmr və Malik də var idi. Təğlib qəbiləsi onları Munzire təqdim etdi. Munzir də onları Bəni Marina qəbiləsinin diyarında öldürdü. Bu hadisə barədə **Əmr bin Kulsum**⁴⁹ bu şeiri demişdir:

Onlar qarətlər və əsir aldıkları qadınlarla geri dönmüşdülər.
Biz də padşahlar və buxovladığımız əsirlərlə geri döndük.

Onlar barədə **İmru-l-Qeys** isə bu şeiri oxumuşdur:

Hucr bin Amr qəbiləsinin padşahları gecə vaxtı gətirildilər,
öldürüldülər.

Kaş ki, onlar döyüşün bir günündə öləydilər, lakin Marina
diyarında öldülər.

Onların yuyulmadı kəllələri, suda yuyulmadı, lakin qanları-
nın üzərinə qum səpildi.

Quşlar onların üzərində (ətlərini yemək ilə) məşğul oldular.
Qaşlarını və gözlərini qopartdılar.

Haris Kəlb qəbiləsinin diyarında yaşamağa başladı. Kəlblər iddia edirlər ki, guya Harisi sonralar özləri öldürüblər. Kində qəbiləsinin alimləri isə güman edirlər ki, Haris bir gün ova çıxır. Bir erkək keçinin dalınca düşür. O, keçini zədələyir (amma keçini tuta bilmir, keçini qaçır.) Haris and içir ki, keçinin qara ciyərindən başqa heç bir şey yeyən deyiləm. Atlılar keçini axtarırlar. Onu üç gündən sonra tapıb gətirirlər. Az qalmışdı ki, Haris acından ölsün. Harisin adamları Haris üçün keçinin qarnını bişirirlər. Haris də onun qara ciyərini parçalarını acı olduğu halda yeyir və (zəhərlənib) ölür.

Haris Hirədə olduğu zamanlarda onun yanına Nizardan olan bir neçə qəbilənin tanınmış şəxsləri gəlmişdilər. Onlar Harisə belə demişdilər: “Biz sənə itaət edirik. Sənin bildiyin kimi bizim aramızda adam öldürmək tipli şərli hadisələr cərəyan edib. Biz belə gediş ilə həlak olmaqdan qorxuruq. Bizimlə öz övladlarını göndər, qoy onlar bizim aramızda yaşasınlar və bizi bir-birimizdən uzaqlaşdırsınlar. Haris öz övladlarını onların (ərəb qəbilələri) arasında böldü. Oğlu Hucru Bəni Əsəd bin Xuzeym və Qatafan qəbilələrinə padşah təyin etdi. Oğlu Şurahbili (Şurahbil Kəlb günü öldürülüb) Bəkr bin Vail və ətraf qəbilələrinə padşah təyin etdi. Oğlu Madiyəkrubu (onun digər adı Qalfədir, başına

ətir vurduğu üçün ona Ğalfə də deyirdilər) Qeys, Ğeylan və digər qəbilələrə padşah təyin etdi.

Oğlu Sələməni isə Təğlib, Nəmr bin Qasit və Təməmdən olan Bəni Sad bin Zeyd Mənat qəbiləsinə padşah təyin etdi. Hucr Bəni Əsəd qəbiləsinin arasında (padşah olaraq) qalırdı. Hər il Bəni Əsəd qəbiləsi üzərində Hucrun qoyduğu vergi və ona çatması mükafatı var idi. Çünki Bəni Əsədin Hucra (qəbilə daxili savaşa əsnasında işi yoluna qoymaq üçün) ehtiyacı var idi. Uzun zaman belə davam etdi.

Sonra Hucr onların üzərinə vergi toplayanı yolladı. Bu zaman onlar Tihamə məntəqəsində idilər. Əhali Hucrun elçilərini qovdu və onları döydü. Bu hadisə Hucra çatanda Hucr onların üzərinə Rəbiədən və qardaşının Qeys və Kənanədən toplanmış ordusu ilə yürüş etdi. Onların üzərinə gəlib rəhbərlərini və sayılıb-seçilən adamlarını ələ keçirdi. Sonra onları sopa ilə öldürdü. Mallarına əl qoydu. Özlərini isə Tihaməyə tərəf yolladı. Onlardan bir qrup tanınmışları həbs elədi. Bunlardan biri şair Abid bin əl-Əbras⁵⁰ idi. O, həbs edildiyi zaman bir şeir söylədi. Həmin şeir ilə o, düşmənlərə yaltaqlandı. Haris də, onlara qarşı yumşaldı və (həbs etmək ilə) əngəl olduğu hər kəsi sərbəst buraxdı. Bənu Əsəd qəbiləsi Hucrun padşahlığı zamanında yaşadıkları vaxt Bənu Əsəddən olan bir kahinin gələcəyini xəbər verdi. Bu kahinin adı Ovf bin Rəbiə bin Amir əl-Əsədi idi. Kahin Bənu Əsəd qəbiləsinə dedi: “Uzun boylu bir padşah, müzəffər, məğlub olmaz, sanki bir sürü dəvələrin üstündə, bu onun axan qanıdır. O, sabahı gün qarət olunan ilk adam olacaq”.

Ondan soruşdular ki, “Bu adam kimdir?! “O dedi: “Əgər ürək qorxudan bulanmasaydı, hər yanda sizə onun Hucr olduğu xəbər verərdim”. Bunun ardından Bənu Əsəd qəbiləsi bütün yollara baş vurub, nəhayət, Hucrun düşərgəsinə yetişdilər. Hucr çadırında olduğu vaxt onun üzərinə hücum etdilər, onu öldürdülər. Alba bin Haris əl-Kahili adlı bir adam Hucru vurdu və onu öldürdü. Bir zamanlar Hucr Alba bin Harisinin atasını öldürmüşdü. Hucr öldüyü zaman Bənu Əsəd qəbiləsinə üzünü (Hucrun qoşununun tərkib hissəsini təşkil edən Kənanə və Qeys qəbilələ-

rinə) tutub dedi: “Ey Kənanə və Qeys toplumu, siz bizim qardaşlarımız və bizim əmi oğlanlarımızınız. Bu kişi (yəni Hucr) isə bizə və sizə qohumluğu çatmayan biridir. Siz onun həyat tərzini, bizə və sizə onun və qövmünün nələr etdiyini gördünüz. Onları talan edin. Hucrun iti qaçan dəvələrini bağlayın. (Bu sözdən sonra Kənanə və Qeys qəbiləsi Hucrun malını) talan etdilər və onu ağ mələfəyə büküb yola atdılar. Qeys və Kənanə qəbiləsi Hucrun öldüyünü gördükləri zaman onun (Bənu Əsəd qəbiləsi tərəfindən) talan edilmiş malını qarət etdilər. Amr bin Məsud da onun uşaqlarını himayəsinə götürdü”.

Digər bir rəvayətə görə, Hucr Bənu Əsədin onun üzərinə toplanıb gəldiyini gördüyü zaman onlardan qorxmuş və Bənu Atarid bin Lab bin Zeyd Manat bin Təmim qəbiləsinə aid olan Uveymir bin Şuhnə öz qızı Hind bin Hucru və digər uşaqlarını himayə etmək üçün yardım istəmişdir. Sonra üzünü Bənu Əsəd qəbiləsinə tutub demişdir: “Əgər sizin dərdiniz mənə vergi verməməkdirsə, mən sizin yanınızdan çıxıb gedərəm və sizin işlərinizə baş qoşmaram”. Hucr bu şərtlərlə razılaşıb və onların yanından çıxıb gedir. Bundan sonra o öz qövmünün içərisində bir müddət qalır və sonra bir dəstə adam toplayıb özü ilə birlikdə olanlara bələdçilik edərək yenidən Bənu Əsədin üzərinə yürüş edir. Bənu Əsəd öz aralarında bir-biriləri ilə məsləhət edir və deyirlər: “Allaha and olsun, əgər Hucr sizə qalib gəlsə, sizin üzərinizdə (böyüyün) uşağın üzərində hökm etdiyi kimi hökm edəcək. O zaman yaşamağın bir faydası yoxdur, buna görə hörmətli ölün”. Bunun ardından Bənu Əsəd toparlandı və Hucra qarşı yürüş etdilər. Onunla qarşı-qarşıya gəldilər. Şiddətli bir döyüş keçirdilər. Bənu Əsədin işinin başında Alba bin əl-Haris dururdu. O, Hucrun üzərinə həmlə edib onu vurdu və öldürdü. Kində qəbiləsi məğlub oldu və Bənu Əsəd qəbiləsi Hucrun ailəsini əsir aldı və əllərini dolduranacan (xeyli) qənimət ələ keçirdilər. Bundan sonra Hucrun kənilərini, həyat yoldaşlarını və onlarla birlikdə olan qadınları ələ keçirdilər və aralarında bölüşdürdülər.

Digər bir rəvayətə görə, Hucr döyüşdə əsir düşərkən Albanın bacısının oğlu atasını Hucr öldürdüyü üçün onun üzərinə atı-

lır və əlindəki dəmir parçası ilə onu vurur. Alba onu öldürməzdən əvvəl, hələ Hucr yaralı olarkən o, bir vəsiyyəət yazır və içində vəsiyyəti yazıldığı məktubu bir kişiyyə verir. Sonra həmin kişiyyə deyir ki, “oğlum Nafinin⁵¹ yanına get, vəsiyyəti ona ver, əgər ağlasa və təşvişə düşsə, İmru-l-Qeysə gedincəyə qədər hamısını bir-bir araşdır, bax gör onlardan hansı təşvişə düşmüşsə, atımı, silahımı və vəsiyyətimi ona ver”. Hucrun vəsiyyətnaməsində onu öldürən şəxsin adı və başına gələn hadisə barədə açıqlama verilmişdi. Kişi onun vəsiyyətinə aparıb oğlu Nafiyyə çatdırdı. Nafi məktubu oxuduqda vay-şüvən qopardı və başına torpaq tökdü. Sonra məktubu gətirən kişi Hucrun bütün övladlarının yanına getdi, vəsiyyətnaməsini onlara göstərdi, onlar da oxuyub Nafinin etdiyinin eynisini etdilər. Sonra bu kişi İmru-l-Qeysin yanına gəldi və onu sağlığına şərab içdiyi içki yoldaşı ilə birlikdə nərd oynadığını gördü. Kişi dedi: “Hucr öldürülüb”. İmru-l-Qeys atasının ölüm xəbərini duyduqda heç bu xəbəri gətirən kişinin sözünü vecinə almadı. Amma onun içki yoldaşı oyunu saxladı. İmru-l-Qeys yoldaşına “davam elə”- dedi. O da oyuna davam elədi. Oyunu bitirdikdən sonra İmru-l-Qeys yoldaşına “(atam ölüb deyənə) sənin oyununu əsla pozmamam”. Sonra xəbəri gətirən elçidən atasının başına gələn bütün hadisələr barədə soruşdu. O da ona xəbər verdi. Sonra İmru-l-Qeys dedi: “Bənu Əsəd qəbiləsindən yüzünü öldürüb, yüzünü də sərbəst buraxana qədər qadınlar və içki mənə haram olsun”.

Hucr bir zamanlar oğlu İmru-l-Qeysi şeir söylədiyi üçün qovmuşdu və ona nifrət edirdi. İmru-l-Qeysin anası Fatimə⁵² bintu Rəbiə bin əl-Haris Kuleyb bin Vailin⁵³ bacısı idi. İmru-l-Qeys ərəb məhəllələrində gəzir dolaşır, gölməçələrin kənarında şərab içir və ovçuluq edirdi. Atasının ölüm xəbəri ona gələndə o, Yəmən Dəmmun⁵⁴ adlı yerində idi. Bu xəbəri eşidən **İmru-l-Qeys** bu şeiri oxudu:

Gecə bizim üçün uzun keçir, ey Dəmmun,
Biz yəmənli toplumuyuq, ey Dəmmun.
Həqiqətən öz qövmümüzü sevirik.

Sonra dedi: “atam məni uşaq vaxtı tələf etdi, böyük vaxtımda isə öz qanını(n qisasını almağı) mənim boynuma yüklədi. Bu gün heç, sabah baxarıq bu məsələyə.⁵⁵ Bu gün içməliyəm, sabah isə bu məsələnin çarəsinə baxaram”.⁵⁶

Onun bu sözləri sonradan ərəblər arasında zərbi-məsələ çevrildi. Sonra o, yola düzəldi və Bəkr qəbiləsinin yanında ayaq saxladı. Onlardan Bənu Əsəd qəbiləsinə qarşı kömək istədi. Onlar da onun bu xahişini yerə salmadılar. İmru-l-Qeys özü cəsuslarını Bənu Əsəd qəbiləsinə yolladı. Bənu Əsəd qəbiləsinə İmru-l-Qeysin onlara qarşı olan niyyəti barədə xəbərdarlıq olunmuşdur. İmru-l-Qeysin cəsusları Bənu Əsəd qəbiləsinin yanında olsalar da onlar Kənanə qəbiləsinə sığındılar. Alba bin Haris onlara dedi: “Bilin ki, İmru-l-Qeysin cəsusları sizin xəbərinizi ona çatdırıblar ki, siz Kənanə qəbiləsinin yanındasınız. Buna görə də, Kənanə qəbiləsinə bildirmədən gecə vaxtı yola çıxın”.

Bənu Əsəd qəbiləsi gecə vaxtı yola çıxdılar. İmru-l-Qeys özü ilə Bəkr və Təğlib qəbiləsindən götürdüyü adamlarla birlikdə Kənanə qəbiləsinə yaxınlaşdı. Onlar Kənanə qəbiləsinin əhalisini Bənu Əsəd zənn etdilər, buna görə silahlarını çıxartdılar. İmru-l-Qeys onlara dedi: “Padşahın və igidlərin qisasının alınma günü çatmışdır”. Kənanə qəbiləsi dedi: “Sənə salam olsun, bizdə sənin üçün intiqamlıq bir şey yoxdur. Biz Kənanə qəbiləsi⁵⁷ yik. Sən intiqamını (Bənu Əsəd qəbiləsindən) al və onları axtar. Ancaq Bənu Əsəd qəbiləsi dünən yola düşüb”. İmru-l-Qeys Bənu Əsəd qəbiləsinin izinə düşdü. Bənu Əsəd İmru-l-Qeysi bir gecə ötüb keçmişdi. Elə bu vaxt **İmru-l-Qeys** bu şeiri oxudu:

Qövmün arxasınca düşən Hində əfsuslar olsun.
Onlar sağdılar, ölməmişdilər.
Onların babaları atalarının oğlu ilə onları qorudu.
İlbə onların arasından çıxmışdır.
Əgər onu tutsalar tuluqlarını boşaldarlar.

İmru-l-Qeys şeirdə “atalarının oğulları” sözü ilə Kənanə qəbiləsinə nəzərdə tuturdu. Çünki Əsəd ilə Kənanə Xuzeymənin iki

oğlu olublar. Onlar qardaşdılar. Şeirin “Əgər onu (İlbə bin Həri-si) saxlasalar, tuluqlarını boşaldarlar” haqqında rəvayət edilmişdir ki, Bənu Əsəd qəbiləsi İmru-l-Qeysin cəsusunu öldürmüş, dəvəsini sürüb aparmış, tuluqlarının südünü boşaltmışdılar. Yəni tuluqlar süddən xali olmuşdu. Digər bir rəvayətə görə isə onu (casus İlbəni) öldürmüşlər, və (beləliklə) onun bədəninin tuluğu hesab edilən dərisindən qanını boşaltmışlar.

İmru-l-Qeys Bənu Əsədin izi ilə getdi və onlara günorta vaxtı çatdı. Onun atının susuzluqdan ürəyi getmişdi, qoşun isə susuzluqdan həlak olmaq üzrə idi. Bənu Əsəd suyun üzərində mənzil salmışdılar. İmru-l-Qeys onlarla döyüşdü, hər iki tərəfdən çoxlu adam öldü. Bənu Əsəd qəbiləsi döyüşdən qaçdı. Bəkr və Təğlib qəbiləsi Bənu Əsədin arxasınca düşməkdən imtina etdikləri zaman onlar İmru-l-Qeysə dedilər ki, sən artıq intiqamını almısan”. İmru-l-Qeys dedi: Allaha and olsun ki, yox hələ almamışam”. Onlar dedilər: “İntiqamını almısan, lakin sən başibəlalı bir insansan”. Onlar döyüşməkdən imtina etdilər və İmru-l-Qeysdən uzaqlaşib getdilər. İmru-l-Qeys Əzd Şənuə qəbiləsinə üz tutdu, onlardan kömək istədi. Onlar isə, kömək etmədilər. Onlar İmru-l-Qeysə dedilər ki, “Bənu Əsəd bizim qardaşlarımız və qonşularımızdır”. İmru-l-Qeys onların da yanından ötüb Mərsəd əl-Xeyr bin Zi Cədən əl-Himyəri adı ilə çağrılan Qeylin⁵⁸ yanına getdi. İmru-l-Qeys ilə Qeylin arasında qohumluq var idi. İmru-l-Qeys ondan Bənu Əsədə qarşı kömək istədi. O da İmru-l-Qeysə Himyər qəbiləsindən 500 kişi ilə kömək etdi. (Sonra Qeyl adlı) Mərsəd İmru-l-Qeys səfərə çıxmazdan əvvəl vəfat etdi. Ondən sonra Himyər qəbiləsindən bir kişi padşah oldu. Ona Qarməl deyirdilər. O, İmru-l-Qeysi təchiz etdi. Sonra onunla bərabər qoşunla yola saldı. Ona ərəblərdən başqaları da tabe idilər. O, başqa Yəmən qəbilələrindən də mızdlu döyüşçülər götürdü. Onlarla birlikdə Bənu Əsədin üzərinə yürüş etdi və onlara qalib gəldi.

Sonra Munzir bin Maə-s-Səma onun verilməsini təkidlə tələb etdi və ona qarşı qoşun yolladı. İmru-l-Qeyslə bir yerdə olan Himyər və digər qəbilələrin döyüşmək üçün taqəti yox idi. Himyər və digər qəbilələr İmru-l-Qeysin yanından dağılıdılar. İm-

ru-l-Qeys də, ailəsindən olan bir dəstədən uzaqlaşdı və Haris bin Şihab əl-Yərbuinin yanına gəldi. Ona Əbu Uteybə bin əl-Haris də deyirdilər. Munzir bin Maə-s-Səma bunu duyub Harisin üstünə qoşun göndərüb İmru-l-Qeysi onlara təslim etmədiyi təqdirə, ona döyüşlə hədələdi. Haris bin Şihab isə dəstəni təslim etdi, amma İmru-l-Qeys qızı Hind və Yezid bin Müaviyə bin əl-Harislə silah-sursatı, malı və zirehləri ilə birlikdə qaçıb canını qurtara bildi. İmru-l-Qeys yola çıxdı və Sad bin Dabbab əl-Əyadinin yanına gəldi. O da onu himayəsinə götürdü. Buna görə İmru-l-Qeys onu mədh etdi. Sonra onun yanından çıxıb getdi və Muallə bin Teym ət-Tainin yanına gəldi. Onun yanında qaldı. Sonra, orada bir dəvə aldı. Bəni Cədilədən olan bir qövm (onlara Bənu Zeyd də deyirdilər) bu dəvəyə hücum edərək onu əldə etdilər. Bənu Nəhbən də əvəzində İmru-l-Qeysə keçiyi verdi və o da keçiyi sağdı, bu şeiri oxudu:

Əgər dəvə yoxdursa, keçiyi var.
Seçilmiş insanlar itaətsizlik göstərirlər.

Sonra İmru-l-Qeys onların yanından uzaqlaşdı və Amir bin Cuveynin yanına gəldi. Amir istədi ki, İmru-l-Qeysin malını və ailəsini ələ keçirsin. İmru-l-Qeys bunu bildi və Bənu Sul qəbiləsindən olan bir adamın yanına yola düşdü. Onun adı Haris bin Murr idi. İmru-l-Qeys ondan kömək istədi, o da İmru-l-Qeysi himayəsinə aldı. Bundan sonra Amir bin Cuveyn ilə Sul arasında müharibə baş verdi. İşlər get-gedə böyüdü. İmru-l-Qeys görəndə ki, onun ucbatından Tay qəbiləsi arasında döyüş baş verir, tez onların arasından çıxdı və yəhudi olan Samuel bin Adiyənin⁵⁹ yanına getdi. Yəhudi ona hörmət göstərdi və onu qonaq etdi. İmru-l-Qeys onun yanında Allahın dilədiyiyə qədər qaldı. Sonra Yəhudidən tələb etdi ki, onun üçün Haris bin Əbu Şumr əl-Qəssaniyə onu Qeysərə yetişdirmək üçün məktub yazsın. Yəhudi onun istəyini yerinə yetirdi. Sonra İmru-l-Qeys Harisə tərəf yola düşdü. Ancaq öz ailəsini və zirehlərini Samuelin yanında əmanət qoydu. Qeysərin yanına çatdıqda, Qeysər ona öz hörmətini gös-

tərdi. Bu hadisə Bənu Əsədin qulağına çatdıqda onlar Adı Tammah olan bir kişini Qeysərin yanına yolladılar. Tammah o adam idi ki, İmru-l-Qeys onun qardaşını qətl etmişdi. Bənu Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi Qeysərin yanına gələndə artıq Qeysər İmru-l-Qeysi içərisində şahzadələr olan böyük bir qoşunla yola salmışdı. İmru-l-Qeys yürüş etdiyi zaman Tammah Qeysərə dedi: “ İmru-l-Qeys əxlaqsız və yolunu azmış bir adamdır. O, sənin qızına məktub yazıb onunla cinsi əlaqədə olurdu. Sənə qızın haqqında şeirlər söyləyib bu şeirlər vasitəsi ilə onu ərəblər içərisində məşhurlaşdırırdı”.

(Bunu duyub) Qeysər İmru-l-Qeysə qızıldan toxunmuş rəngli zəhərli bir paltar yolladı. Sonra ona belə bir məktub yazdı: “Mən sənə ehtiram əlaməti olaraq öz geyindiyim paltarı göndərdim. Mənə hər bir yeni mənzil başına çatanda özün barədə bir xəbər yolla”. İmru-l-Qeys paltarı geyindi və buna görə sevindi. Paltardakı zəhər onun sürətlə dərisinə hopdu və yara saldı. Buna görə də (sonralar) İmru-l-Qeysə yara sahibi mənasını verən Zul-Quruh⁶⁰ ləqəbi verilmişdir. Bu barədə **İmru-l-Qeys** belə bir şeir oxumuşdu:

Tammah öz ölkəsindən arzuladı ki, mənə zərərli bir şey geyindirsin.

Kaş can eyni cür öləydi, amma can canları öldürür.

O, Romalıların Ankara⁶¹ adlı şəhərinə çatdıqda ölüm yatağına düşdü.

Nə qədər bol yağış kimi danışığ tərzləri vardır!

Nə qədər sel kimi (güclü silah) vuruş vardır!

Nə qədər heyran qalınan üzüm tənəyi vardır!

Bunlar hamısı Ankarada yerləşir!

O, Roma padşahlarından birinin qızı olan bir qadın qəbri görür. O qadın Əsib adlı dağın yanında dəfn edilmişdi. Sonra **İmru-l-Qeys** bu şeiri oxuyur:

Ey qonşu qız! Məzar necə də yaxındır.
Nə qədər ki, Əsib dağı burdadır, mən də burda qalasıyam.
Ey qonşu qız, biz burada iki qəribik. Qəriblər həmişə bir-
birinin nəsibi olur.
Ey qonşu qız! İtiriləni qaytarmaq olmur.
Olacağa da çarə yoxdur. Qərib obasından uzaq düşən deyil.
Qərib o kəsdir ki, torpağın altında qalır.”

Sonra İmru-l-Qeys ölür və qadının yanında dəfn edilir. Hal-hazırda onun qəbri oradadır. Haris bin Əbi Şimr əl-Qassani İmru-l-Qeys öldüyü zaman Samuel bin Adiyanın yanına getdi. Ondan İmru-l-Qeysin zirehlərini tələb etdi, Samuelin yanındakıları tələb etdi. Onda yüz ədəd zireh var idi. Samuel isə ona vermədi. Bu zaman Haris Samuelin oğulunu ələ keçirdi. Sonra Samuelə dedi: “Ya zirehləri verəcəksən, ya da oğulunu öldürəcəyəm”. Samuel Harisə bir şey verməkdən imtina etdi. Haris də onun oğulunu öldürdü. Sonra **Samuel** bu hadisə ilə bağlı bu şeiri oxudu:

Kindi qəbiləsindən olan kişinin zirehlərinə qarşı vəfalı
oldum.
Qövmlər məni məzəmmət etdikləri müddət mən vəfalı
olacam.
O bir gün qaçarkən tövsiyə etmişdir ki, “Ey Samuel,
tikdiyimi dağıtma”
Qaç-a-qaçda mənim üçün bir qala və hər dəfə istəyəndə
içdiyim bir su hövzəsi tikmişdir.

Şair **Əşə**⁶² bu hadisə ilə bağlı belə demişdir: “Samuel kimi ol, o zaman ki, gecənin qaranlığı kimi yığışib gəlmiş bir ordu içərisində igidlər onun ətrafında dövrə vururdu. O zaman (Haris) ona iki şərt irəli sürmüşdü. Ona demişdir: “Nə istəyirsən de, mən diqqətlə dinləyirəm ”.

- Haris də ona demişdir: “Sən xəyanət və uşağının ölümü arasındasan. Seç, seçən üçün bu ikisi arasında pay var.

- Qısa bir zaman içində (Samuel) tərəddüd etmiş və sonra (Harisə) demişdir: “Əsirini öldür, mən qonşumu qoruyacam”.

6. Xəzzəz günü (hadisəsi) ⁶³

Bu günün hadisələrindən biri budur. Rəvayətə görə Yəmən padşahlarından birinin əlində Mudar⁶⁴, Rəbiə və Qudaa qəbilələrindən olan əsirlər var idi. Padşahın əsirləri sərbəst buraxması üçün Məad qəbiləsindən bir dəstə tanınmış adam padşahın yanına gəlir. Onlar bu şəxslər idi:

1) Sudus bin Şeyban bin Zuhəl bin Saləbə

2) Ovf bin Muləhham bin Cuşam bin Rəbiə bin Zeyd Mənat bin Amir əd-Dəhyan

3) Cüşəm bin Zuhəl bin Həllal bin Rəbiə bin Zeyd Mənat bin Amir Əd-Dəhyan

Onlar Yəmənə çatdıqda Bəradandan olan bir kişi ilə görüşürlər. Onun adı Abid bin Qurad idi. O da əsirlərin içərisində idi və şair idi. Abid gələndə bu adamlardan xahiş edir ki, onu da padşahdan sərbəst buraxılmasını istədiyiniz insanların sırasına salınsınlar. Gələndə kişilər padşah ilə Abid və əsirlər barədə danışırlar. Padşah da əsirləri onlara bağışlayır. Sonra **Abid bin Qurad əl-Bəhravi**⁶⁵ bu barədə belə bir şeir oxuyur:

Mənim canım fəallıq göstərən Ovfa fəda olsun.

İbn Hilal Cuşama da canım fəda olsun.

Onlar mənə tərəf tələsdilər

Sodus (bin Şeyban) olmasaydı, müharibə mənə qarşı
şiddətlənmişdi və ayağımı büdrətməmişdi.

Bəhrada mən onları çağırdım ki, onlar eşitsinlər.

Onların qulaqlarında karlıq yoxdur.

Bundan öncə çətin və böhranlı zamanda

Qasit Məadd (qəbiləsini) qorumuşdur.

Padşah nümayəndə heyətinin bəzilərini girov olaraq öz yanında həbs etdi və qalanlara isə “qövmünüzün başçılarını mənə

itaət edəcəklərinə görə söz vermələri üçün yanıma gətirin, yoxsa sizin girov olaraq saxladığım yoldaşlarınızı öldürəcəyəm”, - dedi. Onlar da öz qövlərinin yanına geri qayıtdılar və xəbəri onlara çatdırdılar. (Bunun ardından) Küleyb Vaili Rəbiə qəbiləsinə göndərildi. Məad qəbiləsi də, onun ətrafında toplandı. O, söyləyəcəyimiz kimi Kuleyb'i öldürmək üçün Məad qəbiləsinin ətrafında toplandığı adamlardan biridir. Qəbilələr onun ətrafında toplaşdıqları zaman, o, onları düşmənə qarşı hərəkət etdirdi. Dəstənin önünə Səlmə bin Xalid bin Kəb bin Zuheyr bin Teym bin Usamə bin Malik bin Bəkr bin Hubeyb bin Təğlib olan Səffah ət-Təğlibini qoyur və onlara yol boyunca düzgün istiqamətlənmək üçün Xəzzəz üzərində od qalacağı əmr edir. Kuleyb onlara dedi: “Əgər düşmən sizi (hər tərəfdən) əhatə edərsə, iki tonqal qalayın”.

Məzhic qəbiləsinə Rəbiə qəbiləsinin toplanması və yürüşə çıxması xəbəri gəlib çatdı. Məzhic qəbiləsinin insanları toplanmağa başladılar və Yəmənin tayfalarından onlara yaxın olanları orduya səfərbər etdilər. Rəbiə və Məad qəbiləsinə tərəf yürüş etdilər. Tihamə (və ya Təhamə) xalqı Məzhic qəbiləsinin yürüşünü eşitdikləri zaman Rəbiə qəbiləsi ilə birləşdilər.

Məzhic gecə vaxtı Xəzzəz dağına gəlib çatdı. Düşmənin gəldiyini görəndə Səffah iki tonqal qaladı. Kuleyb iki tonaqlın yandırıldığını görüb onlara tərəf dəstə ilə yaxınlaşdı və “Sabahınız xeyr” – dedi. Düşmən dəstələr Xəzzəzdə görüşdülər və bir-birləri ilə şiddətli şəkildə döyüldülər. Bir-birilərindən xeyli insan öldürdülər. Məzhic məğlub oldu və onun dəstəsi dağıldı. Səffah dedi:

Gecə anında Xəzzəzdə davamlı od qaladım.
Çaşqınlığa düşmüş dəstələri düz yol ilə apardım.
Onlar yuxusuzluqdan doğru yoldan azmışdılar.
Amma yuxusuzluqlarını üzə vurmurdular.
Əgər qövmümüzün yuxusuzluğu olmasaydı,
Qoşunların rəhbərləri ilə haqq-hesab çəkərdim.

Fərəzdəq⁶⁶ bir şeirində **Cərir**⁶⁷ həcv edərəkən belə demişdir:

Vailin qızı Təğlibin cəngavərləri olmasaydı,
Düşmən hər məkandan üstünə gələrdi.
Sənayeləri və sultanları atəşə verib
(bütün atəşlərin) üzərində hakim məqamında olan iki tonqal qalayardı.

Xəzzəz günündə qəbilələrə kimin başçı olmasını heç kimin bilməməsi də rəvayət edilmişdir. Çünki Kuleybin qardaşı qızının oğlu olan Əmr bin Kulsum demişdir: “Səhər erkən vaxtı - Xəzzəzdə müharibə alovlanmışdı – biz Nizar qəbiləsinə kömək edənlərdən daha çox kömək etdik”.

7. Bəsus müharibəsi⁶⁸

Bu müharibə Kuleybin öldürülməsinə görə ibn Vail bin Hənəb bin Aqsa bin Damiyyə bin Cədilət bin Əsəd bin Rəbiət bin Nizar bin Məad bin Ədnanın iki oğlu Bəkr və Təğlib qəbilələri arasında baş vermişdi. Kuleybin əsl adı Vail ibn Rəbiət bin əl-Haris bin Zuheyir bin Cəşim bin Bəkr bin Hubeybə bin Amr bin Qanim bin Təğlibdir. Onun “Kuleyb” ləqəbi alması bu cür olmuşdur: O, hara getmək istəsə özü ilə küçüyünü də aparırdı. Gözəl bir bağça və ya xoşladığı bir yerə gələndə bu küçüyü vurur, sonra onun zingiltisini eşidən hər bir adama hürəcək bir vəziyyətdə orada qoyub gedərdi. Küçüyün zingiltisini eşidən hər kəs ordan uzaqlaşardı və oraya yaxınlaşmazdı. Küçüyünün səsinin eşidildiyi yerə qədər olan ərazini özünün icazəsi olmadan heç kimin heyvan otlada bilməyəcəyi qadağan olunmuş bölgə elan etmişdi. Buna görə də, ona Kuleyb ləqəbi verilmişdir. Əvvəllər ona Vailin Kuleybi (Vailin küçüyü) deyilirdi, sonra isə, Vail sözü atılıb sadəcə Kuleyb ləqəbi ilə çağırılmağa başlandı və bu adla da şöhrət qazandı.

Rəbiə bin Nizarın bayrağı oğullarının ən böyüyünün əlinə olurdu və böyüklük sırasına görə onların arasında dəyişilirdi. Sonra, bu bayraq onun nəvələrindən Anəzə bin Əsəd bin Rəbiənin əlinə keçdi. Bu nəsildə bıqları qısaldıb saqqalları sarı rənglə rəngləmək adəti vardı və bunu Rəbiə qəbiləsindən digər nəsil-lə döyüşmək istəyənlər edərdi. Daha sonra bu bayraq Əbdülqey-s bin Əfşə bin Duml bin Cədlə bin Əsəd bin Rəbiə bin Nizarın əli-nə keçir. Bu nəslin isə ovlərinə sataşmaq məqsədi ilə pis söz söyləyənləri təpikləmək, özlərinə təpik atanları da öldürmək adəti vardı. Bundan sonra bayraq eyni nəsildən Nəmir bin Qasit bin Hinbəlin əlinə keçdi. Bu nəslin adəti isə, yuxarıdakıların adətlərindən fərqli idi. Daha sonra bayraq Bəkr ibn Vailin əlinə keçir. Bu nəslin adəti isə, bir quş balasına görə başqalarına pislik etmək idi. Onlar quş balasını yolun ortasına (dörd yol ağzına) bağlayar, quşun yeri bilinənə qədər heç kimsə bu yoldan keç-məzdi. Gəlib keçmək istəyənlər isə, bu yolun solundan və sağın-dan gedərdilər.

Nəhayət, bayraq Təğlib qəbiləsinə keçən kimi bin Vail bin Rəbiənin onu aldı. Yuxarıda da bəhs etdiyimiz kimi, Vail bin Rəbiə adəti üzrə həmişə yanında kiçik gəzdirərdi.

Məad qəbiləsi sadəcə bu üç adamın rəhbərliyi altında toplanmışdır: Birincisi Əmr bin əz-Zarib bin Əmr bin Bəkr bin Yəşkur bin Harisdir. Bu şəxsiyyətin soyu Ədvən bin Əmr bin Qeys Aylan qəbiləsinə söykənməkdədir. Bu qəbilə də Ünas bin Mudar nəslindəndir. Ünas ilə İlyas bin Mudarın qardaşıdır. Əmr bin əz-Zarib, Məzhic qəbiləsi ayrılıb Tihaməyə getdiyi zaman Məad qəbiləsinin başında komandır idi. Bu, Tihamə əhalisi ilə Yəmən qəbilələri arasında cərəyan edən ilk hadisə idi.

İkincisi: Rəbiə bin Haris bin Mürrə bin Zuheyir bin Cüşəm bin Bəkr bin Hubeyb bin Kəlbdir. Bu şəxs Yəmən əhalisi ilə yəmən-lilər arasında meydana gələn Süllan hadisəsində Məad qə-biləsinin başında rəhbər idi.

Üçüncüsü: Vail bin Rəbiə, yəni Kuleybdir. Bu adam Xəz-zəz hadisəsində Məad qəbiləsinin rəhbəri idi və Yəmən toplu-munu dağıtdığına görə Məad qəbiləsinin mənsubları hökmdarın

tacını ona verib vergilərini ödəməyə başladılar və itaəti altına düşdülər. Yalnız bir müddət sonra Kuleyb qövmünə zülm etməyə başladı. Zülmü o nöqtəyə çatdı ki, üzərində bulud olan yerləri qadağan sayılan bölgə elan edib buralarda heyvan otlatmağa icazə vermədi. Bir dəfə Kuleyb: “Filan yerin vəhşi heyvanları mənim himayəmədir” dedikdən sonra orada daha heç vaxt ov ovlanmaz, kimsə dəvələri ilə ora girə bilməz, onun od yandırıdığı yerdə od yandırılı bilməz, evlərinin arasında gəzilə bilməz və oturduğu yerdə oturmazdılar. Cuşəmoğulları ilə Şeybanoğulları ayrı düşməkdən qorxub birlikdə yaşamaq istədiklərindən eyni yurdda qarışıq halda yaşayırdılar. Kuleyb isə Mürrə bin Şeyban bin Saləbənin qızı və Cəssas bin Mürrənin bacısı Cəlibə ilə evli idi. Kuleyb yazın əvvəlində Hicaz torpaqlarının bir qismini qadağan elan edərək qoruyurdu və bura döyüşçü ola bilməyənlər girə bilməzdi. Daha sonra Səad bin Şümeys bin Tavk əl-Cərmî adında biri, Təməmlî Münqizin qızı və Cəssas bin Mürrənin xalası Bəsusun yanına gəldi. Saad bin Şümeysin Sərab adında bir dəvəsi vardı və bu dəvə Cəssas bin Mürrənin dəvələri ilə birlikdə otlayırdı.

Ərəblərin: “Sərabdan daha uğursuz, Bəsusdan daha uğursuz” şəklindəki zərbi məsəllərinin mənşəyi bu dəvə idi. Nəhayət, Kuleyb bir gün dəvələrini yoxlamaq məqsədi ilə qalxıb onların yanına gəldi və onların arasında bir xeyli dolandı. Kuleybin dəvələri ilə Cəssasın dəvələri qarışıq halda otlayırdı. Bu vaxtı Kuleybin gözü Serab adında dəvəyə sataşdı. Bundan sonra Cəssas bin Mürrə yanına özünü tez çatdıran Kuleybə dedi: “Bu dəvə qonşumuz Saad bin Şümeys əl-Cəminin dəvəsidir”. Kuleyb: “Bu dəvə bir də bura girməsin” deyərək onu xəbərdar etdi, bundan sonra Cəssas: “Mənim dəvələrim harda otlayarsa, bu dəvə də orada otlayacaqdır” deyərək sərt şəkildə cavab verdi. Kuleyb: “Əgər bu dəvə bir daha buraya gəlirsə, oxumu sinəsinə atar, onu öldürərəm” deyib, cavablandırdı.

Beləliklə, hər ikisi də ağızlaşdıqdan sonra ayrıldılar.

Sonra Kuleyb bir zaman arvadına: “Sən ərəblər arasında qonşusunu mənə qarşı müdafiə edib qoruyacaq birini

tanıyırsanmı?” deyə soruşdu. Arvadı: “Cəssasdan başqasını tanı-
mıram, bu işi ancaq o edə bilər” deyə cavab verdi. Bundan sonra
Kuleyb olub-bitənləri həyat yoldaşına söylədi. Bu hadisədən
sonra Kuleyb tövləyə getmək istədiyi zaman həyat yoldaşı mane
olmağa çalışırdı. Qohum-əqrabaları ilə arasını açmamaq üçün
Allahın adını verərək yalvardı, qardaşı Cəssas bin Mürrənin yan-
ına gedərək dövələrini Kuleybin tövləsinə salmamasını istədi.

Aradan bir müddət keçdikdən sonra Kuleyb tövləsinə girdi
və dövələrinin arasına girib, göz gəzdirməyə başladı. Bu əsnada
Saad bin Şumeysin Sərab adındakı dəvəsini gördü və oxunu atıb
dəvənin sinəsindən vurdu. Dəvə yara alan kimi, geri dönüb bö-
yürərək qaçmağa başladı və sahibinin yanına gəlib yerə yıxıldı.

Sahibi dəvəsini bu vəziyyətdə görə kimi qışqırıb-bağırma-
ğa başladı. Bəsus qonşusunun qışqırığını eşidən kimi yanına gəl-
di və dəvənin vəziyyətini görə kimi əlini başının üzərinə qo-
yub: “Vah, vah! Adam pis oldu” deyərək qışqırmağa başladı.
Cəssas isə Bəsusu görür və qışqırmasını istəyirdi və onun yanına
gəldi və: “Sus! Qorxma, narahatlığa heç bir səbəb yoxdur” dedi,
sonra Saad bin Şumeys əl-Cərmiyə təskinlik verdi və onlara tə-
rəf dönüb: “Mən bu yaxında bu dəvədən daha böyüyünü, yəni
Gilalı öldürəcəyəm” dedi. Gilal Kuleybin dövələrinin erkəyi idi
və onun tayı-bərabəri tapılmazdı. Cəssas əslində bu sözü ilə Gi-
lalı deyil, Kuleybi nəzərdə tuturdu. O zaman, Kuleybin bir casu-
su qonşularını pusurdu və onların bu sözlərini gəlib Kuleybə da-
nışdı. Bundan sonra Kuleyb: “Demək Cəssas sadəcə Gilalı öl-
dürməyə and içdi, bununla yetinəcək” dedi. Halbuki Cəssas Ku-
leybin qafil bir vaxtını yaxalamağa çalışırdı. Kuleyb bir gün
özünü əmniyyətdə hiss edərək, çölə çıxdı və evlərdən bir xeyli
uzaqlaşdıqdan sonra Cəssas atına minib nizəsini götürdükdən
sonra Kuleybə gəlib çatdı. Kuleyb olduğu yerdə durdu və Cəssas
ona: “Ey Kuleyb! Nizə alınıdadır”- dedi. Sonra Kuleyb: “Əgər
düz deyirsənsə, arxamdan deyil, önümdən gəl, qarşıma çıx”, de-
di və dönüb ona baxmadı. Bu vaxt Cəssas nizəsini atıb onu atın-
dan yerə saldı.

Kuleyb pis halda: “Ey Cəssas! Mənə bir qurtum su ver”- deyə, yalvardı. Fəqət Cəssas ona heç bir şey vermədi və Kuleyb öldü. Sonra Cəssas yanında olan Əmr bin Haris bin Zühl bin Şeybana əmr verərək yırtıcı heyvanların cəsədini parçalayıb yeməmələri üçün daşlarla örtürdü.

Bu hadisəni eşidən Kuleybin qardaşı Mühəlhil bin Rəbiə bu misraları dilə gətirdi: “Əmr və şücaət sahibi Cəssas bin Mürrənin öldürdükleri adam (Kuleyb) olduqca dəyərli bir adamdır. Yumşaqlığın ən sərti ilə qəlbinə vurdu. Orada yaxınına qarşı şəfəqət göstərmədi. Sabah və sabahdan sonra özü üçün qiyam qaldırılacaq böyük bir iş girovdur. Böyüklərdən biri xoş xatirələrlə xatırlandığı zaman, əlbəttə Kuleybə qarşı möhkəm ağlayacağam. Mən onun verdiyi saf şərabi içəcəyəm, kasa ilə şəraba dəvət edib onları aldadacağam”.

Cəssas bin Mürrə, Kuleybi öldürən kimi atına mindi və yəhərləyib qövmünün yanına döndü. Bu vaxtı Cəssasın dizləri açılmışdı. Atası Mürrə oğlunun bu vəziyyətini görəndə dedi: “Mütləq Cəssas sizə pis bir hadisə ilə geri dönmüşdür. Bu günə qədər mən onu dizləri açıq şəkildə heç görməmişdim”.

Nəhayət, Cəssas gəlib atasının qarşısında duranda atası: “Ey Cəssas! Sənə nə oldu, başına nə hadisə gəlib?” deyərək soruşdu. Cəssas dedi: “Elə bir iş görmüşəm ki, sabah Vailoğulları bu iş üçün tezliklə yığısacaqlar”. Mürrənin atası, anası uşağını itirmək qorxusu ilə: “kimi vurdun?”- dedi. Cəssas: “Kuleybi öldürdüm”, deyərək cavab verdi. Atası soruşdu: “Həqiqətən də, dediyini etdinmi?” Cəssas dedi: “Bəli”. Belə olan bir vəziyyətdə atası dedi: “Ey Cəssas! And olsun ki, qövmünə pis xəbərlər geri qayıtdın”. Oğlu Cəssas cavab verdi: “Özünü qorumaq üçün qüvvət sahibi kimi yaxşı hazırlaş, artıq vəziyyət söyüş və nizə sərhədini aşmışdır. Mən səni elə bir döyüşə sürüklədim ki, bu döyüş saf suyu yaşlı adamın boğazında qoyar”.

Atası Cəssasın bu sözünü eşidib, oğlunun özünü qınadığına görə qövmünün onu tək qoyacağından qorxdı və oğluna belə cavab verdi: “Əgər sən səni saf suyu yaşlı adamın boğazında qurudan bir döyüşə sürükləmişənsə, demək bundan sonra qorxu və

silahları əsirgəmək yoxdur. Mən döyüş paltarımı geyinəcəyəm və bununla özümü müdafiə edərək zillət və rüsvayçılıq eyibini ortadan qaldıracağam.”

Bundan sonra, Mürrə öz qövmünü köməyə çağırdı. Onlar Mürrənin bu dəvətini qəbul edib süngülərini parıldatdılar, qılınc-larını itilədilər, nizələrini düzəltdilər və səfərə hazırlaşdılar. Cəssasın qardaşı Həmmam bin Mürrə ilə Kuleybin qardaşı Mühəlhil bu vaxtı içki içirdi. Cəssas vəziyyəti xəbər vermək üçün Həmmamın yanına bir cariyə göndərdi. Cariyə onların yanına gəlib Həmmama işarət etdi. Bundan sonra Həmmam cariyənin yanına gəldi və cariyə vəziyyəti ona xəbər verdi. Bu dəfə Mühəlhil Həmmama tərəf çevrilib soruşdu: “Cariyə sənə nə söylədi?”.

Həmmam ilə Mühəlhilin arasında olub-bitənləri bir-birilə-rindən saxlamayacaqlarına dair söz vermişlər. Buna görə də, Həmmam cariyənin söylədiklərini Mühəlhilə eyni ilə nəql etdi. Əslində Həmmam bu vəziyyəti ona zarafat və əyləncə əsnasında eşitdirmək istəyirdi. Sonra Mühəlhil dedi: “Qardaşı belə bir iş görməz”. Bundan sonra onlar içməyə davam etdilər. Mühəlhil Həmmama: “İç! Bu gün içmək, sabah isə iş görmək vaxtıdır. Həmmam qorxu və təlaş içərisində içməyə davam etdi. Mühəlhil sərxoş olana qədər Cəssas ailəsinin yanına geri qayıtdı və ailə üzvləri ilə birlikdə öz qövmünün camaatının yanına gəldi”. Bu vaxtı Kuleybin qətl hadisəsi artıq yayılmışdır. Buna görə də, gedib Kuleybi dəfn etmişdirlər. Kuleybi dəfn etdikdən sonra, yaxa-larını cırıb-parçaladılar, üzlərinə çapıq qoydular. Qız-gəlinlər Kuleybə matəm tutmağa başladılar.

Xülasə, ortalıq matəm havasına büründü. Qadınlar isə, Kuleybin bacısına gəlib dedilər: “Cəssasın bacısı Cəliləni aramızdan çıxart. Onun bizim aramızda olması həm bizim üçün eyibdir, həm də, başımıza gələn fəlakətə sevindiyni söyləyə bilərlər”.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Cəlilə Kuleybin həyat yoldaşı idi. Buna görə də, Kuleybin bacısı Kuleybin həyat yoldaşı Cəliləyə: “Sən bizim matəmdən uzaqlaş, çünki sən qatilin bacısısan və bizə zülm edən bu adamın doğma bacısısan”. Pis

vəziyyətə düşən Cəlilə paltarının ətəyini sürüyərək onların arasından çıxıb getdi.

Yolda gedərkən atası Mürrə ilə qarşılaşdı və atası ona dedi:

- “Ey Cəlilə! Orada nə var, nə yox? Cəlilə: “Hər kəs fəryad etməkdədir. Əbədi sürən bir hüzn, itirilən dost, səbəbsiz bir qardaşın öldürülməsi, bu ikisi arasında əkilən kin toxumları və parçalanan ürəklər var”, deyə cavab verdi. Atası dedi: “Bağışlamaq savabı, ərzaq miqdarının artırılması bu sözlədiklərini yoluna qoymazmı?”

- Cəlilə: “Kəbənin Rəbbinə and olsun ki, bu aldadılmış bir insanın xülyasıdır. Təğlib qəbiləsi pəhriz qarşılığı dövələrin sayını artırdığın üçün öz igidinin qanını almaqdan imtina edib, sənin yaxanı əldən buraxacaqlar?” deyə, cavab verdi.

Cəlilə ordan ayrıldıqdan sonra, Kuleybin bacısı onun arxasınca söylənməyə başladı:

- “Bu gediş düşmənlik edib təcavüz edənin gedişi, başımıza gələn fəlakətin ayrılığıdır. Sabah ardı-arxası kəsilməyəcək döyüş həmlələrindən vəy Mürrə ailəsinin başına gələcəklərə!”

Cəlilə Kuleybin bacısının özünə dediyi bu sözləri eşidən kimi dedi:

- “Azad qadın necə olur ki, namusunun ləkələnməsinə sevinə bilər, yaxınının öldürülməyini gözləyər? Allah siz qardaşımı xoşbəxt etsin! Kaş:“ Utanma nifrəti, düşmən qorxusu” desəydi, nə olardı?” - dedi, sonra bu misraları söylədi:

Ey qövmlərin qızı! Əgər qınamaq istəyirsən tələsmə,
Əvvəlcə soruş, sonra qına. Qınamağa səbəb varsa, onda
qına.

Bir bacının qardaşına qarşı göstərmiş olduğu şəfqət və
mərhəmət hissində görə qınanması düzdürsə,
buyurun qınayın!

Cəssasın tutduğu əməl mənə görə dəhşətlidir.
Vay olana və olacaqlara!

Cəssası sevməyimə görə onun bu hərəkəti belimi бүkdü,
əcəlimi yaxınlaşdırdı.

Əgər çıxarılan bir gözün qisasının yerinə qardaşı olmayan
birinə gözlə qəbul olunsaydı fikir verməzdim.
Ey Kuleyb! Sən elə bir öldürülmüş insansan ki, zaman sənin
ölümünə görə iki evimin tavanını bir yerdə
yıxdı.

İlk olaraq, yeni qurduğum yuvamı, sonra da əvvəlki evimi
yıxdı.

Onun öldürülməsi, vurulub ovcumun içinə düşən bir quş
kimi məni yaxından vurdu.

Ey qohumum olan qadınlar! Durun sizə söyləyəcəklərim var.
Bu gün zaman məni böyük bir müsibətə hədəf seçdi;
Belə ki, Kuleybin öldürülməsi məni iki odun arasında
qoydu.

Bir gün ağlayan, iki gün üçün ağlayan kimi olmaz.

İntiqamını alan insanın ürəyi soyuyur.

İntiqamımı alsam, övladını itirmiş ananın digər bir uşağını
itirəndə qalacağı vəziyyətə qalaram.

Kaş ki, bu qan qolumdakı şah damarımdan alınacaq qanla
ödənsə.

Bu gün qatil vəziyyətindəyəm.

Ümid edirəm ki, Allah məni rahatlığa qovuşdurar.

Mühəlhilə gəlincə, onun əsl adı Adıyydır. Bir rəvayətdə
adının İmru-l-Qeys olduğu deyilir. Eyni zamanda Mühəlhil İm-
ru-l-Qeys bin Hucr əl-Kindinin dayısıdır. Ona: “Mühəlhil ləqə-
binin verilməsi xatirinə qəlbinə gəldiyi kimi, dilində şeir söylə-
miş, qəsidələr demişdir. Mühəlhili qadınların: “Bilin ki, Kuleyb
öldürülmüşdür,” – deyə bağırmaqları təlaşlandırmışdır. Bundan
sonra Mühəlhil bu hadisə haqqında ilk dəfə şeir dedi:

Dünən gənc qızların vətənlərinin xaricində görəndə
qısqanardıq,

Bu gün isə, Kuleybin öldüyü zaman zəlil və pərişan halda,
Başları və qolları açıq halda çölə çıxdılar.

Kuleybin kəfənə büküldüyü vaxt ceylan kimi gənc qızların

zinyətlərini çıxaranda yeni bilinən sinələrini görürsən.
Onlar Kuleybin aralarından ayrıldığına kədərlənərək
Başları və qolları açıq bir vəziyyətdə üzlərini dərindən
şıramlayır,

Və onun intiqamının uzun zaman alınacağını söyləyirdilər....
Bundan sonra sığınmaq üçün yalvaranı kim himayə edəcək,
Nizələrin uclarını kim boyayıb, xınalayacaq?

Sağlam urqanları düyün nöqtələrindən qoparan külək əsdiyi
zaman,

Kəsilən hədiyyə dəvələrini kim paylaşdıracaq?

Qidaları tez toplayıb yerlərinə kim təqdim edəcək?

Mühəlhil daha sonra dedi:

Zamanın bir-birinin ardınca gətirdiyi fəlakət və müsibətlərin
ağırlığına kim yüklənəcək?

Kuleyb zaman üçün bir zahirə idi, indi isə onun yoxluğu
gəldi və bu yoxluğu yurdumun təməlini
sarsıdıb sökdü.

Qövmün və qadınların səbrinə qalib gələn, bağışlanmayacaq
qədər böyük olan bir müsibətlə ağırlığını
üstümə atan və mənə dərd verən vaxtdan vay
başıma gələnlərə!

Bir müsibət ki, daha öncə gənclərin və orta yaşlıların
sığınacağı olan möhkəm qalaları yıxdı.

Ondan sonra bu qalaların divar sütunları yavaş-yavaş
dağılaraq xarabaya çevrildi.

Ey qadınlar! Zərif kətan bezinə sarıyıb kəfənlənən qövmün
böyüyünü ağlayın, yas tutub yaxşılarını
sayın!

Köməksiz qalan yetimlər üçün ağlayın, qonşularla
köməkləşmənin kəsilməsinə də ağlayın!

Qanlara batmış olaraq boynunun düşməyinə ağlayın!

Məni ağladan da budur.

Onun öldürülməsinə qarşılıq olaraq Təğlib sakinlərini hər
yerdə öldürəcəyəm;

Ölülərinin ətrafına cəmləşən qartallar, yeriyan qarğalar, onların ətrafında dolaşaraq ovuclarının ətlərini qoparıb parçalayacaqlar.

Sonra Mühəlhil qardaşı Kuleybin öldürüldüyü yerə gedib qanını gördü və qəbrinin başına gəlib dedi: “Torpağın altında bəsirətli, qərarlı, sözü kəsərli, güclü biri yatır. O, yuvasındakı boz rəngli ilan kimidir, sancdığı adamı möcüzəvi nəfəs belə qurtara bilməz”.

Bundan sonra Mühəlhil saçlarını kəsib paltarını qısaltdı, eyş-işrəti, içki və qumarı özünə qadağan etdi. Sonra qövmünü öz başına topladı və onlardan bir qismini Şeybanoğullarının yanına göndərdi. Nəhayət, bu adamlar Mürrə bin Zühl bin Şeybanın yanına gəldilər. Mürrə qövmünün məclisində iclasda idi. Gələn adamlar Mürrəyə dedilər: “Bir dəvə uğrunda Kuleybi öldürməklə çox təhlükəli iş etdiniz, qohumluq bağlarını qopartdınız və hörmətsizlik etdiniz. Sizə dörd təklif verəcəyik. Əgər bunlardan birini seçsəniz, həm siz qurtularsınız, həm də biz razı qalarıq. Qəbul edəcəyiniz təkliflərə gəlincə: “Ya Kuleybi təkrar bizim üçün dirildərsiniz, ya da Kuleybin qatili olan Cəssası bizə təslim edərsiniz və biz onu öldürərik. Yaxud da Cəssasın yerinə qardaşı Həmmamı bizə təslim edərsən və ya bizə özünü qurban verərsən. Kuleybin qanını sənənlə də ödəmək olar” dedilər.

Mürrə onlara belə cavab verdi: “Kuleybi diriltməyə gəlincə, mənəmin ona gücüm çatmaz. Cəssası sizə təslim etməyə gəlincə, o gəncdir. Kuleyb öldürüldükdən sonra düşüncəsizlik edib atna minərək çıxıb getmişdir. Hal-hazırda hansı məmləkətə getdiyini bilmirəm.

Həmmam isə onlarla kişinin atası, qardaşı və əmisidir. Bunların hamısı da qövmünün cəngavər süvariləridir və bunlar başqasının işlədiyi bir cinayətin əvəzi olaraq onu təslim etməyəcəklər. Mənə gəlincə, süvarilərin ilk zərbəsində ən öncə öldürülən mən oluram, yalnız tez ölmək istəmirəm. Sizə iki təklif verə bilərəm. Bunlardan biri budur - digər oğlanlarım burdadılar, hansını istəyirsiniz götürün və böyüyünüzün əvəzinə öldürün.

Digər təklifim isə, sizə qaragözlü, qırmızı tüklü min dəvə verərəm”.

Nəticədə, bu adamlar Mürrənin bu iki təklifinə əsəbiləşdilər və “digər oğlanlarının canını verməyi düz etmədin, üstəlik Kuleybin qanını su qarşılığı bizimlə bazarlıq edirsən?” - dedilər.

Beləliklə, iki tərəf arasında döyüş qızıışmağa başladı. Kuleybin arvadı Cəlilə isə atasına və öz qövmünə qarışdı. Bu zaman Bəkr qəbilələri döyüşdən kənarlaşdılar. Kuleybin öldürülməsini böyük bir hadisə sayıb döyüşdə Şeyban oğullarına kömək etmək istəmədilər. Digər tərəfdən Lüceym və Yəşkür qəbilələri də onlardan ayrılaraq çıxıb getdilər. Haris bin Ubad və ailəsi də Şeybanoğullarına kömək etməkdən əl çəkdilər. **Mühəhil** qardaşı Kuleybin arxasınca qəsidə şəklində mərsiyə dedi:

Ey Kuleyb! Nə dünyada, nə də dünyadakılarda xeyr vardır,
Çünki sən də, onu tərək edənlər karvanına qoşuldun.

Ey Kuleyb! Onun sovrulmuş torpağı sənin üstündə
yüksəldikdən sonra,

Hansı şərəfli və dəyərlı fərd qalmışdır.

Kuleybin ölüm xəbərini gətirənlərə dedim ki,

Artıq yer üzü üstümüzə yıxıldı,

Yer üzünün dirəkləri yerindən ayrıldı.

Bəsirət və qərarlılıq onun gözəl xisətlərindən idi.

Ey qövmüm! Onun bütün yaxşılıqlarını saymadım.

O, süvarilərin komandiri idi. Təğlib süvarilərinin nizələrini,
düşmənlərinin qanları ilə rənglədiklərini görəcəksən.

Onlar ucları dəmir, boğazları sağlam Xətt Bəldəsi
nizələrdən sarsılıb yerlərindən oynayırdılar.

Kaş ki, göy altında olanların üstünə düşsəydi.

Yer üzü yarılıb üstündəkiləri udsaydı!

Allah içimizdən sizinlə sülh edənlərin halını

Günəşin yuxarıdan işıq verdiyi zaman düzəldib islah
etməsin”.

8. Uneyzə günü (hadisəsi)⁶⁹

Bəkr və Təğlib qəbiləsi deyilənə görə, aralarında baş verən ilk döyüşdə - Uneyzə günü üz-üzə gəldilər. Uneyzə Fulcə mən-təqəsində yerləşir. Döyüşdə heç biri məğlub olmadı. **Muhəlhil** bu döyüş barədə belə bir şeir demişdir:

Erkən vaxtı sanki biz və bizim atalarımızın övladları
Uneyzə tərəfdə bir dəyirmançının fırlatdığı iki dəyirman
kimi idi.

Dəstələr bir-birlərindən aralandılar və uzun müddət döyüş-mədilər. Sonra onlar Nəhy deyilən yerdə görüşdülər. Bənu Şeyban qəbiləsi orada mənzil salmışdı. Rəvayət edilir ki, onların arasında baş verən ilk döyüş bu döyüş olub. O gün Təğlibin başçısı Muhəlhil idi. Bənu Şeybanın rəhbəri isə Haris bin Murrə idi. O gün bəxtin dönüklüyü Təğlib qəbiləsinə nəşib oldu. İgidlik göstərmək isə Bənu Şeybana nəşib oldu. Aralarında döyüş qızışdı, amma o gün Bənu Mürrədən heç kim ölmədi.

9. Zənaib günü (hadisəsi)⁷⁰

Sonra onlar Zənaibdə üz-üzə gəldilər. Bu onlara üz verən ən böyük hadisə idi. O gün Təğlib qəbiləsi zəfər çaldı. Bəkr qəbiləsindən çox sayda adam öldürüldü. Şurahil bin Murra bin Hammam bin Zuhəl bin Şeyban öldürüldü. O Havfazan və Man bin Zaidənin babasıdır. Zuhəl bin Saləbənin oğullarından Amr bin Sudus bin Şeyban bin Zuhəl öldürüldü. Bunlardan savayı, Bəkr qəbiləsindən digərləri də öldürüldü.

10. Varidat günü (hadisəsi)⁷¹

Sonra Bəkr və Təğlib qəbiləsi Varidat günü üz-üzə gəldilər. Şiddətli bir şəkildə döyüşdülər. Təğlib qələbə çaldı. Bəkr qəbiləsindən çoxlu adam öldü. Cəssasın ana və atabir qardaşı Ham-

mam bin Mürrə bin Zuhəl bin Şeyban ⁷² qətl edildi. Mühəlhil onun yanından keçərkən onu ölmüş halda gördükdə dedi: “Allaha and olsun ki, Kuleybin ölümündən sonra heç bir ölüm mənə sənin ölümündən ağır gəlməmişdi. Allaha and olsun ki, Bəkr qəbiləsi sizdən sonra xeyir üzərində əbədiyyən toplanmayacaqlar”.

Diğər rəvayətə görə, Həmmam yalnız Quseybət günü öldürülmüşdü. Bir rəvayətə görə, Qidda günü onu Naşira ⁷³ öldürmüşdür.

Həmmam onu uşaq vaxtı götürmüş, tərbiyə etmiş və adını Naşira qoymuşdur. Naşira onun yanında olmuş. O zaman ki Naşira gənc vaxtına çatmış və özünün Təğlib qəbiləsinə mənsub olduğunu öyrənmişdir. Məhz bu gündə Həmmam döyüşərkən susuzlanmış və öz kəndinə gəlmiş ki, su içsin, bu dəmdə Naşira Həmmamın diqqətsizliyindən istifadə edib onu öldürmüşdür. Sonra qaçıb öz tayfası Təğlibə qoşulmuşdur. Bu zaman az qalmışdı ki, Həmmamın qardaşı Cəssas da ələ keçirilsin, amma o salamat qala bilmişdi. **Mühəlhil** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Kaş mənim atım sənə çataydı.

Sən onları şirin yuvasının çuxurunda gizlənmiş aslanlar kimi görərdin.

Sonra bu şeiri demiş:

Atı mütləq dəvələrin yediyi kolun ortasına gətirəcəm

Bunu etmək ilə öz borclarımı mütləq ödəyəcəm

Sizin Bəkr qəbilənizin ağalarını mütləq öldürəcəm

Bununla da göz qapaqlarını ağladacam.

Hətta hamilə qadınlar bizim ayaq taqqultumuzdan qorxduqları üçün bətnlərindən ruşeymləri atacaqlar.

Hadisələrin tərtibində bizim dediymizdən başqa şeylər də, deyilmişdir. Onları inşəAllah zikr edəcəyik.

Əbu Nuveyrə və başqaları (qövmünün igid kişiləri) onun qövmünün qabaqcılı sayılırdılar. Cəssas və digərləri də (qövmünün igid kişiləri) onun qövmünün qabaqcılı sayılırdılar. Gecələrin birində Cəssas və Əbu Nuveyrə üz-üzə gəlirlər. Əbu Nuveyrə ona deyir: “Seçim et. Ya gülüşək, ya nizə ilə döyüşək, ya da qılıncla vuruşaq”. Cəssas gülüşməyi seçir. Onlar gülüşürlər. Hər biri öz məhəllə yoldaşlarını kim qalib gələcək deyə intizarda qoyur. Onlar gülüşərkən məhəllə yoldaşları onların arxasınca düşür və onları dövrəyə alırlar. Bu dəmdə az qalır ki, Cəssas rəqibini yıxsın, amma tez onları aralayırlar. Təğlib qəbiləsi Cəssasın Əbu Nuveyrəyə üstün gəlməsindən qəzəblənib sonradan onu öldürmək üçün axtarırlar.

Atası Mürrə Cəssasa deyir: “Şamdakı dayılarının yanına get”. Cəssas isə etiraz edir. Atası etiraz edir və oğlunu 15 nəfərlə gizləncə Şama yollayır. Cəssasın Şama getməsi Mühəlhilin qulağına çatır. O, Əbu Nuveyrəni və onunla birlikdə qəbilədən 30 nəfər şücaətli kişiləri Cəssasın arxasınca getməyə məcbur edir. Onlar gedirlər və yolda Cəssasa çatırlar. Cəssas onlarla döyüşür. Bu döyüşdə Əbu Nuveyrə və yoldaşları ölür. Onun dəstəsindən cəmi iki nəfər adam sağ qalır. Cəssas da ağır yaralanır, yaranın təsirindən özü və yoldaşları ölür. Amma dəstəsindən cəmi iki nəfər sağ qalır. Hər iki dəstədən salamat qalan hər iki nəfərdən biri öz qəbiləsinə qayıdıb hadisəni xəbər verir. Mürrə Cəssasın ölüm xəbərini eşitdikdə deyir: “Məni ancaq Cəssas qarşı tərəfdən heç bir kəsi öldürməsəydi hüznəndirərdi”. Atasına xəbər verilir ki, “o, qövmün başçısı olan Əbu Nuveyrəni öz əlləri ilə öldürdü. Onunla on beş nəfər döyüşdü və onları öldürməkdə biz iştirakçı olmadıq. Biz qalanları ilə döyüşdük”. Atası dedi: “bu, mənim qəlbimə təskinlik verdi”.

Digər bir rəvayətə görə, Cəssas Bəkr və Təğlibin müharibəsində sonuncu öldürülən insan olub. Onun öldürülmə səbəbi isə Kuleyb bin Vailin nigahlısı olan Cəlilə adlı bacısının oğlu olub. Kuleyb öldürüldüyü zaman Cəlilə öz atasının yanına qayıdır. Muharibə o, hamilə olduğu halda, baş vermişdir. Muharibədən sonra hər iki dəstədən qırılan qırılır. Bir-birlərini az qala qırır

məhv etdikdən sonra hər iki dəstə sülhə gəlir. Elə bu vaxt Cəssasın bacısı Hicris adlandırdığı bir oğlan uşağı dünyaya gətirir. Cəssas onu tərbiyə edir. Hicris Cəssasdan başqa, özünə heç bir ata tanımır. Cəssas sonra onu öz qızı ilə evləndirir. Bir gün Bəkr qəbiləsindən olan biri ilə Hicris arasında söz-söhbət düşür. Həmin adam deyir: “Səni biz aparıb atana qoşmadıqca, əl çəkən deyilsən”. Hicris ondan əl çəkir və öz anasının yanına hüznü halda daxil olur və ona hadisəni xəbər verir. Hicris arvadının yanında yatdığı zaman arvadı Hicrisin qayğılı və fikirli olduğunu görür və öz atasına Cəssasın hadisəsini danışır. Cəssas deyir: “Kəbənin rəbbinə and olsun ki, o qəzəblidir”. Cəssas gecəni səhər açılana qədər qəzəbli halda keçirir. Sonra Hicrisi yanına gətirir və deyir: “Sən yalnız mənim oğlumsan. Sən mənim yanımda bildiyin bir məqamdasan. Mən səni öz qızımla evləndirmişəm. Uzun zaman sənin atanla aramızda müharibə baş vermişdir. Sonra biz sülh bağladığımız və bir-birimizdən uzaqlaşdıq. Bizim əldə etdiyimizi (hüquqları) sənin də əldə etməyin üçün sülhə daxil olan insanların içərisinə səni də daxil etməyi və səni özümümlə götürməyi düşündüm. Hicris dedi: “mənim indi seçim hüququm var”. Cəssas onu bir atın üzərinə mindirdi, özü də silahlanaraq ata mindi və dedi: “Mənim kimi birisi öz əhlinin yanına silahsız getməz”. Hər ikisi birlikdə çıxdılar və hər iki qövmdən olan toplumun yanına gəldilər. Cəssas hadisəni onlara danışdı və onlara insanların daxil olduğu sülhə Hicrisin də daxil olduğunu bildirdi. Sonra bildirdi ki, (yetkinlik çağına çatdığı üçün) sizin bağladığımız müqavilə üzərinə müqavilə bağlamaq üçün gəlib. Onlar müqavilə üçün ayağa qalxdıqda Hicris öz nizəsinin ortasından tutdu və dedi: “And olsun atıma və onun qulaqlarına, nizəmə və hər iki ucuna, qılıncıma və onun hər iki ucuna, kişi heç zaman öz atasının qatilini sağ buraxmaz. O, bu sözləri deyəndə Cəssasın üzünə baxaraq dedi. Sonra nizə ilə Cəssası vurdu və onu öldürdü. Sonra öz qövmünə qoşuldu. Bu Bəkr qəbiləsində sonuncu ölüm hadisəsi idi. Əvvəllər isə daha çox ölüm olmuşdu.

İndi isə gəlin hadisənin məzmununa qayıdaq. Cəssas öldükdə onun atası Mürrə Mühəllilə xəbər yolladı və dedi: “Artıq sən

Cəssası öldürməklə qisasını aldı. Daha müharibədən əl çək və bunun üçün təkid etməyi və həddi aşmağı qurtar. Qəbilələrin arasında barışıq et, bu, sağ qalanlar üçün daha yaxşı, onların düşmənləri üçün zərbədir”. Ancaq Mühəlhil onun bu istəyinə məhəl qoymadı. Haris bin Ubad muharibələrdən kənarında dururdu və onlarda iştirak etmirdi. Mürrənin iki oğlu Cəssas və Həmmam qətl edildikdə o, öz oğlu Buceyrini dəvənin üzərinə mindirir Mühəlhilə məktub yazıb deyir: “Sən adam öldürməkdə çox həddi aşdın və Bəkr qəbiləsindən öldürdülərindən başqa, artıq intiqamını aldı. Mən sənə öz oğlumu yollayıram. Ya onu öz qardaşının əvəzinə öldür və bununla da qəbilədən sağ qalanların arasını düzəlt, ya da ki, onu sərbəst burax və bununla yenə də, aranı düzəltmiş olarsan. Bu müharibələrdə elə adamlar həyatdan getdi ki, onların sağ qalması sizin üçün daha xeyrli idi”.

Mühəlhil onun məktubu ilə tanış olduğu zaman Buceyrini tutub öldürdü. Və belə dedi: “Buceyri qardaşımın əvəzinə, yox, ayaqqabımın qırılmış ipinin əvəzinə, öldürürəm”. Buceyrin atası oğlunun ölüm xəbərini eşitdikdə elə zənn etdi ki, Mühəlhil onu iki tayfanın arasını düzəltmək üçün qardaşının əvəzinə öldürüb.

Sonra dedi: “Vail qəbilələrinin arasını islah edəcək ölüm nə gözəl ölümdür”. Ancaq ona xəbər verildi ki, Mühəlhil oğlunu öldürəndə onu ölmüş qardaşının əvəzinə deyil, ayaqqabısının ipinin əvəzinə öldürüb, bu zaman **Haris bin Ubad** qəzəbləndi və bu şeiri oxudu:

Dəvəquşunun⁷⁴ bağlandığı yeri mənə yaxınlaşdırın.

Vailin (haqqsızlığa) qarşı müharibəsi başlamışdır.

Dəvəquşunun bağlandığı yeri mənə yaxınlaşdırın.

Saçım ağarmışdır və məni adamlarım tanımırırlar.

Mən onların cinayətkarlarından olmamışam.

Allah bilir ki, mən bu gün onların oduna yanan biriyəm
(yəni onların dərdi ilə dərdlənən biriyəm).

Sonra ona dəvəquşu adlı madyanını gətirdilər. Zamanında belə bir at yox idi. Ata mindi və Bəkr qəbiləsinin bu müharibəsi-

nə öncüllük etdi və onların müharibəsində iştirak etdi. Onun iştirak etdiyi bu gün Qida günü idi. Bu günə (saçların qırılması mənası verən) Təhləqu-l-Liməm də deyirlər. Bəkr qəbiləsi döyüşdə bir-birilərini tanımaq üçün başlarını qırxdıqlarına görə bu günə Təhləqu-l-Liməm⁷⁵ deyiblər. Amma Əbul Musaməə ləqəbli Cəhdər bin Dabia bin Qeys başını qırxmamışdı. Cəhdər onlara dedi: “Mən qısa boyluyam (başımın keçəlliyindən yox, elə boyumun qısalığından da məni tanıya bilərsiniz) və (əmrə tabe olub saçımı qırxmadıgıma görə) adımlı bədnam eləməyin (ki, “Cəhdər saçını qırxmadı). Mən saçımı qırxmamağımın əvəzini sizə (düşmən tərəfdən) görünən ilk atlının üstünə atılmaqla ödəyəcəyəm”.

Onlara düşmən tərəfdən İbn Annaq göründü və Cəhdər onun üzərinə atıldı, o da Cəhdəri öldürdü. **Cəhdər** o gün belə bir şeir də söyləmişdi:

Əgər mənimlə aşına olacaqsa, mənə atı gətirin.
Əgər onlarla vuruşsam, saçımı qırxin.

O gün Haris bin Ubad şiddətli bir döyüş keçirdi. O, Təğlib qəbiləsindən çoxlu adam öldürdü. Şair **Tərəfə**⁷⁶ bu barədə belə bir şeir söyləmişdi:

Bizim barədə Təhləqu-l- Liməm günü,
Bizim qüvvələrimizə bələd olandan soruşun
Ağ rəngli atlar öz var gücü ilə qaçırdılar,
Atlar mal-qaranın dəstəsinin ətrafında dövrə vururdular.

O gün Haris bin Ubad Mühəlhili əsir aldı. Mühəlhilin adı Adiy idi. Amma Haris əsir aldığı adamın Mühəlhil (Adiy) olduğunu bilmirdi. (Çünki Haris heç zaman Mühəlhil ilə, yəni Adiyi ilə görüşməmişdi.)

Haris əsir aldığı Mühəlhilə (Adiyə) dedi: “Mənə Adiyin yerini göstər, sənənlə işim olmayacaq”. Mühəlhil dedi: “Allaha and ver ki, sənə Adiyi göstərsəm, məni sərbəst buraxacaqsan”.

Haris dedi: “Yaxşı”. Mühəlhil dedi: “Adiyy elə mənəm”. Haris də, onun kəkilini qırxıb buraxdı. Sonra belə dedi: “İki əlim ilə onu tutduğum vaxt mənə əfsus olsun, Adiyyi tanımadım”.

İki tayfa arasında şiddətli müharibə gedən günlərin sayı on beş gün oldu. Birinci gün Uneyzə günü idi. O gün döyüş bərabər keçdi (heç kim qalib çıxmadı) və (hər iki tərəfin itkisi) yarıbarı oldu. İkinci gün Varidat (adlanan) günü idi. Varidat günündə Təğlib qəbiləsi Bəkr qəbiləsinə qalib gəldi. Üçüncü gün Hinv (adlanan) günü idi. O gün Bəkr qəbiləsi Təğlib qəbiləsinə qalib gəldi. Dördüncü gün Quseybət günü idi. O gün Bəkr qəbiləsi elə itki verdi ki, hətta zənn etdilər əsla bir daha Bəkr qəbiləsi suqutundan ayağa qalxa bilməz. Sonra beşinci gün Qida günü idi. O gün həm də saç qırxma günü adlanır. Haris bin Ubad həmin gündə iştirak etmişdir. Bunlardan başqa da hər iki tayfa arasında (qanlı döyüş) günləri olmuşdu. Onlardan biri Nəqiyyə günü idi. (Döyüş baş vermiş) digər bir günün adı da Fəsil günüdür. O gün Bəkr qəbiləsi Təğlib qəbiləsinə qalib gəldi. Sonra onların arasında qoşunların iştirakı ilə müharibələr olmadı, sadəcə, hücumlar oldu. Müharibə onların arasında qırx il çəkdi.

Sonra Mühəlhil öz qövminə dedi. “Mən sizin öz qövminüzün yanına qayıtmanızı düşünürəm. Onlar sizin salamat olmağınızı istəyirlər. Sizin müharibələrinizin üzərindən artıq qırx il keçmişdir. Mən sizi intiqam tələb etməyinizə görə qınamıram. Əgər bu illər rifah içərisində keçsəydi, bu illərin uzunluğu bezdirici olardı. Bəs onda insanların məhv olması, anaların övladlarını itirməsi, uşaqların yetim qalması, hər tərəfdə çəkilən, susmaq bilməyən ah-nalələrin, durmadan axan göz yaşlarının olması, cəsədlərin dəfn edilməməsi, sıyrılmış qılınclar və tuşlanmış nizələr necə ?!! Bezdirici deyilmi?!!! (Siz müharibəyə son qoysanız,) sabah (görəcəksiniz ki,) qövmlər sizə tərəf öz sevgi və dostluq hissləri ilə gələcəklər. Qohumlar bir-birlərinə şəfqət göstərəcəklər və döyüşlərdəki ölüm hadisələrinə görə bir-birlərinə təsəlli verəcəklər”. Onun dediyi kimi də oldu.

Sonra Mühəlhil dedi: “Amma mənə sizin aranızda qalmaq xoş deyil, çünki, mən Kuleybin qatilinin (Bəkr qəbiləsinin) üzü-

nə baxa bilmərəm. Mən qorxuram ki, (Kuleybin ölümünə dözə bilməyib yenə də) sizi Bəkr qəbiləsinin kökünü kəsməyə təhrik edirəm. Buna görə də, sizin aranızda qalmıram, Yəmənə gedirəm”. Sonra o, qəbiləsindən ayrılıb Yəmənə üz tutdu. O, Məzhic qəbiləsinin bir məhəlləsi olan Cənb adlı bir yerdə mənzil saldı. Yəmənlilər onun qızına elçi düşdülər, amma o, qızını onlara verməkdən imtina etdi. Ancaq onlar qızını ərə verməyi onun boynuna qoydular. Ona qızı üçün dəri cehizlər göndərdilər. **Mühəlhil** bu barədə belə demişdir:

Təğlib qəbiləsi üçün necə də, ağırdır Cuşəm (tayfasından olan) ən hörmətli qəbilənin oğullarının bacısının qarşılaşdığı hadisə!

Qızın Cənb ərazisində Əraqim tayfasını tapmaması onu başqası ilə evləndirdi. (Səbəb isə) dəri hədiyyələr idi.

Əgər Aban dağında bir kəs ona elçi düşsə, elçi düşənin burnu qana batsın.

Əraqim Təğlib bin Cuşəmin nəslindən sayılır. Şeirdə aşılana mənə odur ki, ərə verilən bu qadın əşirəti sayılan Əraqimi itirdiyi üçün onu dəri hədiyyələr müqabilində Cənb ərazisindən olan bir kişi ilə evləndirirlər.

Sonra Mühəlhil öz qövmünün diyarına qayıdır. Bəkr tayfasından olan Amr bin Malik bin Dabia əl-Bəkrini onu əsir alır. Ev şəraitində həbs etdiyi üçün ona əsirlikdə gözəl rəftar edir. Onun yanından bir gün şərab satan bir tacir keçirdi. O, Həcər nahisəyindən özü ilə şərab gətirmişdir. Bu tacir Mühəlhilin dostu idi. Mühəlhil əsirlikdə olanda, tacir ona bir tuluq şərab verdi. Sonra Bənu Malik onun ətrafında toplaşdılar və onun yanında bir dəvəni kəsdilər və Amrın həbsi üçün ayırdığı evdə Mühəlhilin yanında şərab içdilər. Onlar sərxoş olduqları zaman Mühəlhilin söylədiyi şeirdən zümzümə edir və qardaşı Kuleyb üçün şeir oxuyub ağlayırdılar. Amr bunu eşitdi və belə dedi: “O çox içib. Allaha and olsun, mənim yanımda əsir olduğu müddətdə, hətta

quru zəbib (quru üzüm) yetişməyincə o su içməyəcək”. Zəbib (elə meyvədir ki, onun dişisi nadir tapıldığı kimi) erkəyi(nin də) yayın qızmar çağında ancaq beş dənəsinə rast gəlinər. Bənu Malik zəbib axtarmağa başladılar. (Əslində,) onlar Mühəlhilin (susuzluqdan ölməsinin) tərəfdarı idilər. Ancaq onlar zəbib tapa bilmədilər və nəhayət, Mühəlhil susuzluqdan öldü. Rəvayət edilir ki, Mühəlhilin dayısı Mücəllil ət-Təğlibinin qızı Amrın arvadı idi. Amrın arvadı (yəni Mühəlhilin dayısı qızı) Mühəlhil əsirlikdə olanda, onun yanına gəlmək istəyir. **Mühəlhil** bir şeirində bunu belə təsvir edir:

Mühəlhilin qızı ağ rənglidir, qəməlidir, xoşdur ona
ağuşumda olmaq.

Sənə uzaq olmayan bir yerə zəncirlə bağlanan birinin ağuşu
münasib deyil

Köksünü mənə söykəyib dedi: “Ay Adıyy səni uqiyyələr
qorumuşdur”...

O, bir neçə sətirdən ibarət beytdir. Onun bu şeiri Amr bin Malikə nəql edilir. Malik də, and içir ki, quru üzüm yetişmədikcə ona su içizdirməyəcəm. İnsanlar ondan xahiş edir ki, quru üzüm çıxmadan öncə (başqa bir yerdən) gətizdirsin. O da bunu edir. Özü də su içir və bununla andı üzərindən götürülür. Sonra Mühəlhilə də ordakı suların onun üçün ən yararsızını içizdirir və Mühəlhil ölür.

11. Haris əl-Arac və Bənu Təğlibin döyüşü⁷⁷

Əbu Ubeydə demişdir:

Vailin iki oğlu olan Bəkr və Təğlib qəbiləsi Munzir bin Maə-s-Səmanın ətrafında birləşdi. Bu, onların uzun zaman müharibə etmələrindən sonra oldu. Onları Qeys bin Şərahil bin Mürrə bin Həmmam barışdırmışdı. Munzir Bəkr və Təğlibin köməyi ilə Akilu-l-Murara qarşı döyüşdü. Munzir (onunla birlikdə döyüşə gedən) Təğlib və Bəkr qəbiləsinin başında öz oğlu Amr bin Hindi sərkərdə qoydu. Sonra öz oğluna belə dedi: “Öz

dayılarına qarşı döyüş. Oğlu da onlara qarşı döyüşdü. Onlar bir-birləri ilə döyüşdülər. Akilu-l-Murar qəbiləsi məğlub oldu və əsir düşdü. Onlar da, əsirləri Munzirin hüzuruna gətiridilər və Munzir də, onları qətlə yetirdi. Sonra, Təğlib qəbiləsi Munzire qarşı üsyan etdi və Şama birləşdi. Biz bunun səbəbini inşaAllah “Şeybanın xəbərləri” bölümündə söyləyəcəyik. Onlarla Bəkr qəbiləsi arasında müharibə yenidən başladı. Şamdakı Qassanın padşahı Haris bin Əbi Şumr əl-Qassani yürüşə çıxdı. O, Təğlib qəbiləsinin dəstlərinin yanından keçdi. Onlar isə onu qarşılamğa getmədilər. Əmr bin Kulsum atına minib onu qarşıladı. Haris ona dedi: “Sənin qövmünə nə mane oldu ki, mənə qarşılamadı?”. Əmr dedi: “Onlar sənin burdan keçəcəyini bilməyiblər”. Haris dedi: “Əgər mən geri dönsəm, onların üzərinə elə yürüş edərim ki, bu yürüş onları həmişə mənim gəlişimdən səksəkədə saxlayar”. Amr dedi: “Bir qövmün ancaq dərin düşüncə sahibi olanları ayıq başlı olurlar. Onların camaatı qüvvətlənmişdir, buna görə yatanları oyatma”. Haris dedi: “Sən sanki onlarla mənə hədə gəliрсən”. Haris dedi: “Allaha and olsun ki, əgər Qassan qəbiləsinin liderləri öz atlarını sizin diyarlarınızda cövlan etdirsə, sizin qövmünüzün ayıqbaşlıları rəyası olmayan bir yuxuya dalacaqlar⁷⁸, bununla da onların kökü kəsiləcək, qalıqları isə quru, bitkisiz çöllərə və suyu az, uzaq yerlərə sürgün ediləcək”.

Haris əl-Arac geri qayıtdıqda Təğlibə qarşı müharibəyə başladı. Onlar bir-birləri ilə döyüşdülər və aralarında şiddətli döyüş oldu. Sonra (Təğlib qəbiləsi qarşısında) Haris və Bənu Qassan qəbiləsi məğlubiyyətə məruz qaldı. Çox sayda insanın arasında Harisin qardaşı da öldürülmüşdü. **Əmr bin Kulsum** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Sənə salam olsun! Sənə salam olsun! Bil ki, biz sənin
istədiyini istəmirik.

Sən bilirsən ki, bizim yükümüz ağırdır.

Düşməni darmadağın etmək üçün təkənimiz şiddətlidir.

Zireh geydiyimiz zaman bizə müqavimət göstərən

Məad qəbiləsinin adamları kimi deyilik.

12. Aynu Əbağ günü (hadisəsi) ⁷⁹

Bu, Munzir bin Maə-s-Səma ilə Haris əl-Arac bin Əbu Şumr Cəbələ arasında baş vermişdir. Digər rəvayətə görə Harisin nəsəbi-Əbu Çumr Amr bin Cəbələ bin Haris bin Hucr ən-Numan bin əl-Haris əl-Əyhəm bin əl-Haris bin Mariyə əl-Qassanidir. Onun nəsəbi barədə başqa cür də deyilmişdir. Onun Əzdi qəbiləsindən olması və Qassan ərazisinə yiyələnməsi barədə də rəvayətlər vardır. Ancaq birinci söylədiyimiz nəsəb daha doğrudur. Haris İmru-l-Qeysin zirehlərini Samuel bin Adiydən istəmiş və zirehləri vermədiyi üçün Samueli öldürən adamdır. Onun barədə başqa sözlər də deyilib. Allah ən düzünü biləndir.

Munzir bin Maə-s-Səma ilə Harisin arasında bu hadisənin baş verməsinin səbəbi budur. Deyilənə görə, ərəblərin padşahı Munzir bin Maə-s-Səma Bənu Məad qəbiləsi ilə birlikdə Hirə şəhərindən Xiyər yaxınlığındakı Aynu Əbağa çatana qədər yürüş edir. O, ərəblərin Şamdakı padşahı Haris əl-Arac bin Cəbələ bin əl-Haris bin Saləbə bin Cəfnə bin Amr Muzeyqiya bin Amir əl-Qəssaniyə xəbər göndərüb deyir: “Sən mənə ya fidyə verəcəksən və mən qoşunumla birlikdə səndən aralanıb gedəcəm, ya da ki, sən mənimlə müharibə etməli olacaqsan”. Haris də ona belə xəbər göndərdi: “Sən bax gör neynirsən, biz də öz işimizə baxacağıq”.

Sonra Haris öz qoşununu toplayaraq, Munzirə tərəf getdi və ona belə bir xəbər yolladı. “ Biz hər ikimiz qoca adamlarıq. Öz qoşunumuzu (hədər yerə) həlak etmərik. Lakin qoy bizim övladlarımızdan biri çıxsın bir-birləri ilə döyüşsünlər. Hansı ölsə onun yerinə digər övlad çıxsın. Əgər bizim övladlarımız hamısı döyüşdə bir-bir məhv olsa, mən özüm sənənlə döyüşə təkbətək çıxacağam. Kim rəqibini öldürsə, rəqibinin padşahlığını da ələ keçirmiş olacaq”. Onlar bu şərtlər üzrə bir-birləri ilə əhd bağladılar. Munzir öz tərəfdarlarından şücaətli birini seçdi və ona özünü Munzirin oğlu kimi qələmə verib iki dəstə arasında döyüşə dayanmaq üçün meydana çıxmağı əmr etdi. Munzirin əsgəri meydana çıxdığı zaman Haris də öz oğlu Əbu Kərbi ona qarşı mey-

dana çıxartdı. Əbu Kərb rəqibini görüb atasına tərəf qayıtdı və dedi: “Bu, İbn Munzirin oğlu deyil. O, ya onun quludur ya da, şücaətli tərəfdarlarından biridir”.

Haris dedi: Ey oğlum, ölümdənmi qorxursan?! Yaşlı biri adama xainlik etməz”. Əbu Kərb geri döndü və onunla döyüşdü və Munzirin cəngavəri onu qətl etdi. Sonra Əbu Kərbin başını İbn Munzirin qarşısına atdı və geri qayıtdı. Haris başqa bir oğluna döyüşmək üçün və qardaşının intiqamını almaq üçün meydana çıxmağı əmr etdi. O da meydana çıxdı və rəqibinin önünədə dayananda atasının üstünə qayıdıb dedi: “Atacan, Allaha and olsun ki, (bu cəngavər Munzirin oğlu yox) onun quludur”. Haris dedi: “Ey oğul, qoca adam yalan danışmaz”. Oğlu meydana geri qayıtdı və onun üzərinə hücum etdi. Cəngavər onu da öldürdü. Bu hadisələri görən Munzirin qoşununda yer almış və anası Qəssanlı olan Şümr bin Amr əl-Hənəfi Munzirə dedi: “Ey padşah, xainlik padşahların və cəmərd insanların xüsusiyyətlərindən sayılmır. Sən öz əmin oğlunu iki dəfə aldatdın”. Munzir onun bu sözünə qəzəbləndi və onun qoşundan xaric edilməsini əmr etdi. O da Harisin hərbi düşərgəsinə qoşuldu və ona hər şeyi xəbər verdi. Haris də ona (xəbər verməsi yaxşılığı müqabilində) dedi: “dilə məndən, nə dilərsən”. Şümr bin Amr dedi: “Təqdir etməyin və sədaqətin bəsimdir”.

Sabahı gün Haris öz tərəfdarlarını səfərbər etdi və onları döyüşə ruhlandırırdı. O, qırx min orduya rəhbərlik edirdi. Onlar döyüş üçün cərgəyə düzülülər. Sonra aralarında şiddətli bir döyüş oldu. Munzir öldürüldü, qoşunu məğlub oldu. Haris ölmüş iki oğlunun gətirilməsini əmr etdi. Onları dəvənin iki yan tərəfində daşıdı. Munzir də onların yanına qoydu...”.

Sonra Hirəyə tərəf yürüş etdi, oranı talan etdi və yandırdı. İki oğlunu Hirədə dəfn etdi. Bəzilərinin sözünə görə onların üstündə iki bina tikdi. Bu gün barəsində İbn Əbi ər-Rala əd-Dubyanı demişdir: “Öz qardaşına rəhm etsənə. O zaman ki, o uşaq ölmünə görə belə dua etmişdi”: “Vay sənin atanın halına, ey Əbu Şümr. İndi özünü əziyyətə saldığının bax dadına və bu barədə qardaşına və Amir bin Əbu Hucra etiraf et”.

13. Həlimə çəmənliyi günü (hadisəsi) və Munzir bin Maə-s-Səmanın öldürülməsi⁸⁰

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, Munzir bin Maə-s-Səma öldürüldüyü zaman ondan sonra Əsvəd ləqəbli Munzir padşah oldu. Hakimiyyətdə bərqərar olduqdan və qüvvətləndikdən sonra öz əsgərlərini cəmlədi. Atasının intiqamını almaq üçün Ahir əl-Arac üzərinə yürüş etdi. Ona xəbər yolladı ki, “mən sənə erkək heyvanlar üzərinə minmiş, həddi buluğa çatmış şəxslərdən ibarət bir qoşun hazırladım”. Haris ona cavab olaraq dedi: “Mən də sənə qısa nazik saçlı atlar üzərində nəhəng insanlar hazırladım”. Munzir çəmənliyə çatana qədər getdi və çəmənlikdəki kənd əhlinə dedi ki, onun əsgərləri üçün yemək hazırlasınlar. Onlar da hazırladılar və yeməyi qablarda daşdılar. Yeməkləri əsgərlərin yanına qoydular. Döyüşən biri əgər yemək istəyərdisə, bu qabların yanına gələr yemək yeyərdi. Əsvəd ilə Haris arasında bir-birlərinin qoşununu qırıb yarıya çatdırıncaya qədər müharibə günlərlə davam etdi. Haris bunu görüncə öz qəsrində əyləşdi və qızı Hindi yanına çağırırdı və ona əmr etdi ki, əsgərlərin üzərinə ətir vursun. O da qablardakı ətiri götürüb əsgərləri ətirlədi. Sonra, Haris belə nida etdi. “Ey Qassanın cavanları kim Hirənin padşahını öldürsə, onu qızım Hindlə evləndirəcəm”.

Lubeyd bin Amr əl-Qassani öz atasına dedi: “Ey atacan, mümkündür ki, mən ya Hirə padşahını öldürüm, ya da onun qarşısında ölüm. Ancaq mən öz atımdan razı deyiləm. Mənə Zeyt adlı öz atını ver”. Atası atını ona verdi. O zaman ki, insanlar hücum etdilər və bir-birləri ilə bir saat döyüşdülər Lubeyd Əsvədin üzərinə hücum etdi, on bir zərbə vurdu və onu atından yerə saldı. Bununla da hər yanda Əsvədin dəstəsi məğlub oldu. Lubeyd atdan düşdü və onun başını üzdü, sonra Harisin yanına gəlib Əsvədin başını onun qarşısına qoydu. Haris bu zaman öz qəsrindən döyüşün gedişini izləyirdi. Haris Lubeydə dedi: Sənin bu etdiyən işin qiyməti öz əmin qızı ilə evlənməkdir. Səni onunla evləndirdim.

Lubeyd dedi: “Yox, mən döyüşə yollanacam və öz varlığım ilə yoldaşlarıma təsəlli verəcəm. İnsanlar döyüşdən çəkildiyi zaman mən də geri çəkiləcəm”.

Lubeyd döyüşə qayıtdı və Əsvədin qardaşı ilə qarşılaşdı. İnsanlar Əsvədin qardaşı ilə yenidən döyüşə qayıtmışdılar. Onda intiqam hissi güclü olduğu üçün döyüşürdü. Lubeyd qabağa çıxdı, onunla döyüşdü, amma özü öldürüldü. Bu məğlubiyyətdən sonra, bu muharibədə Lubeyddən başqası öldürülmədi. Ləxm qəbiləsi ikinci dəfə məğlub oldu və hamısı hər tərəfdə öldürüldülər Qassan qəbiləsi isə müharibədən zəfərlə qayıtdı. Rəvayət edilir ki, bu gün toz-tozanaq çox idi, hətta günəşin üzərini örtmüşdü. Hətta əsgərlərin çoxluğuna görə qoşunlar günəşin doğuş yerindən bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən ulduzlar görünürdü. Çünki Əsvəd İraqın bütün ərəbləri ilə yürüşə çıxmışdı. Haris isə Şamın bütün ərəbləri ilə yürüşə çıxmışdı. Bu gün Ərəblərin ən məşhur günü idi. Qassanın bəzi şairləri bu günə fəxr etmişdir. Şair demişdir:

Həlimə çəmənliyi (vadisi) günü biz gözəl atlarla və qana susamış nizələrlə onların üzünə güldük.

Ovuclarımızı şəfqət ilə doldurduğumuzda, bu qılıncların taqqıltısı düşmənlərimiz üçün nemət deyildirmi?!

Hind ədəb-ərkan ilə yardım, fəzilət və zənginlik sahibinin yanına gəldi.

Biz də yemək qablarını çəmənliyin sahəsinə qoyduq və acıqda dolu qablara meyl etdik.

Onun ölümü barədə bizim dediklərimizdən başqa deyilənlər də vardır. Onları söyləyəcəyik. Bəzi alimlər demişlər: “ Bunun səbəbi bu idi ki, Haris bin Əbu Şümr Cəbələ bin Haris əl-Arac əl-Qassani Munzir bin Munzir Ləxminin qızına elçi düşür. Elçi düşməkdə isə məqsədi Qassan və Ləxm qəbilələri arasındakı müharibəyə son qoymaq olur. Munzir onu qızı Hind ilə evləndirir. Ancaq Hind kişiləri xoşlamırdı. O, öz bədənində elə bi maddə

sürtür ki, onun dərisi cüzam xəstələrinin dərisinə oxşasın. Sonra öz atasına deyir ki, “mən belə olduğum halda, sən məni Qassanın padşahına verəcəksənmi?!” O, qızının Harislə evlənməsinə peşman olmuşdu. O, qızını yanında saxladı. Sonra Haris xəbər göndərüb qızı tələb etdi. Ancaq qızın atası imtina etdi. Qızının xəstəliyini Harisə səbəb kimi göstərdi. Sonra Munzir başqa bir ölkəyə yürüşə çıxdı. Haris bin Əbu Şümr Hirəyə bir ordu göndərdi, Hirəni yağmaladı və yandırdı. Munzirə xəbər çatanda öz yürüşündən geri qayıtdı. Qassan məmləkətinə üz tutaraq yürüşə çıxdı.

Əsvədin onların üzərinə gəlişi Harisin qulağına çatdı. Haris öz tərəfdarlarını və qövmünü topladı və onlarla birlikdə yürüşə çıxdı. Onlar Aynu Abağ adlı yerdə üz-üzə gəldilər. Hər iki dəstə döyüş üçün cərgələrə düzülür və bir-birləri ilə döyüşürlər. İki dəstə arasında döyüş şiddətlənir və Munzirin sağ cinahı Harisin sol cinahına hücum edir. Harisin sol cinahında oğlu da yer almışdı. Onlar onun oğlunu öldürürlər. Harisin sol cinahı məğlub olur. Sonra Harisin sağ cinahı Munzirin sol cinahının üstünə həmlə edir. Munzirin sol cinahında olan hər kəs məğlub olur və cinahın komandanı Fərva bin Məsud bin Amr bin Əbi Rubeya bin Zuhəl bin Şeyban öldürülür. Qassan mərkəzdən Munzirin üzərinə hücum edir və onu öldürür. Munzirin tərəfdarları hər tərəfdə məğlub olur. Onlardan çox saylı adam ölür. Bəni Təmim qəbiləsindən də bir çox adam əsir düşür. Bəni Hanzala qəbiləsindən yüz adam əsir düşür. Onlardan biri də Şas bin Abədə idi. Onun qardaşı şair Alqamə bin Abədə Harisin yanına gəlir və ondan qardaşını sərbəst buraxmağı xahiş edir. Sonra **Alqamə bin Abədə** məşhur qəsidəsi ilə onu mədh edir. Onun birinci parçası budur:

Gənclikdən az sonra qocalıq zamanında,
Yaxşı əməllərdə qəlbim sənənlə genişlənir, şənlənir
Ailəsi uzaqlaşdığı halda Leyla bunu mənim öhdəmə qoydu.
Bizim aramızda düşmənlər və fəlakətlər oldu.

Sonra deyir:

Əgər məndən qadınlar barədə soruşsan,
Mən qadınların dərmanlarını bilən bəsirətli bir təbibəm.
Əgər kişinin saçı ağarsa və malı azalsa,
Onun qadınların sevgisində heç bir payı yoxdur.
Qadınlar harda mal tapsalar, onun bolluğunu istəyirlər,
Cavan oğlanların yaşa dolması onların yanında qərribə
qarşılanır.

Qassan qəbiləsindən onu qoruyan döyüşdü.
Hinb, Qas və bir dəstə adam mübarizə apardı.
Cənub küləyi biçinin quruluşunu yonduğu kimi, dəmirin
gövdələri də onları elə yondu .
Yalnız boy-buxunlu bir at öz yüyəni ilə birlikdə salamat
qaldı.

Bir də mizraq kimi uzun ayaqlı bir cins at salamat qaldı.
Bir də muhafizəçi və (qana) boyalı nizənin ucundan axan
qan ilə islanmış bir pəhləvan sağ qaldı.
Hər bir məhəllədə sən hədiyyə səpələyirdin.
Şasın da sənəin əliaçıqlığından pay əldə etməyə haqqı var.
Məni məhrum etmə hədiyyədən.
Mən çadırların ortasında qərrib bir kişiyəm.

Şeirin “Şasın da sənəin əliaçıqlığından pay əldə etməyə haqqı var” misrasına gəlib çatanda padşah “Vallahi, düz deyirsən, bəli payı var”, - dedi. Sonra onu sərbəst buraxdı və ona dedi: “ Ya hədiyyəni seç, ya da qövmünün əsirlərini seç”. Sonra padşah məclisində əyləşənlərə (gizlincə) dedi: Əgər o, hədiyyəni qövmündən üstün tutub seçsə, onda xeyrdən əsər əlamət yoxdur”.

Şas dedi: “Ey padşah, mən heç bir şeyi öz qövmümdən üstün tutmaram”. Padşah da onun üçün Bəni Təmim qəbiləsindən olan bütün əsirləri azad etdi. Özünə isə, paltar geyindirdi və hədiyyələr verdi. Padşah bütün əsirlərə hədiyyə verdi və onları azuqə ilə təmin etdi. Əsirlər öz ölkələrinə çatdıqda onlar hədiyyələrin hamısını Şasa verdilər və belə dedilər: “Sən bizim azad-

lığa çıxmağımızın səbəbkarısan və həyatın boyu bunlardan yararlan”.

Beləliklə, Şas üçün dəvədən, paltardan ibarət böyük sərvət hasil oldu.

14. Mudarrit əl-Hicəranın öldürülməsi⁸¹

Onun tam adı Amr bin Munzir bin Maə-s-Səma əl-Ləxmi-dir. O, Hirənin hökmdarıdır. Onun Mudarrit əl-Hicəra adı ilə ləqəblənməsinin səbəbi padşahlığının və siyasətinin güclü olmasıdır. Onun anasının adı Hind bintu əl-Haris bin Amr əl-Məqsur bin Akilu-l-Murardır. Hind eyni zamanda İmru-l-Qeys bin Hucr bin əl-Harisin bibisidir. Mudarrit əl-Hicəranın ölüm səbəbi bir gün öz məclisində əyləşənlərə belə deməsi olub: “Siz mənim məmləkətimdə yaşayan ərəblərdən elə bir kəs tanıyırsınızmı ki, onun anası mənim anama xidmət etmək istəməsin?” Onlar dedilər: “Əmr bin Kulsum ət-Təğlibi istisna, başqa belə bir adam tanımırıq. Onun anasının adı Leyla bintu Mühəlhil bin Rəbiədir⁸². Leylanın dayısının adı Kuleyb Vaildir. Ərinin adı Kulsumdür. Oğlu isə Əmrdir”.

Mudarrit içində tutduğu niyyətini biruzə vermədi və Əmr bin Kulsumə xəbər yollayıb ondan onu ziyarət etməyi xahiş etdi və əmr etdi ki, Əmrin anası Leyla da onun anası Hind bin əl-Harisi ziyarət etsin. Əmr bin Kulsum Bənu Təğlibin cəngavərlərinin müşayəti ilə gəldi. Əmrin anası Leyla Əmr ilə birlikdə idi. Əmr Fərat⁸³ çayının sahillərində mənzil saldı. Hindin oğlu Əmrə (Mudarritə) bu xəbər çatan kimi o əmr verdi və çadırı Hirə və Fərat arasında quruldu. Sonra məmləkətinin tanınmış simalarına xəbər yolladı, sonra onlar üçün yemək hazırladı və insanları yeməyə dəvət etdi. Yemək onlara (böyük çardağın içində yox,) çardağın qapısında təqdim edildi. Özü isə Əmr bin Kulsum və tərəfdarları ilə birlikdə çardaqda əyləşdi. Mudarritin anasının çadırı öz oğlunun çadırının yanında idi. Əmr bin Kulsumun anası Leyla da həmin çadırda Hind ilə birlikdə əyləşmişdi.

Bundan öncə Mudarrıt öz anası Hində belə demişdi: “İnsanlar yeyib qurtardıqları və yeməkdən ancaq bir-iki dilim qaldığı zaman öz-özünə qulluq etmə. Yemək qurtardıqdan sonra Leyladan sənə xidmət etməsini istə və ona əmr et ki, qoy (istədiyən şeyləri) bir-bir sənə quluq etsin”.

Hind də oğlunun ona əmr etdiyi kimi etdi. Yemək qurtardığı zaman Hind Leylaya dedi: “Bu nimçəni mənə ver”. Leyla dedi: “Ehtiyacı olan öz işi üçün özü dursun ayağa”. Ancaq Hind Leylaya üzərində ona nimçəni vermək üçün israr etdi. Leyla dedi: “Təğlib ailəsi üçün necə də alçaldıdı bu!!” Oğlu Əmr bin Kulsum bunu eşitdi və qəzəbdən üzü qızardı. Əmr bin Hind Əmr bin Kulsumun qəzəbini üzündə hiss etdi. Əmr bin Kulsum qılınca doğru atıldı. O qılınca çardaqdan asılı idi. Orada bu qılincdan başqa qılinc yox idi. Qılincı götürdü və onunla Mudarrıt bin əl-Hicəranın başını vurdu və onu öldürdü. Sonra çardaqdan eşiyə çıxıb uca səslə dedi: “Ey Təğlib ailəsi, Mudarrıtın malını və atlarını qarət edin. Onlar da onların qadınlarını əsir etdilər. Sonra yürüş edib Hirəyə gəldilər. **Afnun Təğlibi** bu barədə belə bir şeir dedi:

Ömrünə and olsun ki, Əmr bin Hind Leylanı
Onun anasına xidmət etmək üçün çağırıdı.
Ummu Kulsumun oğlu da siyirilmiş qılınca tərəf getdi
Dalaşmaqla süfrə yoldaşını peşman etdi.

15. Birinci Kuləb günü (hadisəsi) ⁸⁴

İbn əl-Kəlbə deyir ki, Kində qəbiləsindən padşahlığı güclü olan ilk şəxs Hucr Akilu-l-Murar bin Amr bin Muaviyə bin əl-Haris əl-Kindi olmuşdu. Hucr öldüyü zaman ondan sonra onun oğlu Əmr atasının padşah olduğu ərazilərə qədər padşah oldu. Ona (kifayətlənən mənası verən) Məqsur deyirdilər. Çünki o atasının padşahlığı ilə kifayətləndi (yeni ərazilər zəbt etmədi). Amr Ovf bin Muhallim əş-Şeybaninin qızı Ummunnas ilə evləndi. Ummunnas Harisi dünyaya gətirdi. Haris atasından sonra

qırx il padşah oldu. Altmış il də olduğu rəvayət edilmişdir. O, bir gün ova çıxır, bir diş eşşək görür və onun üzərinə hücum edir. Ancaq eşşək ondan uzaqlaşır. O, eşşəyin dalınca düşür və and içir ki, o, Mushulan vadisində olduğu halda, eşşəyin qara ciyərindən yeməmiş heç bir yeməyin dadına baxmayacaq.

Atlılar üç gün ərzində eşşəyi axtarırlar və nəhayət ona çatırlar və onu Harisin yanına gətirirlər. Haris az qala acıdan ölmək üzrə idi. Eşşək odun üzərində qızardılır və Haris onun qara ciyərindən yeyir. Ciyər çox acı olduğu üçün zəhərlənib ölür. Haris (ölmədən öncə) öz övladlarını Məad qəbilələri arasında onlara padşahlıq etmək üçün bölmüşdü. Hucru Bənu Əsəd və Kinanə qəbiləsinə padşah qoymuşdu. Hucr onun ən böyük oğlu idi. Şurahbili Bəkr bin Vail və Bənu Hanzalə bin Malik bin Zeyd Mənat bin Təmim və Bənu Useyyid bin Amr bin Təmim və ər-Ribab qəbilələrinə padşah təyin etmişdi. Kiçik oğlu Sələməni isə Bəni Təğlib, Nəmr bin Qasit və Bənu Sad bin Zeyd Mənat bin Təmim qəbiləsinə padşah təyin etmişdi. Qalfa adı ilə tanınan oğlu Madiyəkrubi isə Qeys Aylan qəbiləsinə padşah təyin etmişdi. Bütün bunlar barədə məlumat Hucr bin İmru-l-Qeysin ölüm hadisəsində zikr edilib. Biz burada bunları ehtiyac olduğu üçün təkrar etdik. Haris öldüyü zaman onun övladlarının birliyi pozuldu. Sözləri bir olmadı, aralarına bəzi aravuranlar girdi. Onlarla birlikdə olan insanlar arasında bir-birinə hücumlar oldu. Onların işi o qədər gərginləşdi ki, hətta hər bir padşah öz rəqibinə qarşı dəstə toplayıb onun üzərinə yürüş etdi. Şurahbil əlbir olduğu qoşunun müşayətində yürüşə çıxdı Bəsrə və Kufə şəhələrinin arasındakı Kuləb deyilən suyun yanında dayandı. Sələmə onların əlaltılarının müşayəti ilə yaxınlaşdı. Sələmənin əlaltıları olan qövmlər ərəb olmayan başqa padşahlarla birlikdə idilər. Onlar Kuləbə yaxınlaşdılar. Təğlib qəbiləsinin üzərində Səffah bin Xalid bin Kəb bin Zuheyr dayanırdı. Bir-birləri ilə şiddətli halda döyüşdülər. Bir-birilərinin üzərinə atıldılar. Həmin günün gündüzünün sonunda Bənu Hanzalə, Əmr bin Təmim, ər-Ribab qəbilələri Bəkr bin Vaili tək qoydular və məğlub oldular.

Bəkr qəbiləsi isə (tək qalmasına rəğmən, düşmən qarşısında) dözümlə dayandı. Bənu Sad qəbiləsi və onunla birlikdə olanlar Təğlib qəbiləsindən uzaqlaşmış getdilər. Təğlib isə səbr etdi. Şurahbilin carçısı car çəkib dedi: “Kim mənə Sələmənin kəlləsini gətirsə, ona yüz dəvə mükafat var”. Sələmənin də carçısı car çəkib dedi: “Kim mənə Şurahbilin kəlləsini gətirsə, ona yüz dəvə mükafat var”. Bu zaman onların arasında döyüş gücləndi. Hər kəs qalib gəlmək istəyirdi ki, bəlkə o, iki kişidən birini öldürməyə çata və yüz dəvə qazana. Qələbə gündüzün sonlarında Təğlibə və Sələməyə nəsib oldu. Şurahbil isə məğlub olaraq döyüşdən geri döndü. Zussuneynə ət-Təğlibi adlı biri onun arxasınca düşdü. Şurahbil ona tərəf çevrildi və onun dizinə zərbə vurdu və dizini paraladı. Zussuneynə Əbu Hanəşin anabir qardaşı idi. Zussuneynə qardaşına dedi: “Məni bu kişi öldürdü”.

Zussuneynə həlak oldu. Əbu Hanəş Şurahbilə dedi: “Əgər səni öldürməsəm, Allah məni öldürsün”. Sonra onun üzərinə hücum etdi və ona gəlib çatdı. Şurahbil dedi: Ey Əbu Hanəş, südə (qana) - süddür (qandır). Yəni qanbahası. Əbu Hanəş dedi: “Sən çox qan axıtmısan”. Şurahbil dedi: “Ey Əbu Hanəş, (sıradan bir) adi adama görə padşahımı ödürəcəksən?!” Əbu Hanəş dedi: “Mənim qardaşım mənim padşahımdır”. Sonra Şurahbil vurdu və onu atından yerə yıxdı. Sonra onun üstünə çöküb kəlləsini kəsdi və Sələməyə öz əmisi oğlu ilə yolladı. Əmisi oğlu kəlləni Sələməyə gətirdi və onun qarşısına atdı.

Sələmə dedi: “Kaş kəlləsini daha yumşaq formada qarşıma qoyaydın”. Sələmənin üzündə peşmançılıq və narahatçılıq bilindi. Əbu Hanəş ondan qaçdı. **Sələmə** də bu şeiri oxudu:

Əbu Hanəşə çatdırın bir elçi ona desin sənə nə olub ki,
yaxşılığın əvəzini düzgün qaytarmırsan?
Bilmək üçün büsbütün insanların ən xeyrlisi
O, Kuləb qəbiləsinin daşları arasında qətl edilmişdir.
Onun ətrafından Cuşəm bin Bəkr qəbiləsi dağılmışdır,
Və onu Ribab qəbiləsinin balaca boyluları təslim etmişlər.

Əbu Hanəş də, ona şeirlə belə cavab verdi:

Ehtiyat edirəm sənin yanına gəlməyə.
Sonra sən atanın Suneybiat günündə hədiyyəsi kimi,
Mənə bir hədiyyə edərsən.
Çirkin xəyanəti arzulayırsansa,
Ölənə kimi atan o xəyanəti üzərinə götürmüşdür.

Dubeyat günün (hadisəsinin) səbəbi bu idi ki, Harisin Təmim və Bəkr qəbiləsində bir südəmər oğlu var idi. Bir gün onu bir ilan dişləyir və südəmər ölür. Haris də Təmim və Bəkr qəbiləsindən əlli adam ələ keçirir və onları uşağının ölümünə qarşılıq olaraq öldürür.

Şurahbil qətl edildiyi zaman Bənu Zeyd onun ailəsi və uşaqlarına havadar çıxdılar, onları qorudular. Düşmən tərəfinin insanları ilə onların arasında bir maniə yaratdılar. Sonra onları öz qövlərinə çatdırdılar və əmin-amanlığı bir ərazidə yerləşdirdilər. Onun ölüm xəbəri qardaşı Qalfa ləqəbli Madiyəkrübə çatanda belə bir mərsiyə oxudu:

Mənim yataqdan kənardə qalmağım əsərrə⁸⁵ xəstəliyinə
tutulmuş dəvənin daşın üzərində çökməkdən
qaçması kimidir.
Söhbətdən sonra nə gözlərimin yaşı quruyur, nə də ki,
boğazımdan su keçir.
Öldürücü bir zəhər kimi acını ulduz kimi yanar kömür
olmasına rəğmənlər insanlardan gizlədirəm.
Şurahbil əgər nizələri cavanlardan sonra ard –arda
yoxlayarsa,
Ey anamın oğlu, əgər səni görsəm, Təmim qəbiləsini
çağıracağın zaman
Sənin çağırışına cavab verilməz.
Sonra sən arxandan nizə ilə vuruşdum dözüümüm çatana
və paltarlarım əlimdən alınana qədər.

Vail qəbiləsi yaxşılıq etdi, onların adətidir boyunlarının vurulduğu Hinv günündə yaxşılıq etmək.
O gün Təmin qəbiləsi qaçmışdı, onların atları ayaqları ilə quyruqlarını qısmışdılar.

Şeir çox uzundur... Sonra Təğlib qəbiləsi Sələməni öz aralarından çıxartdı o da Bəkr bin Vail qəbiləsinə sığındı və onlara qoşuldu. Təğlib qəbiləsi isə **Munzir bin İmru-l-Qeys** əl-Ləx-miyə birləşdi.

16. Birinci Avara günü (hadisəsi) ⁸⁶

Bu hadisə Munzir bin İmru-l-Qeyslə Bəkr bin Vail arasında baş vermişdir. Bunun səbəbi bu idi. O zaman ki, Təğlib qəbiləsi Sələməni öz aralarından çıxartdılar, Sələmə də, Bəkr bin Vail qəbiləsinə qoşuldu, necə ki, bunu yuxarıda qeyd etmişik. Sələmə Bəkr qəbiləsinin yanında olanda Bəkr qəbiləsi ona itaət etdi, onun ətrafında toplandılar və Sələməyə dedilər: “ Bizə səndən başqası padşahlıq etməyəcək”.

Munzir onlara xəbər yolladı və onları ona itaət etməyə çağırırdı. Onlar isə bundan imtina etdilər. Munzir and içdi ki, onların üzərinə yürüş edəcək və əgər qələbə çalsa, qanları dağın ətəklərinə axana qədər onları Avara dağının zirvəsinin üstündə kəsəcək. Sonra bir dəstə adamlarla onların üzərinə yürüş edir. Qoşunlar Avara dağında üz-üzə gəlirlər. Aralarında şiddətli döyüş olur. Döyüş Bəkr qəbiləsinin məğlubiyyəti və Yəzid bin Şurah-bil əl-Kindinin əsir düşməsi ilə sona çatır.

Munzir Yəzidin qətlinə fərman verir və o, qətl edilir. Bu döyüşdə çox insan qətl edilmişdi. Munzir Bəkr qəbiləsindən çox sayda əsir götürür. Sonra əmr verir və əsirlər dağın zirvəsində kəsilir. Tökülən qanlar donmağa başlayır. Munzirə deyilir ki, “sənə salam olsun, əgər yer üzündə bütün Bəkr qəbiləsinin üzvlərini kəssən də belə, onların qanı axıb dağın ətəyinə çatmaz. Ancaq sən qanın üstünə su töksən, qan suya qarışıb dağın ətəklərinə tökülər”. Munzir də, belə edir və qan ətəklərə axır. Sonra

qadınlara od qalamağı əmr edir. Qeys bin Saləbədən qəbiləsindən bir kişi Munzirə əl saxlatdırır və onunla Bəkr bin Vail qəbiləsinin əsir alınan qadınları barədə danışır. Munzir də, qadınları sərbəst buraxır. Şair **ƏŞƏ** Qeyslinin Bəkr qəbiləsi barədə vasitəçilik etməsi ilə fəxr edərək bu şeiri demişdir:

Rəbbinin o kasıbçılıq üzrə olduğu halda, mal əta etdiyi kəs bizdəndir.

Hədiyyələr padşahlara məxsusdur.

Avara günü Şeyban qəbiləsinin əsir qadınları od üzərində idilər.

17. İkinci Avara günü (hadisəsi)⁸⁷

Amr bin Munzir əl-Ləxmi adı Əsəd olan bir oğlunu Zurara bin Adəs ət-Təminin yanında qoymuşdu. Oğlan bir az böyüdü-yü zaman onun yanından kök bir dəvə keçir. Uşaq dəvə ilə oynayır və onun əmziyini dartır. Dəvənin Suveyd adlı baxıcısı oğlanın üstünə şığıyıb onu öldürür. Suveyd özü Bənu Abdullah bin Darim ət-Təmini qəbiləsinin mənsublarından biri idi. Suveyd sonra qaçır və Məkkəyə gedir. Qureyş ilə müqavilə bağlayır. Amr bin Munzir bundan öncə Zurarə ilə birlikdə yürüşə çıxmışdılar və onlar bu yürüşdə müvəffəqiyyətsizliyə düşər olmuşdular. O, Amr Tayyinin iki dağının qarşısında durduqda, Zurara ona dedi: “Hansı padşah yürüş (ora) edibsə, geri qayıtmayıb və hədəfə çatmayıb. Sən Tayyi ilə onun qarşısında dayanıb müharibə et. Amr da, onlara hücum etdi, qəbilənin adamlarını əsir aldı, qətl etdi və qənimət ələ keçirdi. Bundan sonra Tayyi qəbiləsinin qəlbində Zurarəyə qarşı bir kin əmələ gəldi. O zaman ki, Suveyd Amrın oğlu Əsədi öldürdü - Zurara da o gün Amrın yanında idi - Amr bin Milqat ət-Tai Amr bin Munzirə Zurarənin üstünə qızırdırıraq Amra belə dedi:

Kim Amra çatdıracaq ki, kişi təngə gətirmək üçün yaradılmayıb.

Onun anasının sonbeşiyi Avara dağından aşağıda olan yamaqdadır.

Zuraranı öldür, Zuraradan daha vəfalı bir şəxs qövm içərisində görmürəm.

Amr dedi: “Ey Zurarə bəs sən nə deyirsən?!” Zurarə dedi: “Onların sənə qarşı ədavətini bildiyin halda, sən onlar tərəfindən aldadılırsan”.

Amr dedi: “Sən düz deyirsən”.

Axşam düşəndə Zurara yenidən öz qövmünün yanına getdi və çox keçmədi ki, xəstələndi. Ölüm ona gəldiyi zaman öz oğluna dedi: “Ey Hacib, mənim Bəni Nəhşəl qəbiləsindəki döyüş-kənlik həvəsimi özündə ehtiva et”. Qardaşı oğlu Amr bin Amra isə belə dedi: “Özünü Amr bin Milqatdan gözlə, çünki o padşahı mənə qarşı qızırdırırdı”. Qardaşı oğlu ona dedi: “Əmican, verdiyin iki vəsiyyətdən ən çətinini mənə yüklədin”.

Zurara öldüyü zaman Amr bin Amr qoşun hazırladı və Tayyi qəbiləsinin üstünə hücum etdi. Tarif adlı iki şəxsi tutdu. Onlardan biri Tarif bin Malik idi, digəri isə Tarif bin Amr idi. Milqatlıları isə öldürdü. **Alqamə bin Abadə** bir şeirində bu barədə demişdir:

Biz atlarımızın coşmasına görə hay-küy qaldırdıq.
Onları təpələrinin üstündə nümunə kimi saxladıq
Tarifi və Tarif bin Maliki ələ keçirdik
Bu isə həmişəlik şəfadır.

Amr bin Munzirə Zuraranın ölüm xəbəri yetişdikdə Bənu Darim qəbiləsinin üzərinə yürüş etdi. Çünki, o öncədən and içmişdi ki, onlardan yüz nəfər öldürəcək. Yürüşə çıxdı və onları təqib etdi. Hətta, Avara dağına gəlib çatdı. Bənu Darimə Amrın gəlişi xəbər verilmişdi və onlar da dəstələrə ayrılmışdılar. Amr öz yerini tutub Bənu Darimin üzərinə kiçik dəstələr göndərdi.

Amrın göndərdiyi dəstələri döyüşdə öldürdükələrindən savayı, ona Bənu Amrdan 99 kişi tutub gətirdilər. Amr da onları öldürdü. Sonra Amrın yanına onu mədh etmək üçün (Təminin) Bəracim qövmündən bir şair adam gəldi. Amr da onu ələ keçirdi ki, öldürsün və ölənlərin sayını yüzə çatdırsın. Öldürmədən öncə belə bir söz dedi: “Həqiqətən, bədbəxt Bəracimdən gələn adamdır”. Sonra onun bu sözü məsələ çevrildi.

Rəvayət edilir ki, o, Bənu Darim qəbiləsini yandıрмаğı Al-laha nəzir etmişdi. Buna görə də, ona (yandıran mənası verən) Muhriq ləqəbi verilmişdi. Amr onlardan 99 kişini yandırmış və bu zaman Bəracim qövmündən bir kişi o yaxınlıqdan keçirmiş. Onun burnuna (qızardılmış) ətin iyi gəlir və zənn edir ki, padşah yemək bişirir və ona tərəf istiqamətlənir. Amr ondan soruşur: “ Sən kimsən? “ O da deyir: “Sənə salam olsun! mən Bəracim qövmündənəm”. Amr da deyir: “ həqiqətən bədbəxt Bəracim qəbiləsindən gələndir”. Sonra əmr verir və onu da oda atırlar. Şair Cərir şair Fərzədqə bir şeirində belə demişdir:

Amrın odunda yananlar hara,
Sizin qəbilənizdən olan südəmə Əsədin ölümü hara?!!

Sonralar Təmin qəbiləsi Bəracimdən olan birinin yeməyə olan tamahkarlığına görə yemək sevgisi ilə məzəmmət edilmişdir. Onlardan bəziləri bu şeiri oxumuşlar:

Əgər Təmin qəbiləsindən kimsə ölsə, onun yaşaması səni sevindirər.

Azuqə gətir və çörək gətir, ət gətir, xurma gətir.
Miləmil parçadan tikilmiş kisədə hazırlanan yemək gətir.
Sən onu çayın geniş məcrasında qazıntı apararı görərsən
Loğman bin Adın başını yemək üçün.

Digər bir rəvayətə görə hadisə belə olmuşdur. Əhnəf bin Qeys Muaviyə bin Əbu Sufyanın yanına daxil olmuş və Muaviyə ona demişdir: “Bicadın⁸⁸ içərisində hazırlanan şey nədir, ey

Əbu Bəhr ?” Əhnəf isə cavabında dedi: “səxinədir onun adı, ey mömünlərin əmiri”.

Təmmim qəbiləsi Bicad içərisində hazırlanan yeməklə məzəmmət edildiyi kimi səxinə də, Qureyşin məzəmmət edildiyi yeməkdir.

Sonra dedi: “Bir-biri ilə zarafatlaşan elə iki şəxs görülməyib ki, bu iki qəbilədən daha (zarafatda) təmkinli olsunlar”.

18. Rahrəhan⁸⁹ günü (hadisəsi)

Zuheyr bin Cəzimə bin Ravaha bin Rəbiə bin Mazin bin Haris bin Qatia bin Əbs əl-Əbsi Dahis və Ğubərə müharibəsinin komandanı Qeys bin Zuheyryn atası və eyni zamanda Qeysi Aylan qəbilələrinin rəhbəri idi. Hirənin padşahı Numan bin İmru-l-Qeys əsilzadəliyinə və rəhbərlik məqamında olmasına görə, Zuheyryn qapısına elçi düşmüşdü.

Numan bin İmru-l-Qeys Numan bin Munzirin babasıdır. Bir gün Numan Zuheyərə xəbər göndərir və bəzi övladlarının ziyarətinə gəlməsini xahiş edir. Zuheyər də ən kiçik oğlu Şası göndərir. Numan Şasa hörmət göstərir və ona hədiyyələr verir. Şasa atasının yanına dönərkən Numan ona paltar geyindirir və qiymətli mal verir. Şas öz qövmünə üz tutaraq yola düzəlir. Qani bin Asar qəbiləsinin suyunun yanından keçəndə onu Rabah bin Əşəll əl-Qanəvi öldürür və Şasın yanındakı bütün malları da götürür. Şas onu tanımırdı. Zuheyərə xəbər verilir ki, Şas padşahın yanından geri dönmüş və o, sonuncu dəfə Qani qəbiləsinin suyunun yanında olub. Zuheyər Qani qəbiləsinə tərəf yürüş etdi. Qani qəbiləsi Bənu Amr bin Şasa qəbiləsi ilə ittifaq bağlamışdılar. Qəbilə Zuheyryn ətrafına toplaşdı və Zuheyər oğlu barədə onlardan soruşdu. Qani qəbiləsi and içdi ki, onlar onun oğlu barəsində heç bir şey bilmirlər. Zuheyər dedi: “Lakin mən bilirəm”. Əbu Amr Zuheyərə dedi: “Oğlunun əvəzi olaraq, səni bizdən nə razı salar?” Zuheyər dedi: “Üç şeydən biri. Ya oğlumu dirildin, ya Qani qəbiləsinə mənə təslim edin ki, onları övladımın əvəzinə öldürüm, ya da bizimlə sizin aranızda ölənə qədər müharibə ola-

caq”. Onlar dedilər: “Sən bizim üçün bu məsələdə heç bir çıxış yolu qoymadın. Qani qəbiləsini sənə təslim etməyə gəlincə onlar bundan imtina edəcəklər. Amma bizimlə sizin aranızda müharibənin olmasına gəlincə, Allaha and olsun ki, biz sizin razılığınızı istəyirik və sizin qəzəblənməyinizi istəmirik. (Yəni bizdən razı qalmaq üçün üç şərtdən biri də müharibədirsə, o zaman müharibə edək, tək siz bizdən razı qalın). Lakin oğlunun qatilini tələb edərək qanbahası istəsən, biz sənə qanbahası verərik. Yaxud onun qanını bağışlasan bu (yaxşılığın) bizim aramızda olan qohumluq və qonşuluq əlaqələrimizdə itib-batmaz (daim bu yaxşılığını xatırlayırıq).

Zuheyr dedi: “Ancaq dediyimi edəcəm”. O zaman ki, Xalid bin Cəfər Zuheyri Qani qəbiləsindən olan dayılarına qarşı həddini aşdığına gördü və dedi: “Allaha and olsun ki, mən bu gündə olduğu kimi hələ bir kəsin öz qövmünə qarşı (bələ) həddini aşdığını görməmişəm”. Zuheyri dedi: “Mənim Qani qəbiləsindən əl çəkməyim üçün bir istəyin varmı?” Xalid dedi: “Bəli”. Sonra Zuheyri çəkilib getdi. **Zuheyr** yolda bu şeiri oxuyurdu:

Kulab olmasaydı Qani qəbiləsinə qulları və azad olunmuş
kölələri qaytarması ilə arzuma çatardım.
Lakin onları Amir qəbiləsindən olan bir dəstə qorudu
Onlar yerdə uca qəsrləri titrədəcəklər
Əsgərlər döyüşdədirlər, şücaətli kişilər vuruşdadırlar.
Onların qardaşı güclüdür düşmənlərdən qorxmaz.
Onlar hörmət edərək Dəru-l-Hifazda dayanıblar.
Əgər qövmədə onlar məhv olsa, qövm boş qalar.

Sonra Zuheyri Qani qəbiləsinə bir qadın göndərdi və ona əmr etdi ki, öz şəcərəsini gizlətsin. Zuheyri qadına yağlı bir heyvan əti verdi və ətirin müqabilində satmaq üçün Qani qəbiləsinə göndərdi. Qadına tapşırırdı ki, onun öldürülmüş oğlu Şası da soyaqlasın. Qadın Qani qəbiləsinə çatana qədər yol getdi və Zuheyri onə tapşırıldığı kimi davrandı. O, Rabah bin Əşəllin arvadının yanına gəldi və ona dedi: “Mən öz qızımı evləndirmişəm və bu

ətin müqabilində ətir almaq istəyirəm”. Rabahın arvadı ona ətir verdi. Sonra söhbət əsnasında ərinin Şası öldürməsi barədə ət satan qadına danışdı. Ət satan qadın geri döndü və Zuheyrə bu məlumatı çatdırdı. Zuheyr də, bunu eşidib öz atlılarını toplayıb Qanı qəbiləsinə hücum etdi, onlardan xeyli adam öldürdü. Beləliklə, Bənu Amir və Bənu Əbs qəbilələri arasında müharibə baş verdi və fitnə böyüdü. Sonra Zuheyr öz ailəsi ilə birlikdə (döyüşməyin) haram (olduğu) ayda Ukaz⁹⁰ tərəfə yola düşdü. O və Xalid bin Cəfər bin Kulab görüşdülər. Xalid ona dedi: “Artıq bizim sənə olan pisliliyimiz uzun çəkdi, ey Zuheyr”. Zuheyr dedi: “Allaha and olsun ki, mənim hələ də, intiqam alacaq gücüm var. Hələ gücüm bitməyib”.

Həvazin qəbiləsi Zuheyr bin Cəziməyə hər il Ukazda vergi ödəyirdi. Zuheyr isə onlara pislilik edirdi. Buna görə də, Həvazin qəbiləsinin qəlbində Zuheyrə qarşı kin və qəzəb var idi. Sonra Xalid və Zuheyr öz qövmələrinin yanına qayıtdılar. Xalid Həvazin bölgəsinə Zuheyrdən əvvəl gəldi və bölgənin əhalisini topladı və onları Zuheyrə döyüşə təhrik etdi. Onlar da Xalidin səsində səs verdilər və döyüş üçün hazırlıq gördülər. Sonra Zuheyrə tərəf yol aldılar. Onlar Zuheyrə gedən yolda addımlayarkən Zuheyr də yürüşə çıxdı və Havazin bölgəsinin yan-yörəsində dayandı. Oğlu Qeys ona dedi:

“Bizi bu ərazidən uzaqlaşdır, çünki biz düşmənimizə yaxın bir məkəndəyik”. Zuheyr dedi: Ey aciz, sən məni Havazin qəbiləsi və onların pisliliyi ilə qorxudursan?! Mən onları insanların ən yaxşı tanıyanıyam”. Oğlu dedi: “Təkid etməyi bir tərəfə qoy və mənə itaət et! Bizi burdan uzaqlaşdır!” Çünki mən onların haqsızlığından qorxuram”.

Tumasir bintu Şərid bin Riyah bin Yəqazə bin Useyyə əs-Suləmiyyə Zuheyrin oğlunun anası idi. Onun qardaşı yaralanıb Bənu Amir qəbiləsinə qoşulmuşdu. Tumasirin qardaşı Bənu Amir qəbiləsinin içində idi. Xalid Tumasirin qardaşını Zuheyrdən ona xəbər gətirmək üçün casus olaraq göndərir. Tumasirin qardaşı yola düzəlir və Zuheyrin qərargahına gəlir. Qeys bin Zuheyr və atası gələn bu adamın casus olduğunu bilir və onu (kən-

dirlə) bağlamaq və Həvazindən çıxarıb onu özləri ilə götürmək istəyirlər. Ancaq casusun bacısı (Tumasir) bu işə mane olur. Onlar casusdan əhd alırlar ki, onlar barədə (Xalidə) xəbər aparmayacaq və sonra onu sərbəst buraxırlar. Casus da Xalidin yanına gedir və bir ağacın yanında dayanıb xəbəri ağaca deyir (Çünki Zuheyir casusdan xəbəri Xalidə çatdırmamasına görə əhd almışdı, amma casusun fikrincə, Xalid eşitsə də belə, casusun xəbəri ağaca deməsi onun əhdi pozması deyildi. Axı o, xəbəri Xalidə yox, ağaca deyib). Xalid xəbəri eşidir və dəstəsi ilə atlanıb gedirlər.

Zuheyir onlardan uzaq məsafədə deyildi. Aralarında şiddətli döyüş olur. Xalid və Zuheyir üz-üzə gəlirlər. Uzun müddət bir-biriləri ilə döyüşürlər. Sonra bir-bilərindən yapışıb hər ikisi yerə sərilirlər. Bu zaman Varqa bin Zuheyir Xalidin üzərinə hücum çəkir və onu qılıncı ilə vurur. Ancaq bu qılıncın zərbəsindən Xalidə bir şey olmur, çünki o iki zireh geyinmişdi. Sonra Cunduh bin Bəkkə Zuheyir Xalid ilə döyüşdüyü vaxt Zuheyirin üzərinə həmlə edir və Zuheyri öldürür. Cunduh Xalidin arvadının oğlu idi. Beləliklə, Xalid Zuheyrdən intiqam alır və Həvazin qəbiləsi öz yerlərinə qayıdırlar. Zuheyirin övladları ataları Zuheyri öz bölgələrinə aparırlar. **Varqa bin Zuheyir** bu barədə belə bir şeir demişdi:

Zuheyri Xalidin sinəsinin altında gördüm.

Başladım qaçmağa buzovlar kimi, iki güclü qəhrəmana tərəf
tələsdim

Onlardan hər biri qılıncın dəstəyindən yapışmaq istəyirdi,
qılınc nadir idi.

Sağ qolum şikəst olaydı, Xalidi vurduğum gün, dəmir mənə
mane olaydı.

Kaş ki, mən Xaliddən və Zuheyrdən qabaq öləydim,
Məni anam Tumasir doğmayaydı.

Ömrümə and olsun ki, sən məni doğanda göz aydınlığı
almısan

Müjdələr bəs sənə nə geri qaytardı?

Qövmüm açıq-aşkar məni çağırmasın!
Əgər mən ölsəm, Hurra adı ilə çağırmasın!
Xalid, sən uç, əgər uçmağı bacarırsansa,
Qorxmadıqca yerə qonma.
Darbə adlı yerdə qaldığın müddətcə sənə arzular gələcək.
Səndən həyat uzaqlaşacaq və ölüm hüzuruna gələcək.

Xalid də Həvazin qəbiləsinə Zuheyri öldürməsinə minnət qoyaraq belə bir şeir oxumuşdu:

Həvazinə çatdır ki, o necə də, nankordur!
Mən onları azad etdikdən, onlar azad uşaqlar dünyaya
gətirdikdən sonra,
Mən onların ağası Zuheyri öldürdüm.
Onların qadınlarının mehrini və qanbahalarını, padşahların
bağlamasından və dəvələrdən etdim.

Zuheyr Qatafan qəbiləsinin rəhbəri idi. Xalid bilirdi ki, Qatafanlılar öldürülmüş rəhbərlərinin əvəzinə, Xalidi Həvazin qəbiləsindən istəyəcəklər. Buna görə də, Xalid Hirədəki Numan bin İmru-l-Qeysin yanına getdi və ondan onu himayə etməsini istədi. O da onu himayə etdi və onun üçün bir çadır qurdu. Zuheyri övladları Həvazin qəbiləsi ilə müharibə etməkdən ötrü bir yerə topladılar. Zuheyri qardaşı oğlu Haris bin Zalim əl-Murri dedi: “Siz mənə Həvazin qəbiləsinə qarşı müharibədə kömək edin, mən də sizə Xalidi öldürməkdə kömək edim”. Sonra Haris yola düşdü və Numanın yanına gəldi və Xalid onun yanında olanda, Numanın yanına girdi. Bu zaman Xalid ilə Numan xurma yeyirdilər. Numan ona sual verməyə başladı. Xalid Harisə həsəd aparırdı. Xalid Numana dedi: “Sənə salam olsun, bu kişi (yəni Haris) mənə kömək etməlidir, çünki mən Qatafanın rəhbəri Zuheyri öldürdüm və o, bunun nəticəsində Qatafanın rəisi oldu”. Haris dedi: “Mənə etdiyiniz yardıma görə sənə qarşılıq verəcəm”. Haris sonra xurma yeməyə başladı və onun barmaqlarının arasından sanki qəzəb tökülürdü.

Urva öz qardaşı Xalidə dedi: “Sənin onun bir qatil olduğunu bildiyin halda, onun (Mənə etdiyən yardımına görə sənə qarşılıq verəcəm) sözünün nə mənə kəsb etdiyini düşündün?” Xalid dedi: “Sən mənə onunla qorxudursan?! . Allaha and olsun ki, o mənim yatmış olduğumu görsə, (qorxusundan) mənə yuxudan oyatmaz”. Sonra Xalid və onun qardaşı öz çadırlarına getdilər. Xalid yatdı, Urva isə onun başının üstündə keşik çəkdi. Gecə tam qaranlıq düşərkən Haris Xalidə tərəf getdi, çadırın ilməsini kəsdi və çadıra daxil oldu. Urvanı görüb ona dedi: “Əgər səsinə çıxartsan, səni öldürəcəm”. Sonra o, Xalidi yuxudan oyatdı və Xalid yuxudan qalxanda ona dedi: “Sən mənə tanıyırsanmı?!” Xalid dedi: “Sən Harissən”. Haris dedi: “o zaman mənə etdiyən köməyə görə mükafatını al”. Sonra onu kərtikli qılıncı ilə vurub öldürdü. Sonra çadırdan çıxdı və öz dəvəsinə minib yola düzəldi. Urva çadırdan çıxıb kömək istədi və Numanın qapısına gəldi. Onun yanına daxil olub, əhvalatı xəbər verdi. Numan da adamlarını Harisi axtarmaq üçün hər yana səpələdi. Haris özü deyir ki, “bir az gedəndən sonra qorxdum ki, Xalidi öldürmüş olmam, buna görə də, maskalanaraq geri döndüm. İnsanların cərgəsinə qarışdım və yenidən Xalidin yanına girdim və ona bir daha qılıncı ilə zərbə endirdim ki, ölməsinə əmin olum. Sonra geri qayıtdım və qövmümün yanına gəldim”. **Abdullah bin Cadə** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Ey Haris, əgər onu oyatsaydın, sən onu titrəyən, yelbeyin,
əli üzülmüş görməzdin.
Əbu Bəhrə ölüm haqqında xəbər verin ki,
Xalidin əvəzinə sizin başçılarınız öldürüləcək.
Zalimə əvəzi qaytarılacaq!

Haris də şeir ilə ona belə cavab vermişdir:

Allaha and olsun mən onu oyatmışdım.
Başının üzərindəkinə etibar edirmiş kimi
onun əllərini(qarşımda sallayan) gördüm.

Qılıncla üstünə qalxdım və başını vurdum
Hətta peyni (qanı) ilə köynəyini bulayıb görünməz edənə
qədər (vurdum onu).

Numan Harisi axtarmağa başladı, çünki Haris onun qonşusu Xalidi öldürmüşdü. Həvazin qəbiləsi də, Harisi öz rəhbərləri Xalidin⁹¹ əvəzinə öldürmək üçün axtarırdılar. Haris Təmim qəbiləsinin yanına gəldi və Damra ibn Cabir ibn Qatan bin Nəhşəl ibn Darimdən onu qorumasını istədi. Damra da onu Numana və Həvazin qəbiləsinə qarşı öz himayəsinə götürdü. Numan bunu bildiyi zaman Bənu Darimə qarşı bir ordu hazırladı. Bu ordunun üzərində komandan olaraq İbn əl-Xims ət-Təğlibi dururdu. İbn əl-Xims Harisdən atasının qanını tələb etdi, çünki Haris onun atasının qatili idi. Sonra Xalidin qardaşı Əhvas bin Cəfər Bənu Amir qəbiləsini topladı və onlarla birlikdə yürüşə çıxdı. Onlar və Numanın əsgərləri Bənu Darim qəbiləsinə qarşı toplandılar və yürüş etdilər. Bənu Darimin sularının yaxınlığına çatanda yerdombalanı (yerdombalanı göbələk növüdür) yığan bir qadın gördülər. Onun yanında bir dəvəsi də var idi. Qani qəbiləsindən bir kişi qadını ələ keçirib yanında saxladı. Gecə düşdüüyü zaman qadın ayağa qalxıb dəvəsinə tərəf getdi və onu mindi. Səhər vaxtı Bənu Darim qövmünə çatdı və qövmün rəisi Zurara bin Udəsin yanına getdi.

Sonra Zuraraya əhvalatı danışdı və belə dedi: “ Dünən bir qövm məni ələ keçirdi, onlar sənin üzərinə gəlirlər və mən ancaq onların kim olmasını bilmirəm”. Zurara qadına dedi: “ Onları mənə vəsf et”. Qadın dedi: “qaşları aşağı sallanmış və əlindəki bez ilə onları yuxarı dikəldən bir kişi gördüm. O xırda gözlü idi. Qövm onun əmri ilə yola düşürdülər”.

- Zurarə dedi: “ Bu şəxs qövmün rəisi olan Əhvasdır”.

- Qadın dedi: “ Az danışan, danışdığı zaman isə dişi dəvələrin erkəklərinin yanında toplandığı kimi, qövmün də onun ətrafında toplandığını gördüm. Siması çox gözəl idi və yanında ondan ayrılmayan iki oğlu var idi”.

- Zurarə dedi: “Bu şəxs Malik bin Cəfər, onun iki oğlu Amir və Tufeyldir”.

- Qadın dedi: “Açgöz və iri cüssəli bir kişi gördüm. Sanki onun saqqalı qırmızı rəngdə idi və saflor (zəfəran) ilə boyanmışdı”.

- Zurarə dedi: “Bu şəxs də Rəbiə bin Abdullah bin Bəkr bin Kulabdır”.

- Qadın dedi: “Bir qara rəngli, fındıqburun, balacaboy kişi gördüm”.

- Zurara dedi: “Bu şəxs də Rəbiə bin Qurt bin Abdullah bin Əbu Bəkrdir”.

- Qadın dedi: “Çatmaqaş bir kişi gördüm, o, lopabıqlı idi. Danışanda tüpürcəyi saqqalına axırdı”.

- Zurara dedi: “Bu şəxs Cunduh bin Bəkkardır”.

- Qadın dedi: “Balaca gözlü, alnı qısa olan at üzərində bir kişi gördüm. O, əlindəki qını əlindən yerə qoymurdu”.

- Zurarə dedi: “Bu da Rəbiə bin Uqeyl bin Kəbdır”.

- Qadın dedi: “İki kürən oğlu olan bir kişi gördüm”. Getdikləri zaman insanlar gözləri ilə onları təqib edərdilər, geri döndükdə də hər kəs onlara baxırdı”.

- Zurara dedi: “Bu Saq bin Amr bin Xuveyld bin Nufeyldir, oğlanlarının adı isə Yəzid və Zuradır”.

- Qadın dedi: “Ülgücdən iti sözlər deyən bir kişi gördüm”.

- Zurara dedi: “Bu şəxs də Abdullah bin Cadə bin Kəbdır”.

Sonra Zurara qadına göstəriş verdi və qadın öz evinə daxil oldu. Zurara çobanlara əmr etdi ki, ona dişi dəvələr gətirsinlər. Çobanlar da əmri yerinə yetirdilər. Sonra Zurara onlara göstəriş verdi, onlar da ailələri və yükləri ilə Bəğid bölgəsinə tərəf getdilər. Gecəni hazırlıqlı vəziyyətdə keçirdilər. Bənu Amir qəbiləsi sübh çağı ayağa qalxdı. Qani qəbiləsindən olan kişi onlara kəcəvədə olan qadının vəziyyətini xəbər verdi və onun qaçdığını onlara bildirdi. Onlar da nə edəcəyini bilmədilər. Onlar məşvərət etməyə başladılar. Onlardan biri dedi: “Düşünmək olar ki, kəcəvədəki qadın öz qövminün yanına getmiş və onlara hər şeyi xəbər vermişdir. Onlar da ehtiyat etmişlər. Buna görə də, öz ailələ-

rini və mallarını Bəğid bölgəsinə göndərmişlər. Onlar silaha sarınıb sizə qarşı hazırlıqlı vəziyyətdədirlər.

Onların mal-qarasını, mallarını hiss etdirmədən əldə etmək üçün (Bəğidə gedək) sonra geri dönərik. Bənu Darimin içərisində qadın olan kəcavələrini ələ keçirmək üçün atlandılar. Qövm Zuraranı ləngidəndə Zurara qövmünə dedi: “Həqiqətən, düşmən qövmü sizin içərisində qadın olan kəcavələrinizə və mallarınıza üz tutub gəlirlər. Siz də onlara tərəf gedin”.

Zuraranın qövmü, Numanın ordusu onların kəcavələrinə və mal-qarasına çatmadan, yenidən Bəğidə - öz ailələrinin və mallarının yanına qayıtdılar. Aralarında şiddətli döyüş oldu. Bənu Malik bin Hanzala qəbiləsi Numanın ordusunun başçısı olan İbn Xamis ət-Təğlibini öldürdü. Bənu Amir qəbiləsi isə Mabəd bin Zuraranı əsir götürdü. Darim qəbiləsi gündüzün yarısına qədər dözdü. Qeys bin Zuheyр və onunla olanlar başqa bir nahiyədən yaxınlaşdılar. Bənu Amir qəbiləsi də, Numanın ordusu da məğlub oldu və öz vətənlərinə qayıtdılar. Mabəd isə, Bənu Amirin əsiri olaraq, ölənə qədər onların yanında qaldı.

Bu günlərdə Zurara bin Udəs də vəfat etdi. Bu söylədiklərimizdən əlavə, Harisin Təmin qəbiləsindən onu himayə etməsini istəməsi də rəvayət edilmişdir. Rəvayət edilir ki, Numan Harisin Xalidi öldürməsindən və qaçmasından sonra (Xalidin ölümünə əvəz olaraq) Harisi qıcıqlandıracaq bir tələb irəli sürmüşdür. Numana xəbər verilmişdi ki, Haris Hirəyə üz tutmuş və dostu Olan İyad bin Deyhəs ət-Təmininin yanında qonaq qalmışdır. Numan da, onun dalınca adam göndərmiş və onun dişi dəvəsini ələ keçirmişdir. Harisdə atlanıb gizləncə Hirəyə gəlmiş və öz malını çobanlardan xilas etməyə nail olmuşdur. Sonra ona cavab vermiş və Numan qıcıqlandıracaq bir tələb irəli sürmüşdür. Bu dəmdə Numanın oğlu Qadbanı görmüş, onun başını qılncı vurmuş və onu öldürmüşdür. Bu xəbər Numana çatmış və onu tapıb gətirmək üçün adam yollamış, amma onlar Harisə gedib çata bilməmişlər. Haris bu barədə belə bir şeir demişdir:

Eşşək gecə boyu ulduzu dişləyir,
Mənim və sənin qonşun yeyiləcəkmi?
Əgər sən sürü və qadınlar əldə etmisənsə,
Bu ibn Səlmanın başıdır, vəziyyət gərginləşir.
Mən ilan sahibləri ilə onun saçının üzərinə çıxmışam.
Xoşa gəlməyən şey ancaq dəyərli olanların üzərinə minər.
Xalidə hücum etdiyim kimi, ona da hücum etdim
Mənim silahım kəllələri ehtiva edir.
Buna başladım, ikinci dəfə bunu etdim, üçüncü dəfə
qorxubilməzlərin
Bu işdən üzü ağ çıxacaq.
Ey Əbu Qabus, səni öz keşiyimi çəkən hesab etdim
O zaman ki sən övlad itgisini daddın və özünü isə tox
tutdun.

Digərlərinin rəvayətinə görə, öldürülən adam Şurahbil bin Əsvəd bin Munzir olmuşdur. Əsvəd öz oğlu Şurahbili Sinan bin Əbu Harisə əl-Murrinin yanında qoyub getmişdi. Sinanın arvadı Şurahbili əmizdirirdi. Bu səbəblə də, Sinanın çoxlu malı var idi. Bu maldan oğlu Hərimə də verilirdi. Haris də gizlincə gəlmiş və Sinanın yəhərini Sinan (onun Haris olduğunu) bilmədiyi halda, borca götürmüş sonra Sinanın arvadının yanına gəlmiş və ona demişdir: “Sənin ərin deyir ki, Şurahbil bin Maliki Haris bin Zalim ilə göndər. Haris onu qorusun və (onun yanında qalıb) həyalı olsun. Bu da (bu xəbəri onun göndərməsinə) əlamət olaraq onun yəhəridir”. Qadın da uşağı bəzədi və onu Harisə verdi. Haris də uşağı aldı, öldürdü və qaçdı. Əsvəd Bənu Zəbyan və Bənu Əsəd qəbilələrinə Ərbil sahillərində yürüş etmişdir. Əsvəd bu yürüşdə bir çox kəsi qaçınılmaz bir ölümə öldürdü və xeyli əsir aldı və onların mallarını apardı. Sonra and içdi ki, o, mütləq Harisi öldürəcək. Haris Əsvədi öldürmək üçün gizlincə Hirəyə getdi. Əsvəd mənzilində olarkən qışqıran bir qadının belə dediyini eşitdi: “Mən Haris bin Zalimin qonşuluğunda oluram”. O, qadın ilə bu barədə hal-əhval tutdu. Sonra onun üçün diş dəvələrdən kiçik bir sürü düzəltdi və ona dedi: “Sabah filan yerə get”. Haris də

ora gəldi. Numanın dişi dəvələri gəlib çatanda Numanın malını götürüb qadına təslim etdi. Sürünün içində Liqa adında bir dəvə də var idi. Haris bu dəvə barədə belə bir şeir demişdir:

Liqanın iniltisini eşitsən, Əbu Leylanı çağır!
Çağıran nə yaxşıdı!
O, iti və sərt bir qəzəb halında gedir,
Onunla toplanma yerlərini dağıdır.

Sonra Haris özünə himayədar axtarmağa başladı. Ancaq insanlardan heç kim ona himayədarlıq etmədi. Ona dedilər : Sənə Numan və Həvazin qəbiləsinə qarşı kim himayə durar sən axı onun övladını öldürmüşsən?!!” Zurara bin Udəs və Damra bin Damra bütün insanlara qarşı çıxaraq Harisə himayə durdular. Sonra Amr bin İtnabə əl-Xəzrəciyə dostu Xalid bin Cəfərin ölüm xəbəri yetişdikdə dedi: “Əgər (Haris) onu (Xalidi) ayıq görsəydi, onun (Xalidin) üzərinə hücum etməyə cəsarət etməzdi. Mən istəyirəm ki, Harislə üzbəüz gör Onun bu sözü Harisin qulağına çatanda Haris dedi: “Allaha and olsun mən onun mənzilinə gələcəm və onunla silahı yanında olanda görüşəcəm”. Bu xəbər **İbn İtnabə**yə çatanda bu beyləri dedi:

Vaxtı Haris bin Zalimə mənim üçün nəzir edənə çatdır
De ki, sən ancaq yatanları öldürürsən,
Silahı olan oyaq pəhləvanı öldürməzsən.

Harisin qulağına İbn İtnabənin şeiri çatdı və şəhərə tərəf yürüş etdi və İbn İtnabənin mənzilini soraqlaşdı. Haris onun mənzilinə çatanda belə nida etdi: “ Ey İbn İtnabə, mənə yardım et”. İbn İtnabə Harisə tərəf gəlib dedi: “ Sən kimsən?” Haris dedi: “Filan qəbilədən bir nəfərəm. Filan qəbilənin yanına getmək üçün yola çıxmışdım. Sənə yaxın olan bir qövm mənə göründü. Məndə olan hər şeyi məndən aldılar. Mənimlə birlikdə gedək malı xilas edək”. İbn İtnabə onunla birlikdə silahını götürüb getdi. Mənzilindən uzaqlaşdığı zaman ona ürəyi yanıb dedi: “Sən

yuxulusan, yoxsa ayıq?” O dedi: “Ayığam”. Haris dedi: “Mən qılıncı kərtikli olan Əbu Leylayam”. Bir rəvayətə görə İbn İtnabə öz nizəsini əlindən atdı. Dedi: “Sən məni tələsdirdin, möhlət ver qılıncımı götürürəm”. Dedi: “götür onu”. Dedi: “Qorxuram ki, mən onu götürmədən öncə mənə tərəf (məni öldürməyə) tələsəsən”. Haris dedi: “Səni atam Zalimin himayəsinə and verirəm ki, qılıncı götürərkən sənə tərəf tələsməyəcəm”. İbn İtnabə dedi: “İtnabənin himayəsinə and olsun ki, qılıncı götürməyəcəm”. Bunun ardından Haris çəkilib getdi və bu beytləri dedi:

Mənə bir kişinin sözü gəlib çatdı
Biz onunla görüşdük bu ilk görüş idi.
Ona göründüyümüz zaman
Biz onu öldürmək istədik
Biz onu silahlı bir pəhlavan gördük
O üzərinə hücum edilməsindən qorxulan şəkildə yuxulu deyildi.
Ancaq o bir saxtakar idi,
Onun üzərinə əhdimizə vəfa etməklə minnət qoyduq.
Mən əvvəldən də, vəfalyam.

Sonra Haris Numanın yenidən onu axtardığını və Həvazın qəbiləsinin də Xalidin intiqamını almaq üçün yerində oturmadığını bildiyi zaman üzü maskalı şəkildə Şama yola düşdü və Yəzid bin Amrdan onu qorumasını istədi. Yəzid ona hörmət göstərdi və onu himayəsinə aldı. Yəzidin çimdirilmiş bir dəvəsi var idi. Onun boynunda Yəzid öz rəiyyətinə imtahan etmək üçün cib bıçağı, çaxmaq və duz asılmışdı. Harisin (hamilə) arvadı yeriklədi, yağ və ət istədi. Haris də dəvəni tutub onu dar bir yerə saldı sonra da onu kəsdi. Onun ətindən və yağından arvadına apardı. Sonra dəvənin izini itirdi.

Dəvə itmişdi, axtarılmğa başladı. Vadidə kəsilmiş olaraq tapıldı. Padşah kahinə xəbər yolladı və dəvə barədə soruşdu. Kahin dedi ki, dəvəni Haris kəsib. Padşah bir qadın göndərdi ki, ətir müqabilində Harisin arvadından dəvənin ətindən alsın. Haris

qadın ət alarkən ona yetişdi, qadını öldürdü və evdə dəfn etdi. Padşah kahindən qadın barəsində soruşdu. Kahin dedi: “ Onu dövəni kəsən öldürüb. Əgər onun evini təftiş etmək istəmirsənsə, o, yola düşdüyü zaman bir kişi göndər. O yola düşdüyü zaman mən onun evini yoxlayaram”. Belə də etdi. Haris yola düşdükdə kahin onun evini yoxladı və arvadını tapdı. Haris yolda olarkən bunu hiss etdi və kahinin yanına qayıdıb onu öldürdü. Bundan sonra, Haris ələ keçdi və padşahın hüzuruna gətirildi. Padşah onun öldürülməsi əmrini verdi. Haris dedi: “Sən məni himayənə almısan, mənə xəyanət etmə”. Padşah dedi: “ Əgər mən bir dəfə sənə xəyanət edəcəmsə, sən mənə dəfələrlə xəyanət etmişən”. Sonra Harisi öldürdü.

19. Əbs və Zubyan qəbilələri arasındakı Dahis və Gubəra müharibəsi⁹²

Bu müharibənin səbəbi belə idi. Qeys bin Zuheyr bin Cəzimə Əl-Absinin Amir qəbiləsi ilə döyüşə hazırlaşmaq və atasının intiqamını almaq üçün şəhərə getmişdi. O, Uheyha bin Culahın yanına gəlib ondan keyfiyyətli bir zireh aldı. Uheyha ona dedi: “Əgər Amir qəbiləsi məni məzəmmət etməsəydi bu zirehi sənə satmazdım, onu sənə hədiyyə edərdim. Lakin, sən bu zirehi iki yaşı tamam olub üç yaşa atlamış dişi dövənin balası müqabilində satın al. Qeys də belə etdi və zirehi aldı. Bu zireh Zatulhavaşi adlanırdı. Uheyha ona həmçinin başqa zirehlər də hədiyyə etdi. Qeys öz qövminin yanına qayıdır və döyüş hazırlığını bitirir. Günlərin birində o, Rabi bin Ziyadı əl-Əbsinin yanından keçirdi. Qeys Rabini ona atasının intiqamını almaq üçün yardım etməyə çağırırdı. Rabi də, onun çağırışını qəbul etdi. Sonra Rabi ondan ayrılmaq istəyəndə birdən Rabinin gözü Qeysin çantasına sataşdı və dedi: “Çantandakı nədir?” Qeys dedi:” Qəribə bir əşyadır. Əgər onu göstərsəm, xoşuna gələcək”. Qeys öz minik dövəsini diz çökdürdü və çantasından zirehi çıxartdı. Sonra onu Rabiyə göstərdi. Zireh Rabinin xoşuna gəldi və onu əyninə geyindi. Zireh onun tam ölçüsündə idi. Rabi zirehi Qeysə qaytarmaqdan

imtina etdi və zirehi Qeysə vermədi. Zirehin qaytarılması barədə danışıqlar aparmaq üçün ikisinin arasında elçilər gəl-gət etdilər. Qeys zirehini istəməyə davam etdi. Rabi də, onu qaytarmamaqda israr etdi. Bundan xeyli gün keçdikdən sonra Qeys öz ailəsini Məkkəyə tərəf apardı və Məkkədə Rabinin diqqətsizliyini (diqqətsizlikdən atacağı bir addımı) gözləyərək qaldı. Sonra Rabi öz mallarını və dəvələrini çoxlu otu olan çəmənliyə gətirdi. Sonra öz ailəsinə göstəriş verdi və onlar yola düşdülər. Özü isə atına minib mənzilinə qayıtdı. Xəbər Qeysə çatdıqda öz ailəsi və qardaşları ilə birlikdə yürüş etdi və Rabinin kəcavədəki qadınlarının qarşısında dayandı. Sonra onun anası Fatimə bintu Xurşubun və Rabinin arvadının cilovundan tutdu. Rabinin anası Fatimə dedi: “Ey Qeys, nə istəyirsən?” Qeys dedi: “Sizi Məkkəyə aparacam və zirehimə görə orada sizi satacam”. Qadın dedi: “zirehinin qaytarılmasına zəmanət dururam, bizimlə işin olmasın”. Qadın oğlunun yanına gəldikdə onunla zireh barədə danışdı. Rabi isə and içdi ki, zirehi qaytarmayacaq. Qadın bir elçi yollayıb Qeysə Rabinin dediklərini bildirdi. Qeys də Rabinin mal-qarasına hücum etdi və onlardan 400 dəvə sürüb apardı.

Sonra dəvələri Məkkəyə apardı və onları Məkkədə satdı puluna isə patlar aldı. Rabi onun izinə düşdü, amma ona çata bilmədi. Onun aldığı atlar içərisində Dahis və Gubəra adlı at da var idi.

Rəvayət edilir ki, Dahis Bənu Yərbu qəbiləsinin atı idi. Dahisin atası Bənu Dabbə qəbiləsindən olan Uneyf bin Cəbələ adlı bir kişinin madyanı idi. Bu madyanın adı isə Sibt idi. Dahisin anası Yərbu qəbiləsindən olan bir kişinin atı idi. Bir gün Yərbu qəbiləsindən olan bu kişi Dabbə qəbiləsindən olan kişidən xahiş edir ki, öz madyanını onun madyanı ilə cütləşdirsin. O isə, bunu etmədi. Gecə düşəndə Yərbu qəbiləsindən olan kişi Dabbə qəbiləsindən olan kişinin atına əl atıb onu öz madyanı ilə cütləşdirdi. Dabbə qəbiləsindən olan kişi səhər yuxudan durduqda öz madyanını görmür və buna Yərbu qəbiləsindən olan kişini səbəbkar bilərək öz qövmünü haylayır. Qövmü də, onun çağırışına cavab verir. O, qövmünə məsələni ərz edir. Dabbəli bir kişi bundan qəzəblənir və deyir:“(Müharibə etməyə) tələsməyin. Öz madyanı-

nızın nütfəsini alın və götürün”. Qövm deyir: “(Sən bu sözün ilə çox) ədalətli rəftar etdin”. Qövmdən bir kişi atın altına soxulub əlini onun rəhminə saldı və orda nə varsa hamısını götürdü. Amma madyanın rəhmindəki çoxaldı və bir dayça dünyaya gətirdi. Buna görə də, doğduğu dayça Dahis (dolan, çoxalan) adlandı.

Yərbu qəbiləsindən olan bu kişinin iki oğlu var idi. Qeys bin Zuheyr Yərbu qəbiləsinə hücum edib onları qarət etmişdi və qadınlarını da əsir götürmüşdü. Hücum əsnasında iki oğlan uşağı görmüşdü. Onlardan biri Dahis⁹³ adlı atın belində idi, digəri isə Gübəra⁹⁴ adlı atın tərkində idi. Qeys onların arxasınca düşdü ki, atlarını əllərindən alsın, amma onlara çata bilmədi. Qeys sonra geri qayıtdı. Qeysin əsir aldığı içərisində bu iki oğlanın anası və iki bacısı var idi. Qeysin qəlbinə Dahis və Gübəra adlı iki atı ələ keçirmək sevdası düşmüşdü. Bütün bunlar Qeys ilə Rabinin arasında baş verən hadisələrdən əvvəl baş vermişdi. Qeysin hücumundan sonra Yərbu qəbiləsinin nümayəndələri əsir kişiləri və qadınları fidyə verib qurtarmaq üçün Qeysin yanına gəldilər. Qeys bütün əsirləri azadlığa buraxdı, ancaq həmin iki oğlanın anasını və iki bacısını azadlığa buraxmadı. Sonra dedi: “Əgər o iki oğlan mənə dayçanı və Gübəra adlı madyanı gətirsə, ana və bacılarını qaytaracağam. Əks təqdirdə, qaytarmayacağam”. İki oğlan isə atları Qeysə verməkdən imtina etdilər. Yərbu qəbiləsindən Qeysin yanında qoca olan bir kişi bu beytləri dedi və həmin beytləri iki oğlana göndərdi. O beytlər bunlar idi:

Dayça fəda olsun Anan Ribaba və bacıların Cuml və Suada
Onlar insanların dayçasından da xeyrlidirlər
Dahisi cəld onların yerinə ödə
Belə etmək gözəl əməldir.
İnsanların Həcc etdiyi Kəbəyə and olsun ki,
Əsir qadınlar atların müqabilində satılır.
Qeys atı nəfslərin tələf olmaması üçün bir həyat hesab edir.

Beytlər Yərbu qəbiləsinə çatdığı zaman onlar atın hər ikisini Qeysə gətirdilər və əvəzində qadınları xilas etdilər. Digər rə-

vayətə görə, Qeys Dahisi öz madyanı ilə cütləşdirmiş və bu cütləşmədən bir dayça doğulmuş, Qeys həmin dayçanı Ğubəra adlandırmışdır. Sonra Qeys Məkkədə məskunlaşdı və özü öyünən biri olduğu halda, Məkkə əhli onun yanında (Kəbəyə sahib olmaları ilə) fəxr edirdilər. Bir gün Qeys onlara dedi: “Kəbənizi və Hərəminizi bizim gözümüzdə soxmayın⁹⁵ və (qarşımızda fəxr etmək üçün) başqa istədiyiniz şeyi gətirin”. Abdullah bin Cudan ona dedi: “Biz əgər sənin qarşında Beytu-l-Məmur⁹⁶ və əmin-amanlıq diyarı olan Hərəm ilə fəxr etməsək, bəs nə ilə sənin qarşında fəxr edirik?!”

Qeys Məkkə xalqının onun qarşısında öyünməklərindən bezdi və onların yanından çıxıb getmək qərarına gəldi. Bu, Qurayş qəbiləsini sevindirdi. Çünki onların da Qeysin öyünməsindən xoşları gəlmirdi. Qeys öz qardaşlarına dedi: “Qoy ilk biz onların yanından gedək, yoxsa onlarla aramızdakı vəziyyət gərginləşəcək. Bənu Bədr qəbiləsinin yanına gedək, çünki onlar əsilzadəlik baxımından bizim həmbabımız, qohumluq baxımından isə əmioğlanlarımız, cömərdlik baxımından qövümümüzün şərəfliləridirlər. Onlar elə adamlardı ki, Rabi onlarla bir yerdə olduqdan sonra bizi əldə edə bilməz”. Sonra Qeys və qardaşları Bənu Bədr qəbiləsinin yanına getdilər və **Qeys** yolda onlar üçün bu şeiri oxudu:

Bənu Bədr qəbiləsinə tərəf gedirəm
Onlar bizim üzərimizdə seçilmiş kəslərdir.
Əgər bizimlə qonşu olmağı qəbul etsələr
Ən xeyrli qövmdürlər.
Əgər istəməsələr bu onlar üçün ar deyil.
Biz Harisin - Kəbin oğlu Xeyrin yanına getdik Nəcran⁹⁷ da.
Dəniz necə də burulğanlı idi.
Bir qərib onların yanına gələndə onlarla qonşu olduq.
Qərib onların əmrində və məqamında olar.
Əgər biz atalarımızın övladları ilə müharibədə tək qalsaq,
Qonşusuz qalsaq, Allah bizim qonşumuzdur.

Sonra Qeys Bənu Bədr qəbiləsinin yanında məskunlaşdı və Huzeyfənin yanında yaşamağa başladı. Huzeyfə və onun qardaşı Həməl bin Bədr onu himayələrinə götürdülər. Qeys onların arasında yerləşdi. Qeysin və onun qardaşlarının elə atları var idi ki, o cür atlar ərəblərdə yox idi. Bu arada Huzeyfə Qeysin yanına gəlib-gedirdi və atlarına görə ona həsəd aparırdı. Ancaq o, bunu gizlədirdi. Qeys onların arasında uzun müddət qaldı. Onlar bu müddət ərzində Qeysə və onun qardaşlarına hörmət göstərirdilər. Rabi Bənu Bədr qəbiləsini buna görə qınadı və onlara bu beytləri yolladı:

Bənu Bədr qəbiləsinə düşmənçilik və təhqirə qarşı bir rəsul yetirin.

(Onlara desin ki,) mən hələ də, sizə qarşı dost olaraq qalırım.

Hər bir məsələdə Fəzara qəbiləsini müdafiə edirəm,
Sizin sülhünüz ilə barışıram.

Nəcran və Hucr qəbiləsinin cəngavərlərinə əngəl oluram.
Sizin əminizin oğlunun atası Ziya, sizin atanız Bədr bin
Amrın səmimi dostudur.

Siz xəyanətlərin qardaşı Qeysə sığınmısınız.

Bununla da mənim qəlbimi qəzəblə doldurmusunuz.

Huzeyfənin Qeysi bağına basması,
Haməl bin Bədrdən bu təşəbbüsün olması mənə
(qəzəblənmək üçün) kifayət idi.

Siz bu əməlinizdən qayıdanda, mən də sizə tərəf
qayıdacağam.

Əgər imtina etsəniz, mən də, bəhanəmi böyüdəcəm.

(Bu şəirdən sonra da, Bədr qəbiləsi) Qeysə qarşı qonşuluq münasibətlərini dəyişmədilər. Rabi buna görə qəzəbləndi və Əbs qəbiləsi də Rabinin qəzəbinə görə qəzəbləndi. Sonra Huzeyfənin Qeysdən xoşu gəlməməyə başladı və istədi ki, Qeysi öz yanlarından çıxarsın, amma bunun üçün heç bir bəhanə tapa bilmədi. Günlərin bir günü Qeys kiçik Həcc ziyarəti etməyi qərara aldı

və öz tərəfdaşlarına dedi: “Mən kiçik Həcc ziyarətinə getmək qərarına gəlmişəm. Sizə tapşırıram ki, sizlərdən biri nə badə Huzeyfə ilə yaxın münasibətdə olsun! Mən gələne qədər ondan (Huzeyfədən) gördüyünüz hər şeyə qarşı səbrli olun. Mən onun məkrini anlamışam. O, ancaq öz arzusuna sizin onun ilə mərc gəlib ata pul qoymağınızla çata bilər. O, niyyətində səhfə yol verməyən bir düşüncə sahibidir”. Qeys bunu deyib yola düşdü.

Bundan sonra Əbs qəbiləsindən Vard bin Malik adlı bir gənc Huzeyfənin yanına gəldi və onun yanında əyləşdi. Vard Huzeyfəyə dedi: “Qeysin atlarından sənin atına (cins yönündən) soy olacaq bir erkək götür”. Huzeyfə dedi: “Mənim atım Qeysin atından daha xeyrlidir”. Onlar bu barədə Qeysin atlarından iki madyan və Huzeyfənin də atlarından iki madyandan mərcləşdilər. Uduş üçün qoyulan girov on ədəd kiçik dəvə sürüsü idi. Sonra Vard Qeys Məkkədə olanda, Qeysin yanına gəldi və ona hal-qəziyyəni bildirdi. Qeys gəncə dedi: “Hesab edirəm ki, sən mənimlə bir yerdə qaldığın hal mənim başımı dərdə salmışan. Huzeyfə zalımdır və o, haqqı sevən adam deyil. Biz onun ədalət-sizliyinə razılıq verməyəcəyik”.

Sonra, Qeys kiçik Həcc ziyarətindən geri qayıtdı və öz qövmünü toplayıb Huzeyfəyə tərəf atlanıb getdi. O, Huzeyfədən girov dəvə sürülərini boşlamağı istədi, amma Huzeyfə bunu etmədi. Sonra Fərazə və Əbs toplumları da Huzeyfədən bunu xahiş etdilər, amma Huzeyfə onların bu tələblərini yerinə yetirmədi. Huzeyfə dedi: “Əgər Qeys etiraf etsə ki, bu yarışda üstünlük mənim atlarımdadır, o zaman girov dəvələri buraxaram. Əks təqdirdə, buraxmayacağam. **Əbu Cadə əl-Fərazi** bu barədə belə bir şeir oxumuşdur:

Ey Bədr qəbiləsi, girovları buraxın,
Həqiqətən biz girovlara görə təkid etməkdən bezdik.
Burax Fəzara qəbiləsindəki adamı,
Sizin yanınıza olmayan əyani görmək kimidir.
Kaş Haşim, Huseyn, İbn Ovf, Haris və Sinan barəsində
bilsəydim.

Sən Qeysə təkid etdiyin zaman,
Kefli yoxsa, ayığın fikrinə görə gəldin.

Huzeyfədən qardaşları və tayfasının rəhbər şəxsləri girov sürüləri buraxmasını istəsələr də, ancaq Huzeyfə təkid etdi. Qeys ona dedi: “Mənimlə nəyə mal(uduş)qoyub mərcləşirsən?” Huzeyfə dedi: “Sənin Dahis və Ğubəra adlı iki atının, mənim də, Xattar və Hanfa adlı iki atımın üzərinə uduş qoyub mərcləşirəm”.

Digər bir rəvayətə görə, pul ancaq Dahis və Ğubəraya qoyulmuşdur. Qeys Dahisin daha sürətli olduğunu demiş, Huzeyfə də Ğubəranın daha sürətli olduğunu demişdir. Huzeyfə Qeysə demişdir: “Mən istəyirəm sənə bildirim ki, mənim at tanımaqda gözüm sənin gözündən daha itidir”. Ancaq birinci rəvayət daha səhihdir. Qeys dedi: “(Yarış məsafəsinin) son həddini bildir və birinci yer üçün uduşun məbləğini ərz elə”. Huzeyfə dedi: “(Yarış məsafəsinin) həddi mənim dəvələrimin durduğu yerdən Zətu-l-Əsəd vadisinə qədərdir. Bunun da uzunluğu 120 ox uçuşu məsafəsi qədərdir. Birinci yeri qazanmaq üçün qoyulan girovun (uduşun) miqdarı 100 dəvədir”. Sonra onlar atlara təlim verdilər və atları meydana gətirdilər. Hamısı toplandı və silahlandılar. Yarışın idarəsini Mərvan bin Hakəm əl-Qeysiyə həvalə etdilər. (Yarış anında) atların (cilovlarını buraxıb) onlara sərbəstlik verilməsi üçün (yarış öncəsi onları cilovlarından tutub saxlayan) mühafizəçilər hazırladılar. Huzeyfə Bəni Əsəd qəbiləsindən bir nəfəri (atların qaçacaqları yarış) yolunda gözətçi təyin etdi və ona tapşırırdı ki, “Dahis bütün atları geridə qoyduğu halda, onun yanından keçərsə, (qəsdən onun ilə) Zətu-l-Əsəd vadisində üz-üzə çıxsın və Dahisi (əli ilə vurub) vadinin aşağı tərəfinə itələsin”. Atların cilovları sərbəst buraxıldığı zaman Dahis açıq bir üstünlüklə bütün atları arxada qoydu. İnsanlar hamısı Dahisə baxırdılar. Qeys və Huzeyfə də öz qövmlərinin içərisində finiş xəttində idilər. Dahis Vadiyə endikdə Əsəd qəbiləsindən olan adam Dahisin qarşısına çıxdı və onun üzünə əli ilə vurub suyun içinə saldı. Az qalmışdı ki, o və onun sürücüsü suda batsın. Dahis sudan digər yarış atları onu ötəndən sonra çıxma bildi. Ğubəranın

sürücüsünə gəlincə, o Dahisin ləngidiyini gördüyü zaman fərqli bir yol ilə atını sürdü və (vadidən) yola tərəf qayıtdı. Huzeyfənin iki atı ilə eyni yolda ötürməyə başladı. Sonra Hanfa yıxıldı. (Birincilik uğrunda) Ğubəra ilə Xattar qaldılar. Bu minvalla davam etdilər. Dərə-təpə yerlərdən keçərkən Xattar önə keçdi. Amma düzənlik yerdə qaçanda isə Ğubəra önə keçirdi. (Finiş xəttində onları gözləyən) insanlara yaxınlaşarkən çətin keçilən bir yerdə Xattar önə keçdi.

Huzeyfə dedi: “Sən qabaqlandın (sən uduzdun), ey Qeys”. Qeys dedi “Yavaş ol, onlar(ın hansının qalib olması) Xurmanın yetişdiyi vaxtı bilinəcək.⁹⁸ Sonradan bu söz bir zərbi-məsələ çevrildi. (Qaçdıqları yer) yer hamarlaşdığı (hamar yerdə qaçdıqları) zaman Huzeyfə dedi: “Vallahi bizim rəqibimiz bizi aldatdı”. Qeys dedi: “Yüz iyirmi oxun uçuş məsafəsindən atları qaçırdan yalan danışmaz”.⁹⁹

Sonra onun bu sözü məsələ çevrildi. Sonra Ğubəra birinci gəldi və onun ardınca Huzeyfənin madyanı Xattar gəldi. Sonra Hafna gəldi, sonra da Dahis gəldi. Dahisi idarə edən oğlan onu yavaş-yavaş sürüb gətirdi. Dahisi sürən oğlan Qeysə onun atına nə edildiyini xəbər verdi. Ancaq Huzeyfə belə bir şeyin (onun tərəfindən) edilməsini inkar etdi. Zalımcasına birincilik iddiasında oldu.

Huzeyfə dedi: “Mənim atlarım ard-arda gəliblər. Qeys və onun tərəfdarları Dahisə yolda mane olan qövmü ayırd etmək üçün mübahisəyə davam etdilər və ixtilafa düşdülər. Rabi bin Ziyada bu xəbər çatanda bu, onu sevindirdi. Öz tərəfdarlarına dedi: “Allaha and olsun ki, Qeys həlak olmuşdur. Düşünmək olar ki, əgər Huzeyfə onu öldürməsə, o sizin yanınıza gələcək və sizinlə qonşu olmaq istəyəcək. Vallahi əgər o belə etsə, onu ələ keçirmək qaçınılmazdır.

Sonra Bənu Əsəd qəbiləsindən olan kişi Dahisə mane olmasına peşman oldu. Qeysin yanına gəlib etdiyi əməli etiraf etdi və Huzeyfə də onu söydü. Sonra Bənu Bədr qəbiləsi Qeysə və onun qardaşlarına laqeydlik göstərdilər və onlara söz ilə əziyyət verdilər. Qeys də onları məzəmmət etdi, bu isə ancaq onların zülm və

əziyyət etmələrini artırdı. Sonra Qeys və Huzeyfə bir-birlərinə qarşı saymamazlıq göstərdilər hətta iş o yerə gəlib çatdı ki, bir-birlərini cəzalandırmaq istədilər. Ancaq insanlar buna mane oldular. Qeysin qəbiləsinə Huzeyfənin zalımlığı və həddi aşması üz verdi. Huzeyfə yarışda birincilik qazanmasında təkid edirdi. Sonra Huzeyfə ondan mərcdə uduzduğu malları yenidən tələb edərək öz oğlu Nudbəni Qeysin yanına yolladı. Nudbə atasının məktubunu Qeysə çatdırdığı zaman Qeys onu nizə ilə vurub öldürdü. Nudbənin atı isə atasının yanına qayıtdı. Qeys öz qövmünü çağıraraq dedi: “Haydı, yola düşürük, ey Əbs qəbiləsinin övladları. Onlar hamısı yola düşdülər. Nudbənin atı tək Huzeyfənin yanına gəldikdə Huzeyfə başa düşdü ki, onun oğlu qətl ediləlib. İnsanları qışqıraraq çağırırdı, o və onunla birlikdə olanlar atlandılar və Bənu Əbs qəbiləsinin mənzil saldığı yerə gəldilər. Gördülər ki, onların yeri boşdur, oğlu Nudbə isə öldürülmüş vəziyyətdədir. Huzeyfə atdan düşüb oğlunun iki gözünün arasından öpüb onu dəfn elədi.

Qeysin qardaşı Malik bin Zuheyr Fəzara qəbiləsindən evlənmişdi və o qəbilə ilə birlikdə yaşayırdı. Qeys ona bir məktub yolladı və məktubda belə yazılmışdı: “Mən Nudbə bin Huzeyfəni öldürdüm və yola çıxdım. Sən də gəl bizə qoşul, yoxsa sən (onlar tərəfindən Nudbəyə əvəz olaraq) qətl ediləcəksən”. O, dedi: “Qeysin günahı öz boynunadı”. Buna görə də, Qeysə tərəf yollanmadı. Sonra Qeys Rabi bin Ziyada məktub yolladı. Rabi-dən tələb etdi ki, onlar eyni aşirət və eyni ailə olduqları üçün ona (Rabiyə) tərəf qayıtsınlar və onunla birlikdə yaşasınlar. (Yəni Rabidən xahiş etdilər ki, onlara onunla birlikdə yaşamağa izn versin.) Rabi onun bu istəyinə nə cavab verdi, nə də ki, buna etiraz etdi. Rabi bu barədə götür-qoy edirdi. Sonra Bənu-Bədr qəbiləsi onlarla yaşadığı halda, Qeysin qardaşı Malik bin Zuheyri öldürdülər. Onun ölüm xəbəri Bənu Əbs qəbiləsinə və Rabi bin Ziyada gəlib çatdı. Bu, onlara çox pis təsir etdi. Rabi Qeysin yanına bir nəfər adamını göndərdi ki, Qeysdən ona öldürülmüş qardaşı barədə xəbər gətirsin. **Qeys** onu dinləyib belə bir şeir oxudu:

Müsibətlər anında Rabi bizi köməksiz qoyarkən,
Bədrə qəbiləsi Malikin qətl edilməsi ilə xilas olacaqlarmı?!
Bundan öncə Ziyad bundan (qohumlarını köməksiz
qoymaqdan) çəkinərdi,

Bir gün onun da başına qorxulu gün gələr deyər
İnsanlar qohumluq əlaqələrini qoruduqları və ya zay
etdikləri halda,

Rabiyə de ki, öz şeyxinin (atasının) yolu ilə getsin,
Yoxsa, Bədr qəbiləsi bütün işləri başıma gətirdiyi halda,
Mən onların ölkəsində qalan deyiləm.

Həmin adam sonra Rabinin yanına qayıtdı və ona bu xəbəri
çatdırdı. Rabi Malik üçün ağladı və bu şeiri dedi:

Kədər yuxuya mane oldu,
Bir saat gözlərimi yummuram qüvvədə olan böyük xəbərin
kədənindən.

Malik bin Zuheyr¹⁰⁰ in ölümündən sonra, qadınlar pak
kişilərin aqibətinə ümidmi edəcəklər?

Kim Malikin ölümünə sevinirsə, qoy bizim qadınlarımızı
gündüz vaxtı gətirsin.

O, qadınları görəcek, həsrətli Malik üçün ağlayan görəcek
Bunu səhər açılmadan öncə edəcəklər.

O gəncə görə zəif yox, möhkəm zərbələrlə üzlərinə
vuracaqlar.

Onlar üzlərinə bu vaxta qədər təssəttür taxırdılar.

Bu gün isə görənlərə görünmüşlər.....

Qeys Rabi bin Ziyadın şeirini dinləyib ailəsi ilə ata minib
Rabiyə tərəf yola düzəldi. Rabi bu zaman öz silahını təmir edirdi.
Qeys atından ona tərəf endi və Rabi ayağa qalxdı. Onlar qucaq-
laşdılar və ağlaşdılar. Malikə üz verənlərə görə hər ikisi narahat-
çılığını biruzə verdi. Qeys Rabiyə dedi: “Sənə sığınan səndən
qaçmamışdır. Səndən yardım istəyən səndən ehtiyacsız olma-
mışdır. Mənim iki günümün zərəri sənin oldu, qoy sənin iki gü-
nünün xeyri mənim olsun. Mən qövmümdə hansı məqamdayam-
sa, sən də mənim qövmümdə o məqamdasan. Artıq Bənu Bədr

qəbiləsi Maliki öldürüblər. Mən pislik etmək istəmirəm. Çünki mən Bənu Bədrlə müharibə etsəm, Bənu Zəbyan qəbiləsi onlara yardım edəcək. Əgər onlar mənimlə müharibə etsələr, Bənu Əbs qəbiləsindən mənim ətrafımda toplaşanlar istisna, digərləri məni köməkisz qoyacaq. Mən və Bənu Bədr qəbiləsi qan məsələsində bir-birmizə borclu deyilik. Çünki, mən onların oğullarını öldürmüşəm, onlar da əvəzində mənim qardaşımı öldürüblər. Əgər sən mənə kömək etsən, mənim onlarla döyüşməyə hərisliyim olacaq. Əgər sən mənə yardım etməsən, onların mənimlə döyüşməyə hərisliyi olacaq”.

Rabi dedi: “Ey Qeys özüm üçün lazım bilmədiyim bir xidməti sənin üçün lazım bilmək mənə heç bir fayda verməz. Sənə özün üçün lazımlı bilmədiyim bir xidməti mənim üçün lazım bilmək bir fayda verməz. Qardaşın Malik mənə söykənmişdi. Sənə gəldikdə isə, sən həm məzlum, həm də zalımsan. Onlar sənə atların xüsusunda zülm etmişlər. Sən də onların övladını öldürməklə onlara zülm etmişən. Əgər qanın əvəzi qanla qaytarılsa, ola bilsin ki, müharibə alovlanacaq və o zaman sənin yanında olacağam. İki işdən mənə ən sevimli olanı onlarla sülh bağlamaqdır. Əvəzində isə, bizim də Həvazinlə müharibəyə hazırlaşmaq üçün boş vaxtımız olar”.

Qeys öz ailəsinin yanına onları Rabinin yanına gətirmək üçün bir nəfər göndərdi. Ailəsi də gəldi və Rabinin yanında məskunlaşdılar. **Əntərə bin Şəddad**¹⁰¹ onlar üçün Malik barədə bu mərsiyyəni oxudu

Kim Malik kimi birini görübsə
Allaha da əyandır ki, o, qövmün bir ucalan səsi idi.
İki at qaçdıqda kaş sahibləri dünyaya həris olmayaydı
Kaş girov üçün toplanmayaydılar.
Kaş onlar ikisi də eyni bölgədə öləydilər
Qeys onları addımlatdı və onlar görünməz oldular.
O ikisini Malikin tələf olması bir araya gətirib.
Malik comərd və şanlı idi.

O pis gün baş verdikdə onlar bildilər ki, mən və o ikisi cavanıq.

Biz öz qadınlarımızı qoruyurduq döyüş anında,
Qüssə anında barmaqları vururduq.

Sən ondan sonra qalacaqsansa,
görəcəksən bunu mənə vaxtım və uzun zaman mümkün etdi
And içirəm, əgər nəzər salmaq üçün qalsan,
Sən məni gördüyün zaman gözün aydın olacaq.

Huzeyfənin qulağına çatdı ki, Rabi və Qeys müqavilə bağlayıblar. Bu ona çox pis təsir etdi və ona üz verə biləcək fəlakətə görə hazırlıq görməyə başladı. Rəvayət edilir ki, Əbs qəbiləsinin ərazisində quraqlıq baş vermiş, qəbilənin əhalisi Fəzara qəbiləsinin ərazisində yeni ərazilər axtarışına çıxmışlar. Rabi Huzeyfənin himayəsinə girmiş və onun qəbiləsinin yanında qalmışdı.

Sonra Malikin ölüm xəbəri Rabiyə çatanda Rabi Huzeyfəyə demiş: “Mənim sənin yanında üç gün toxunulmazlığım qalıb”. Huzeyfə də, ona demiş: “Bu müddət sənindir”. Sonra bu xəbər Rabi Bənu Fəzara qəbiləsindən Haməl bin Bədrə çatanda o qardaşı Huzeyfəyə demişdir: “Nə pis fikir irəli sürdün. Maliki öldürüb, Rabinin yolunu açdın. Vallah, onlar sənin üzərinə od yağdıracaqlar”.

Sonra hər ikisi atlanıb Rabini axtarmağa başlayır, amma Rabi onları çoxdan ötüb keçmişdi. Artıq onlar başa düşmüşdülər ki, Rabinin niyyətində onlara pislik etmək var.

Rabi ilə Qeys müqavilə bağladılar. Huzeyfə öz qövmini topladı və Əbs qəbiləsinə qarşı akt bağladılar. Rabi və Qeys öz qövlərini topladılar, müharibəyə hazırlaşdılar.

Fəzara qəbiləsi Əbs qəbiləsinin üzərinə hücum etdi, onun mal-qarasını və adamlarını ələ keçirdi. Əbs qəbiləsi müharibə üçün cəmləşdilər. Fəzara qəbiləsi onların döyüşə hazırlaşması haqqında xəbərdar edilmişdi. Sonra onlar qəbilənin toplanmış qoşununa tərəf getdilər və ordular Azq deyilən bir suyun kənarında üz-üzə gəldilər. Bu onların arasında olan ilk döyüş idi. Şiddətli döyüş oldu və Ovf bin Yəzid qətl edildi. Onu Cundub

bin Xaləf əl-Əbs öldürdü. Fəzara məğlub oldu və çoxlu adamları qətl edildi. Rabi bin Ziyad Huzeyfə bin Bədri əsir tutdu. Bundan əvvəl Hurr bin Haris Allaha nəzir demişdi ki, əgər bacarsa, Huzeyfəni qılınc ilə vuracaq. Hurr bin Harisin kəsici, çox iti bir qılıncı var idi. Huzeyfə əsir düşdüyü zaman Hurr istədi ki, nəzirini yerinə yetirərək qılıncı Huzeyfəni vursun. Amma Rabi onun arvadına xəbər yolladı ki, ərinin qılıncını gizlətsin. Arvadı da əri Hurrun qılıncını gizlətdi. Sonra Rabi Hurra Huzeyfəni öldürməyi qadağan etdi. Qövm camaatı Hurru bu işin aqibətini göz önünə alıb onu bu işdən çəkəndirməyə çalışdılar. Amma Hurr inad etdi. Qövmün camaatı Huzeyfənin üstünə adamlar yığdılar. Hurr da adamların üstündən Huzeyfəyə zərbə endirdi, amma arada maneə olduğu üçün qılınc Huzeyfəyə heç bir şey etmədi. Huzeyfə əsir olaraq qaldı. Qatafan qəbiləsi topladı və sülh bağlamaq üçün tələsdilər. Onlar Bədr bin Huzeyfənin qanından Malik bin Zuheyryn qanının alınmaması və (gələcəkdə atasının intiqamını almamaq üçün) Ovf bin Bədrə də nəzarət edilməsi şərti ilə sülh müqaviləsi bağladılar. Əbs qəbiləsi də, Huzeyfəyə Hurrun ona vurduğu zərbənin qarşılığı olaraq 200 dəvə verdilər. Eyni zamanda şərt qoydular ki, dəvələrin hamısı boğaz olmalıdır və dörd dənə də qul verilməlidir. Bunun əvəzində Huzeyfə Fəzara qəbiləsindən döyüşdə öldürülənlərin qanının əvəzini istəməkdən əl çəkdi. Sonra da Huzeyfə əsirlikdən azad edildi. Huzeyfə öz qövmünün yanına qayıtdıqda bütün bunlara görə peşman oldu. Onun Bəni Əbs barədə dediyi sözlər necə də pis olmuşdur! Qeys bin Zuheyrr və Umara bin Ziyad atlanıb onun yanına getdilər və Huzeyfə ilə danışdılar. O, daha sonra onlarla müqavilə bağlamağa və onlardan götürdüyü dəvələri və onun yanında bələlənmiş dəvələri qaytarmağa razılıq verdi. Onlar bu qərara gəldikləri zaman Sinan bin Əbu Harisə əl-Murri onların yanına gəldi və Huzeyfənin sülhdəki fikrinin yanlış olduğunu söylədi. O, Huzeyfəyə dedi: “Əgər dəvələri mütləq qaytaracaqsansa, onların dəvələrinin yerinə arıq dəvələr ver və dəvələrin (sənin yanında doğmuş olduğu) balalarını isə yanında saxla. Bu, Huzeyfənin rəyinə uyğun idi. Amma Qeys və Umara bu fikrlə razılaşmadılar.

Rəvayət edilir ki, onların Huzeyfədən tələb etdikləri dəvələr Huzeyfənin əvəllər Qeyisdən götürdüyü dəvələr idi. Həmçinin rəvayət edilmişdir ki, Malik bin Zuheyri bu sözü gedən döyüşdən sonra öldürülmüşdür. **Humeyd bin Bədr** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Biz Maliki öldürdük. Bu bizim Ovfdan alacaq intiqamımız idi.

Kim haqddan başqa yeni bir şey icad edərsə, zalımlıq etmişdir.

Sinan Huzeyfəni muharibəyə qızıdırmağa başladı və onlar muharibəyə müvəffəq oldular. Sonra sülh tərəfdarlarına onların muharibə etmək niyyəti çatdı. Rəhbər şəxslərdən bir dəstə aralarında müqavilə bağladılar. Onlar Amr bin İtnabə, Malik bin Aclan, Uheyha bin Culah, Qeys bin Hatim və başqaları idi. Onlar sülh müqaviləsini bağlamaq üçün yola düşdülər. Gəlib onlara çatdılar. Barışıq üçün növbə ilə tərəflərin yanına gəl-get etdilər. Huzeyfə sülhə razılıq vermədi. Huzeyfənin azgınlığı onlara bəlli oldu və onlar Huzeyfənin bu zalımlığının nəticəsini göz önünə alıb xəbərdarlıq etdilər. Sonra Huzeyfənin yanından geri qayıtdılar.

Huzeyfə Əbs qəbiləsinin üstünə hücum çəkdi. Əbs qəbiləsi də Fəzara qəbiləsinin üstünə hücum çəkdi. Vəziyyət kəskinləşdi. Huzeyfə öz qardaşı Hamələri yolladı və o da hücum edib Rayyan bin Əsla bin Sufyanı əsir aldı. Sonra onu ip ilə bağlayaraq, Huzeyfənin yanına gətirdi. Huzeyfə onun iki oğlunu və qardaşı Amr bin Əslanın oğlu Cubeyri girov götürərək özünü sərbəst buraxdı. Rayyan da azad olunması üçün Huzeyfəyə girovları təqdim etdi. Sonra Qeys Fəzara qəbiləsinə tərəf getdi və onlardan bir tayfa üzvləşdi. Bu tayfanın içərisində Malik bin Bədr var idi. Qeys onu öldürdü və Fəzara qəbiləsi məğlub oldu. Elə bu vaxt Huzeyfə Rayyanın iki övladını ələ keçirmişdi. Huzeyfə onların hər ikisini öldürdü. Onlar ölərkən atalarından kömək istəyirdilər və öləndə qədər “atacan” deyirdilər. Amma Rayyanın qardaşı oğluna gəlincə, dayıları onu qorudular.

Malik və Rayyanın iki oğlu öldürüldüyü zaman iki dəstə arasında müharibə şiddətləndi. Müharibənin əsas hissəsi Fəzara qəbiləsinin və onunla birlikdə olanların ərazisində idi. Günün bəzi saatlarında dəstələr üz-üzə gəlir və şiddətli şəkildə bir-birləri ilə vuruşurdular. Onların arasında muharibə günün sonuna qədər davam etdi. Rayyan bin Asla Zeyd bin Huzeyfəni görüb üzərinə hücum etdi və onu öldürdü. Fəzara və Zəbyan qəbiləsi məğlub oldu. Haris bin Bədr də qətl edildi. Əbs qəbiləsi heç bir kəsə müsibət üz vermədən salamat geri qayıtdı. Zeyd və Haris öldürüldüyü zaman Huzeyfə bütün Bənu Zəbyan qəbiləsini topladı. Əşcaya və Əsəd bin Xuzeyməyə xəbər yolladı. Onları da topladı. Bu xəbər Əbs qəbiləsinə çatdıqda onlar da ətraf adamlarını qoşuna cəlb etdilər. Sonra Qeys bin Zuheyf Aqiqa suyuna ilk çatmağa göstəriş verdi. Qəbilə də əmri yerinə yetirdi. Sonra Huzeyfə öz qoşunu ilə Əbs qəbiləsinin üzərinə yürüş etdi. Elçilər qoşunun arasında gedirdilər. Huzeyfə and içmişdi ki, o, Aqiqa suyundan içməyincə hədəfinə çatmış sayılmaz. Qeys ona suyu tuluğun içində yolladı. Qeys dedi: “Huzeyfədən əl çəkməyə-cəyəm, o məni aldadır”.

Sonra Bənu Əbs qəbiləsinin Huzeyfəyə öldürülmüş insanların qanbahasını verməsinə görə, onlarla sülh bağladılar. Onlar Huzeyfənin yanında diyə¹⁰²ləri toplayana qədər girovlar qoydular. Diyəsi (qanbahası) ödənilən adamların sayı on nəfər idi. Girovlar isə Qeys bin Zuheyf və Rabi bin Ziyadın oğlu idi. Onlar girovlardan birini Qutbə bin Sinanın, digərini isə Bəkr bin Vail qəbiləsindən olan kor bir kişinin yanına qoydular. Bəzi adamlar Huzeyfəni diyə (qanbahası) qəbul etdiyi üçün qınadılar. Huzeyfə və qardaşı Qutbə bin Sinanın və Bəkr qəbiləsindən olan adamın yanına gəlib belə dedilər: “Oğlanları bizə verin, onları geyindirib, öz ailələrinə geri qaytaraq”. Qutbəyə gəlincə Qutbə yanındakı girov oğlanı onlara təslim etdi. Bu oğlan Qeysin oğlu idi. Bəkr qəbiləsindən olan adama gəlincə, o, yanındakı oğlanı təslim etməkdən imtina etdi. Onlar İbn Qeysi götürüb geri qayıdanda yolda Umaran bin Ziyad əl-Əbsi və onun əmisi oğlu ilə qarşılaşdılar. Huzeyfə və qardaşı o ikisini ələ keçirib Qeysin oğ-

lu ilə birlikdə qətl etdilər. Bu xəbər Əbs qəbiləsinə çatanda onlar diyə üçün topladıqları pulları götürdülər və silah aldılar. Sonra Qeys toplumun içində yürüşə çıxdı və onlar Huzeyfənin oğlu ilə qarşılaşdılar. Huzeyfənin oğlunun yanında Zəbyan qəbiləsindən olan cəngavərlər var idi. Qeysin qoşunu onların hamısını öldürdü. Sonra Huzeyfə qoşun toplayır və Əbs qəbiləsinə tərəf yola düşür. O, Arair suyunun yanına çatanda aralarında döyüş olur. Bu dəfə zəfər Fəzara qəbiləsinə nəsib olur və onlar salamat geri dönlər. Qardaşı Haməlin xoşuna gəlməməsinə və olub keçənlərə görə peşmançılıq hissi duymasına baxmayaraq, Huzeyfə yenidən döyüşə hazırlaşır. Hamələ öz qardaşına sülh barədə müraciət edir, amma Huzeyfə bunu qəbul etmir. Huzeyfə Bənu Əsəd, Zəbyan və Qatafanın digər qəbilələrindən əsgər toplayır və Əbs qəbiləsinin üstünə hücum edir. Əbs qəbiləsi müşavirə keçirir və öz məsələləri barədə məşvərət edirlər.

Qeys bin Zuheyrlərə deyir: “Huzeyfə üzərinizə gücünüzün çatmayacağı ordu ilə gəlir. Bənu Bədr qəbiləsinin üzərinizə gəlməkdə məqsədi yalnız öz qisaslarını almaqdan və sizləri öldürməkdən ötrüdür. Onlardan başqa qəbilələrin məqsədi mal və qənimətlər ələ keçirməkdən ibarətdir. Təklif edirəm ki, biz öz mallarımızı olduğu kimi tərək edək, mallarımızla bərabər iki atlı da qoyaq. Onlardan biri Dahisə, digəri də başqa bir çapağan ata minsin. Biz də yola düşək və mallarımıza yaxın bir ərazidə dayanacaq. Huzeyfənin qövmü mallarımıza gəlib çatanda iki atlı bizə sarı gəlsin və bizə onların ərazimizə çatmasını bildirsin. Sonra Huzeyfənin qövmü qarət və malları ələ keçirməklə məşğul olacaq. Ola bilsin ki, (qoşundakı) dərin düşüncə sahibləri onlara mal toplamaqla məşğul olmağı qadağan etsinlər. Ancaq əksəriyyət həmişə düşüncə sahiblərinə muxalif olur və onların ordunu təşkil etməsi səyləri pozulur. Onlardan hər biri qənimət olaraq ələ keçirdiyi malı mühafizə etməklə məşğul olacaq və silahlarını dəvələrinin belindən asacaqlar. Özlərinin isə əmin-amanlıqda olduqlarını düşünəcəklər. Biz də iki atlığımızın geri qayıdıb onların ərazimizə girdiyini xəbər verdiyi zaman onlara tərəf irəllə-

yəcəyik. Onları pərən-pərən olduqları halda yaxalayacayıq. Bu zaman onların hər biri öz hayında olacaq”. Belə də etdilər.

Huzeyfə və qoşunu gəldikləri zaman qarətlə məşğul olmağa başladılar. Huzeyfə və digərləri qoşunu bundan çəkəndirmək istədilər. Ancaq onlar sözü baxmadılar. Qeys necə demişdisə, onlar da elə etdilər. Bənu Fəzara qəbiləsi insanların arxasında dayandı, Əsəd və digər qəbilələr pərən-pərən olaraq Əbs qəbiləsi geri döndü. Əbs qəbiləsi hər tərəfdən onların üzərinə hücum etdi. Bu döyüşdə Qatafanın rəisi Malik bin Sabi ət-Təğlibi qətl edildi. Fəraza, Huzeyfə və onların dəstəsi məğlub oldular. Huzeyfə beş atının arasında tək qaldı və qaçmağa cəhd göstərdi. Onun qaçış xəbəri Əbs qəbiləsinə çatdı. Qeys bin Zuheyr, Rabi bin Ziyad, Qirvaş bin Amr bin Asla və iki oğlu Huzeyfə tərəfindən öldürülən Rayyan bin Asla Huzeyfənin izinə düşdülər. Onlar gecə vaxtı Huzeyfə və onun dəstəsinin dalınca yollandılar. Qeys dedi: “Düşünmək mümkündür ki, Huzeyfənin dəstəsi Cəfrulhəbaətə varid olmuşlar və orada mənzil salmışlar”. Bütün gecə boyunca onlar yol getdilər, günəş sanki suda görsəndiyi zaman onlara yetişdilər. Huzeyfənin dəstəsi atlarını açıb boşlamışdı. Qeysin dəstəsi onların atlarını ələ keçirdi. Bu zaman Qeys və dəstəsi Huzeyfəgilə atlarına tərəf getməyə mane oldular. Cəfrulhəbaətdə Huzeyfə ilə birlikdə qardaşı Haməl bin Bədr və oğlu Hisn bin Huzeyfə var idi. Bir də bir neçə nəfər başqa adam da var idi. Qeys, Rabi və o ikisi ilə birlikdə olanlar Huzeyfəgilin üzərinə hücum etdilər. Onlar hücum zamanı “sizə hay verdik, sizə hay verdik” deyib qışqırırdılar. Yəni bunun mənası bu idi ki, sanki onlar Huzeyfəgilin öldürdüyü o iki uşağın “atacan” qışqırtılarına cavab verirdilər.

Qeys onlara dedi: “Ey Bəkr qəbiləsinin övladları, azgın birinin aqibəti barədə nə düşünürsünüz?!!” Onlar Allahın adına and verib rəhm istədilər. Ancaq Qeysgil onlardan bunu qəbul etmədilər. Qirvaş bin Amr dövrə vurub Huzeyfənin arxasında dayandı, ona bir zərbə endirib onun onurğasını qırdı. Qirvaş Huzeyfə tərbiyə etmişdi. Hətta o, Huzeyfənin evində böyümüşdü. Sonra onlar Huzeyfənin qardaşı Hamələni öldürdülər və hər iki-

sinin başını kəsdilər. Amma uşaq olduğu üçün Huzeyfənin oğlu Hisni öldürmədilər. Bu döyüşdə Fəzara, Əsəd və Qatafan qəbilələri tərəfdən ölənlərin sayı dörd yüzdən çox idi. Əbs qəbiləsində ölənlərin sayı isə iyirmi nəfər idi. Fəzara bu döyüşü Bəvar (Məhv olma) adlandırmışdı. **Qeys bin Zuheyr** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Ölənlərin ən xeyrlisi Həbaətdə dayanmışdı.
Onların ən hörmətlişi Huzeyfə idi .
Qeys və Qövmün dostları üçün gözlənilməz oldu bu.
Qövm susqun idi, onun ölümü hamıya şamil oldu.
Ancaq ölümü onun yaxın dostu üçün gözlənilməz oldu.

Onun şeiri uzundur....Həmçinin, **Qeys bin Zuheyr** belə bir şeiri də demişdi:

Məgər görmədinmi insanların ən xeyrlisini Cəfrul-Həbaətdə
tərk olunmadığını?
Onun zülmü olmasaydı ulduzlar illər uzununu çıxdığı
müddətə,
Mən onun üçün eləcə ağlayardım.
Lakin Həməl bin Bədr adlı bir gənc azgınlıq etdi .
Azgınlıq isə zərərli bir otlaqdır.

Həbaət günü barədə çox söz deyiblər. Sonra Əbs qəbiləsi Həbaət günü etdiklərinə peşman oldu.

Onlar bir-birilərini qınadılar. Fəzara qəbiləsi Sinan bin Əbi Haris əl-Murrənin yanına yığılıb getdilər və onlara üz verən bəlaya görə ona şikayət etdilər. Onlar Sinanı əzəmətləndirib Əbs qəbiləsini məzəmmət etdilər. Sinan da ərəbləri toplayıb Bənu Bədr və Fərazə qəbiləsinin intiqamını almağı qərara aldı. Sinan öz elçilərini hər tərəfə yaydı. Ərəblərdən saysız-hesabsız adam toplandı. Sinan tərəfdaşlarına mallara və qənimətlərə toxunmağı qadağan etdi və onlara səbr etməyi əmr etdi. Onlar Bəni Əbs qəbiləsinə tərəf getdilər.

Sinangilin gəlməsi xəbəri Əbs qəbiləsinə gəlib çatdıqda Qeys dedi: “Təklif edirəm ki, biz onlarla üz-üzə gəlməyək. Biz artıq onları incitmişik. Onlar bizdən intiqam alacaqlar. Artıq onlar dünən qarət və mal əldə etməklərinin onlara nə bəla gətirdiyini də görüblər. Buna görə də onlar indi mala əl vurmayaçaqlar. Bizə edilməsi vacib olan isə bizim kəcavədəki qadınları və malları Bənu Amir qəbiləsinə göndərməyimizdir. Onlardan öncə bizim öz qanımızı qorumağımız vacibdir. Siz kəcavədəki qadınları və malları apardığınız zaman onlar sizə toxunmayacaqlar. Çünki onlardan qüvvət və mətanət sahibləri atların belində olduqları halda, biz onları döyüşdə yubadacağıq. Əgər onlar döyüşmək istəsələr, artıq biz öz ailəmizi və mallarımızı qorumuş olacağıq. Sonra onlarla vuruşacağıq və onlara tab gətirəcəyik. Əgər onlara qalib gəlsək, elə bu bizim istədiyimiz bir şeydir. Əgər məğlub olsaq, özümüzü qoruyacağıq və müdafiə olunaraq (qaçıb) öz mallarımıza çatacağıq”.

Onlar belə də etdilər. Zəbyan və onunla olan qəbilələr yürüş etdilər və Zatulcuracirdə Əbs qəbiləsinə çatdılar və o gün şiddətli döyüşdülər. Sonra bir-birilərindən aralandılar. Sabahısı gün yenidən üz-üzə gəldilər. Əvvəlki gündən də şiddətli formada vuruşdular. Bu günlərdə Əntərə bin Şəddad əsl şücaət göstərdi. İnsanlar döyüşün şiddətləndiyini və ölənlərin çox olmasını gördükdə, Huzeyfəyə sülh bağlamağına mane olduğuna görə Sinan bin Əbu Harisəni qınadılar və onu nəhsqədəm hesab etdilər. Onlar Sinana qanın saxlanması və sülhə müraciət etməsi barədə məsləhət verdilər. Ancaq Sinan bunu etmədi və o, üçüncü gün də müharibə etmək qərarına gəldi. O, tərəfdaşlarının süstlüyünü və sülhə meyl etdiyini gördükdə geri qayıtdı. Haris onları tərkdə Qeys və Bənu Əbs qəbiləsi Bənu Şeyban bin Bəkr qəbiləsinin yanına getdilər və onunla qonşuluqda yaşadılar. Uzun müddət onların yanında qaldılar. Qeys Şeyban qəbiləsindən iki cavan oğlandan onların malını ələ keçirməsi kimi xoşlamadığı bir əməl gördükdə, özü və qəbiləsi Şeyban qəbiləsindən uzaqlaşaraq getdilər. Şeyban qəbiləsindən bir dəstə adam onları təqib etdi. Sonra Əbs qəbiləsi onlarla üz-üzə gəldi və aralarında döyüş oldu.

Şeyban qəbiləsi məğlub oldu. Əbs qəbiləsi Həcərə ərazisinə onların padşahları ilə sülh bağlamaq üçün getdi. Onların padşahlarının adı Muaviyə bin Ahris əl-Kindi idi. Muaviyə gecə vaxtı onlara hücum təşkil etmək qərarına gəldi. Bu xəbər onların qulağına çatdıqda onlar yenidən Muaviyədən uzaqlaşdılar. Muaviyə onların izinə düşdü. Ancaq Muaviyənin yol bələdçisi bilərəkdən onları azdırdı ki, onlar Əbs qəbiləsinə yetişməsinlər. Yoxsa onlar Əbs qəbiləsinə və onların yorulmuş heyvanlarına çatacaqdılar.

Nəhayət, Muaviyənin qoşunu Əbs qəbiləsinə ordusu ilə gəlib çatdı. Aralarında şiddətli bir döyüş oldu. Muaviyə və Həcərə əhalisi məğlub oldu. Əbs qəbiləsi onları təqib etdi və mallarını ələ keçirib istədikləri qədər adam qırdılar. Sonra geri qayıdıb üzərində Kəlb qəbiləsinə aid bir məhəllənin yerləşdiyi Arair adlanan suyun yanında mənzil saldılar. Onlar Əbs ilə döyüşmək üçün atlandılar. Rabi onların qarşısına çıxıb qəbilələrinin rəisini onlardan tələb etdi. Qəbilənin rəisi Rabinin qarşısına çıxdı. Onun adı Məsud ibn Məsad idi. Məsud ilə Rabi yerə yığılana qədər döyüçdülər. Məsud Rabini öldürmək istəyirdi. Məsudun boynundan dəbilqə asılmışdı. Bu zaman Əbs qəbiləsindən bir əsgər Məsuda bir ox atıb onu öldürdü. Bununla da, Rabi ayağa qalxdı və Məsudun başını kəsdi. Sonra Əbs qəbiləsi Məsudun başını nizəyə taxaraq Kəlb qəbiləsinin üzərinə hücum etdilər. Kəlb qəbiləsi məğlub oldu, Əbs qəbiləsi onların mallarını, zürriyyətlərini qənimət olaraq ələ keçirdilər. Sonra Yəməməyə tərəf üz tutdular. Yəməmə xalqından olan Bənu Hanifə qəbiləsi ilə müqavilə bağladılar və onların yanında üç il qaldılar. Ancaq Bənu Hanifə qəbiləsi Əbs qəbiləsinə yaxşı qonşu olmadı və onları sıxışdırmağa başladılar. Buna görə də, Əbs qəbiləsi onların yanından çıxıb getdi. Əbs qəbiləsindən bir çox insan artıq ayrılmışdı, onlardan bəziləri qətl edilmişdi, bəzilərinin heyvanları həlak olmuş, bəzilərinin isə ərəblər incitmişdilər. Bənu Dabbə qəbiləsi Əbs qəbiləsinə xəbər yollayıb Əbs qəbiləsinə Təmmim qəbiləsinə qarşı istifadə etmək üçün Əbs qəbiləsinə onların yanında yaşamağı təklif etdi. Onlar da bunu qəbul etdilər və onlarla qonşu oldular. Dabbə qəbiləsi ilə Təmmim qəbiləsi arasında müharibə

bitəndən sonra Dabbə qəbiləsi Əbs qəbiləsinə qarşı münasibətlərində dəyişdi və istədilər ki, Əbs qəbiləsinə özlərindən ayırsınlar. Əbs qəbiləsi də, onlarla müharibə etdi və qalib oldu. Əbs Dabbənin mallarını qənimət olaraq ələ keçirdi. Sonra Bənu Amir qəbiləsinə tərəf yola çıxdılar və Əbs Ahvas bin Cafər bin Kulab ilə müqavilə bağladı. Bənu Təميم qəbiləsinə qarşı müharibədə Əbs qəbiləsinin gücü hesabına qüvvətləndikləri üçün bu saziş Bənu Amir qəbiləsinə sevindirdi.

Bənu Amir qəbiləsinin qulağına çatmışdı ki, Ləqit bin Zurrarın öz qardaşı Məbədin qisasını almaq üçün onların qəbiləsi ilə müharibə etmək istəyir.

Beləliklə, Əbs qəbiləsi Bənu Amir qəbiləsinin yanında məskunlaşdı. Bir gün Təميم qəbiləsi onlara tərəf yürüş etdi və aralarında Şibu Cəbələ olayı baş verdi. Amma biz bu hadisə barədə inşəAllah sonra danışacağıq. Bundan sonra Zəbyan qəbiləsi Bənu Amir bin Sasa qəbiləsinin içərisində Əbs qəbiləsi olduğu halda, onlara hücum etdi. Bir-biriləri ilə döyüştülər və Amir qəbiləsi məğlub oldu, heç kim onun kimliyini bilmədiyi hal Qirvaş bin Huniy əl-Əbsi əsir düşdü. Onu yaşadıkları məhəlləyə gətirdikdə onlardan birinin arvadı onu tanıdı. Onun kimliyini bildikdən sonra, onu Hisn bin Huzeyfəyə təslim etdilər, o da onu öldürdü. Sonra Əbs qəbiləsi Amir qəbiləsinin yanından çıxıb getdi və Teymurribab qəbiləsinin yanında mənzil saldı. Ancaq Teymurribab qəbiləsi onlara qarşı azğınlıq etdi və bundan sonra aralarında döyüş oldu və Teymurribab qəbiləsi onlar üzərində üstünlük təşkil etdilər və Əbs qəbiləsindən xeyli adam qırdılar. Əbs qəbiləsi yola düşdü və onlar artıq müharibələrdən bezmişdilər, adamları və malları azalmışdı, mal-qaraları isə həlak olmuşdu.

Qeys onlara dedi: “Nə düşünürsünüz?” Onlar dedilər: “Biz Zəbyan qəbiləsindən olan öz dayılarımızın yanına geri qayıdacağıq. Onlarla birlikdə ölmək, qeyriləri ilə birlikdə sağ qalmaqdan daha xeyirlidir”. Onlar Haris bin Ovf bin Əbu Haris əl-Murrənin yanına çatana qədər yol getdilər.

Digər bir rəvayətə görə, Hisn bin Huzeyfə bin Bədrin yanında olan Hərüm bin Sinan bin Əbu Harisənin yanına çatana

qədər gecə yol getdilər. Hərüm geri qayıtdıqda öz yaşadığı yerdə Əbs qəbiləsini gördü və onları salamladı. Sonra soruşdu: “Bu qövm kimdir?” Onlar da dedilər: “Sənin Əbs qəbiləsindən olan qardaşlarındır”. Sonra onlar öz dərdlərini danışdılar. Hərüm dedi: “Sizin xatirinizə bunu edərəm. Mən Hisn bin Huzeyfəni tanıyıram”. Sonra o, Huzeyfənin yanına döndü və Huzeyfəyə dedi: “Bir məsələdən ötrü sənə müraciət edilib”. Huzeyfə dedi: “Nə lazımdırsa, edərəm”. Hərüm dedi: “Bənu Əbs qəbiləsinin toplumunu öz yurdunda gördüm”. Əbs dedi: “Öz qövmünüzlə sülh bağlayın”. Mənə gəlincə, mən nə qanbahası götürəcəm, nə də qanbahası ödəyəcəm. Onlar mənim atalarımı, əmilərimi və Əbs qəbiləsindən iyirmi nəfəri (qohumumu) öldürüblər. Hərüm Əbs qəbiləsinin yanına qayıtdı və onlara Hisnin sözlərini xəbər verdi. Sonra da onları Hisnin yanına gətirdi. Hisn onları gördüyü zaman Qeys və Rabi bin Ziyad dedilər: “Biz ölüm karvanlarıyıq”.

O, dedi: “Əksinə, siz sülh karvanlarısınız. Əgər siz öz qövmünüzə qarşı nizam-intizamsız olsanız, qövmünüz də sizə qarşı belə olacaq”. Sonra Sinanın yanına gələnə qədər onlarla yola çıxdı. O, Sinana dedi: “Əşirətinə əmr et və əşirətinlə Əbs qəbiləsinin arasını düzəlt, mən sənə bu işdə kömək edəcəyəm”. Sinan da onun dediyi kimi etdi. Aralarında ittifaq bağlandıqdan sonra Əbs geri qayıtdı.

Digər bir rəvayətə görə, Qeys bin Zuheyr Əbs qəbiləsi ilə Zəbyan qəbiləsinin yanına getməmişdir. O, belə demişdir: “Mən onların qardaşlarını, arvadlarını, uşaqlarını və əmi oğlanlarını öldürdüyüm halda, Qatanfanlılar heç zaman məni görməyəcəklər. Lakin, mən Rəbbimə tövbə edirəm”. Bundan sonra o, xristian dinini qəbul edir, Omana çətana qədər yer üzündə səyahət edir və Omanda uzun zaman rahib olur. Bir gün Hovc bin Malik Əl-Abdi onunla qarşılaşır, Hovc onu tanıyır və Qeysi öldürür. Hovc Qeysi öldürmədən öncə bu sözləri deyir: “Əgər mən sənə rəhm etsəm, Allah mənə rəhm etməsin”.

Digər bir rəvayətə görə, Əbs qəbiləsi Zəbyan qəbiləsinə tərəf qayıdanda Qeys Numeyr bin Qasitlə qohum olur və onun Fədalə adında bir oğlu dünyaya gəlir. Həmin bu Fədalə peyğəmbərimizin

(s.a.s) yanına gəlir və onunla qövmündən ancaq yanında olanların adından əhd bağlayır. Qövmündən yanında olanların sayı doqquz nəfər idi. Özü də, dəstənin onuncusu idi. Beləliklə, Dahis və Gubəra müharibəsi sona yetir. Həmd Allaha məxsusdur.

20. Cəbələ dərəsi ¹⁰³ günü (hadisəsi)

Ləqit bin Zurara Amir bin Sasa qəbiləsi ilə öz qardaşı Məbəd bin Zuraranın intiqamını almaq üçün döyüşmək qərarına gəlmişdi. Biz öncəki mövzularda Məbədin əsir olaraq, Bənu Amir qəbiləsinin yanında öldüyünü söyləmişdik. Ləqit hazırlıq gördüyü zaman ona Əbs qəbiləsi ilə Amir qəbiləsinin arasında ikitərəfli saziş bağlaması barədə xəbər gəlib çatdı. Bunu eşitdikdən sonra Ləqit düşmən qövmə hücum etməyə hərislik göstərmədi. Ləqit Əbs qəbiləsi ilə aralarında düşmənçilik olan hər kəsə xəbər göndərərək onlardan ittifaq bağlamalarını, Əbs və Amir qəbiləsinə qarşı birləşmələrini istədi. Bu çağırışdan sonra Əsəd, Qatafan qəbilələri və Amir bin Cavn və Muaviyə bin Cavn Ləqitin ətrafında toplandılar. Onlar möhkəmləndilər, saylarını çoxaltdılar və yürüşə çıxdılar.

Ekspedisiyaya Muaviyə bin Cavn başçılıq etdi. Əsəd və Fəzara qəbilələri Muaviyə bin Cavn ilə eyni briqadada idilər. Döyüşdən əvvəl Hacib bin Zurara ilə Amir bin Təmin arasında və Ribab ilə Hassan bin Hammam arasında saziş bağlandı. Təminin bir neçə qəbiləsi ilə Amr bin Udas arasında saziş bağlandı. Hanzala qəbiləsi ilə Ləqit bin Zurara arasında saziş bağlandı. Daxtanus¹⁰⁴ adlı qızı Ləqitlə birlikdə idi. Ləqit qızını daim özü ilə döyüşlərə aparar və onun fikrinə baş vurardı.

Onlar böyük bir dəstə ilə yürüş etməyə başladılar. Əbs və Amir qəbilələrini qətl edəcəklərinə, intiqamlarını alacaqlarına heç bir şübhələri yox idi. Ləqit yolda Kərib bin Safvan bin Hubab Sadi ilə qarşılaşdı. O, kübar təbəqədən olan biri idi.

Ləqit ondan soruşdu: “Sən niyə bizimlə döyüşə qatılmırsan?!” O, dedi: “Mən dəvələrimi axtarmaqla məşğulam”. Ləqit dedi: “Xeyr, sən istəyirsən ki, bizim yürüşümüzü düşmən qövmə

xəbər verəsən. Biz səndən düşmənlərimizə gəlişimizi xəbər verməyəcəyinə and içənəcən əl çəkən deyilik”. O da Ləqitin qarşısında and içdi. Sonra Kərib qəzəbli halda Ləqitdən uzaqlaşdı. Kərib Amir qəbiləsinə yaxınlaşdığı zaman paltarın bir parçasını götürdü və içinə kolokvint (acı qabaq), tikan, torpaq, iki yəmən parçası, bir qırmızı parça və on ədəd qara daş qoyub bağladı. Sonra onu heç kimə bir kəlmə demədən Amir qəbiləsinin su içdiyi yerə atdı. Maviyə bin Quşeyr Kəribin suya atdığı bağlamayı götürdü və onu Əhvas bin Cəfərin yanına gətirdi. O, Əhvasa dedi ki, bir kişi onlar su içərkən bu bağlamayı su içdiyi yerə atıb getdi. Əhvas Qeys bin Zuheyr əl-Absidən soruşdu: “Bunun mənası nə deməkdir?” Qeys dedi: “Bu, Allahın bizə bir lütfüdür. Bu kişiyyə and verilmişdir ki, bizimlə bir kəlimə də danışmasın. Bu kişi də, sizə üzərinizə gələn düşmənlərinizin sayının torpaq qədər, qüvvələrinin də çox olmasını bu yolla izah etmək istəyib. Kolokvintə (acı qabaq) gəlincə, bunun da mənası qoşunun bir neçə başçısının olması deməkdir. İki yəmən parçasına gəlincə, onun da mənası Yəməndən iki dəstənin onlarla birlikdə olmasıdır. Qırmızı parçaya gəlincə, bunun da mənası dəstədə Hacib bin Zuraranın olmasıdır. Daşların mənasına gəlincə, sizə tərəf gələn dəstənin on gün ərzində sizə yetişəcəyi deməkdir. Mən sizə öyüd-nəsihət verirəm ki, azadlıqsevər olun. Səxavətli sülhsevər insanlar səbr ediyi kimi, səbr edin”.

Əhvas dedi: “Biz vəzifəmizi yerinə yetirəcəyik və sənin sözünü dinləyəcəyik. Çünki, sənə elə bir çətinlik üz verməmişdir ki, sən ondan bir çıxış yolu tapmayısan”. O da dedi: “Bir halda ki, mənim fikrimə baş vuracaqsınız, o zaman öz mal-qaranızı Cəbələ dərəsinə daxil edin, sonra onları bu günlər ərzində susuz saxlayın, onları suyun yanına gətirməyin. Düşmən qövm sizə gəldikdə susuz saxladığınız dişi dəvələri onların üzərinə qovalayın. Heyvanları qılınclarınız, nizələrinizlə bizləyin ki, onlar hürküdülmüş və susuzluqdan yanımış vəziyyətdə çıxsınlar, düşmənləri təşvişə salsınlar və onların hamısını parçalasınlar. Sonra dəvələrin ardınca siz çıxın və onlardan intiqamınızı alın”.

Qövm onun məsləhət verdiyi kimi etdi. Kərib bin Safvan (xəbərçilik etdikdən sonra) geri qayıtdı və yolda Ləqit ilə qarşılaşdı. Ləqit ondan soruşdu: “Düşmən qövmə xəbər verdinmi?!” Kərib Ləqitin qarşısında bir daha and içdi ki, o, heç bir kəslə bu barədə danışmamışdır. Bundan sonra Ləqit ondan əl çəkdi. Ləqitin qızı Dəxtənus atasına dedi: “Məni öz ailəmin yanına qaytar, məni Əbs və Amir qəbiləsinin təhlükəsi ilə üz-üzə qoyma. Şübhə yoxdur ki, Kərib onlara hər şeyi xəbər vermişdir”. Ləqit qızını bu sözü ilə görə axmaq hesab etdi. Qızının bu sözü ona ağır gəldi və onu geri (ailəsinə) qayıtdı. Ləqit dərənin ağzına qədər getdi və orada çoxsaylı qoşun və atları ilə düşərgə saldı. Qoşunun ancaq yeganə dərdi su içmək idi. Onlar suya tərəf yönəldilər. Bu zaman Qeys onlara dedi: “İndi dəvələri onların üzərinə qovalayın”. Onlar da dəvələri onların üzərinə qovaladılar. Dəvələr də, susuz və hürküdülmüş halda çıxdılar. Qeysin adamları da dəvələrin paralelində və arxasında idilər. Dəvələr Təmmim qəbiləsinə dərədə olarkən tapdaladılar və pərən-pərən etdilər, onları səhraya çıxartdılar. Onlara bir dəstə halında yığışmağa mane olundu. Bu zaman Əbs və Amir onların üzərinə həmlə etdilər və aralarında şiddətli döyüş oldu. Təmmim qəbiləsindən çox sayda adam öldü. Başçılarından ilk ölən kəs Amir bin Cavn oldu. Muaviyə bin Cavn və Ləqitin qızı Dəxtənusun əri Amir-bin Amr bin Udəs əsir alındı. Hacib bin Zurara da əsir alındı.

Ləqit bin Zurara meydandan uzaqlaşdı və ondan uzaqlaşmış olan qövmünü çağırırdı. Az bir dəstə ona tərəf topladı. Onun bayrağı altında yenidən özlərini qorumaq üçün bir qaya üzərində topladılar. Sonra yenidən həmlə edib döyüşdülər. Sonra Ləqit geri dönüb yenidən belə qışqırdı: “Mən Ləqitəm”. Sonra ikinci dəfə hücum etdi. Amma yaralanıb geri qayıtdı. Sonra onlar bir az da çox toplandılar.

Ləqit öz atı ilə qayadan düşdü və bu zaman Əntərə onun üzərinə hücum etdi və onu nizə ilə vurdu, onurğa sümüyünü qırdı. Sonra Qeys onu qılıncla vurdu və al-qana bulanmış bir vəziyətdə yerə sərdi. Bu zaman o, qızı Dəxtənusunu xatırlayıb belə şeir dedi:

Kaş ki, səni dinləyəydim ey Dəxtənus.
O zaman ona gizli bir xəbər gəlmişdi.
O, insanları qırır, yoxsa o, gəlin olduğu halda təkəbbürlü
halda gəzir.

Sonra Ləqit öldü, Təميم və Qatafan qəbilələri arasında olan döyüş qələbə ilə sona çatdı. Sonra onlar əsir düşmüş Hacıbə görə 500 dəvə fidyə verdilər. O da salamat bir şəkildə ailəsinə qayıtdı. Dəxtənus atasının ölümünə görə belə bir mərsiyə oxudu:

Çox hörmətli insan Xindəf qəbiləsi¹⁰⁵ nin orta yaşlılarında
və cavanlarında bir xeyir tapmışdı.
Onun əməlinin ən zərərlişi düşməni üçün idi və onun xeyirli
əməli onların azadlığı üçün idi.....
Əsəd qəbiləsi quşun sahibindən qaçdığı kimi qaçdı.
Həvazın qəbiləsi onların tərəfdarları idilər.
Onların quyruğuna düşmüş siçan kimi idilər.

Muhamməd bin İshaq Cəbələ günü barədə bizim dediklərimizə əlavə olaraq demişdir ki, bu hadisənin səbəbi Xindəf qəbiləsinin Qeysdən alacağı məhsul idi. Bu məhsulu Xindəf qəbiləsinə ata tərəfdən qohumluğu çatmayan bir nəfər mənimsəmişdi. Həmin adam Qeysin qəbiləsinin yanından Təميم qəbiləsinin yanına köçmüşdü. Sonra Təميم qəbiləsindən də Amr bin Təميمə köç etmişdi. Amr qəbiləsi Təميم qəbiləsinə qohumluq baxımından çox yaxındırlar. Qeys isə məhsulu verməkdən imtina etdi. Buna görə də, Qeysə qarşı ərəblərdən bir dəstə ilə Təميم qəbiləsi saziş bağladı.

Sonra onlar Qeysə tərəf yola düşdülər. Sonra Muhamməd bin İshaq bizim söylədiklərimizin eynisini söyləyir, amma bəzi məsələləri fərqli zikr edir. Ancaq onları qeyd etməyə lüzum yoxdur. Bu gün həm də Amir bin Tufeyl əl-Amiri doğulmuşdur. Bəzi alimlər deyirlər ki, ərəblərin bəziləri Bəhreyndə məcusilik dininə¹⁰⁶ etiقاد edirdilər. Zurara bin Udəs və onun iki oğlu Hacıb və Ləqit bir də Aqra ibn Habis və digərləri məcusi idilər.

Ləqit öz qızı ilə evlənmişdi və ona fars adı vermişdir. Ləqit öldükdə qızı onun arvadı idi. Bu barədə belə demişdir “Kaş ki, səni tanıyardım, Dəxtənus”. Birinci rəvayət daha doğrudur.

21. Zatu Nəkid ¹⁰⁷ günü (hadisəsi)

Bənu Bəkr bin Abdi Mənat bin Kənanənin qəbiləsi Qureyşə qarşı qəzəbli idilər və Qureyşə qarşı ədavət saxlayırdılar. Buna səbəb isə, Quseyyin Qureyş qəbiləsinin arasında torpaqları bölüşdürərkən onun Xuzəa qəbiləsi ilə yanaşı, onları, yəni Bəkr qəbiləsini Məkkədən çıxartması olmuşdu.

Əbdülmütəllibin zamanında Bəkr qəbiləsi qərara aldılar ki, Qureyşi Məkkədən çıxartsınlar və Qureyşə Haramı (Kəbəni) ələ keçirmək məsələsində qalib gəlsinlər. Bəkr qəbiləsi Hun bin Xuzeymə qəbilələrinin mal-qarasına hücum etdilər və heyvanları bir yerə yığıb apardılar. Sonra, öz ordularını bir yerə yığdılar. Qureyş də, öz ordularını topladı və ha zırlıq gördü. Əbdülmütəllib Qureyş və Həbəşilər arasında saziş bağladı. Saziş bağlayanlar bunlar idilər: Haris bin Abdi Mənat, Hun bin Xuzeymə bin Mudrikə, Mustaliq bin Xuzəa, Qureyş Bəkr. Qureyşə bu döyüşdə Əbdülmütəllib başçılıq edirdi. Dəstələr Zatu Nəkid deyilən yerdə döyüşdülər. Bəkr qəbiləsi məğlub oldu. Onlardan bir çox insan qətl edildi və onlar bir daha Qureyş ilə müharibəyə qayıtmadılar. **İbn Şübə əl-Fəhri** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Necə də gözəldir o kəs ki, Bəkr qəbiləsinin
Zatu Nəkid günündə azması kimi bir azan dəstəni görmüş.
Onlar bizim evlərimizdə və qadınlarımızın yanında qaldılar.
Onlar qonağın şərrinə qarşı bizə qonaq idilər.

O gün Abd bin Səffah əl-Qari (o, Qara qəbiləsindən idi) Bəla bin Qeysin qardaşı Qatədə bin Qeysi öldürdü. Bəlanın öz adı Musahiq idi. O gündən etibarən, belə bir misal deyildi: “Ox atanları Qara qəbiləsinə xidmət etdi”. Qara qəbiləsi ¹⁰⁸ Hun bin

Xuzeymə qəbiləsinin qollarından biri idi. Bu qəbilə Adal bin əd-Dişin nəslindəndirlər. Onlardan bir kişi belə bir şeir demişdir:

Bizi tərک edin Qara qəbiləsinə, bizdən diksinməyin.
Yoxsa biz də, dəvəquşunun diksindiği kimi diksinərik.

Deyilənə görə, onlar bu şeirə görə, Qara ismi ilə adlanmışlar.

22. Birinci Ficar günü (hadisəsi) ¹⁰⁹

İbn İshaq demişdir: “Birinci Ficar günü (hadisəsi) Qureyş və bütün Kənanə qəbiləsindən Qureyşlə olanlarla Qeysu-Eylan qəbiləsi arasında baş vermişdir. Onun səbəbi də budur ki, Kənanə qəbiləsindən bir kişinin Nəsr bin Muaviyə bin Bəkr bin Həvazin qəbiləsindən olan bir kişiye borcu var idi. Kənanə qəbiləsindən olan bu kişi kasıbladı və borcunu qaytara bilmədi. Nəsr qəbiləsindən olan kişi isə bir gün Ukaz bazarına bir meymun gətirdi və dedi: “Kənanə qəbiləsindən olan filankəsin mənə borcu qarşılığında kim bu meymunu məndən satın alar?!” O bunu Kənanə qəbiləsindən borc verdiyi kişini, həm də onun qəbiləsini utandırmaq üçün edirdi. Bu zaman, Kənanə qəbiləsindən bir kişi ordan keçirdi. Bunu eşitdi. Nəsr qəbiləsindən olan kişinin sözü-nə xor baxdığı üçün öz qılıncı ilə meymunu vurdu və öldürdü. Nəsr qəbiləsindən olan qövm Qeys qəbiləsini, Kənanə qəbiləsindən olan kişi isə Kənanə qəbiləsini köməyə çağırırdı. İnsanlar toplaşmış bir-birləri ilə danışmış apardılar. Hətta iş o yerə gəlmiş ki, az qalsın ki, bir-biriləri ilə dava etsinlər, amma, sonda sülhə gəldilər. Digər rəvayətə görə, bu hadisənin səbəbi Qureyşdən olan gənclərin üzərində çadra olan Amir qəbiləsindən gözəl bir qadının yanında əyləşib ona belə demələri olub: “Çadranı qaldır, üzünə baxağ”. Qadın isə çadrasını qaldırmır. Dəstədən biri qalxıb qadın hiss etmədən onun paltarının arxasını kürəyinə qədər kəsir. Qadın da ayağa qalxarkən onun arxası görünür və gənclər gülərək demişlər: “Bizə üzünü göstərmədin, biz də arxana bax-

dıq”. Sonra qadın “Ey Amir qəbiləsi, rüsvay oldum”- deyə çığır-mışdır. Bundan sonra insanlar onun ətrafına toplanmış və münə-qişə etmişlər. Hətta iş o yerə gəlib çatır ki, az qalsın döyüşünlər. Sonra baxıb görürlər ki, kiçik bir məsələdir, barışırlar.

Digər bir rəvayətə görə, bu hadisənin səbəbi belə olmuşdur.

Qifar qəbiləsindən Əbu Məşar bin Mikriz adlı döyüşçü və daim döyüşlərdə özünü qoruya bilən bir kişi Ukaz bazarında əy-ləşmiş və ayağını uzadıb bu şeiri oxuyur:

Biz Mudrikə bin Xindəfin övladlarıyıq .

Kim onun şəxsinə tən edərsə, bizə zərər vura bilməz.

Kim onun qövmü olarsa, şəfəq saçan dənizin burulğanı kimi ağalıq edər.

Sonra bu kişi dedi: “Allaha and olsun ki, mən Ərəblərin ən izzətliyəm. Kim məndən daha izzətli olduğunu güman edirsə, qılıncı ilə ayağımı vursun”.

Qeys qəbiləsindən Əhmər bin Mazin adlı bir kişi ayağa qal-xıb və qılıncı ilə onun ayağına vurub, yüngülcə ayağını sıyırmış-
dır. Sonra insanlar bu hadisə ilə bağlı münəqişə etmişlər və nəti-cədə sülhə gəlmişlər.

23. İkinci Ficar¹¹⁰ (qanunsuzluq) günü (hadisəsi)

Fil hadisəsindən 20 il, ölümündən isə 12 il sonra bu hadisə baş vermişdir. Ərəblərin Cahiliyyə dövründə¹¹¹ Əbdulmütəllibə bu hadisədən daha məşhur, daha əzəmətli bir hadisə olmamışdır. Bu günün “Ficar” (qanunsuzluq) adlandırılmasına səbəb isə Kə-nanə və Qeys qəbiləsinin o gün bəzi haramları özünə halal etmə-si olmuşdur.

Bu gündən əvvəlki gün (hadisə) Cəbələ hadisəsi idi. Cəbələ hadisəsi ərəblərin tarixində qeyd edilib. Amma Ficar günü on-dan daha əzəmətlidir. Bu günün (hadisənin) səbəbi belə qeyd olunur. Rəvayət edilir ki, Kənanə qəbiləsindən olan Bərrad bin Qeys bin Rafi əl-Kənanəni əd-Damri qatil və tayfası tərəfindən qo-

vulmuş biri idi. Onu qövmü pis adam olduğu üçün qəbilədən qovmuşdu. Hətta o, pis insan olduğu üçün adı zərbi məsəl kimi hallanırdı. Ərəblər bir adam çox şər insan olardisa, ona belə deyirdilər: “ Bərraddan daha qatildir”. Bəziləri bu barədə belə bir şeir də söyləmişlər:

- Gecələrin tanıdığı gənc gecə vaxtlarında dilini tərpedən ilan kimidir.

Hər gün onun gecələrdə Bərradın qatilliyi kimi bir qatilliyi var.

Bərrad qövmünün yanından ayrıldıqdan sonra Numan bin Munzirin yanına gəlir. Noman hər il Ukaz bazarına satılması üçün Müşk ilə dolu bir torba göndərirdi. Ukaz, Zulməcaz¹¹² və Məcənnə¹¹³ ərəblərin hər il mövsümdə toplandığı bazar idi. Onlar mövsüm bitənəcən mallarını bir-birilərinə etibar edirdilər. Məcənnə bazarı Zahranda yerləşirdi. Ukaz isə Nəxlə ilə Taif arasında idi. Zulməcaz bazarı isə Movqifdə durduqda sol tərəfdə yerləşirdi.

-Numan dedi: “Kim mənim üçün bu Müşk torbasını(qarət olunmadan) qəbilələrin yanından keçirib Ukaz bazarına çatdırana qədər apara bilər?!”

Numan bu sözü dedikdə Bərrad və Urva bin Utba bin Cəfər bin Kəlab onun yanında idilər. Urvaya Rahhal da deyirdilər. Ona padşahların yanına çox səfər etdiyi üçün Rahhal deyirdilər.

- Bərrad dedi: “Sənə salam olsun, mən onu Kinanə qəbiləsinin yanından keçirib apara bilərəm”. Numan dedi: “Mən elə bir adam istəyirəm ki, onu Kinanə və Qeys qəbiləsinin yanından keçirtsin”.

- Urva (Bərradı nəzərdə tutaraq) dedi: “Sənə salam olsun, qövmündən qovulmuş bir itmi sənin üçün bu müşk torbasını qəbilələrin yanından salamat keçirib Ukaz bazarına aparacaq?! Mən onu sənin üçün Tihamə və Nəcd əhlindən olan Boymadərən və Yovşanla qidalanan əhalinin yanından keçirərəm”.

- Bərrad qəzəbli halda dedi: “Bəs Kinanə qəbiləsinin yanından keçirə bilərənmə, Urva?”

- Urva dedi: “Nəinki, Kinanənin, bütün insanların yanından keçirə bilərəm”.

- Numan müşkü Rahhal ləqəbli Urvaya təslim etdi və ona müşk torbasını aparmağı əmr etdi. Bərrad da Urvanı izləyərək onun ardınca yola düşdü. Urva Bərradın olduğu yeri görüb qorxuya düşmədi. Urva öz qövmünün mərkəzində yerləşən Fədək nahiyələrindəki Təymən adlanan vadinin yanında olanda Bərrad bin Qeys ona çatdı, oxlarını çıxartdı və Urvanı öldürmək üçün içerilərindən bir-neçə fal oxu seçib müəyyənləşdirdi.

- Urva onun yanından keçəndə Bərrada dedi: “Nə edirsən , ey Bərrad?”

- Bərrad dedi: “Səni öldürmək üçün fal oxu seçib ayırıram, görüm ölüm sənə bəxtinə düşəcək, ya mənə”.

- Urva dedi: “Buna cəsarətin çatmaz”.

- Bərrad onun üzərinə cumdu və onu qılıncı ilə vurdu. Urvanın səfərdə özü ilə apardığı dəvələrdən və dəvələrin yüklərindən cavabdeh olan adamlar Urvanın öldüyünü görüb Bərradın qarşısında yenildilər. Bərrad da dəvələri sürüb apardı və üzü Xeybərə¹¹⁴ tərəf yola düşdü. Qeys qəbiləsindən iki kişi onun axasına düşdü ki, Bərradı ələ keçirsinlər. Onlardan biri Qani, digəri isə Qatafan qəbiləsindən idi. Qani qəbiləsindən olanın adı Əsəd bin Cuveyn idi. Qatafan qəbiləsindən olanın adı isə Musavir bin Malik idi. Bərrad Xeybərdə bu iki nəfərlə ilk görüşən şəxs oldu. Onlara dedi: “Siz kimsiniz?” Onlar dedilər: “Biz Bərradı öldürmək üçün Qeys qəbiləsindən gəlmişik”.

Bərrad onları aşağı düşürüb, heyvanlarının ipini bağladı. Sonra onlara dedi: “Sizdən kim onu öldürməyə daha cürətli və qılıncı daha itidir?” Qatafanlı dedi: “Mən”.

Bərrad da guya ki, Bərradın yerini göstərmək üçün onu özü ilə götürüb apardı. Qani qəbiləsindən olana isə dedi: “Sən dəvələrə göz qoy”. O da dəvələrə göz qoymağa başladı. Bərrad Qatafan qəbiləsindən olanı yaşayış yerindən kənar, Xeybərin yanındakı xarabalıq yerə apardı. Sonra Qatafan qəbiləsindən olan bu kişiyyə belə dedi: “O, bu xarabalıqdadır. Oranı özünə sığınacaq

edib. Mənə bir az möhlət ver, gedim baxım görüm, odurmu orda?”

Qatafanlı da yerində dayandı, Bərrad da xarabalığa daxil oldu və sonra çıxdı və Qatafanlıya dedi: “O oradadır və orada yatıb, indi sən mənə qılıncını göstər, baxım görüm sənin qılıncın itidir, yoxsa yox?” Qatafanlı da qılıncını Bərrada verdi. Bərrad qılıncı alıb onu öz qılıncı ilə vurdu. Sonra Bərrad onun qılıncını xarabalıqda gizlədib Qani qəbiləsindən olan kişinin yanına qayıtdı və ona dedi: “Mən sənin yoldaşından daha qorxağını görmədim. Onu Bərradın yatmış olduğu evə aparıb qoydum, amma o, Bərrada yaxınlaşmağa cürət edə bilmədi.

Qani qəbiləsindən olan kişi Bərrada dedi: “Sən burda dövələrin yanında onlara qoruqçu kimi dur, mən gedim Bərradın yanına və onu öldürüm.

Bərrad dedi: “Dəvələr qalsın burada, onlara bir şey olsa, mənlikdi”. Sonra onlar ikisi birlikdə xarabalığa getdilər və Bərrad onu da orada öldürdü. Sonra dəvələri Məkkəyə tərəf sürüb apardı. O, yolda Əsəd bin Xuzeymə qəbiləsindən bir kişi ilə qarşılaşdı və ona dedi: “İstəyirsənmi, sənə bir hədiyyə verim və sən də bunun müqabilində mənim və sənin qövmin sayılan Harb bin Umməyyənin yanına gedəsən. Onlara xəbər verəsən ki, Bərrad bin Qeys Rahhal ləqəbli Urvanı öldürüb və onlar buna görə də, Urvanın mənsub olduğu Qeys Eylan qəbiləsindən özlərini qorusunlar?!”

Əsəd bin Xuzeymə Xindif qəbiləsindən olduğu üçün Harb bin Umeyyəninin qövmü həmçinin onun da qövmü sayılırdı. Bərrad ona on dənə dəvə verdi. Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi də Ukaz bazarına gəlib çatıncaya qədər yol getdi. Ukazda insanlar yığışmışdı.

Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi Harb bin Umeyyəninin yanına gəlib ona Bərradın dediklərini çatdırdı. Harb da Abdullah bin Cudan ət-Təmiminin və Əbu Cəhlin atası olan Hişam bin Muğira əl-Məxzuminin yanına adam yolladı. Abdullah və Hişam Qureyşin elit təbəqəsindən sayılırdılar. Həm də o ikisi onlardan daha yaşlı idilər. Harb Qureyşin bütün qəbilələrinə xəbər yolladı ki,

hər qəbilədən bir nəfər onun hüzuruna gəlsin. Harb, eyni zamanda, Həbəşlilərin ağası sayılan Culeys bin Yəzid əl-Harisiyə¹¹⁵ adam yolladı və onlara da məsələni xəbər verdi.

Onlar yığışib məşvərət elədilər və belə dedilər: “Biz Qeys qəbiləsinin öz öldürülmüş sakininə görə bizdən intiqam almasından qorxuruq. Çünki, onlar Dimra qəbiləsinə mənsub qəbilədən qovulmuş bir nəfəri öldürmək ilə razılaşmayacaqlar”. Onlar razılığa gəldilər ki, o zamanlarda Qeysin ziyalısı və ağası sayılan Mulaib əl-Əsinnə ləqəbli Əbu Bəra Amir bin Malik bin Cəfər bin Kilaibin yanına gəlsinlər və ona desinlər ki, hadisə Nəcd və Tihamə qəbilələri arasında baş verib və hadisənin bilgisi bizə gəlib çatmamışdır. İnsanlar arasında bu xəbəri yay ki, sən həm biləsən, həm də bildirəsən. O da öz qövminə ona deyilənləri dedi.

Qureyşdən bir dəstə adam ayağa durub dedi. “Ey Ukaz əhli, bu, Məkkədəki bizim qövümümüzdə baş vermiş və xəbəri bizə gəlib çatmış bir hadisədir. Biz qorxuruq ki, onlardan geri qaldığımız halda, onlarla birlikə olmasaq, şərr daha da böyüyər. Məsuliyyəti boynumuza götürməyimiz sizi qorxutmasın”.

Onlar dəvələrinə minib Məkkəyə tərəf getdilər. Günün sonunda Mulaib əs-Sinnə ləqəbli Amir bin Malikə Qureyşin üzrxahlığının ardından döyüşə hazırlaşması xəbəri gəlib çatdı. O da belə dedi: “Qureyş xəyanət etdi və Harb bin Umeyyə məni aldatdı. Allaha and olsun ki, bundan sonra əbədiyyən Kinanə qəbiləsi Ukaz bazarına gəlməyəcək”. Sonra o, atlanıb Qureyş Nəxlə deyilən əraziyə çatana qədər onların ardınca getdi. O gün onlar birbiriləri ilə vuruşdular. Qureyş bu müharibədən alovlandı və az qaldı ki, məğlubiyyətə uğrasın. Ancaq onlar öz himayəçiləri olan Kəbə evinin yanında idilər. Qureyş tez Hərəmə daxil olmağa tələsdi ki, əmin-amanlıqda olsun. (Çünki Hərəmdə-Kəbə evinin olduğu ərazidə ərəblər döyüş aparmağı haram bilirdilər.) Onlar axşam düşənə qədər Hərəmin içində qaldılar. Rəsulullah (səllallahu aleyhi və səlləm) da onlarla birlikdə Hərəmin içində idi. O zaman Allah rəsulunun(s.a.s) iyirmi yaşı var idi.

Əz-Zuhri¹¹⁶ demişdir ki, “bu hadisə baş verərkən Həzrəti Rəsulullah (s.a.s) Qureyşlə birlikdə deyildi. Əgər onlarla birlik-

də olsaydı, Qureyş məğlub olmazdı”. Ancaq alimin dediyi bu səbəb bir şey ifadə etməz. Çünki Həzrəti peyğəmbərimizin (s.a.s) səhəbələri vəhydən və risalətdən sonra (Uhud döyüşündə) məğlub olmuşlar və öldürülmüşlər.

Deməli, peyğəmbərlikdən öncə toplum içərisində olduğu halda, toplumun məğlub olması normal bir şeydir.

Qureyş Hərəmə daxil olduğu zaman Qeys qəbiləsi onları tərk etdilər. Qeys qəbiləsinin üzvləri Qureyş qəbiləsinə dedilər: “Ey Qureyş toplumu, biz Urvanın qanına görə sizdən əl çəkəsi deyilik. Bizim Ukaz bazarında gələn il sizinlə görüşümüz olacaq”. Sonra onlar öz ərazilərinə çəkilib getdilər və yol boyunca bir-birlərini Urvanın intiqamını almaq üçün qızısdırdılar. Sonra onlar Urva üçün ağladılar. Qeys qəbiləsi öz dəstəsini topladı və Qureyş də öz dəstəsini topladı. Qureyşin topladığı dəstəyə bunlar daxil idi.

1. Kinanə qəbiləsi
2. Həbəşlilər¹¹⁷
3. Əsəd bin Xuzeymə¹¹⁸ qəbiləsi.

Qureyş qəbiləsi insanlara silahları payladı. Abdullah bin Cudan yüz kişiyyə silah verdi. Qalanlarına da silah payladı. Qureyş vəd edilmiş vaxta görə yola çıxdı. Onun hər bir qəbiləsinin başında bir rəis var idi. Bənu Haşimin başında Zubeyr bin Əbdulmütəllib¹¹⁹ və onun qardaşları Əbu Talib¹²⁰, Həmzə¹²¹, Abbas¹²² idi. Həzrəti peyğəmbər (s.a.s) də onunla birlikdə topluma başçılıq edirdi. Bəni Umeyyə və Bənu Umeyyənin müttəfiqlərinə Harb bin Umeyyə rəhbərlik edirdi. Bənu Abd əd-Dara toplumuna İkrimə bin Haşim bin Abd Mənaf bin Abd Dar başçılıq edirdi. Bənu Əsəd bin Abdul-Uzza qövmünə Xuveylid bin Əsəd başçılıq edirdi. Bənu Məxzum toplumuna Əbu Cəhlin atası Hişam bin əl-Muğira başçılıq edirdi. Bənu Teym toplumuna Abdullah bin Cudan başçılıq edirdi. Bənu Cumah toplumuna Mamar bin Habib bin Vəhb başçılıq edirdi. Bənu Səhm toplumuna Əl-As bin Vail başçılıq edirdi. Bənu Adıyy toplumuna Səid bin Zeydin atası Zeyd bin Amr bin Nufeyl başçılıq edirdi. Bənu Amir bin Lueyyi toplumuna Suheyil bin Amrın atası Amr bin

Abduş Şəms başçılıq edirdi. Bənu Fihr toplumuna Əbu Ubeydənin atası Abdullah bin Cərrah başçılıq edirdi. Həbəşlilərə isə Culeys bin Yəzid və Sufyan bin Uveyf başçılıq edirdi. Onların hər ikisi həbəşlilərin komandanı idilər. Həbəşlilər Haris bin Abd Mənat qəbiləsindən sayılırlar. Kinanə, Adal , Qarə, Diş toplumları isə Hun bin Xuzeymə və Mustalaq bin Xuzəa qəbiləsindən sayılırlar. Bu ad ilə adlanmalarına səbəb Bənu Haris qəbiləsi ilə ittifaqa girmələri olub. Bənu Bəkr toplumunun üzərində Bəla bin Qeys rəhbərlik edirdi. Kinanə qəbiləsindən olan Bənu Firas bin Qanim toplumuna isə Cizl Ət-Taan qəbli Umeyr bin Qeys başçılıq edirdi. Bənu Əsəd bin Xuzeymə toplumuna Bişr bin Əbu Hazim rəhbərlik edirdi. İnsanların hamısına, o cümlədən, Abd Mənaf qəbiləsinin ətrafına yaşının çoxluğuna və məqamına görə Harb bin Umeyy başçılıq edirdi.

Qeys qəbiləsi Ukaz bazarına Qureyşdən öncə gəlmişdi. Bənu Amir qəbiləsinin başında Mulaib əl-Əsinne ləqəbli Əbu Bəra dayanırdı. Bənu Nəsr, Sad, və Səqif toplumlarının başında Subey bin Rabi bin Muaviyə dayanırdı. Bənu Cuşəm toplumunun başında Dureydin atası Əs-Simə dayanırdı. Qatafan toplumunun başında Ovf bin Əbu Harisə əl-Murri dayanırdı. Bənu Suleym toplumunun başında Abbas bin Zal bin Həni bin Ənəs dayanırdı. Fəhm və Advan toplumlarının isə Kidəm bin Amr başçılıq edirdi.

Qureyş Ukaz bazarına çatıncaya qədər gəldi. Bu zaman Qeys qəbiləsi artıq Ukazda idi. Harb bin Ummeyyənin yanında bənu Umeyyədən olan Sufyan, Əbu Sufan, əl-As, Əbul-As adlı qardaşları da var idi. Harb özünü möhkəmlətdi və Sufyan ilə Əbu-l-As da özlərini möhkəmlətdilər. Sonra dedilər: “Bizdən heç kim ölənə və ya zəfər qazanana qədər öz yerini tərk etməyəcək”. Onlar məhz o gün Anabis adı ilə adlandılar. Bu sözün mənası şir deməkdir. O gün insanlar bir-biriləri ilə şiddətli şəkildə döyüşdülər. Zəfər ilk öncə gündüzün başında Qeys qəbiləsinə nəsib oldu, Kinanə və Qureyş qəbilələrindən bir çoxları yenildi. Məsələn, Bənu Zuhra və Bənu Adiyy toplumları yenildilər. Məmmar bin Habib əl-Cuməhi qətl edildi. Bənu Firas camaatından da bir tayfa məğlub oldular. Harb bin Umeyyə və Bənu Abd Mə-

naf və Qureyşin bir sıra qəbilələri sabit qaldılar. Qureyş və Kinanə qəbiləsinə zəfər çalmaq yalnız günün yarısına qədər Qeys qəbiləsinə nəsbib oldu. Sonra zəfər Qureyş və Kinanə qəbiləsinə qayıtdı. Onlar Qeys qəbiləsindən çoxlu insan öldürdülər. Döyüş qızıqıdı və məsələ ciddiləşdi. O gün Bənu Haris bin Abdu Mənat bin Kinanə qövmünün bayrağı altında vuruşan yüz adam qətl edildi. Onlar səbrli adamlar idi. Qeys məğlub oldu və onun elit təbəqəsindən Abbas bin Zal əl-Suləmi və qeyriləri qətl edildi. Makin bin Ovf ən-Nəsrinin əmisi Əbu əs-Seyyid Kinanə qəbiləsindən çoxlu adam öldürdüyünü gördü belə bir çağırışla çıxış etdi: “Ey Kinanə toplumu, siz qətlə həddi aşdınız”.

İbnu Cudan cavabında dedi: “ Biz həddi aşan bir qövmük”.

Subey bin Rabi bin Muaviyə Qeys qəbilələrinin məğlubiyətini görüb yerə yıxıldı və dedi: “Ey Bənu Nəsr, ya məni müdafiə edin, ya da meydanı tərk edin”.

Bənu Nəsr, Cuşəm və Sad bin Bəkr, Fəhm və Advan qəbilələri ona şəfqət göstərdilər. Onlar insanların indiyə qədər gördüyü döyüşlərin ən şiddətli şəklində bir-birləri ilə döyüşdülər. Sonra onlar bir-birilərini sülhə çağırdılar və sülh sazişi bağladılar. Sülhün şərtlərinə görə ölənlər sayılmalı idilər. Hansı firqənin ölü sayısı çox çıxsa idi, qarşı tərəfdən artıq çıxan ölümlərin diyəsini (qanbahasını) almalı idi.

Onlar ölənləri saydılar və nəticədə, Qureyşin və Bənu Kinanə qəbiləsinin Qeysdən 20 nəfər çox öldürdüyünü gördülər. Harb bin Umeyyə o gün öz oğlu Əbu Sufyanı qarşı tərəfin qanbahasını ödəyəne qədər girov qoydu. Ondan başqa, digər qövm rəislərindən də girovlar qoydu. Sonra insanlar bir-birilərindən uzaqlaşdılar. Müharibəyə son qoydular. Aralarında olan ədavəti kənara atdılar. Sülh sazişi bağladılar ki, Bərrad və Urva arasında olan məsələdən ötrü bir-birlərinə zərər verməyəcəklər.

24. Zi Nəcəb ¹²³günü (hadisəsi)

Zi Nəcəb günündə baş vermiş hadisələrdən biri bu idi. Amir qəbiləsi Cəbələ hadisəsində Təmim qəbiləsi tərəfindən müsibətə

düçar olduqları zaman ümid etdilər ki, bir gün onların köklərini yer üzündən silərlər. Onlar Həsən bin Kəbəşə əl-Kindi ilə məktublaşdılar. Həsən bin Kəbəşə Kində padşahlarından biri idi. Onun tam adı Həsən bin Muaviyə bin Hucr idi. Amir qəbiləsinin üzvləri Həsəni dəvət etdilər ki, onlar ilə birlikdə Təmim qəbiləsindən olan Bənu Hanzala toplumuna qarşı müharibə etsin. Onlar Həsənə xəbər verdilər ki, Təmim qəbiləsinin üzvləri onların cəngavərlərini və rəislərini öldürüb. Həsən öz əlaltıları ilə bir yerdə gəldi. Onların gəliş xəbəri Bənu Hanzalanın qulağına çatdıqda Amr bin Amr qövmə üzünü tutub dedi: “Ey Bənu Malik toplumu, sizin bu padşaha və onunla birlikdə olan qoşuna güc çatdıracaq taqətiniz yoxdur. Öz yerlərinizdən köçün”.

Qövmün gəlişi tərəfindən Bənu Malik vadinin ən uca yerində məskən salmışdı. Bənu Yərbu isə vadinin ən aşağı hissəsində məskən salmışdı. Bənu Malik öz yerini dəyişib Bənu Yərbunun arxa tərəfində mənzil saldı. Beləliklə, padşaha daha yaxın məsafədə Bənu Yərbu qəbiləsi yerləşdi. Onlar Bənu Malik toplumunun etdiklərini görəndə hazırlıq görməyə başladılar və padşah gələn yola irəlilədilər.

Sübh çağı olanda İbn Kəbəşə və onunla birlikdə olanlar gəlib onların yaşadıkları əraziyə çatdılar. Artıq qövm döyüşə hazırlıq vəziyyətinə gəlmişdi. Bənu Yərbu və Həsən bin Kəbəşənin ordusu döyüşdü. Bənu Malik toplumu Bənu Yərbu toplumunun döyüşkənliyini və səbrini gördükdə onlar da Bənu Yərbuya qoşuldular və onlarla birlikdə düşməyə qarşı döyüşdə iştirak etdilər.

Onlar uzun müddət vuruşdular və Huşeyş bin Nimran Ər-Riyahi padşah İbn Kəbəşənin başından vurdu və onu atdan yerə saldı və o da öldü. Bu döyüşdə Ubeydə bin Malik bin Cəfər qətl edildi. Tufeyl bin Malik öz atı üzərində məğlubiyyətə uğradı. Amir qəbiləsinin rəisi Amr bin əl-Əhvas bin Cəfər qətl edildi. Beləliklə, Bənu Amir və İbn Kəbəşənin əlaltıları məğlub oldular.

Şair **Cərir** İslam dini ərəb yarımadasına hakim olanda Zu Nəcəb günü barədə belə bir şeir demişdir:

Biz (qövmü) müdafiə etdik.
Padşah döyüşdə müdafiəsiz bir qardaşa etibar etdi.
Zu Nəcəb hadisəsi Cəbələ hadisəsindən bir il sonra baş
verdi.
Əhvas oğlu Amrdan sonra az yaşadı və oğlunun dərdindən
öldü.

25. Naf Qişava¹²⁴ günü (hadisəsi)

Bu gün Şeyban¹²⁵ qəbiləsinin Təmin qəbiləsinə qarşı törət-
diyi hadisədir. Əbu Ubeydə demişdir: “Bistam bin Qeys Təmin
qəbiləsindən olan Bənu Yərbu toplumuna hücum etmişdi. Bis-
tam bu zaman Naf Qişava deyilən ərazidə idi. Bistamın onlara
qarşı hücum vaxtı gəlib çatdı”.

Bistamın hücum etdiyi gün küləkli və yağışlı bir gün idi.
Qəbilənin mal-qarası otlamağa buraxıldığı zaman Bistam mal-
qaraya təsadüfən rast gəldi. Bistam mal-qaranın hamısını ələ ke-
çirib, yenidən qəbilənin üzərinə qayıtdı. Bənu Yərbu qəbiləsi
Bistamın üzərinə hücum çəkdi. Qəbiləyə bu hücumda iştirakında
Umara bin Uteybə bin Haris bin Şihab olan bir dəstə qoşuldu.
Amma Bistam onun üzərinə hücum çəkib onu öldürdü. Sonra
qəbiləyə bu hücumunda Malik bin Hitan əl-Yərbu qoşuldu, am-
ma Bistam onu da öldürdü. Qəbilə Bistamın üzərinə Cubeyr bin
Əbu Muleylinlə birlikdə gəldi, amma Bistam onu da öldürdü.
Bistamın qoşunu Yərbu qəbiləsindən çoxlu adam öldürdü, yerdə
qalanları isə əsir aldı. Əsir alınanlardan biri də Muleyl bin Əbu
Muleyl idi. Bistamın adamları isə zərər görmədən qənimətləri ilə
birgə geri qayıtdılar.

Əsirlərdən biri Bistama dedi: “Sən istəyirdin ki, mənim ye-
rimə Əbu Muleyl olsun?” Bistam: “bəli”, - dedi. Əsir dedi:
“Əgər onu sənə nişan versəm, mənə indi azad edərsənmi?” Bis-
tam: “bəli”, - dedi. Əsir dedi: “Onun oğlu Buceyr Allahın yarat-
dıqları iştirakında Əbu Muleylə ən sevimli olanıdır. Sən onu indi
döyüşdə ölmüş oğlunu əyilib öpdüyünü görürsən. Sən də onu
əsir al”.

Bistam geri döndü və onu dediyi kimi gördü. Sonra onu əsir aldı, onun yerini nişan verən Yərbu qəbiləsindən olan əsiri isə sərbəst buraxdı. Əbu Muleyl ona dedi: “Oğlum Buceyri öldürdün, məni və digər oğlum Muleyli əsir aldın. Vallahi, kəndirlə bağlı olduğum bir vəziyyətdə, heç zaman yemək yeməyəcəm”.

Bistam onun ölməsindən qorxdu və onu fidyəsiz oğlu Muleyli fidyə qoymaq və ondan ölmüş oğlu Buceyrin qanının əvəzini çıxmaq, ona qarşı hər hansı bir zərər verməmək, ona və onun qövmünə hücum etməmək şərti ilə sərbəst buraxdı. Bistam onunla bu şərtlərlə saziş bağladı və ardından onu sərbəst buraxdı, kəkilini ¹²⁶ qırxdı. Əbu Muleyl öz qövmünün yanına qayıtdı və Bistama qarşı xəyanət etmək və onunla olan əhdini pozmaq istədi.

Əbu Muleyl Yərbu qəbiləsindən bəzi adamlarla Bistama xəbər göndərdi və onu təhdid etdi. **Mutəmmim bin Nuveyrə** bu barədə belə bir şeir demişdi:

Şihabı bənu Bəkr qəbiləsinə məndən bu xəbəri,
Onların ağası olan Əbu əs-Sahba Bistama yetiştir.
Mən qövmümdən olan yaşlı insanlara su verirəm və onları
içirdirəm.

Onlar da yer üzündə yatmış olurlar.
Yatanlar ayıldıqda onlar gözlərini qırpmırlar.
Öz yatdıqları yerdə xəyallara dalırlar.
Mən iki Təmmim qəbiləsi üçün qəmlənirəm.
Gəl sənə bir əsir verək bir canın qarşılığında
Sən əvvəldən də tamahkar idin.
Bu şeir bir neçə beytdən ibarət idi.

26. **Gəbit**¹²⁷ günü (hadisəsi)

Bu elə bir gün idi ki, bu gündə Bənu Şeybanla Təmmim qəbiləsi arasında müharibə baş vermiş və bu gün Bistam bin Qeys əş-Şeybani əsir edilmişdir.

Bunun səbəbi bu idi. Günlərin bir günü Bistam bin Qeys, Hafvazan bin Şərik və Məfruq bin Amr Şeyban qəbiləsindən bir qrup Təmim qəbiləsinə tərəf yürüş edirdilər. Onlar Salaba bin Yərbu, Salaba bin Sad bin Dabbə, Salaba bin Adiyy bin Fəzara və Salaba bin Sad bin Zubyanın üzərinə hücum etdilər. Onlar Fəlc səhrasında qonşu idilər. Onlar döyükdülər və Salabaların¹²⁸ hamısı onların qarşısında məğlub oldu. Məğlub olan dəstədən xeyli insan qətl edildi. Bənu Şeyban qəbiləsi onların mallarını qənimət olaraq ələ keçirdi.

Sonra Şeyban qəbiləsi Təmim qəbiləsindən sayılan Bənu Malik bin Hanzala toplumunun yanından keçdi. Bu toplum Fəlc səhrası ilə Qabitulmədəra¹²⁹ deyilən bir ərazinin ortasında yerləşirdi. Şeyban qəbiləsi onların dəvələrini sürüb apardı. Bənu Malik toplumu onlarla döyüşmək üçün atlarına mindilər və bu dəstəyə Uteybə bin Haris bin Şihab əl-Yərbu və Yərbu qəbiləsindən olan cəngavərlər başçılıq edirdi. Bənu Malik toplumu Şeyban qəbiləsinin arxasınca düşdülər. Bu toplumun içərisində Təmim qəbiləsinin rəislərindən olan Uheymir bin Abdullah, Useyd bin Cubat, Hurr bin Sad və Malik bin Nuveyrə var idi. Bənu Malik toplumu Şeyban toplumuna Qabitulmədəra deyilən əraziyə çatdı. Hər iki dəstə döyükdə dözümlü nümayiş etdirdi və sonra isə, Şeyban toplumu məğlub oldu. Təmim qəbiləsi qənimət olaraq ələ keçirilmiş öz mallarını Şeyban toplumundan geri qaytardı. Bənu Şeyban döyükdə Əbu Mərhəb Rəbiə bin Hasiyyəni qətl etdi. Uteybə bin Haris Bistam bin Qeysi ələ keçirmək üçün təkid etdi və nəticədə ona çatdı.

Ona dedi: “Ey Əbu əs-Sahbə, mən sənin üçün səhra, quru və isti torpaqdan daha xeyirliyəm. Gəl əsir düş. Bistam da ona əsir düşdü.

Bənu Salaba toplumu Uteybəyə dedi: “Sən Bistamı əsir aldığı zaman Əbu Mərhəb qətl edildi. O, Əbu Muleylin və Malik bin Hittanın iki oğlu olan Muleylə Buceyryn və digərlərinin qatilidir. Sən də onu öldür”. O, dedi: “Mən çox uşaqlıyam, və mən qanbahası istəyirəm”.

Onlar dedilər: “Sən onun (azad buraxılması üçün) fidyəsini qəbul edəcəksən, o da geri qayıdıb bizim mallarımızı qarət edəcək”.

Uteybə onların sözünü qəbul etmədi və o, Bistamı özü ilə birlikdə Bənu Amir bin Sasa toplumuna apardı ki, Bistam öldürülmək üçün ələ keçməsin. Uteybə ona görə Amir qəbiləsinə tərəf üz tutdu ki, onun bibisi Xavlə bintu Şihab həmin qəbilədə gəlin idi. **Malik bin Nuveyrə** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Attab bin Meyyə nə gözəl insandır.

Bizdən intiqam almaq onun ovucunun içində olduğu zaman mat qalmışdı.

Sən Buceyranı və Maliki tələf etmiş birini diriltməkmə istəyirsən?!

O, getməmişdən əvvəl Hurey səni gizlətməmişdi

Biz isə bundan əvvəl onun anasının oğlundan intiqam aldığımız.

Səhər erkən Kullab qəbiləsi və bir dəstə adam buna şahid oldu.

Uteybə Amir toplumunun evlərinin arasında olanda Bistam belə qışqırdı:

“Vay olsun Şeyban toplumuna. Bu gün mənim Şeyban qəbiləsindən bir nəfərim yoxdur”.

Bunu eşidib Amir bin Tufeyl bir adam yollayıb xəbər göndərdi ki, “Əgər mənim çadırıma sığınmağı bacarsan, sığın. Mən səni qoruyacam. Əgər bacarmasan, onda özünü quyuya at”.

Uteybə tabeçiliyində olan cinlərdən birinin yanına gəlib bunu ona xəbər verdi və ona Amirin evinin dağıdılmasını əmr verdi və ev dağıldı. Sonra o, atına mindi və silahını götürərək Bənu Cəfər toplumunun məclisinə gəldi.

Məclisdə Amir bin Tufeyl əl-Qanavi də var idi. Uteybə onları salamladı və dedi:

- Ey Amir, sənə Bistama göndərdiyin xəbər mənə çatıb. Mən sənə onun barəsində bu üç şeydən birini seçim imkanı verirəm.

- Amir dedi: “Nədir onlar?”

- Uteybə dedi: “İstəyirsən, öz paltarını və ailənin paltarını ver mənə və mən də onu azadlığa buraxım. Sənin və ailənin paltarını onun və onun ailəsinin paltarından daha şərri deyildir”.

- Amir dedi: “ Bu mümkün deyil”.

- Uteybə dedi: “Onda ayağını onun ayağının yerinə qoy. Sən mənim yanımda ondan daha şərri deylsən”.

- Amir dedi: “Mən bunu heç zaman etmərəm”.

- Uteybə dedi: “Onda mən bu tərəni aşdıqda sən mənim arxamca düşməlisən. Onu məndən müdafiə etmək üçün ölənə qədər mənimlə döyüşməlisən”.

- Amir dedi: “Bu, dediklərinin içərisində ən zəhləm getdiyi şeydir”. Bundan sonra, Uteybə Bistamla birlikdə Ubeyd bin Sallabə toplumunun yanına getdi. Bu zaman Bistam Uteybənin anasının minik arabasını köhnəlmiş vəziyyətdə görüb dedi: “Ey Uteybə, sənin ananın yəhəridir?”

- Uteybə dedi: “bəli”.

- Bistam dedi: “Mən bir ağanın anasının atınının yəhərinin belə köhnə olduğunu heç görməmişəm”.

- Uteybə dedi: “Lata və Uzaya¹³⁰ and olsun ki, sən öz ananı böyük və qiymətli taxtı üzərində mənim yanıma gətirməsən, səni sərbəst buraxmayacam”.

- Elə bu, Bistamın istədiyi şey idi ki, o, Uteybəni anasının qiymətli taxtına şirnikləndirsin ki, Uteybə də taxtın qarşılığında onu öldürməsin”.

Bistam adam yolladı və anasının taxtını gətizdirdi. Özünə görə isə 400 dəvə fidyə verdi. 100 dəvə, 30 at və anasının taxtını və miniyini fidyə olaraq verdiyi də rəvayət edilmişdir. Bununla da əsirlikdən xilas oldu. Bundan sonra Uteybə və dəvələrindən ötrü öz cəsuslarını yolladı. Onlar da geri qayıdıb Bistama xəbər verdilər ki, dəvələr Arbab deyilən yerdədir. Sonra Bistam dəvələrə basqın etdi, bütün dəvələri və onların malını ələ keçirdi.

27. Bənu Şeybanın Bənu Təmim qəbiləsinə hücum etməsi günü (hadisəsi) ¹³¹

Əbu Ubeydə demişdir:

Aqra bin Habis Təmimi və onun Qardaşı Firas Təmimi (Təmim qəbiləsinin qolundan olan Bənu Muşaci toplumunda onların hər ikisinə Aqraan da deyilirdi)yola çıxdılar. Onların yola çıxmaqda məqsədləri Bəkr bin Vail qəbiləsinə basqın etmək idi. Bu yürüşdə Bəruk Əbu Cal da onlarla birlikdə idi. Bənu Bəkr qəbiləsinin tərkibində Bistam bin Qeys əş-Şeybani, və İmran bin Murra Zubələ onlarla üz-üzə gəldilər. Aralarında şiddətli bir döyüş oldu və Bəkr qəbiləsi zəfər çaldı, Təmim qəbiləsi isə məğlub oldu. Aqraan qardaşları, Əbu Cal və bir çox insan əsir düşdülər. Aqraan qardaşları özlərinə görə Bistama fidyə verdilər. Onlar Bistam ilə fidyəni göndərməyə əhd bağladılar. Bistam da onları sərbəst buraxdı.

Onlar uzaqlaşandan sonra fidyələri göndərmədilər. Əsirlərin içərisində Yərbu qəbiləsindən bir insan var idi. Gecə vaxtı Bistam ona qulaq asdı və o belə bir şeir dedi:

Şəfqətli bir ananı mənim üçün fidyə vermək sanki o, ən ağır xəstəliklərdəndir.

Əgər o bilsə, ürəyi rahat olar ki, mən xeyirxah bir cavanın yanına düşmüşəm.

Sən ümüd edirsən onun qayıdışı vardır.

Onu gecə saxavətli, cürətli, xeyrxah birinin yanına düşürmüşdür.

Bistam bunu eşitdiyi zaman dedi: “Atana və anana səndən başqası sənin barədə xəbər verməz”. Sonra Bistam onu azadlığa buraxdı.

İbn Ramid əl-Anazi belə bir şeir demişdir:

Rəhmandan göndərilərək hədiyyələr gəldi.
Hətta Bistamın evlərinin yanında bu hədiyyələr dayandırıldı.
Huzeylin və Aqraan qardaşlarının qoşunları birlikdə
Atların kubbəsi, kiçik sürülər bu il (Bistamın qapısına
hədiyyə gətirildi).

Öz atını damğaladı, atlılar dəstəsi Həmmamın övladlarından
qaçdılar.

Əvs bin Hacər belə bir şeir demişdir:

Bizə böyük bir rüsvayçılıq “sabahın xeyr”,- dedi:
Üfüqdə ulduzlar göründüyü müddətcə bizə bu rüsvayçılıqla
tən ediləcək.

Mən bundan daha ağlamalı bir gün görmədim.
Mən elə üz görmədim ki, o gün o üzdə belə hüzn olsun.
Onlar Bəruka və Habisin oğluna müsibət üz verdirdilər.
Şərri bir gün onlar üçün davam etdi.
Əbu əs-Sahbə döyüşün burulğanında idi .
Qəhrəmanlar üz döndərdikdə şir sınaqdan çıxarılmışdır.

Əbu Əs-Sahbə Bistam bin Qeydir. Şairlərin çoxu bu günə
görə Bistam bin Qeysi mədh etmişdir. Ancaq biz ixtisar edərək
bunları zikr etdik.

28. Mubayid günü (hadisəsi) ¹³²

Bu gün Şeyban qəbiləsinin Təmim qəbiləsinə hücum etdiyi
gündür.

Əbu Ubeydə demişdir: “Bir gün Tarif bin Təmim əl-Ənbəri
ət-Təmim Həcc edirdi. O, böyük cüssəli biri idi və Mucaddi lə-
qəbi almışdı. O, öz qövminün cəngavəri idi. Onunla Bənu Əbu
Rəbiə toplumundan olan Hamisa bin Cəndəl əş-Şeybani ilə üz-

üzə gəldi. Hamisa güclü və şücaətli bir gənc idi. Hamisa da bu zaman Kəbəni təvaf edirdi. Hamisa ona uzun müddət baxdı.

- Tarif Hamisaya dedi: “Nə üçün nəzərini mənə dikmisən?”

- Hamisa dedi: “Mən sənin üzünü yadımda saxlamaq istəyirəm. Bəlkə nə zamansa sənin ilə döyüşdə qarşılaşaram və səni öldürərəm”.

- Tarif dedi: “Allahım onunla qarşılaşana qədər gücümü əlimdən alma”.

- Hamisa da onun kimi dua etdi.

Tarif belə bir şeir dedi:

Hər dəfə Ukaz bazarına bir qəbilə gələndə
Gözə çarpan başçılarını mənim yanına göndərəcəklərmi?
Mənim sizin üçün bir xəstəlik olmağımı danmayın.
Mənim silahım hadisələrdə elan edilirdi.
Mənim ətrafımda şücaətli şir cəngavərlər var idi.
Gözlənilmədən mənim evimin ətrafına düşmənlər toplandı.
Mənim altımda ağ xallı at , üstümdə isə zireh var idi.
Zireh kələ-kötür qılıncı(n zərbəsini) dəf etdi.

Bənu Əbu Rəbiə bin Zəhl bin Şeyban və Bənu Murra bin Zəhl bin Şeyban toplumunun arasında şərr və düşmənçilik var idi. Onların arasında döyüş baş verdi.

Amma aralarında qan düşmədi. Bənu Əbu Rəbiənin rəisi Hani bin Məsud öz qövmünə dedi: “Mən aramızda şərrin (düşmənçiliyin) gərginləşməsini sevmirəm”. Sonra o, öz qövmünü, Mubayid deyilən bir suyun yanına köçürdü. Həmin su Bənu Təmimin sularına yaxın ərəzidə yerləşirdi. Onlar suyun yanında bir neçə ay mənzil saldılar. Onların köçməsi xəbəri Bənu Təmimə çatdı. Bir-birilərinə xəbər göndərüb belə dedilər: “Bu toplum yalnızdır. Əgər siz onlarla sülh bağlasanız, Bəkr bin Vail qəbiləsini taqətdən salmış olarsınız. Sonra onlar toplandılar və üç başçı olaraq hücumu keçdilər. Əbul-Cəda ət-Tahəvi Bənu Hanzala toplumunun üzərinə hücum etdi. İbn Fədkə əl-Minqari Bənu Sad toplumunun üzərinə hücum etdi. Tarif

bin Təmim isə Bənu Amir bin Təmimin üzərinə hücum etdi. Onlar Bənu Əbu Rabi toplumuna yaxınlaşanda bu xəbər topluma çatdı və onlar döyüş hazırlığı gördülər. Hani bin Məsud xütbə verdi və insanları döyüşə qızıqsırdı. O, belə dedi: “Əgər sizin üzərinizə gələrlərsə, onlar ilə döyüşün, sonra isə onlardan uzaq bir məsafədə durun. Əgər onlar bunu görüb malları qarət etməklə məşğul olsalar, siz yenidən onların üzərinə qayıdın. Beləliklə, siz onlar barəsində öz məqsədinizə çatmış olacaqsınız”.

Sübh çağında Təmim qəbiləsi onlara gəlib çatdı. Bu zaman qövm tam ehtiyatını görmüş bir vəziyyətdə idi. Sonra hər iki dəstə arasında şiddətli döyüş oldu. Bənu Şeyban toplumu Haninin onlara əmr etdiyi kimi etdilər. (Bənu Şeybanın kənara çəkildiyini görən) Bənu Təmim toplumu qarətlə məşğul olmağa başladı. Bənu Təmim toplumundan bir kişi Şeyban qəbiləsindən olan bir uşağın yanından keçəndə onu götürdü və dedi: “Qənimət olaraq bu uşaq mənim bəsimdir”.

Sonra o, uşağı götürüb apardı, qövmü Təmim toplumu isə qarət və qadınları əsir almaqla məşğul oldular. Şeyban toplumu onların üzərinə yenidən hücum etdi. Təmim toplumunu məğlub etdilər, öldürdülər və istədikləri qədər əsir aldılar. Təmim toplumunun başına əvvəllər heç belə müsibət baş verməmişdi. Artıq heç kim heç kimə fikr vermirdi (yəni hərə öz hayında idi). Təmim toplumundan yalnız bir qismi xilas ola bildi. Tarif məğlub oldu, Hamisa isə, onun arxasınca düşdü və onu öldürdü. Şeyban toplumu əsir alınmış ailələrini və mallarını geri qaytardılar.

Bununla yanaşı, düşmən tərəfin mallarını da ələ keçirdi. Hani bin Məsud girov götürülmüş oğluna görə 100 dəvə fidyə ödədi. Şeyban toplumundan olan bəzi şairlər bu hadisə barədə belə bir şeir demişlər:

Ey Tarif, sən təcrübəsiz bir cahilin etdiyi çağırış kimi
(insanlara) çağırış etdin.

Sən bilmədiyin bir mənzerə ilə qarşılaşdın.

Müharibə etmək üçün onların diyarına gəldik.

Onların qoşunu atalarının adı ilə qələbə istədilər.

Sən onları öz diyarlarının ərtafında keşik çəkən görərsən.
Cəngavərlər onların üzərinə pərvaz edərkən onlar da
qəhrəmancasına onların üzərinə atırlar.
Onlar özlərini Rəbiənin atasına aid etdikləri zaman ulduzlar
kimi bir yerə toplanan dəstə ilə irəliləyərlər.
Onlar səni, zirehini və xallı atını satışa qoydular.
Useyd toplumu səni əsir aldı, onlar düşmənlərdir.

Amr bin Səvad Tarifə belə bir mərsiyə demişdir:

Uzaqlaşma, ey Amr bin Cundubun ən xeyirlisi.
Ömrümə and olsun ki, qəbirləri ziyarət edən uzaqlaşar.
Odu külünün ən böyüyü qaşqabaqlı olmaz.
Nə də ki oddan məyus olmaz. Əgər oddursa, odu yandıran.
Atlar bitərəf qaldıqları zaman dayanmazlar
Yeməkdən təcrid olduqda yekəqarın olmazlar.

29. Zuveyreyn günü (hadisəsi) ¹³³

Əbu Ubeydə deyir ki, Bəkr bin Vail qəbiləsinin torpaqlarına quraqlıq üz vermişdi. Buna görə də qəbilə sakinləri Yəməmə və Həcər arasında yerləşən Təميم bölgəsində yeni ərazilər axtarmağa başladılar. Ərazi baxımından bir-birinə yaxın torpaqlarda yaşadıkları üçün Bəkr qəbiləsindən elə bir şəxs olmazdı ki, Təميم qəbiləsinin sakini ilə üzləşəndə onu öldürməsin. Yaxud elə bir Təميم qəbiləsinin sakini olmazdı ki, Bəkr qəbiləsinin sakini ilə üzləşdiyi zaman onu öldürməsin. Əgər onardan biri digərinin malını tapardisa, mütləq onu ələ keçirərdi.

Hətta iş o yerə gəlib çatdı ki, aralarındakı şərr böyüdü və ciddi bir hal aldı. Bəkr qəbiləsinin bir qolu olan Şeyban camaatının mənsublarından Havfazan bin Şərik və əl-Valid bin əl-Haris Təميم qəbiləsinin qolundan olan Bənu Darim toplumunun üzərinə basqın etmək üçün yürüşə çıxdılar. Belə bir vəziyyətdə Təميم qəbiləsi də Amr bin Hanzala, Ribab və Sad camaatından və başqa camaatdan böyük bir ordu topladı.

Təmim qəbiləsi Bəkr bin Vail qəbiləsinin üzərinə yürüş etdi. Təmim qəbiləsinə Əbu ər-Rais əl-Hanzali başçılıq edirdi. Təmim qəbiləsinin toplanması xəbəri Bəkr bin Vail qəbiləsinə gəlib çatdı, onlar da irəlilədilər və onların başında Əl-Əsam Amr bin Qeys bin Məsud , Əbu Məfruq, Hanzala bin Səyyar əl-İcli, Humran bin Amr əl-Absi dayanırdı. Onlar üz-üzə gəldikləri zaman Təmim və Ribab qəbiləsi iki dəvə seçdilər və ona təzim etdilər. Sonra bu iki dəvəni qorumaq üçün bir nəfər seçdi. Onlar dəvəni iki cərgə arasında ipə bağlanmış halda tərک etdilər və bu iki dəvəni Zuveyreyn adlandırdılar. Zuveyreyn sözünün anlamı iki ilah deməkdir. Sonra dedilər: “Bu iki dəvə qaçmayınca biz də qaçmayacağıq. Əbu Məfruq iki dəvəni gördükdə onlar barədə sual verdi. Ona dəvələrin niyə belə edildiyi bildirildi. Əbu Məfruq dedi: “Sizin zuveyrəniz (iki ilahınız) mənəm. Sonra iki cərgə arasında yerə yatıb dedi: “Məni müdafiə edin. Mən qaçmadan siz qaçmayın”.

İnsanlar şiddətli bir döyüş keçirdilər. Şeyban toplumu iki dəvəyə çata bildi və onlar dəvələri ələ keçirdilər. Sonra dəvələri kəsdilər. Dəvələrin kəsilməsinə görə döyüş daha da şiddətləndi. Sonra Təmim qəbiləsi məğlub oldu. Onların komandanı Əbu ər-Raislə birgə xeyli adam qətl edildi. Bəkr qəbiləsi onların mallarını və qadınlarını yığıb apardı, bir çox əsir ələ keçirdi. Hafvazan qadınların və malların yanına gəlib çatdı. Təmim qəbiləsinin kişiləri qadınları və malları qoyub döyüşə getmişdilər. Sonra Təmim qəbiləsinin qoyub getdikləri qadınları və malları ələ keçirib öz yoldaşlarının yanına salamat qayıtdılar.

Bu gün barədə **Əl-Əşə** belə bir şeir demişdir:

Ey Salma, bizim barəmizdə məndən soruşma,
Kaş görüş anında qarşıma çıxmayaydın,
Biz bu gün məğlub etdik və sabaha çıxdıq.

30. Mushalan günü (hadisəsi) ¹³⁴

Əbu Ubeydə demişdir: “ Rəbiə bin Ziyad əl-Kəlbi öz qöv-münün qoşunu ilə yürüşə çıxmışdı. O, yolda hamısı Bənu Əbi Rəbiə toplumundan ibarət olan Bənu Şeybanın qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Onlar bir-biriləri ilə şiddətli formada döyüşdülər.

Bənu Şeyban toplumu onlara qalib gəldi və onlardan xeyli adam öldürdü. Bu, Mushalan günüdür. Onlar bir çox insanı əsir aldılar. Onların mallarına sahib çıxdılar. Şeyban toplumunun rəisi Hayyan bin Abdullah bin Qeys əl-Muhallimi idi.

Digər rəvayətə görə, onların rəisi Bənu Rəbiə toplumundan olan Ziyad bin Mərsəd idi. Onların şairi bu barədə belə bir şeir demişdir:

Rəbiədən soruş ki, harada onun qoşunu dağılıb.

Harada onun atları həyəcan anında kişnəyib.

Gecə vaxtı yönəldilər və bir-birilərini izlədilər.

Onları qarət etdik və onun ərə getməyən qızları bizim əlimizə keçdi.

Sonra İbn Ziyad əl-Kəlbi öz qövmü ilə düşmənçilik etdi və onlarla müharibə etdi. Amma, onlar İbn Ziyada qalib gəldilər. İbn Ziyad onlardan uzaqlaşdı Bənu Şeyban toplumunun yanında mənzil salana qədər yol getdilər. O, Bənu Əbi Rəbiə qəbiləsin-dən olan Ziyad adlı bir kişidən onu qorumağı xahiş etdi. İbn Zi-yadı Bənu Əsad bin Hammam toplumu qətlə yetirdi. Sonra Şey-ban toplumu onun qanbahasını ödəmək üçün Kəlb toplumunun üzərinə 200 dəvə verməyi yüklədi. Onlar da buna razı oldular.

31. Suleym toplumunun Şeyban toplumu ilə müharibəsi¹³⁵

Əbu Ubeydə demişdir: “Bənu Suleymin toplumunun qoşu-nu yürüşə çıxmışdı. Qoşuna Nəsib Suləmi rəhbərlik edirdi. Qo-şunun əsgərləri Bəkr bin Vail qəbiləsinə qarşı basqın etmək istə-

yirdilər. Suley bin Abdu Qanim adlı Şeyban qəbiləsindən olan bir kişi yolda qoşunla qarşılaşdı. Bu kişiylə Bəhra da deyirdilər. O, öz atını kənara çəkib onlara dedi ”:

- “Hara gedirsiniz?”

- Onlar dedilər: “Biz Şeyban toplumunun üzərinə basqın etmək istəyirik”.

- Kişi onlara dedi: “Biraz yavaş olun! Mən sizə nəsihət edirəm ki, Şeyban qəbiləsindən özünüzü gözləyin. Sizi Allaha and verirəm ki, (əgər onlarla üzləşsəniz) onlar sizin üzərinizə erkək və dişilərdən savayı, 300 baş axtalanmış at ilə gələcəklər”.

Bənu Suleymın toplumunun qoşunu, Suleymın bu sözüne görə hücum etmək fikrindən daşınmadı. Suley də, atına qamçı vurub qaçaraq öz qövmünün yanına gəldi. Onlara bu hücumla bağlı xəbərdarlıq etdi. Onlar da atlarına minib hazırlıq vəziyyətinə gəldilər.

Bənu Suleym Şeyban toplumunun üzərinə onlar hazır olduqları vaxt gəldi. Aralarında şiddətli döyüş baş verdi. Şeyban toplumu zəfər qazandı, Suleym toplumu isə məğlub edildi. Suleym toplumundan bir çox kişi qətl edildi, bir qismi əsir götürüldü. Yalnız az bir qism adam qaçıb xilas ola bildi. Suleym qəbiləsinin rəisi olan Nəsib əsir götürüldü. Onu İmran bin Murrə əş-Şeybani əsir aldı və sonra boynunu vurdu. **Suleym** bu barədə belə bir şeir demişdir:

Mən Bənu Zal toplumuna qadağan etdim.

Səhər erkən onlarla və Nəsibin ordusu ilə üz-üzə gəldim

Onlara dedim ki, Harib vadisində dəvələr otlayır.

Lakin o vadidə ölüm dəstəsi atılıb-düşür.

Onların haqqı çatır ki, tabe olsunlar və onlara itaət edilsin.

Nə zaman sən ona tərəf gələrsən, Harisi suyun üzərində görərsən.

Onun ordusunun isə, bütün torpaqlara yaxınlaşdığını görərsən.

32. Cəhud günü¹³⁶ (hadisəsi)

Bu, Bəkr bin Vail qəbiləsi ilə Təmim qəbiləsindən Bənu Minqar toplumu arasında baş vermiş bir hadisədir. Rəvayət edilir ki, əsl adı Haris bin Şərik əş-Şeybani olan Hafvazan ilə Bənu Səlit bin Yərbu toplumu arasında sülh var idi.

Bir gün Hafvazan onlara xəyanət etmək qərarına gəlir. O, Şeyban, Zəhl və Ləhazim toplumlarını bir yerə toplayır. Onlara başçı olaraq Humran bin Abd Amr ibn Bişr ibn Amrı təyin edir. Sonra toplumu ilə yürüşə çıxırlar. Onlar ümid edirdilər ki, Yərbu toplumunun ən yaxşı mallarını əldə edəcəklər.

Uteybə bin Haris bin Şihab öz qövmünü bu barədə məlumatlandırır və qövmünü müharibəyə çağırır. Qövmü Hafvazan ilə suyun arasında maneçilik yaradırlar.

Bu zaman Uteybə deyir: “Mən səninlə birlikdə kiçik bir dəstə görürəm. Ancaq mən Bəkr qəbiləsi ilə birlikdəyəm. Əgər zəfər çalsam, sizin sayınız azalacaq və düşməniniz sizə qarşı tamahkar olacaq. Əgər siz mənə qalib gəlsəniz, ancaq əşirətimin ən uzaq adamlarını öldürəcəksiniz. Mən bunu sizin üçün istəmirəm. Siz bizimlə sülh bağlamaq və (suya gedən yolu açmaq əvəzində) bizim xurmalarımızı götürmək istəyirsinizmi? Vallah biz heç zaman Yərbu toplumunu vahiməyə salmarıq.

Yərbu toplumunun adamları Hafvazanla birlikdə olan xurmaları götürüb onların yolunu açırlar. Bəkr qəbiləsi yoluna davam edir. Sonra onlar Bənu Rabi bin Haris toplumuna hücum edirlər. Bu topluma Muqais də deyilirdi. Onlara Muqais deyilmələrinə səbəb Bənu Sad toplumu ilə saziş bağlamaqdan imtina etmələri idi.

Bəkr qəbiləsi onların üzərinə hücum etdi. Onların qadınlarını ələ keçirdi və mal-qarasını qarət etdi. Bənu Rabi öz carçılarını Bənu Kuleyb toplumuna yolladı ki, onlara yardım etsinlər. Amma Bənu Kuleyb onların çağırışına cavab vermədi.

Sonra carçı Bənu Minqar bin Ubeyd toplumunun yanına gəldi, onlar da çağırışa cavab vermək üçün atlara minib Bəkr bin Vail qəbiləsinə çatdılar. Bu zaman Bəkr qəbiləsinin başı vuruşa

qarıxıq idi. Hafvazan bir ağacın kölgəsində olduğu zaman yalnız Əhtəm bin Sumeyyu bin Sinan əl-Minqarının onun başının üzərində durduğunu və onun atına minib Əhtəmin “ ey Sad toplumu ”- deyib nida etdiyini gördü. Sonra Hafvazan da belə nida etdi: “ Ey Vail toplumu”. Minqar qəbiləsi dərhal çatdı və dəstələr arasında şiddətli döyüş oldu.

Nəticədə, Bəkr qəbiləsi məğlub oldu və onlar əsir tutduqları qadınları və malları azad buraxdılar. Minqar toplumu Bəkr qəbiləsini təqib etdi. Öldürülən və əsir düşənlərə gəlincə, Əhtəm Humran bin Amd Amrı əsir aldı. Qeys bin Asim əl-Minqarının isə niyyəti ancaq Hafvazanı ələ keçirmək idi. Qeys dayça üzərində onu təqib etdi. Hafvazan isə madyan üzərində idi. Ancaq Qeys ona yaxınlaşsa da çata bilmədi.

Qeys Hafvazanın onu ötüb keçməsindən qorxduğu zaman onu kürəyindən nizə ilə vurdu. O da nizənin onun kürəyini deşməsindən yaralandı amma ölmədi. Bundan sonra o, Hafvazan (yaralı) adı ilə adlanmağa başladı. Bundan başqa rəvayətlər də söylənilmişdir.

Əthəm bir şeirində Humranı əsir etməsi barədə belə demişdir:

Humran ilə bağlı idi müqəddərat.

O çağırdı, ey Qeys, Minqara söykəndin.

Mən at üzərində üz-üzə gəldiyim zaman daha sadıqəm.

Səvvar bin Həyyan əl-Minqari Bəkr qəbiləsindən olan bir nəfərə qarşı fəxarət hissi ilə belə bir şeir demişdir:

Biz Hafvazanı onu ağımtıl qana bürüyən nizə ilə vurduq

Humrana bizim nizələrimiz çətinlik üz verdirdi.

O, öz zirehində dəmir bir xaltanı bərpa etdi.

Kaş sənin üçün doğruluq günlərini sayardıq...

33. İyad, Aşaş və Uzalə günü¹³⁷ (hadisəsi)

Bu günün Uzalə adlanmasının səbəbi Bistam bin Qeysin, Hani bin Qabisanın və Məfruq bin Amrın vəzifə üstündə bir-birləri ilə dalaşmaları olmuşdur.

Bəkr qəbiləsi Kısranın və farsların əlinin altında idi. Farslar daim Bəkr qəbiləsini təchiz edirdilər. Onlar Aynuttəmr adlanan ərazinin hakiminin yanına bir-birinə dəstək verən 300 nəfər qoşun ilə yaxınlaşdılar. Onlar Bənu Yərbunun kələ-kötür yerə düşəcəklərini gözləyirdilər. Bənu Uteybə, Bənu Ubeyd və Bənu Zubeyd kələ-kötür yerdə cəmləşdilər. Bənu Zeyd bir bağda mənzil saldı.

Bənu Uteybə və Bənu Ubeyd suyu az olan bir çəmənlikdə yığışdılar. Bəkr qəbiləsinin qoşunu Xasiyy təpəliyində mənzil saldı. Bistam bağda böyük bir yığıncaq gördü. Orada onun tanıdığı bir oğlan da var idi. O, Utbə onu əsir aldığı zaman Bənu Sələbə toplumunun oğlanlarını tanıyırdı.

Bistam oğlandan bağda olan yığıncaq barədə soruşdu. Oğlan dedi: “Onlar Bənu Zeyd toplumudur”.

- Bistam soruşdu: “Onlar neçə çadırdılar?”
- Oğlan dedi: “Əlli çadır”.
- Bistam dedi: “Bənu Uteybə və Bənu Ubeyd haradadır?”
- Oğlan dedi: “ Onlar suyu az olan bir bağdadırlar. Qalanları isə Xufaf suyunun yanındaırlar”.
- Bistam dedi: “Ey Bəkr qəbiləsi, siz mənə itaət edəcəksinizmi?!”
- Onlar dedilər: “bəli”.
- O dedi: “Mən sizə tövsiyyə edirəm ki, tək olan bu qövmü, yəni Bənu Zubeyd camaatını girov götürəsiniz, sonra da salamat geri dönəsiniz”.

- Onlar dedilər: “Bənu Zubeydin bizə nə faydası var?”
Bistam dedi: “ Salamat qalmaq iki qənimətdən biridir ”.

- Onlar dedilər: “ Uteybə bin Haris vəfat etmişdir”.
- Məfruq dedi: “Ey Əbu əs-Sahba, bağrın yarıldı”.
- Hani dedi: “Rədd ol!”

- O dedi: “Useyd bin Cubat gecə və gündüz öz kürən atını tərək etməyəcək. Əgər sizin gəlişinizi hiss etsə, atlanacaq, Muleyhaya yaxınlaşacaq və belə nida edəcək: Ey Saləbə toplumu, sizinlə sizə qənimətinizi unutturdu bir yara qarşılaşıb. Sizdən heç kim öz yoldaşının tələf olmasını görməmişdir. Mən sizə tabe olduğum halda, siz mənə üsyan etdiniz. Siz nəticədə səhvinizi biləcəksiniz”.

Onlar Bənu Zubeydin üzərinə hücum etdilər və Bənu Uteybəyə və Bənu Ubeydəyə yaxınlaşdılar. Useydin Şaqra (kürən) adlı atı atların dırnaq səslərini hiss etdi və dırnaqlarını yerə sürtməyə başladı. Useyd dərhal atına mindi və Muleyha ərazisindəki Bənu Yərbu toplumuna tərəf yola düzəldi. Ora çatdıqda belə nida etdi: “Düşmən bizi hər tərəfdən əhatə etmiş, ey Saləbə bin Yərbu toplumu”.

Duha zamanı¹³⁸ düşən kimi bir-birilərinə çatdılar və aralarında şiddətli döyüş oldu.

Təmmim və Şeyban qəbiləsindən cəngavərlər dəstəsi qətl edildikdən, bir qrup camaatın əsir alınmasından sonra Şeyban toplumu məğlub oldu. Hani bin Qabisa özü üçün fidyə verib xilas oldu. Mütəmmim bin Nuveyra bu gün barədə belə bir şeir demişdir:

Ömrümə and olsun ki, necə gözəl toplumdur.
Səhər erkən eşidirəm Useyd yenidən qışqırdı.
Dinləyirəm nağıllar ölkəsinin dəliliyi kimi gəncləri.
Yaralandıqları zaman onların cəmərdliyi vardır .
Onları üfüqlərin tərəflərinə və mərkəzinə apardılar.
Onlar incəlmədikcə və azad olmadıqca geri qayıtmazlar.

Əl-Avvam bu gün barəsində belə bir şeir demişdir:

İlahi çirkin etdi Vail qəbiləsinin dəstəsini.
Əfaqa günü onlar Bistama təslim oldular.
Əbu əs-Sahba onların otarılan dövələrindən başqa,
Nəfsinə təsəlli verən zərbə və izdiham gördü.

Siz vuruşda şirlər idiniz.

Qabit ərəzindəki Əfaqa günündə isə mal-qara qiyafəsində görüldünüz.

Şair Avvam bu gün barədə çoxlu şeirlər demişdir. O, bu gün barədə çoxlu şeirlər deməkdə israr etdiyi zaman Bistam onun dəvəsini əlindən almışdır. Onun anası belə bir şeir demişdir:

Hər bir şeir sahibinin onun şeiri ilə yaralandığını gördüm.
Avvamdan başqa, o dediyi ilə ailəsini aldatdı.
Həqiqət olan şeiri deməyin, Avvamın şeiri kimi

34. Şəqiqə günü və Bistam bin Qeysin qətli¹³⁹ günü

Bu hadisə Şeyban və Dabbə bin Udd arasında baş vermişdir. Həmin hadisədə Şeyban toplumunun başçısı Bistam bin Qeys qətl edilmişdir. Bunun səbəbi o idi ki, Bistam bin Qeys bin Məsud bin Xalid bin Adbullah Zul-Cəddeyn bir gün Bənu Dabbə toplumuna hücum etdi. Hücum zamanı Bistamın yanında qardaşı Səlib bin Qeys də var idi. Həmçinin, onun yanında Bənu Əsəd bin Xuzeymə toplumundan tıra¹⁴⁰ ilə məşğul olan Nuqeydə adlı bir nəfər də var idi. Bistam yolda olduğu zaman bir yuxu gördü. Sanki gələn bir nəfər ona tərəf gəlirdi. Sonra bu gələn ona deyir: “Çəllək sürüşkəndir çəlləyə tərəfə gəlirəm”.

Bistam yuxusunu Nuqeydə danışır. Nuqeyd bu yuxuda nəhslilik gördü və dedi: “Bu yuxu sənə bəla gətirəcək”. Bistam öz yolu ilə getməyə davam edir. Dabbə toplumunun ərəzindəki əl-Həsən deyilən Naqaya yaxınlaşdıqda ətrafı yaxşı görmək üçün onun üzərinə çıxdı. Bir də nə görsə, yaxşıdır?!! Ərazi tamam mal-qara ilə doludur. Orada Bənu Saləbə bin Sad bin Dabbə toplumundan olan Malik bin Muntəfiq əl-Dabbinin erkəklərindən birinin gözü çıxarılmış 1000 dəvəsi var idi.

Cahiliyyə dövründə ərəblərin belə bir adəti var idi. Əgər bir ərəbin dəvəsinin sayı 1000-ə çatardısı, o, digər dişi dəvələr otladığı zaman göz dəyməsin deyə bir erkəyin gözünü çıxarardı.

Bu zaman Malik bin Muntəfiq orada öz atı üzərində idi. Bistam Naqaya yaxınlaşdığı zaman qorxdı ki, onlar onu görərlər və qövmlərinə bunu xəbər verərlər. Buna görə də, yerə uzandı və torpağa diyirləndi. Sonra dedi: “Ey Bənu Şeyban, bu gün kimi mal-qarası çox olan heç bir gün görmədim. Nuqeyd Bistamın yerdə diyirlənərkən torpağa bulaşmış olan saqqalına nəzər saldı və bunu özü-özlüyündə Bistamın öləcəyinə yozdu. Sonra belə dedi:

“ Əgər bu yuxu yozmağım düz çıxsaxsa, o, öldürülən ilk şəxs olacaq”. Əsəd qəbiləsindən olan bu kişi ondan uzaqlaşmaq qərarına gəldi. Bistamı Nuqeydin ondan ayrılıb yanından çıxıb getməsindən qorxduğuna görə titrəmə tutdu.

Nuqeyd Bistama dedi: “Geri dön, Ey Əbu əs-Sahba. Mən sənə öldürülməyinə görə qorxuram”. Bistam onu dinləmədi və Nuqeyd də ondan ayrıldı.

Bistam və tərəfdaşları atlandılar və dəvələrin üzərinə hücum etdilər və onları sürüb apardılar. Bu sürünün içərisində Malikin Əbu Şair adlı bir erkək dəvəsi də var idi. Basqın zamanı Malik öz atının üzərində qaçıb xilas oldu. Sonra o, Dabbə adlı qövmünün yanına gedib Təşar dağına çatanda belə nida etdi: “Düşmənlər hər tərəfdən bizi əhatə etmiş”. Sonra geri (sürülərin yanına) qayıtdı. Malikin köməyə çağıracağı Süvarilər-Bistamın qövmü mal-qaranı apararkən (Bistamın) qövmünə çatdılar. Malikin erkək dəvəsi Əbu Şair çalışırdı ki, digər dəvələrdən ayrılıb geri qayıtsın. O geri qayıdarkən, onun arxasınca digər dişi dəvələr də gedirdilər. Hər dəfə onun arxasınca dəvələr sürüdən ayrılanda Bistam sürüdən ayrılanı tutub kəsirdi. Malik Bistamın və tərəfdaşlarının belə etdiyini gördükdə dedi: “ Bu nə səfəhlikdir?! Dəvələri kəsmə. Döyüşdən sonra onlar onsuz da ya sənə olacaq, ya da mənə.”

Bistam (onunla birlikdə olan) insanların içərisində qara bir madyanın üzərində öz tərəfdaşlarını qoruyurdu. Bu madyanın adı Zəfəran idi. Bənu Dabbə atlıları Bistamın dəstəsinə çatdıqda Malik köməyə gələn atlı dəstələrə dedi: “Üzərində su daşıyan miniklərini oxlayın”. Onlar da həmin minikləri oxladılar, və on-

ları pərən-pərən etdilər. (Hadisə yerinə) Bənu Saləbə toplumu da gəlib çatdı. Onların avanqardı Asim bin Xalifə əs-Sabahi idi. O, ağıldan bir az kəm idi. Bundan öncə, onun mizraq düzəltdiyi görülmüş və ona deyilmiş ki, bununla nə edəcəksən. O da cavabında: “bununla Bistamı öldürəcəyəm” demişdir. Onlar isə, ona istehza etmişlər. Carçının Bistamın dəstəsinin dəvələrə basqın etməsini xəbər verdiyi zaman Asim qardaşının atına icazəsiz minmiş və atlılara çatmış, sonra Dabbə qəbiləsindən olan bir nəfərdən düşmən ordusunun başçısının kim olduğunu soruşmuşdu. Kişi də ona: “qara atın sahibi”, - demişdir.

Asim də paralel bir həddə çatana qədər onunla üz-üzə gəlmiş və sonra onun üzərinə hücum etmiş, nizəsi onun qulağının eşitmə dəliyindən girmiş, o biri qulağından çıxmışdı. Bistam da “Ələ” deyilən bir ağacın üzərinə yıxılıb ölmüşdür. Şeyban toplumu bunu gördükdə dəvələrdən əl çəkmiş və geri qayıdıb qaçmışlar. Bu döyüşdə əsir və qətl edilənlər bu şəxslər olmuşdur. Bənu Saləbə toplumu Bistamın qardaşı Nicad bin Qeys Şeyban toplumundan 70 nəfərlə birlikdə əsir alındı.

Adbullah bin Qanəmə əd-Dabbi Şeyban toplumunun qonşuluğunda yaşayırdı. Öldürülməsindən qorxub Bistam üçün belə bir mərsiyə oxudu:

Erkən vaxtı (əzəmətli) kişini gömən Yerin vay halına!
O necə də bu əzəmətli kişini Həsən adlanan dağın
yaxınlığında yerləşən yolda dəfn etdi.
O, malını bizim aramızda bölürdü. Biz gecə düşdükdə, onu
Əbu əs-Səhbani çağırırdıq.
Sən və biz bir daha dəvələrin yorğa yerişini görmərik

35. Nisar¹⁴¹ günü (hadisəsi)

Nisar¹⁴² silsilə şəklində dağlardır. O dağların yanında bir hadisə baş vermişdir. Bu dağlar ərəblərin yanında tanınıb-bilinən bir məkandır. Bu hadisənin səbəbi belə olub. Günlərin birində Bənu Təmim bin Murr bin Udd qəbiləsi öz əmilərinin qəbilə-

si olan Dabbə bin Udd və Bənu Abd Mənat bin Udd qəbiləsinin qeybətini edirdilər. Günlərin birində Dabbə qəbiləsi Təميم qəbiləsindən bir-neçə nəfər ələ keçirdi. Təميم qəbiləsi adamlarını istədilər. Ribab toplumu kənara çəkildi. Ribab camaatının tərkinə Teym, Adıyy, Sovru Əthal, Ukl Bənu Abd Mənat bin Udd və Dabbə bin Udd daxil idi. Onlara Ribab¹⁴³ toplumu deyilməsinin səbəbi onların saziş bağlayarkən əllərini meyvə şirəsinə bətrmələri olmuşdur. Sonra bunun ardından Ribab camaatının birliyi pozuldu və onlar Bənu Əsəd ilə birləşdi.

Onlar o gün Bənu Zəbyan bin Bəğid qəbiləsinin müttəfiqləri idilər. Sarux bin Dabbə belə xitab etdi: “Ey Xindif əhli, onlara Bənu Əsəd kömək etmişdir”.

Bu, ilk gün idi ki, o gündə Dabbə qəbiləsi xəndək qazmışdı və öz müttəfiqi Tayyi və Qatafan qəbiləsindən kömək istəmişdi. Nisar günü Əsəd qəbiləsinin rəisi Ovf bin Abdullah bin Amir bin Cəzimə bin Nasr bin Qain idi.

Digər rəvayətə görə, Əsəd qəbiləsinin rəisi Xalid bin Nadlə idi. O gün Ribab camaatının rəisi isə Nomanın qardaşı Əsvəd bin Munzir idi. Ancaq bu məlumat yanlışdır. Ən doğrusu budur ki, o gün toplumun başında Hisn bin Huzeyfə bin Bədr başçı idi. Bu barədə şair Zuheyir bin Əbu Sulmə belə bir şeir demişdir:

Müharibələrdə kim Hisn kimi ola bilər?

Kim haqqı-nahaqdan ayırmaqda və onun çalışdığı bir işdə onun kimi ola bilər?

O, müttəfiqlər onun ərtafında toplandıqları zaman,

Zunəcəb deyilən yerdə onun gurultusu və (atının) kişnərtisi (eşidilirdi).

Bu xəbər Təميم qəbiləsinə çatanda onlar Amir bin Sasa qəbiləsindən kömək istədilər. Onlar da Təميمə kömək etdilər. Hacib bin Zurara Təميم qəbiləsi üzərində hakim idi. Amir bin Sasa qəbiləsi üzərində isə başçı Cəvvab adlı bir şəxs idi. Cəvvab Əbu Bəkr bin Kilab qəbiləsindən olan Malik bin Kabin ləqəbi idi. Çünki bənu Cəfər qəbiləsi səyahətdə çox olurdular. Onlar

Haris qəbiləsinə tərəf çıxmışdılar və onlarla müttəfiq olmuşdular. Digər rəvayətə görə Amir qəbiləsinin başçısı Şureyh bin Malik əl-Quşeyri idi.

İki dəstə yola çıxdı və onlar Nisarda üz-üzə gəldilər. Bir-birləri ilə şiddətli şəkildə döyüşdülər. Amir qəbiləsi səbat göstərdi və onlarla döyüşə ruhlandılar. Sonra Təmim qəbiləsi dağıldılar və qaçdılar. Onlardan çox adam yaralanmadı. Bənu Amir qəbiləsinin başçısı Şureyh əl-Quşeyri və Ubeyd bin Muaviyə bin Abdullah bin Kıləbdən başqa hamı öldürüldü. Bənu Amir qəbiləsinin bir neçə şərəfli qadını ələ keçirildi. Onlardan biri Sulmə bintu Muxalləf və Anqa bintu Həmmam və digərləri idi. Sulmə¹⁴⁴ bu hadisə barədə belə bir şeir demişdir və şeirində Cəvvab və Tufeyli qaçdıqlarına görə məzəmmət etmişdir:

Nisar günü qaçdığına görə görüm İlahi Əbu Leylanın və
Cəvvabın da dəvələrinin də dərisini soysun.

Necə də fəxr edilə bilər ki, Zəbyan qəbiləsi Ərbab camaatı
ilə Nisar günü döyüşdə idi.

Amma siz nə qövmü, nə də qadınları qorumadınız, o zaman
ki, onlar itlərini sizin dəvələrinizin üzərinə
göndərmişdilər.

Bişr bin Əbu Xazim Hacibin məğlubiyyəti barədə belə bir şeir demişdir:

Hacib sərablarda parlayan Kürən (atı) üzərində uca
məkanları səyahət etməyə çıxdı.

Əgər onlar Təmim qəbiləsinin rəhbərinə çatsaydılar, onun
üzünü torpaq ilə bulayardılar.

Nisar hadisəsi Cəbələ hadisəsindən və Ləqit bin Zurarənin
qətlindən sonra olmuşdur.

36. Cifar¹⁴⁵ günü (hadisəsi)

Nisar hadisəsinin baş verdiyi sonrakı ilin əvvəlində ərəblərdən Nisar hadisəsində iştirak edənlər yenidən cəmləşdilər. Onların Cifar hadisəsindəki başçıları Bənu Amir qəbiləsinin başçıları istisna, elə Nisar hadisəsindəki başçılarının eynisi idi. Rəvayət edilir ki, Cifar hadisəsində onların başçısı Abdullah bin Cadə bin Kab bin Rəbiə imiş. Onlar Cifarda üz-üzə gəldilər və bir-birləri ilə döyüşdülər. Təmim qəbiləsinin xeyli əsgəri öldü. Xüsusən, Amir bin Təmim qəbiləsində çoxlu adam öldü. Cifar günü hadisəsi o gündə çoxlu adam ölməsinə görə, həm də Sayləm günü də adlanır. Bişr bin Əbu Xazim Bənu Amir toplumu üçün Təmim dəstəsi haqqında belə bir şeir oxumuşdur:

Təmim qəbiləsi bir qolu olan Amir toplumunun Nisar günü
kütləvi qırılmasına qəzəbləndi.

Biz müharibəni sevmədiyimiz halda, ardınca onlar Sayləm
gününi törətdilər.

Biz onların baş ağrısını poladın başı (qılınc) ilə sağaltdıq.

Cəngavərlərin üzərinə qılınclarla gəldik.

Atların boğazları qandan alışdı.

Atlar qaşqabaqlı olaraq tozun xələlindən çıxmışdılar.

Atlar şir yerışı ilə çıxırdılar.

Şeir çox uzundur... O həmçinin belə də demişdir:

Cifar və Nisar günü əzab idi və həvəs idi.

Təmimə gəlincə isə qövm onu yatan halda tapdı.

Cifar günü və Nisar günü Bənu Amirə gəlincə,

Onlar o gün dövələr kimi idilər.

Bişr Bənu Təmim barədə çoxlu şeir dediyi zaman ona deyildi: “Sənə nə olub axı?! Məgər Bənu Təmim qohumluq baxımından insanların sənə ən yaxınıdır?!”

O, dedi: “Əgər onlarla münasibətimi qurtarsam, bütün insanlarla qurtarmış olaram. Bir kəs belə qalmaz”.

37. Safqa və ikinci Kulab günü¹⁴⁶ (hadisəsi)

Safqa gününə və onun səbəbinə gəlincə, (rəvayət edilir ki,) Kisranın Yəməndəki vəziri bin Hörmüz Kisraya Yəməndən bir yük göndərdi. Bu yük Nəcd torpağına gəlib çatdıqda Təmim qəbiləsi yükün üzərinə hücum etdi və yükü qarət etdi. Təmim qəbiləsi Kisranın elçilərini və süvarilərini qarət etdi. Onlar qarət olunmuş halda, Yəmənin sahibi olan Hövzə bin Ali əl-Hanəfinin yanına gəldilər. Hövzə də onlara yaxşılıq etdi və onlara paltar geyindirdi. Bundan öncə, Müşk torbası göndərdikdə Yəmənin Tubbəaları onun elçilərini təchiz etmiş və onların keşiyində durmuş, onları qorumuşdular.

Kisra Hövzəni əməlinə görə mükafatlandırmaq üçün, onu görmək istədi. Sonuncu dəfə Hövzə Təmim qəbiləsinin ələ keçirdiyi elçilərə yaxşılıq edəndə onlar Hövzəyə dedilər: “Padşah daima səndən danışır və sənin onun yanına getməyini çox istəyir”.

Hövzə onlarla birlikdə Kisranın yanına getdi. Hövzə onun yanına çatdıqda o, Hövzəyə hörmət etdi və onunla yaxşı davrandı. Kisra onun ağına nəzər salmaq üçün onunla söhbət etdi. Kisra Hövzədə onu razı edəcək bir ağıl gördü. Sonra Hövzəyə çoxlu mal verilməsini əmr etdi. Hövzə Kisranın taclarından bir tac qazanıb geri qayıtdı. Kisra ona Həcər ərazisindəki mallardan pay ayırdı. Hövzə Nəsrani¹⁴⁷ dinindən idi. Kisra ona əmr etdi ki, o və Mukabir onun əsgərləri ilə birlikdə Təmim qəbiləsi ilə döyüşsün. Onlar Həcərə tərəf getdilər və Muşaqqir deyilən bir ərazidə mənzil saldılar. Mukabir və Hövzə Təmim ərazisinə girməyə qorxdular.

Çünki əcəmilər qəbilənin əhalisi onlara müqavimət göstərdiyi halda, dözə bilməzdilər. Buna görə, onlar Təmim qəbiləsinə bir neçə adam yollayırlar. Mukabir qalaya adamlarını beş-beş, on-on daxil edirdi. O, onları bir qapıdan daxil edib digər qapıdan çıxartmaq istəyirdi. Qalanın qapısından daxil olan hər kəsin boy-

nu vurulurdu. Onlar gördülər ki, göndərdikləri adamlar bir qapıdan girib digərindən çıxmırlar. Sonra, bir neçə adam göndərdilər ki, məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənsinlər. Əbs qəbiləsindən olan bir kişi hücum edib zənciri vurdu və qırıq-qırıq etdi. Qapıda gizləni bəsgərlərin boynunu vuran Təmim əsgəri isə, qapıdan çıxıb getdi. Mukabir qapının bağlanmasını əmr etdi və şəhərdə olan hər bir kəsin öldürülməsini əmr etdi. O gün buludsuz bir gün idi. O buludsuz gündə Hövzə Kisradan yüz kişini hədiyyə istədi və onları geyindirib azad etdi. **Əl-Əşə** bir qəsidəsində Hövzəni belə mədh etmişdi:

Buludsuz gündə qurban etdi, qurbanla İlahiyə ümüd etdi.

Muşəqqir günü bir zərbi - məsələ çevrildi. O gün Safqa günü idi. Bu sözün mənası qapını bağlamaq deməkdir. Safqa günündə artıq Rəsulullah (s.a.s) peyğəmbər olaraq göndərilmişdi və o hələ Məkkədə idi və Mədinəyə hicrət etməmişdi.

İkinci Kuləb gününə gəlincə isə, Bənu Qeys bin Saləbə toplumundan bir kişi Nəcran ərazisinə dayıları olan Haris bin Kəb toplumunun yanlarına gəlmişdi. Onlar ondan arxa tərəfində yerləşən toplum barədə sual verdilər. O da onlara dedi ki, Təmim qəbiləsinin Muşəqqar qapısı üzünə bağlandı və şəhərdə olan hər kəs qılıncdan keçirildi. Onların malları və zürriyyətləri öz məskənlərində müdafiəsiz qaldı. Bənu Haris qəbiləsi Məzhicdə Nəhddən və Cərm bin Rabban toplumundan olan müttəfiqləri ilə bir yerdə toplandılar. Onlar böyük bir düşərgədə toplandılar onların sayı səkkiz minə çatırdı. Cahiliyyə dövründə Bənu Harisin topladığı ordudan, Kisranın Zuqarda topladığı ordudan və Cəbələ günü toplanan ordudan daha çox ordunun toplanması bilinmir. Bənu Haris Bənu Təmim qəbiləsinə tərəf yola düşdülər. Bənu Harislə birlikdə olan bir kahin onları ehtiyatlı davranmağa çağırırdı. O kahinin adı Sələmə bin Muğaffəl idi. O, dedi: “Siz tanınmış simalar kimi gedirsiniz. Sonra dirilər ilə döyüşəcəksiniz. Sad və Rayyan ilə döyüşəcəksiniz. Onların sularını ələ keçirmək istəyəcəksiniz. Amma sizin qənimətiniz torpaq olacaq. Mənə ita-

ət edin və Təmim ilə müharibə etməyin”. Ancaq onlar kahinə asi oldular və Urvaya tərəf getdilər. Bu xəbər Təmim qəbiləsinə çatdıqda onlardan düşüncə sahibləri Əksəm bin Sayfinin ətrafında toplandılar. Bu zaman onun 99 yaşı var idi. Düşüncə sahibləri ona dedilər: “Ey Əbu Cidə, bu işi təhqiq et bizim üçün və biz sənin başçı olmağına razıyıq”. Əksəm onlara bu şeiri dedi:

Doxsan doqquz yaşdan yüzə qədər yaşamış və yaşamaqdan
bezməmiş kişi cahildir.
İki yüz il keçmişdir, gecələri saymaq çox cüzi bir şeydir.

Sonra onlara dedi: “Mənim başçı olmağa ehtiyacım yoxdur. Lakin sizə məsləhət verə bilərəm. Qoy Hanzala bin Malik toplumu Dəhnə ərazisində məskunlaşsın. Sad bin Zeyd Mənat və Ribab¹⁴⁸ toplumu Kulab ərazisində məskunlaşsın”.

Düşmən qövmü hansı məkana hücum etsə, bizim tayfanın hər iki dəstəsi biri-birinə kömək etməyi kifayətdir. Sonra onlara dedi: “Vəsiyyətimə əməl edin, qadınları döyüş cərgələrinə gətirməyin, çünki, alçaq adam özünün xılası üçün qadınları atıb gəder. Öz əmirlərinizə qarşı müxalif olmayın. Müharibədə çox qışqırmağı bir kənara qoyun. Belə etmək uğursuzluqla nəticələnir. Hamınız həmfikir olun. Birlik hamını qüvvətləndirər. Sizə münaqişə etməməyi tövsiyyə edirəm”.

Çünki münaqişə edən adamın birliyi olmaz. Tələsmədən hərəkət. İki firqənin ən sarsılmazı onun ən möhkəm olanıdır. O qədər tələskənlik vardır ki, sonda lənglik gətirib. Sənin qardaşın izzətlidirsə, bunu önəmli sayma. Özün şir cildinə gir və döyüşə atıl. Gecələri zireh edin özününcə və gecəni dəvə edin özününcə. Gecə bəla üçün ən gizli vaxtdır. Sabitlik qüvvətdən daha üstündür. Zəfərin ən xeyrlisi əsirin çoxluğudur, qənimətin ən xeyrlisi maldır. Müharibədə ölümdən qorxmayın. Çünki ölüm onsuz da sizin arxanızdadır. Həyat sevgisi müharibənin yanında bir yanlışdır. Sizin ən xeyirli əmiriniz Numan bin Malik bin Ahris bin Cəssasdır. O, Bənu Təmim bin Abd Mənat bin Udd toplumundandır”.

Onlar da onun məşvərətini qəbul etdilər. Beləliklə, Amr bin Hanzala toplumu Dəhnədə mənzil saldı. Sad toplumu və Ribab camaatı Kulabda mənzil saldı. Məzhic qəbiləsi Qudaa qəbiləsindən özü ilə birlikdə olanlar ilə gəldi və Kulab tərəfə yönəldilər. Onların gəliş xəbəri Sad və Ribab toplumuna gəlib çatdı. Məzhic yaxınlaşanda Şumeyt bin Zinba əl-Yərbu onlara xəbər etdi. O, öz dəvəsinə mindi və Sad toplumuna tərəf getdi və onlara çatanda belə nida etdi: “Ey Təmim qəbiləsi, ayıq olun. İnsanlar coşdular. Məzhic mal-qaraya çatdı və mal-qaranı qarət etdilər” . Sonra o, onlara belə bir şeir oxudu:

Hər ildə diqqət etdiyimiz dəvə vardır .
O dəvənin yoldaşları Kulabda yoxa çıxdı.
Onun arxasınca yenilməz biri düşdü.

Qeys bin Asim əl-Minqari, Numan bin Cəssas və Malik bin Muntəfiq insanların ən öndə gedənlərinin yanında yer aldılar. Sonra Qeys belə bir şeirlə (Şumeytə) cavab verdi:

Onların ağaları buludalara həsrət qalan ulduzlar kimi az
olan bir şeyə birləşirlər.
Onun qəsbkarlığı mal-qaranı qorudu.
Sad və cəngavərlər döyüşün ağalarıdır.

Sonra Qeys onların üzərinə hücum edib belə bir şeir oxudu:

Hər bir ildə sizin qoruduğunuz dəvə vardır.
O dəvənin qövmü onu peyvənd edər və onun sayını artırır
Dəvənin sahibləri axmaqdırlar, çünki onu qorumurlar.
Onlar onun arxasında nizənin vuruşuna tab gətirmirlər.
Siz onların mal-qarasını hesablayırsınız.
Ümüd etdiyiniz şey necə də uzaqdır.
Qövmələr həmin günlərində bir-birləri ilə şiddətli şəkildə
döyüşdülər .

Yəzid bin Şəddad bin Qannən əl-Harisi Təmim qəbiləsinin ordusuna rəhbərlik edən Numan bin Malik bin Cəssasın üzərinə hücum etdi və ox atıb onu qətl etdi. Numanın ölümündən sonra qoşuna rəhbərlik Qeys bin Asimə keçdi. Onlar aralarında gecə düşənə qədər döyüşdülər. Gecəni keşik çəkərək keçirdilər. Səbh açıldığı zaman yenidən döyüşə başladılar. Qeys bin Asim atlandı və Məzhic qəbiləsi də atlandı. Aralarında yenə də şiddətli döyüş oldu. Bu döyüş birincidən daha şiddətli idi. Məzhic qəbiləsindən məğlub olan ilk şəxs Mudric ər-Riyah ləqəbli Amir bin Məcnun bin Abdullah əl-Cərmî oldu. O, Məzhicin bayraqdarı idi. O, bayraqı yerə atıb qaçdı. Bənu Sad qəbiləsindən bir kişi ona çatıb miniyini yaraladı, o da miniyindən düşüb piyada qaçmağa başladı. Qeys bin Asim belə nida etdi: “Ey Təmim ailəsi, cəngavərlərdən diqqətli olun. Piyadalar ilə çox məşğul olmayın, onsuz da onlar sizə nəsisb olacaq”. Sonra o, düşməni əsir almağa başladı. O, Məzhic qəbiləsinin başçısı Abd Yəğus bin Haris bin Vaqqas əl-Harisini əsir aldı. Abd Yəğus Noman bin Malik bin Cəssasın öl-məsinə əvəz olaraq, qətl edildi. Əbd Yəğus şair idi. Onları həcv etməsin deyə öldürmədən öncə dilini bağladılar. Sonra Əbd Yəğus onlara işarə etdi ki, dilini açsınlar və o, onları həcv etməyəcək. Onlar da onun dilini açdılar. O da bu şeiri dedi:

Məni qınamayın, qınaq mənə kifayətdir.
 Qınamaqda sizin üçün və mənim üçün bir fayda yoxdur.
 Məgər bilmirsinizmi, qınamağın faydası yoxdur.
 Qardaşım, mənim qınanmam sol tərəfdədir.
 Mənim peşmançılığım Nəcrana görədir ki, siz orada üz-üzə
 gəlmədiniz.
 Mənim dilimi qayıq ilə bağladığımızda dedim ki,
 Ey Təmim toplumu, açın dilimi!
 Sanki, mən atıma minməmiş kimi idim.
 Sanki, atıma arxadan bir də həmlə et deməmişdim.
 Əgər mən istəsəm, qövmədən məni zolaq-zolaq at xilas edər.
 Ey asi, aç kəndiri məndən, çünki mən səbr edirəm baş verən
 hadisələrə.

Əgər siz məni öldürsəniz, siz məni rəhbər olaraq öldürərsiniz.

Əgər məni sərbəst buraxsanız, mənim malımı talan edərsiniz.

Əsir tutulanların içərisində Qeys bin Mədyəkrubun belə dediyi güman edilmişdir. O, demişdir: “əgər qövm içərisində ilk məni sərbəst buraxsanız, sahib olduğum hər şeyi fidyə verərəm”. Sonra o, öldürülmüş və ondan fidyə qəbul edilməmişdir.

38. Zahru əd-Dəhnə¹⁴⁹ günü

Bu hadisə Tayy və Əsəd bin Xuzeymə toplumları arasında baş verib. Bunun səbəbi belə olub. Əvs bin Harisə bin Ləəm ət-Tai qövmü içərisində sözü dinlənən, səxavətli, qorxmaz bir rəhbər idi. Günlərin birində o və Hatim Ət-Tai Amru bin Hindin yanına gəlirlər. Amru Əvsi çağırır ona deyir: “Sən daha üstünsən, yoxsa Hatim?” Əvs də ona deyir “Sənə salam olsun! Hatim qəbiləsinin tayı-bərabəri olmayanıdır. Mən isə, sadəcə adi birisiyəm. Əgər Hatim mənə, mənim övladıma, qohumuma sahib olsa, onları bir səhərin içində yenidən bizə hədiyyə edir. Sonra Amr Hatimi çağırırdı və ona dedi:

- “Sən üstünsən, yoxsa Əvs?!”

- O dedi: “ sənə salam olsun! Sən ancaq Əvsi soruşsan məndən, halbuki, onun bir övladı məndən üstündür”.

Amr bunu eşidib hər ikisinə yaxşılıq etdi və onlara hədiyyə verib öz hörmətini göstərdi.

Sonra ərəblərin nümayəndə heyəti hər yerdən Numan bin Munzirin yanında toplaşdılar. Onların arasında Əvs da var idi. Numan bin Munzir padşahların geydiyi bir paltarın gətirilməsini istədi və nümayəndə heyətinə üzünü tutub dedi: “Sabah hüzuruma gəlin, mən bu paltarı sizin ən hörmətli olanınıza geyindirəcəyəm”. Səhər olduğu zaman Əvsdən başqa qövmin hamısı gəldi.

Əvsdən soruşuldu ki, bəs sən niyə məclisdən geri qalırsan?” Əvs dedi: “Əgər Numanın nəzərdə tutduğu adam məndən baş-

qasıdırsa, mənim üçün ən yaxşısı o məclisdə olmamağımdır. Yox əgər muradı mənəmsə, məclisə getməsəm də, o məni onsuz da çağıracaq”.

Numan məclisdə əyləşdiyi zaman Əvsi məclisdə görmədi və dedi: “ Əvsin yanına gedin və ona deyin ki, qorxduğu şeydən əmin olaraq gəlsin”. O da gəldi və Numan da paltarını ona geyindirirdi. Bundan sonra, öz qövmündən olan camaat Əvsə həsəd etdilər. Onlar Huteybənin yanına gedib dedilər: “Onu həcv et, sənə 300 dəvə verərik”. O isə cavabında dedi: “Mən o kişini necə həcv edirəm ki, evimin bütün əşyaları və malı onun hesabınadır”. Sonra bu şeiri dedi: “Sən olmadığın halda sənə necə həcv edirəm ki, sən Ləəm əhlindən saleh kimsəsən”. Sonra Bişr bin Əbu Hazim onlara dedi: “Mən sizin üçün onu həcv edərdəm ”. Onlar da ona dəvələri verdilər. O da Əvsi həcv etdi. Bişr Əvsi absurd də-rəcədə həcv etdi, onun anası Sevdanı şeirində zikr etdi. Nə zaman ki, Əvs bu şeirdən xəbər tutdu dəvələrin üzərinə hücum etdi və dəvələrin hamısını apardı. Əvs Bişri tələb etdi. Bişr isə ondan qaçdı və əşirəti sayılan Bənu Əsəd toplumuna sığındı. Bişrin əşirəti Bişri Əvsdən qorudular və onu Əvsə verməyi özlərinə ar bildilər. Əvs Tayy qəbiləsini topladı və onlarla birlikdə Əsəd toplumunun üzərinə yürüş etdi. Onlar Zahru əd-Dəhnə deyilən ərazidə üz-üzə gəldilər və aralarında şiddətli döyüş oldu. Bənu Əsəd toplumu məğlub oldu və onlardan çoxlu adam qətl edildi. Bişr qaçdı və elə bir qövm tapa bilmədi ki, onlara qonşu olsun. Hər kəsi onu Əvsə qarşı qorumaqdan imtina etdi. Sonra o, sıldırım bir torpağın ən üst tərəfində yaşayan Cundub bin Hisn əl-Kullabinin yanında məskunlaşdı. Əvs adam göndərərək, ondan Bişri tələb etdi. Cundub da Bişri Əvsə yolladı. Bişr Əvsin yanına gəldikdə qövmü Əvsə Bişri qətl etməyi məsləhət verdi. Sonra Əvs öz anası Sudənin yanına daxil olub onunla məsləhətləşdi. Anası da Əvsə məsləhət gördü ki, Bişrdən ələ keçirdiyi malı (dəvələri) özünə geri qaytarsın və onu bağışlasın və ona hədiyyələr versin. Çünki o, Həcv günahını ancaq Əvsi mədh etməklə yuya bilər. Əvsə də anasının məsləhətini qəbul etdi və Bişrin yanına çıxıb

belə dedi: “Ey Bişr, səninlə nə edəcəyim barədə nə düşünürsən?” Bişr də bu şeiri oxudu:

Ey Əvs, mən səndən bir nemət ümüd edirəm.
Mən səndən ey Əvs, qorxuram!
Mən sənə doğru təsdiq etdiyini şeyi məhv etdim.
Mənim sənə barədə dediyim hər bir söz yalandır.
Bu gün mənə sənə yanında sənə təşəkkür etməyim mənə
bir fayda verərmimi?
Əgər sən mənə şükür etmək neməti versən?
Sudənin oğluna fəda olsun bu gün mənim bütün əşirətim.
Bənu Əsəd əşirətindən olan ən uzaq və ən yaxın
qohumlarım fəda olsun Sudənin oğluna.
Mənə Əvs bin Söda bir nemət yetişdirdi və mənə bu nemət
əzabın qarşısında yetişdi.

Əvs ona minnət qoydu və onu bir madyanın üstündə apardı. Sonra Əvs Bişrə öz malını qaytardı. Öz malından da ona yüz dəvə verdi. Bişr dedi: “Ölənmə qədər səndən başqa birisini mədh etməmə. Sonra Bişr onu məşhur qəsidəsi ilə mədh etdi. Həmin qəsidənin əvvəli belədir:

Huneybədən bayrağa qədər
zirvənin üstündəki evin rəsmi tanırırsan?
Orda ovalıq tərəfdə bir mənzil vardır,
Uzun illəri bağışlayır və bu illəri digəri ilə dəyişir.
Bu beytlər uzundur...

39. Vaqit günü¹⁵⁰

Bu günün hadisəsi Ləhazim¹⁵¹ ittifaqının bir yerə cəmləşməsidir. Ləhazim ittifaqına Saləbə bin Ukabə bin Sab bin Ali bin Bəkr bin Vailin iki toplumu olan Qeys və Teymullat toplusları və onlarla birlikdə İcl bin Luceym, Anəzə bin Əsəd bin Rəbiə bin Nizar toplusları daxil idi. Onlar Təməim qəbiləsinin

üzərinə hücum etmək üçün bir yerə cəm olmuşdular. Adı Naşib bin Bəşamə əl-Ənbəri olan Əl-Avar – Əl-Avar Qeys bin Saləbə toplumunda həm də əsir idi- onlara dedi: “Mənə bir nəfər verin ki, onu öz ailəmin yanına yollayım və onlara bəzi istəklərimi deyim. Onlar da ona bir oğlan uşağı verirlər. Əl-Avar da onlara deyir: “Siz mənə axmaq birini verdiniz”. Oğlan deyir: “Vallahi, mən axmaq deyiləm”. Əl-Avar deyir: “Mən sənin dəli olduğunu düşünürəm”. Oğlan dedi: “Vallahi, məndə dəlilik yoxdur”. Əl-Avar soruşdu: “Sən ağıllısan”. Oğlan dedi: “Bəli, mən ağıllıyam”. Əl-Avar dedi: “Atəş daha çoxdur, yoxsa ulduzlar?” Oğlan dedi: “Ulduzlar”. Sonra Əl-Avar ovucuna qum doldurdu və soruşdu: “Ovucumda nə qədər qum var?”

Oğlan dedi: “Bilmirəm, çünki o, çoxdur”. Sonra əli ilə günəşə işarə edib dedi: “O, nədir?”

Oğlan dedi: “Günəşdir”. Əl-Avar dedi: “İndi mən səni ağıllı hesab edirəm”.

Sonra oğlana dedi: “Mənim qövmümün yanına get və məndən onlara salam çatdır. Onlara de ki, öz əsirlərinə yaxşılıq etsinlər, çünki mən mənə yaxşılıq edən və mənə hörmət edən bir qövmün yanındayam. Onlara de ki, qırmızı dəvəmi yaralasinlar, qonur dəvəmi minsinlər. Bənu Malik toplumunda istəklərimə əlac etsinlər. Onlara xəbər ver ki, artıq itburnu çiçək açmışdır. Qadınlar şikayət etməyə başlamışlar. Qoy onlar Həmmam bin Bəşaməyə qarşı üsyan etsinlər, çünki o, uğursuz bir adamdır. Huzeyl bin Əxnasa isə itaət etsinlər, çünki o, münasib bir adamdır. Mənim xəbərim barədə isə Harisdən soruşun”.

Əl-Avarın elçisi getdi və onun qövmünə çatdı. Onlara bütün bunları çatdırdı. Amma qövm bu sözlər ilə əl-Avarın muradını başa düşmədilər. Sonra Harisi hüzurlarına gətirdilər və ona elçinin gətirdiyi xəbəri nağıl etdilər. O, elçiyə dedi: “Sən məsələni başından mənə danış”. Elçi də məsələni başından sonuna qədər danışdı. Haris də elçiyə dedi: “Ona salamımı çatdır və ona xəbər ver ki, biz ona qarşı yaxşı niyyətdəyik”. Sonra elçi geri qayıtdı. Sonra Haris Bənu əl-Anbər toplumuna dedi: “Sizin yoldaşınız sizə bunları bəyan etmişdir: Ovucunda tutmuş olduğu quma gə-

lincə, bunun mənası odur ki, o, bununla sizə xəbər vermək istəmişdir ki, sizin üzərinizə saysız-hesabsız bir ordu gəlir. İşarə etdiyi Günəşə gəlincə, bunun mənası odur ki, ordunun sizin üzərinizə gəlməsi günəşdən də aydındır (yəni gün kimi aydındır). Onun qırmızı dəvəsinə gəlincə, o, sizə dəvəni buraxıb getməyi əmr edir. Qonur dəvəyə gəlincə, o, bununla sizə Dəhna¹⁵² deyilən yerdə özünüzü qorumağı əmr edir. Bənu Malik toplumu məsələsinə gəlincə, o, bununla sizə özünüzlə birlikdə onları da məsələdən xəbərdar etməyi əmr edir. İtburnunun çiçək açmasına gəlincə, o, bununla sizə xəbər etmək istəyir ki, düşmənin qövmü silahlanıb.

Qadınların şikayətinə gəlincə, o, bununla sizə qadınların artıq döyüş üçün su tuluqları tikdiklərini xəbər vermək istəmişdi. Bu xəbəri eşidib, Bənu Ənbər toplumu ehtiyatlandı. Dəhnəyə tərəf getdilər və Bənu Malik toplumunu da bu barədə xəbərdar etdilər. Amma onlara inanmadılar. Sonra Ləhazim, İcl və Anəzə toplumları Bənu Hanzalə toplumunun yanına gəldilər və Amr toplumunun artıq uzaqlaşdığını gördü. Onlar Bənu Darim ilə Vaqit deyilən yerdə döyüşdülər. Aralarında şiddətli döyüş oldu. Aralarındakı müharibə böyüdü. Rabi toplumu Bənu Təميم toplumundan bir dəstə rəhbəri əsir götürdü. Əsir alınanların içərində Dirar bin Qaqa bin Məbəd bin Zurara da var idi. Onlar Dirar bin Qaqanın kəkilini qırxıb¹⁵³ sərbəst buraxdılar. Onlar Ascəl bin Məmun bin Zuraranı və Cuveyra bin Bədr bin Abdullah bin Darimi əsir aldı. Ascəl bin Məmun əli-qolu bağlı olaraq əsirlikdə qaldı.

Günlərin bir günü Ascəl onların şərab içdiklərini gördü və Ascəl başladı onlara eşitdirmək üçün bu beyləri oxudu:

Onun bizi ziyarət etməsi onu həlak etmədi,
Mən bu ziyarətdən yayındırılmışdım hadisələr mənə
çatmışdı.

Qövmün pəncələri zəif deyil,
Nida edənin yanında bilmədiyi bir şey vardır.
Ola bilsin ki, onlar bizə neməti yağdırsınlar.

Necə ki, quraqlıq yerə su axır
Bəzən Allah bir cavanın zillətindən sonra onu qaldırır.

Onlar bu şeiri eşitdikdə onu sərbəst buraxdılar. Onlar həm də Qaqa bin Məbədin bin Zuraranın iki övladı olan Nəim və Ovf da əsir götürmüşdülər. O ikisindən başqa Bənu Təميم qəbiləsinin başçılarından da bəzilərini əsir almışdılar. Hakim bin Cəzimə bin Useyli ən-Nəhşəli qətl edildi. Bu müharibədə Nəhşəl toplumundan ondan başqası iştirak etməmişdi. Sonra Bəkr qəbiləsi geri qayıtdı. Müharibədən sonra öz yolu üzərində Bənu Anbər qəbiləsindən olan üç kişinin yanından keçdi. Onlar öz qövm-ləri ilə müharibəyə yola düşməmişdilər. Onlar Bəkr qəbiləsinin onların dəvələrini sürüb apardıqlarını gördükdə dəvələri ələ keçirdilər.

Şairlər bu hadisə barədə çoxlu şeir demişlər. Onlardan biri də Əbu Muhvəş əl-Fəqasidir. O Təميم qəbiləsini Vaqit günü ilə məzəmmət etmişdir. **Əbu Muhvəş əl-Fəqasi** belə bir şeir demişdir:

İki Vaqit günü nə Nəhşəl, nə də ki, Əl-Əknəd əş-Şumi
ləqəbli Fuqeym bin Darim döyüşdü.
Ovf Mucaşi qəbiləsinin adamlarını nə çubuqla cəzalandırdı,
Nə də ki, oynaqsız sağrıların dərini soydu.

Əbu Tufeyl Amr bin Xalid bin Məhmud bin Amr bin Mərsəd belə bir şeir demişdir:

Endirilmiş bayraqlarımız görüşdüyü zaman
Təميم qəbiləsi dəvələrini əmir təyin etdi
Onlar gözlənilmədən böyük ordu ilə döyüşmək üçün Vaqitə
gəldilər
Onların nizələri iplər kimi idi.

40. Mərrut günü¹⁵⁴ (hadisəsi)

Bu hadisə Təmim və Amir bin Sasa qəbilələri arasında baş vermişdir. Bunun səbəbi belə olmuşdur. Günlərin birində Qanab bin Attab ər-Riyahi Ukaz bazarında Bəhir bin Abdullah bin Sələmə əl-Amiri ilə görüşür. Bəhir Qanaba deyir: “Ağ rəngli atını neylədin?!”

- Qanab deyir: “ O at məndədir. Niyə soruşursan ki?!”.

- Bəhir dedi: “ Çünki o at səni məndən filan gün (döyüşdə) xilas edib”.

Qanab isə bunu dandı və onlar bir-birlərini lənətlədilər və belə dua etdilər: “ Kim yalançıdırsa, Allah yalançını doğru danışanın əlində öldürsün”. Sonra onlar Allahın dilədiyi qədər ömür sürdülər.

Günlərin bir günündə Bəhir Bənu Amir toplumunu bir yerə cəm edib onlarla birlikdə yürüşə çıxdı. Sonra o, Bənu Anbər bin Amr bin Təmim toplumuna İrəmu-l-Kəlbə deyilən yerə hücum çəkdi. Bu zaman toplumun kişiləri yerində deyildilər. Sonra Bəhir onların qadınlarını əsir aldı, dəvələrini sürüb apardı. Ancaq Bəhir bunu edərkən şiddətli bir döyüşlə qarşılaşmadı. Sonra Bənu Anbər bin Amr bin Təmim, Bənu Malik bin Hanzala bin Malik bin Zeyd Mənat Təmim, Bənu Yərbu bin Hanzala toplumlarına kömək istəyən bir adam gəldi. Onlar da bu tələbdən ötrü atlandılar. Orduya Amr bin Təmim toplumu başçılıq etdi. Bəhir Mərrut deyilən yerə çatdıqda dedi:

- “Ey Bənu Amir, baxın görün bir şey görürsünüzmü?”

- Onlar dedilər: “Çiyinlərində geniş nizələri olan atlar görürük”.

- Bəhir dedi: “Bu, Amr bin Təmim toplumudur. Onlar zəifdirlər”.

Sonra Bənu Amir toplumu Amr bin Təmim toplumuna çatdı və onlarla döyüşdülər və sonra onların yanından ötüb keçdilər. Bundan sonra Bəhir öz yoluna davam etdi və dedi:

- “Ey Bənu Amir, baxın görün bir şey görürsünüzmü?!”

- “Onlar dedilər: “ Nizələri dikəldilmiş atlar görürük”.

- Bəhir dedi: “Bu, Malik bin Hanzala toplumdur. Onlar zəifdirlər”. Bəhirin qövmü onlara gəlib çatdılar və onlarla döyüşdülər və sonra onlardan uzaqlaşib getdilər.

- Bəhir yoluna davam etdi və dedi: “Ey Bənu Amir toplumu, bir şey görürsünüzmü?”

- Onlar dedilər: “Biz bir atlı toplumu görürük, üzərində nizələr yoxdur. Sanki atların üzərində oğlan uşaqları əyləşib”.

- Bəhir dedi: “Bu, Yərbu toplumdur. Onların nizələri atlarının qulaqları arasındadır. Özünüzü qəfil ölümdən gözləyin. Səbr edin, o toplumun nicat tapacağını düşünürəm”.

Bənu Yərbu toplumundan döyüşə ilk çatan adam Vaqia ləqəbli Nueym bin Attab idi. Onun Vaqia ləqəbi ilə adlanmasının səbəbi fəlakətinə görə idi. O, Müləssəm əl-Qaşeyrinin üzərinə hücum edib onu əsir aldı. Qaşeyr toplumu da Dovkəs bin Vaqid bin Havtın üzərinə hücum etdilər və onu öldürdülər. Sonra Nueym əl-Musaffə əl-Qaşeyrini əsir aldı və onu qətl etdi. Kidam bin Bəc ilə əl-Mazini Bəhirin üzərinə hücum etdi və onlar dalaşdılar. Qanabın niyyəti ancaq Bəhiri öldürmək idi. O, Bəhirə və Kidama baxdı və gördü ki, onlar dalaşıblar. Qanab onlara tərəf gəldi.

- Kidam dedi: “Ey Qanab, o, mənim əsirimdir.

- Qanab dedi: “Mazi, başını qılıncdan qoru”.

Qanab Mazi sözü ilə Kidam Mazini nəzərdə tuturdu. Kidam Bəhiridən əl çəkdi və bu zaman Bəhirinin üstünə Qanab hücum etdi və ona zərbə vurub öldürdü. Qanab həm də Suhbanın üzərinə hücum etdi. Suhbanın anası Mazin qəbiləsindən idi. Qanab Suhbanı əsir aldı.

Bənu Mazin toplumu dedi: “Ey Qanab, sən bizim əsirimizi qətl etdin, bunun əvəzində bizə qardaşımız oğlunu ver. O da Suhbanı Bəhirin əvəzində onlara verdi. Mazin toplumu da bununla razılaşıdılar. Beləliklə, Bənu Yərbu toplumu Bənu Ənbər toplumunun mallarını və əsir düşmüş qadınlarını Bənu Amir toplumundan xilas etdilər və geri qayıtdılar”.

Bəhir sözü “Bə” hərfinin fəthəli olması, “Ha” hərfinin kəsəli olması ilə yazılır.

41. Feyfu-r-Rih¹⁵⁵ günü (hadisəsi)

Bu hadisə Amir bin Sasa və Haris bin Kəb toplumları arasında baş vermişdir. Rəvayət olunur ki, Bənu Amir qəbiləsi Bənu Haris toplumundan çoxlu ox simləri tələb etmişdi. (Simləri verməyi tələb edən) Zulğussa ləqəbli Hüseyin bin Yəzid bin Şəddad bin Qanani əl-Harisi Bənu Amir toplumuna qarşı qoşun toplamış və döyüş üçün Cufi, Zubeyd, Sadulaşira qəbilələrindən, Murad, Suda, Nəhd Xasəm, Şəhran və Nahis qəbilələrindən kömək istəmişdi. Sonra onlar *Geniş külək səhrası* adlanan bir məkan axtararaq Bənu Amir toplumuna doğru irəlilədilər. Qadınlar və zürriyyət (oğul-uşaq) Məzhic¹⁵⁶ qəbiləsi ilə birlikdə idi ki, döyüş vaxtı qəbilənin kişiləri döyüşdən qaçmasınlar. Bənu Amir qəbiləsi də döyüş üçün bir yerə toplandı. Sonra onlara Amir bin Tufeyl belə dedi: “Bizimlə birlikdə düşmən qövmün üzərinə hücum edin. Mən ümid edirəm ki, biz onların qənimətlərini ələ keçirəcəyik və qadınlarını əsir alacağıq. İmkan verməyin ki, onlar sizin üzərinizə gəlsinlər”. Amir bin Tufeylin bu sözü ilə hamı razılaşdı və birlikdə yürüşə çıxdılar. Onlar Bənu Haris, Məzhic qəbiləsi ilə birlikdə olanlara yaxınlaşdıqda casusları bunu xəbər verdi və qəbilə şeyxləri onların yanına döndülər. Sonra onlar ehtiyatını görüb üz-üzə gəldilər və aralarında üç gün şiddətli döyüş oldu. Sonra onlar yenidən döyüşmək üçün Feyfu-r-Riyah deyilən yerdə düşmən qövmü ilə üz-üzə gəldilər. Sumeyl bin Avar Kullabi və Amr bin Subeyh Hindi üz-üzə gəldilər. Amr onu nizə ilə vurdu. Sumeyl də yaralı halda, atınının boynunu qucaqladı və geri döndü. Yolda isə Xasəm qəbiləsindən bir kişi onunla qarşılaşdı və onu öldürdü. Sonra onun zirehini və atını ələ keçirdi. O gün Bənu Numeyr qəbiləsi Amir bin Tufeyl ilə döyüşdə iştirak etdi. Onlar döyüşdə qəhrəmanlıq göstərdilər. Ona görə də, onlar həmin günü Hureycətu ət-Taan¹⁵⁷ adlandılar. Çünki, onlar öz nizələri ilə birlikdə ağaclıq bir yerdə toplanmışdılar. “Haracətun”- sözünün mənası ağaclıq deməkdir. Onların bir yerə toplanması səbəbi belə izah edilir. Bənu Amir qəbiləsi Urqub deyilən bir yerə tərəf hərəkət etmişdi.

Amir bin Tufeyl ətrafa diqqət yetirdi və Bənu Numeyr toplumunun harda olması barədə soruşdu. Baxıb gördü ki, Bənu Numeyr döyüşdən geri qalıb. Sonra Amir bin Tufeyl geri qayıtdı və qışqırdı: “Düşmən bizi əhatə etmişdir. Vay, Numeyr! Bu gündən sonra mənim üçün Numeyr yoxdur”. O özü atını qövmün mərkəzinə qədər sürmüşdü. Sonra Amir bin Tufeyl köksündən göbəyinə qədər iyirmi yara aldığı halda, geri qayıtdı. O gün Amir insanların döyüşdəki fəallığına baxıb belə dedi: “Ey filankəs, mən səni bir şey edən görmədim. Kim döyüşdə hünər göstəribsə, qılıncını və nizəsini mənə göstərsin”. Hər igidlik göstərən şəxs onun qarşısına gəlib ona qılıncının və nizəsinin ucundakı qanı göstərirdi. Sonra Mushir adlı Bənu Haris qəbiləsindən olan bir kişi ona yaxınlaşıb dedi: “Ey Əbu Əli¹⁵⁸, bax gör döyüşdüyüm qövmə nə etmişəm? Mənim nizəmə bax”. Amir onun nizəsinə baxmaq üçün ona yaxınlaşdıqda Mushir nizə ilə onun yanağından vurdu. Bununla da onun yanağını yarıb gözünü çıxartdı. Sonra nizəsini atıb qövmünün yanına geri qayıtdı. Onu bunu etməyə vadar edən səbəb Amirin onun qövmünə etdiyini görməsi idi. Mushir demişdi: “Vallahı, bu, mənim qövmümü qırıbcatdı”. **Amir bin Tufeyl**¹⁵⁹ belə bir şeir demişdir:

Onlar bizə zirehli atlar üzərində
Şəhran Arıda qəbiləsinin hamısını və Əklub qəbiləsini
bütünlüklə gətirdilər:
Ömrümə and olsun ki, bu mənim üçün asandır.
Üzümün nəcibliyinə Mushirin zərbəsi ləkə yaxmışdır.
Sənin taygöz, sonsuz və qorxaq olmağın necə də cavanlıq
baxımından pisdirdi!
Cəmiyyətdə olan bütün şeylərin (bundan sonra) nə faydası
var?!!

Bənu Amir qəbiləsi o gün Murad qəbiləsinin başçısını yaralı olaraq ələ keçirdi. Onun yarası sağaldıqda onu azad buraxdı. O gün igidlik göstərənlərdən biri də Ərbəd bin Qeys bin Hurr bin Xalid bin Cəfər oldu. Digər igidlik göstərən isə Ubeyd bin Şu-

reyh bin əl-Əhvas bin Cəfər oldu. Lubeyd bin Rəbiə belə bir qəsidə dedi. Amma bu qəsidənin Amir bin Tufeylə aid olduğu da deyilmişdir.

Onlar bizə Bəkr bin Vail kimi Şəhran Arida və Əklub qəbiləsini gətirdilər.

Biz və orda mənzil salan qonağımız kimi gecəni yatdıq.

O, öz qonaqlarının qonaqpərvərliyindən qafil olmadan gecəni yatır.

Məzəmmət edirəm ki, əgər payları olsaydı, qəbul edilərdi.

Xasam qəbiləsi Məzhicə taydır.

Bəs biz o qəbilələrinin birinin dəyərimdəyikmi?!

Döyüş hər iki firqə arasında qızıqdı. Sonra onlar bir-birlərindən aralandılar. Onlar bir-birlərindən qənimət toplamaqla məşğul olmadılar. Döyüşdə dözümlülük göstərmək və şərəf qazanmaq Bənu Amir toplumunun bəxtinə düşdü.

42. Yəhamim¹⁶⁰ günü (hadisəsi). Bu gün həm də Qaratu Huq adı ilə bilinir

Bu hadisə Tayy qəbilələri arasında baş vermişdir. Bunun səbəbi belə izah edilir. Haris bin Cəbələ əl-Qassani Tayy qəbilələrinin aralarını düzəltmişdi. Haris öldüyü zaman qəbilələr yenidən döyüşməyə başladılar. Cədilə və Qovs qəbiləsi Qarsan deyilən yerdə üz-üzə gəldilər. Cədilə qəbiləsinin sərkərdəsi qətl edildi.

Onun adı Əsbə bin Amr bin Ləəm idi. O, Əvs bin Xalid bin Harisə bin Ləəmin əmisi idi. Sinbis qəbiləsindən bir kişi onun iki qulağını götürüb ayaqqabısına yamadı. Bu barədə **Əbu Sərva əs-Sinbisi** belə bir şeir demişdir:

Sizin qulaqlarınız ilə ayaqqabılarımızı yamadıq.

Sizin xoşunuza gəlməməyinizə baxmayaraq, biz şərab içdik.

Hər iki qəbilə bu barədə çoxlu şeirlər nəql etmişdir.

Qovsun Əvs bin Xalid bin Ləmə etdikləri daha böyük idi. Əvs qərara almışdı ki, müharibədə məhz özü də iştirak etsin. Nə o, nə də ki, Hatim bin Abdullah, Zeydulxeyl və digərləri kimi Tayy qəbiləsinin rəislərindən heç bir kəs bundan öncəki muharibələrdə iştirak etməmişdi. Əvs müharibəyə hazırlaşdığı zaman Cədilə qəbiləsini toplamağa və ətrafında birləşdirməyə başladı. Əbu Cabir bu barədə belə bir şeir demişdir:

Niyyətinizi bizim üzərimizdə bina edin, ey Tayy sülaləsi!
Yoxsa xəbər bir-birinə cavab verən zaman olacaq.
Müharibə alovlandığı zaman kim bizim kimi ola bilər?
Hesab çəkdiyimiz gün kim bizim kimi ola bilər?
Əgər mənə kəssən, və ya mənə pislik etmək istəsən,
Sən ancaq minik heyvanlarına olan qorxumu kəsmiş olarsan.

Qovs qəbiləsinə Əvsin ona qarşı ordu toplaması xəbəri gəlib çatdı. Qovs Aca dağının zirvəsi sayılan Manada bir od qaladı. Bu odla qalanan ilk gün idi.

Odun yanmasını görəndən sonra Qovs qəbilələri gəldilər. Hər bir qəbiləsinin başında öz başçısı dururdu. Başçıların içərisində Zeydulxeyl və Hatim də var idi. Sonra Cədilə qəbiləsi də gəldi. Cədilənin başında Əvs bin Harisə bin Ləmə dururdu. Əvs and içdi ki, onlarla birlikdə Aca və Sulmə dağına enməyə nə və əhalisindən bac almayana qədər Tayy qəbiləsinə tərki edib getməyəcək.

Ordular bir-birlərinə hücum etdilər və Qarat Huq deyilən yerdə öz bayraqları altında üz-üzə gəldilər. Aralarında şiddətli döyüş oldu. Bənu Kibad toplumu üzərinə bir müharibə baş verdi və onlar qırıldılar. Adıyy bin Hatib demişdir: “Yəhamim günü mən dayanmışdım. İnsanlar bir-biri ilə vuruşurdular. Mən Zeydulxeylə baxdıqda o, çıxışı olmayan dərədə olan Miknəf və Hureysə adlı iki oğlunun yanına gəldi və dedi: “Ey övladlarım öz qövlərinizi qoruyun, çünki bu gün sədaqətli olmaq gündür. Əgər onlar sizin əmilərinizdirsə, bunlar da dayılarınızdır”.

Mən də dedim: “Sanki sən dayılarınınla döyüşməyi xoşlamırsan”. Onun gözləri qəzəbdən qızardı. Mən onun yəhərinin altında olanı (yəni atını) görənəcən mənə tərəf boylandı. Mən ondan qorxdum. Sonra atıma bir qamçı vurub ondan uzaqlaşdım.

Onun iki oğlu isə qartal kimi dərədən çıxdılar. Sonra Qeys bin Azib Bəhir bin Zeydulxeyl bin Harisə bin Ləəmin üzərinə hücum etdi və onun başına zərbə vurdu. Bəhir də atasının boynunu qucaqlayıb geri qayıtdı. Cədilə qəbiləsi bu zaman məğlub oldu və qəbilədən çoxlu adam öldü. **Zeydulxeyl** belə bir şeir dedi:

Bənu Ləəmin üzərinə çiskinli və qasırgalı bir gündə quş
döstələri kimi atlılar gəlirlər.

Sən o dəstədən xilas ol, səndə yaşadığın müddətə ləkə
qalmasın!

İbn Ləəm qaçdı və Qeys bin Azib onu öz nizəsi ilə qorxutdu.
Qılıncları tavanın çırağı kimi olan Bənu Man toplumu gəldi
O qaçar-qaçmaz Məsqul döyüşü zamanı İbn Humaris təslim
oldu.

Yəhamim hadisəsindən sonra Cədilə qəbiləsi üçün əsgər qalığı qalmadı. Onlar Kəlb ərazisinə daxil olub oranın əhalisi ilə müqavilə bağladılar və onlarla birlikdə yaşadılar.

43. Zu Tuluh¹⁶¹ günü (hadisəsi)

Bu günə həmçinin, Saməd və Əvd günü də deyirlər. Bu hadisə Bəkr və Təميم qəbilələri arasında baş vermişdir. Rəvayətə görə, Amira bin Tariq bin Ərsəm əl-Yərbui ət-Təميمi Cabir əl-İclinin qızı və Əbcərin bacısı olan Muriyyə ilə evlənmişdi. O, ailəsini evinə gətirmək üçün İcl qəbiləsinin yanına gedir. Onun Bənu Təميم qəbiləsində başqa bir arvadı da var idi. Həmin qadın Nətifin qızı adı ilə tanınırdı. Bir gün Əbcər öz bacısının yanına gəlir ki, onun həyat yoldaşına baş çəksin.

- Əbcər öz bacısına deyir: “Ümüd edirəm ki, sənə Amiranın qızı Nətifin qızını gətirəcəm”.

- Amira ona dedi: “Düşünmürəm ki, sən mənim ailəmi dağıtmamaq üçün məni qoruyasan”.

- Əbcər peşman oldu və dedi: “Mən sənin qövmünlə müharibə etmərəm. Lakin mən Təmim qəbiləsində əsirəm”.

Sonra Əbcər və Hafvazan bin Şərik əş-Şeybani toplandılar. Hafvazan Şeybana qarşı, Əbcər isə Ləhazimə qarşı toplaşdılar. Onlar qövmün təhlükəsizliyini Amiraya həvalə etdilər ki, düşmən onların üzərinə hücum etdikdə, Amira onları xəbərdar etsin. Qoşun yürüşə çıxdı. Amira isə, onu qövmün mühafizə işinə məsul təyin edənə qarşı hiyləyə əl atdı. Amira qövmədən qaçdı və Bənu Yərbu toplumunun yanına getdi və onlara dedi: “Sizə qarşı Bəkr bin Vail qəbiləsi ordusu ilə hücum gəlir. Bilin ki, Bənu Saləbə toplumu da Bəkr toplumunun bətnindəndir.

Onlar Bəkrlə döyüşmək üçün bir dəstə yolladılar və özləri isə üç gün gözlədilər. Bəkr qəbiləsi çatdı və bunu görə Yərbu tayfası da atlandı. Sonra onlar Zu Tuluh deyilən bir yerdə üz-üzə gəldilər. Amira öz atına minib Əbcərlə üz-üzə gəldi və özünü Əbcərə tanıtdı. Sonra onlar döyüşdülər və zəfər Bənu Yərbu tayfasının oldu. Bəkr qəbiləsi məğlub oldu. Hafvazan və oğlu Şərik və şair İbn Qanəmə əsir düşdü. İbn Qanəmə Bənu Şeyban toplumunu ilə birlikdə idi və onu Mutəmmim bin Nuveyrəyə pul verib əsirlikdən qurtardı. Bəkr qoşunundan çox adam əsir düşdü. İbn Qanəmə Mutəmmimə təşəkkür edərək belə bir şeir oxudu:

İnsanların Rəbbi Allah mənə görə, Mutəmmimi ən yaxşı
mükafatla mükafatlandırısın.

O necə də iffətli, necə də cəmərdirdir. Onun sayəsində bizim
övladlarımız və qanlarımız qorundu.

O bizim azad olunmağımızda iştirak etdi və bunu öz gücünə
etdi.

Ey Əbu Nəhşəl, biz səni inkar etmirik. Nə də ki, səndən
qeyrisinə malımızı daimi sərf etmərik

44. Aqrun günü¹⁶²

Əbu Ubeydə demişdir:

Umran bin Amr bin Udəs ət-Təmimi Bənu Əbsə qarşı müharibə etdi. Onların dəvələrini ələ keçirdi və qadınlarını əsir alıb geri qayıtdı. Aqrun dağının ətəyinin ən aşağı hissəsinə çatana qədər getdi. Sonra həmin yerdə mənzil saldı. Sonra əsir aldığı qadınlar içərisindən birini seçib öz ailəsinə daxil etdi. Sonra Əbs qəbiləsinin üzvləri soruşa-soruşa Amra çatdılar. Aralarında şiddətli döyüş oldu və Ənəsul Fəvaris ləqəbli İbn Ziyad əl-Əbsi Amrı və oğlu Hanzalanı öldürdü. Sonra o, qənimətləri və əsir alınmış qadınları geri qayıtdı. Şair Cərir Bənu Darim üçün göz yaşı tökərək belə bir şeir oxumuşdur:

Aqrun dağının kələ-kötür yerində baş vermiş hadisədə Amrı, Yetkinlik çağına çatan öldürülmüş oğulu Hanzalanı unudacaqsınızmi?!

Amr keçəl və cüzam xəstəsi idi. O və onun ilə birlikdə olanlar geri qayıdarkən yolun keçidində səhvə yol vermişdilər və buna görə də, yanlış bir yol tutub getmişdilər. Onlar üzərində getdikləri dağdan düşdükdə hücumə məruz qaldılar. Şair **Əntərə** bu barədə belə bir şeir demişdir:

(Döyüşə gedən) dəstə sanki Niq¹⁶³ və Sara¹⁶⁴ hadisəsində

Su yerinə yönələn quş dəstələri kimi idi.

Onların hündür dağa qarşı diqqətsizliyi var idi.

Mən ölməkdən qorxurdum. Amr matəm libası geyinməmişdi.

Səməa bin Amr bin Əbsin anası Əbs qəbiləsindən idi. Səməaya dayısı baş çəkdi və onu öz atasının əvəzinə öldürdü. Bu barədə Miskin əd-Darimi belə bir şeir demişdir:

Bizim tayfadan dayısını öz atasının əvəzinə öldürən
Səmməadır.

O özü nəsəbini dayısına görə satmadı.

45. Sulan günü¹⁶⁵ (hadisəsi)

Əbu Ubeydə rəvayət edir:

Amir bin Sasa toplumu Hums¹⁶⁶ idi. Hums sözü Qureys və ona qohumluğu çatan qəbilələr nəzərdə tutulurdu. Hums olan qəbilələr öz dinlərində səbat göstərənlər idi. Amir toplumu Lə-qah¹⁶⁷ qövmü idi. Onlar padşahlara itaət etməzdilər.

Numan bin Munzir padşah olduğu zaman-onu Kisra Abra-viz padşah təyin etmişdi. Hər il üçün (satmaq üçün) müşk ha-zırlayardı. Müşkün hazırlanması Ukaz bazarında satılması üçün idi, yəni ticarət məqsədi ilə idi. Bənu Amir qəbiləsi isə Munzirin satış üçün hazırladığı müşkün daşınmasına imkan vermirdi və bəzən Munzirin müşk dolu yükünü qarət edirdilər. Buna görə də, Numan qəzəbləndi və öz anabir qardaşı Vabəra bin Romans əl-Kəlbiyə və onun tabeliyində ağsaqqallar şurasına adamlar yolla-dı. Sonra o, Bənu Dabbə bin Udd və Ribab ittifaqına daxil olan digər qəbilələrə və Təməim qəbiləsinə xəbər yollayıb onları bir yerə topladı. Onlar da onun istəyinə cavab verdilər. Dirar bin Amr əd-Dabbi doqquz cəngavər oğlu ilə onun hüzuruna gəldi. Dirar yanında Hubeyş bin Duləf də var idi. O, şücaətli bir cənga-vər idi. Onlar hamısı böyük bir orduda toplandılar. Numan on-larla birlikdə dəvələr hazırladı və onlara əmr etdi ki, dəvələri yönləndirsinlər.

Numan onlara belə dedi: “Ukaz bazarından işlərinizi yekun-laşdırıb çıxdığınızda, haram aylar bitdikdə və hər qövm öz yur-duna qayıtdıqda siz Bənu Amir toplumuna tərəf yönəlin. Onlar Sulan nahiyələrində yaxın yerdədirlər”.

Qoşun yola düzəldi və onlar öz planlarını gizlədirdilər. Qo-şun əhli onlardan hara yürüş etdiklərini soruşan insanlara deyir-dilər ki, guya onlar padşahın müşk yükünə heç kəsin maneçilik etməməsi üçün yola düşüblər.

İnsanlar Ukaz bazarında işlərini yekunlaşdıranda Qureys Numanın göndərdiyi qoşunun niyyətini anladı və Abdullah bin Cudanı Bənu Amir qəbiləsinə yolladılar ki, onları məsələdən xə-bərdar etsin. Abdullah da Bənu Amir toplumunun yanına getdi

və onları məsələdən xəbərdar etdi və onlar da ehtiyatlarını gördülər.

Sonra Bənu Amir toplumu hər b üçün hazırlaşdılar və özlərini qorumağa başladılar. Onlar yollara cəsuslar da qoymuşdular. Mulaib əl-Əsinnə ləqəbli Amir bin Malik onlara tərəf gəldi. Sonra Numanın qoşunu da yaxınlaşdı. Aralarında şiddətli döyüş oldu.

Onlar döyüşdükləri zaman birdən Yəzid bin Amr bin Xuveylid Əs-Saqın gözü Numanın qardaşı Vabəra bin Romansa sataşdı. Onun görünüşü onu təəccübləndirdi. Yəzid onun üzərinə hücum edib, onu əsir aldı. Vabəra onların əlinə keçdiyi zaman qoşun məğlubiyyət barədə düşünməyə başladı. Dirar bin Amr əd-Dabbi isə onları bu fikrə düşməkdən yayındırdı. Sonra Dirar özü qoşuna başçılıq etməyə başladı. O və övladları döyüşməyə başladılar. Əbu Bəra künyəli Amir bin Malik onun və övladlarının Bənu Amir toplumuna nələr etdiyini gördükdə onun üzərinə hücum etdi. Əbu Bəra güclü adam idi. O, Dirarın üzərinə hücum etdikdə onlar bir-birləri ilə döyüşdülər. Dirar yerə yıxıldı. Bu zaman Dirarın övladları Əbu Bəra ilə atalarını xilas edib və ata minənə qədər döyüşdülər. Dirar qoca idi. O, ata minəndə belə dedi: “Kimin övladları onu fərəhləndirsə, bu, onun özünün pis olması deməkdir”. Bu sözü sonralar bir məsəl olaraq ərəblər arasında məşhurlaşdı. Bu sözün mənası odur ki, kimin övladları böyüyəndə öz valideynini sevindirirsə, deməli valideyn artıq qocalıb və zəifləyib. Bu isə ona ağır gəlir. Əbu Bəra Dirarı əsir almaq üçün çox təkid etdi. Çünki o, Dirarı əsir aldıqdan sonra, onun fidyəsini almağa tamahlanmışdı. Ancaq Dirarın övladları atalarını qorudular. Əbu Bəra vəziyyətin belə olduğunu görüb dedi: “Ya sən öləcəksən, ya da mən öləcəyəm. Mənə başqa bir adam göstər ki, onun özünü xilas etmək üçün fidyəsi olsun”. Dirar da ona Hubeys bin Duləfi göstərdi. Hubeys özü başçı idi.

Əbu Bəra onun üzərinə hücum etdi və onu əsir aldı. Hubeys qara, arıq və çirkin adam idi. Əbu Bəra onu bu cür görüb zənn etdi ki, o, bir quldurdu və Dirar onu aldadıb. Əbu Bəra dedi: “Biz Allaha məxsusuq. Diqqət! Mən (allanmaq ilə) uğursuzluğa

düçar oldum”. Hubeysş bunu eşitdikdə qorxdı ki, Əbu Bəra onu öldürəcək və dedi: “Ey kişi, əgər sən dəvə istəyirsənsə, artıq bunu ələ keçirmiş kimisən”.

Hubeysş öz yerinə dörd yüz dəvə, fidyə verdi və beləliklə, Numanın ordusu məğlub oldu. Məğlub olmuş dəstə geri qayıdanda onlar Numana qardaşının əsir düşməsini, Dirarın isə işin başına keçməsini və onunla Əbu Bəra arasında baş verənləri xəbər verdilər. Vabəra bin Romans Yezid bin əs-Saqa min dəvə və min madyan fidyə verdi. Yəzid varlandı. O, bundan öncə kəsib yaşayırdı. Lubeyd bir şeirində özü qövminün keçirdiyi günləri zikr etmişdir: “Mən elə biriyəm ki, düşmənlər mənə nifrət etdiyi halda, Amir qəbiləsinin nəsəbi mənim ədalətsizliyimə mane oldu”. Digər şeirində belə demişdir:

Sulan günü erkən vaxtı
Uca bir məkanda onların yanına gəldi.
Bu zaman üzərində süvari olan at göründü.
O süvari ağır dəstələrlə birlikdə idi.

46. Zu Aləq günü¹⁶⁸ (hadisəsi)

Bu hadisə Bənu Amir bin Sasa və Bənu Əsəd arasında Zu Aləq deyilən yerdə baş vermişdir. Onlar bir-birləri ilə şiddətli şəkildə döyüşmüşlər. Döyüşdə Əbu Lubeyd kunyəli şair Rəbiə bin Malik bin Cəfər bin Kulab əl-Amir qətl edilmişdi.

Bu döyüşdə Amir qəbiləsi məğlub olmuşdu. Xalid bin Nədlə əl-Əsədi və oğlu Habib və Haris bin Xalid bin Mudallil onları təqib etmişdilər. Onlar Bənu Amir qəbiləsini çox ustalıqla təqib etdilər. Bənu Amir toplumu təqib edilmələrini ancaq Əbu Bəra Amir bin Malikin Əsəd toplumuna tərəf bir dəstə tərəfdarı ilə arxalarından gəldikdə hiss etdilər. O, Xalidə dedi:

- “Ey Əbu Məqal, əgər istəyirsənsə, sən bizə və biz də sənə öz yaralılarımızı daşımağa və ölənlərimizi dəfn etməyə icazə verək.

- Xalid dedi: “Mən icazə verdim”. Onlar aralarında razılığa gəldilər.

- Əbu Bəra Xalidə dedi: “Rəbiənin nə etdiyini bilirsənmi?”

- Xalid dedi:” Bəli, bilirəm. Mən onu ölü olaraq tərk edib gəldim”.

- Əbu Bəra dedi: “Onu kim öldürüb?”

- Xalid dedi: “Onu mən vurdum, amma Samit bin Əfqan axırına çıxdı”.

Əbu Bəra və dəstəsi Rəbiənin ölümünü eşitdikdə Xalidin üzərinə hücum etdilər. Xalid və iki yoldaşı onlara müqavimət göstərdilər. Onlar Habib bin Xalidin silahını götürdülər. Sonra Əsəd toplumu onlara çatdı və onların dəstəsinə mane olmağa çalışdılar və Xalidgili qorudular. Cumeyh bu barədə belə bir şeir demişdir:

Məaddan cəngavərlər barədə soruşsan,
Onlar öz qonşularına vəfalı olmadılar, nə də ki, sülh
bağlamadılar.

Onları Qarzəl¹⁶⁹ apardı, insanlar da onlara inandılar və
ağıldan kəmlər uğursuzluğa düşər oldular.

Rəbiə adamlar yaxınlaşanda at ilə qaçaraq tərk etdi.

Onun sinəsində yer var və qorxmazcasına onun sinəsini
nizə ilə narahat etdi.

Ləbid bir qəsidəsində Amir bin Tufeylin atasını xatırlamış.

Mən Rəbiədən hörmət görmədim Zu Aləqdə

Öz həyanı əldə et və səbrli ol.

47. Raqəm günü¹⁷⁰ (hadisəsi)

Əbu Ubeydə demişdi:

Amir bin Sasa toplumu Qatafan toplumu ilə müharibə etdi. Amir toplumu ilə yanaşı Amir bin Tufeyl də var idi. O, o zamanlar gənc idi. Lakin o hələ başçı deyildi. Onlar Raqəm vadisinə çatdılar. Bənu Murrə bin Ovf bin Sad vadidə idi.

Onlarla Əşca bin Zib bin Qatafan qövmündən bir dəstə adam var idi. Eyni zamanda, onlarla birlikdə Fəzara bin Zubyan qəbiləsindən olan insanlar var idi. Onlar Bənu Amir toplumunun gəlməsi ilə bağlı xəbərdarlıq olundular. Bənu Amir onlara (yəni Raqəm vadisində olan Bənu Murrə bin Ovf bin Sad toplumuna və Əşca bin Zib bin Qatafan toplumuna) hücum etdilər. Raqəm vadisi Tədrü adlanan yerin yaxınlığında yerləşir. Onlar üz-üzə gəldilər və şiddətli formada döyüşdülər.

Amir bin Tufeyl yaxınlaşdı və Fəzara qəbiləsindən bir qadın gördü və ondan kim olması barədə soruşdu. O, dedi: “Mən Əsma bintü Nofəl əl-Fəraziyəm. Rəvayət edilir ki, onun adı Əsma bintü Hisn bin Huzeyfə olub. Amir ondan şəxsiyyətini soruşduğu zaman Amirin qövmündən uduzanlar ona tərəf gəldilər. Bənu Murrə toplumu da onları təqib edirdi. Amir vəziyyəti belə görüb öz zirehini Əsmanın üstünə atıb uduzmuş halda geri döndü. Qadın sonralar zirehi Amirin özünə qaytardı. Murrə toplumu onları təqib etdi. Murrə toplumunun rəhbəri Sinan bin Harisə bin Əbu Harisə əl-Murrə idi. Əşca qəbiləsindən olanlar başladılar Amir toplumundan əsir tutduqları hər kəsi vaxtı ilə Amir toplumunun onları düçar etdikləri həmləyə görə kəsməyə başladılar. Bu toplum Əşca qəbiləsinin bir qolundan sayılırdı. Ancaq onlara Bənu Məzhic toplumu deyirdilər. Onlar Amir qəbiləsindən yetmiş nəfərdilər. Amir bin Tufeyl bir şeirində Qatafan qəbiləsinin adını zikr etmiş və Əsmaya işarə etmişdir:

Əsma sübh çağı gizli bir halda olarkən sual etdi ki,
qovummu, yoxsa qovmayımı?!!

Mən sizin üçün maniələr arzu edirəm.

Mən Darğad dağındakı qara daşları sahədə olan atların
yanına gələcəm.

Malikin gözünə Malik ilə görünəcəm.

Mənim qardaşım Məravratdı.

Onun şeiri Qatafan toplumuna çatdıqda toplumdan bir qrup adam Amiri həcv etdi. Bənu Zəbyan toplumunun Nəbiğə adlı

şairi o gün Qassan padşahlarının yanında deyildi. Çünki o, Noman dan qaçmışdı. Noman ona aman verdiyi zaman o geri qayıtdı və qövmündən Amir bin Tufeyli hansı şeir ilə həcv etdiklərini soruşdu.

Onlar da Amir barədə söylədikləri və Amirin də, onlar barədə söylədiyi şeiri oxudular. Nəbiğə dedi:” Siz absurd dərəcədə bunu etmişiniz. Amir kimi insan belə həcv edilməz”. Sonra o, Amirin də onların xanımlarından olan bir qadını zikr etməklə xətaya yol verdiyini dedi. Sonra belə bir şeir dedi:

Əgər Amir bunu bilmədən desəydi, məlumatsızlıq
cavanlığın miniyidir.

Sən xəyal edəcəksən və ya təkəbbürlük edəcəksən əgər
cavan olsan,

Atan kimi ol, yaxud Əbu Bəra kimi ol ki, sənə doğruluq və
hikmət müvafiq olsun!

Sənin xəyalını qapısı olmayan bol sulara daldırmasın!

Amir bu şeiri eşitdikdə dedi:

Mən bundan öncə belə həcv edilməmişdim.

48. Sahuq günü¹⁷¹ (hadisəsi)

Əbu Ubeydə demişdir:

Bənu Zubyan toplumu Bənu Amir toplumu ilə müharibə etdi. Onlar Sahuq deyilən ərazidə görüşdülər. Bu döyüşdə Zubyan toplumuna Sinan bin Əbu Harisə əl-Murri başçılıq edirdi. Sinan toplumunu təchiz etdi və onlara atlar, dəvələr verdi və onları azuqə ilə təmin etdi. Sinanın toplumu döyüşdə çoxlu dəvələr ələ keçirdilər və geri döndülər. Sonra Bənu Amir toplumu onlara çatdı və aralarında güclü döyüş oldu. Amma Bənu Amir toplumu məğlub oldu və onlardan bir çox adam yaralandı və səhradan çıxıb getdilər. Onların çoxu susuzluqdan həlak oldu. O gün hava çox isti idi. Zubyan toplumu Bənu Amir toplumundan bir nəfərə

çatıb ona belə dedilər: “Dur! Qoy”. Özünə yazıgın gəlsin, silahını yerə”.

O da elə etdi. O gün Bənu Amir günü üçün çox ağır bir gün oldu. Amir bin Tufeyl və onun qardaşı Hakəm məğlub oldular. Sonra Hakəm taqətdən düşdü və əsir düşməsindən qorxdı. Sonra o, boynuna bir ip keçirib ağacın üstünə çıxdı və ipi ağaca bağlayıb özünü asdı və boğuldu. Qani qəbiləsindən olan bir kişi də belə etdi. O, boynundakı ipi ağacdən yerə atdığı zaman peşman oldu və həyacanlandı. Ona insanlar çatdılar və onu xilas etdilər. Sonra insanlar onu qorxduğuna görə məzəmmət etdilər. **Urva bin əl-Vard əl-Əbsi** bu barədə belə bir şeir dedi:

Biz Amir qəbiləsinin diyarında sabahladıq.
İki bıçağın kəsdiyi çörəkdə bir polad qılinc var idi.
Onlar özlərini boğanda onlara təəccübləndim
Onların döyüşdə ölməsi daha layiqli idi.

49-50. Ayar və Nəqia günü¹⁷² (hadisəsi)

Muləssəm bin əl-Muşəccər əl-Aizi, əd-Dabbi Bənu Əbs qəbiləsinin qonşuluğunda yaşayırdı. Muləssəm və Umara bin Ziyad qumar oynadılar. Umara ona qumarda qalib gəldi. İş o yerə gəlib çatdı ki, Muləssəm Umaraya 10 baş dəvə verməli oldu. Muləssəm Umaradan xahiş etdi ki, onu buraxsın ki, o da öz ailəsinin yanına getsin və ona çatası malı ona göndərsin. Ancaq Umara razılaşmadı. O da Şirhaf bin Muləssəm adlı oğlunu Umaranın yanında girov qoydu və sonra öz qövminin yanına gəldi və dəvələri götürdü və onları Umaraya verdi və o, da onun oğlunu azadlığa buraxdı. Muləssəm öz oğlunu götürüb apardığı zaman oğlu yolda ona dedi: “Atacan, Midal kimdir?” Atası dedi: “O, sənin əmin oğlanlarından biridir. Günün birində çıxıb getmişdi, indiyə qədər gəlməmişdi”. Şirhaf dedi: “Mən onun qatili ni tanıyıram”. Atası dedi: “Kimdir o ?” Şirhaf dedi: “Onun qatili Umara bin Ziyaddir.

Günlərin bir günü öz qövmünə Midalı öldürdüyünü və onun qanını heç kimin tələb etmədiyini deməsini eşitdim. Həmin vaxt o içkili idi”. Bu söhbətin üzərindən bir qədər zaman keçdi. Şirhaf həddi-buluğa çatdı. Sonra Umara Əbs qəbiləsindən böyük bir ordu toplayıb Bənu Dabbə qəbiləsinə hücum etdi və onların dəvələrini ələ keçirdi. Bunun ardından Bənu Dabbə qövmü atlara minib Əbs qəbiləsinə Məra çəmənliyində yetişdilər. Şirhaf Umaraya nəzər saldıqda dedi: “Ey Umara, mənə tanıdınmı?” Umara dedi: “Sən kimsən?” Dedi: “ Mən Şirhafam”. Mənə mənim əmim oğlum Midalı gətir. Onu öldürdüyün gün onun kimisi yox idi”.Sonra onun üzərinə hücum etdi və Əbs və Dabbə qəbilələri arasında şiddətli döyüş oldu. Dabbə qəbiləsi öz dəvələrini xilas edə bildi. Şirhaf belə bir şeir dedi:

Bənu Ziyad toplumunun qarşılaşdığı mənzərəni Bənu Bəğid toplumuna çatdır.

Bicad qəbiləsindən olan cəngavərlərin qarşılaşdıqlarını da çatdır. Biz Nəqia ərazisində Əbs qəbiləsini tərk etdik.

Onlar hər vadedə öldürüldülər . Bizdən ancaq bir sərsəri yayına bildi.

Əbs qəbiləsinin Umarasını bizdən xəbər alın.

Gülləri bizdən soruşun biz onları Batn vadisində tərk etdik.

51. Nəbat günü¹⁷³

Əbu Ubeydə demişdir:

Bənu Amir toplumu Qatafan toplumu ilə müharibə etmək üçün yola çıxdılar. Məqsədləri Raqəm hadisəsinin və Sahuq hadisəsinin qisasını almaq idi. Amir toplumu yolda Əbs qəbiləsi ilə qarşılaşdılar. Əbs qəbiləsində Qatafan qəbiləsindən heç kim yox idi. Əbs qəbiləsi Qatafanla birlikdə nə Raqəm, nə də ki, Sahuq hadisəsində iştirak etmişdi.

Əbs qəbiləsi Qatafan qəbiləsinə Bənu Amir qəbiləsinin əleyhinə yardım da etməmişdi. Digər rəvayətə görə Əşca, Fəzara,

və bu iki qəbilədən başqa Qatafan qəbilələri həmin hadisələrdə iştirak etmişdilər. Necə ki, biz bunu əvvəlki mövzularda zikr etmişik.

Əbu Ubeydə demişdir:

Bənu Amir Bənu Əbs, Zubyan və Əşcə qəbiləsinin dəvələrinə basqın etdi və onları ələ keçirdi və öz ərazilərinə yönələrək yola düşdülər, amma onlar yolda azdılar. Onlar Nəbat vadisi boyunca getdilər. Həmin vadidə çox yaxşı irəlilədilər.

Onların vadidə irəliləməkdən başqa yolları yox idi. Sonda, onlar vadinin sonuna yetişdilər. Onların çatdığı yerdə iki dağ qovuşurdu. Dağın zirvəsində onlar üçün ağacdan meyvə çıxran bir qadın gördülər və ondan çıxışın hardan olmasını soruşdular.

Qadın onlara dedi: “Cəngavərlərin olduğu tərəf çıxışdır”. Qadın dağda olduğu zaman atların yaxınlaşdığını görmüşdü. Ancaq Bənu Amir toplu qadını görməmişdi. Çünki onlar vadidə idilər. Onlar dağın qülləsinə bir kişi göndərdilər ki, ətrafa baxsın. Kişi onlara dedi: “Mən bir qövm görürəm. Sanki onlar atların belinə minmiş oğlanlar kimidirlər.

Onların nizələrinin ucları atlarının qulaqlarının yanındadır”. Amir qəbiləsi dedi: “Onlar Fəzara qəbiləsidirlər”. Sonra dedi: “Mən ağ qıvrımsaçlı qövm görürəm. Sanki, onların üzərində qırmızı paltarlar var”. Onlar dedilər: “ Bu Əşca qəbiləsidir”.

Sonra dedi: “ Mən atlarının üzərinə çıxardan qartal kimi bir qövm görürəm. Sanki onlar nizələrindən yapışıb budlarının üzərində atları bir yük olaraq daşıyırlar”.

Onlar dedilər: “Bu Əbs qəbiləsidir. Sizə qəfil bir ölüm gəlmişdir”. Onlara haqq-hesab vadidə gedib çatdı. Amir bin Tufeyl vadinin içinə girən ilk şəxs oldu. O, qövmünü ötüb keçdi. Amma, su onun atını yordu. Sonra o atını kəsdi ki, Fəzara qəbiləsi atı digər erkək atla cütləşdirməsin. İnsanlar bir-birləri ilə döyüşməyə başladılar. Onların arasında döyüş davam etdi. Amir qəbiləsi uduzdu.

Onlardan çoxlu adam qətl edildi. Amir qəbiləsinin əsilzadələrindən hesab edilən əl-Bəra bin Amir bin Malik qətl edildi. O, öz atasının kunyəsi ilə adlanmışdı. Murra bin Ənəs bin Xalid bin

Cəfərin övladları olan Nəhşəl, Ənəs, Həzar qətl edildilər. Düşmən qəbilə Amirin qardaşı Abdullah bin Tufeyli də qətl etdilər. Abdullahı Rabi bin Ziyad əl-Əbsi qətl etdi. Beləliklə, Amir qəbiləsi məğlub oldu.

52. Fərat¹⁷⁴ günü (hadisəsi)

Əbu Ubeydə demişdir:

Umran bin Murrənin bacısının oğlu Musənnə bin Harisə əş-Şeybani Bənu Təğlib qəbiləsinə basqın etmişdi. Onlar Fərat çayında idilər. Bu hadisə islam dininin yaranmasından biraz əvvəl baş vermişdi. Musənnə bin Harisə onlara qalib gəldi və onların döyüşçülərini öldürdü. Onlardan bir çox insan Fərat çayında boğuldu. Musənnə onların mallarını ələ keçirdi və öz tərəfdarları arasında böldü. Şair bu barədə belə bir şeir demişdir:

Dəleykə¹⁷⁵ onun qılıncını ötmüşdü o zaman ki,
Fərat çayı onun dəstəsini taqətdən salmışdı.
İçmək üçün quyuları açan¹⁷⁶ bizdən idi
Dolğun olmayan şəxs məhz o sudan içər.
Misli görülməyən Şamın qəribi bizdən idi.

53. Bariq günü¹⁷⁷

Mufaddal əd-Dabbi demişdir:

Təğlib qəbiləsi, Nəmr bin Qasit qəbiləsi və Təmim qəbiləsindən bir dəstə insan bir-birləri ilə Bariq nahiyəsinə qədər döyüşdülər. Bu ərazi əkinə yararlıdır.

Onlar özlərindən bir qrup adamı Bəkr bin Vail qəbiləsinin yanına göndərdilər və onlardan sülhün bərqərar olunmasını tələb etdilər. Şeyban və onunla olan qəbilələr bir yerə topladılar. Onlar istədilər ki, Təğlib və onunla birlikdə olan qəbilələrə tərəf yönəlsinlər. Zeyd bin Şərik əş-Şeybani dedi: “Mən öz dayılarımı himayə etdim. Onlar Nəmr bin Qasit tayfasıdır”. Onlar yola düşdülər, Təğlib və Təmim qəbiləsinə qarşı hücum etdilər. Onlar-

dan çoxlu adam öldürdülər. Bundan əvvəl Təğlib qəbiləsinə belə müsibət üz verməmişdi. Sonra onlar əsirləri və malları bölüşdürdülər. Bir çox adam öldürüldü, mallar qarət edildi və qadınlar əsir alındı.

Əbu Kəlbə əş-Şeybani bir şeirində belə demişdir: “Səadə ərazisində Təğlib qəbiləsinə aid yıxmadıqları dirək, öldürmədikləri əsilzadə qoymadılar”.

54. Taxfət günü¹⁷⁸

Hirədə radif vəzifəsi sonrakı dövrlərdəki vəzir vəzifəsinə uyğun bir vəzifə idi.

Qəbullarda radif hökmdarın sağında oturur, səfərlərdə onun arxasınca gedər, qonaqlıqlarda da sağ tərəfində oturur, hökmdarın içdiyi badədən içərdi. Hökmdarın hər yürüşdən əldə etdiyi qənimətin dördü bir hissəsi ona çatardı, eləcə də camaatdan yığılan paydan ona da ayrılırdı.

Hirə hökmdarlarının radifləri bənu Yərbu qəbiləsindən idi. Əl-Munzir ibn Maə-s-Səmanın dövründə vəziri Əttab ibn Hərimi ibn Rabah ibn Yərbu idi. O, vəfat etdi və yerinə oğlu Auf in Əttab keçdi. Hacib ibn Zurara əl-Munzirə dedi:

- Vəzir vəzifəsi bu oğlana yaraşmaz, o, çox gəncdir, həm buna layiq deyil. Bu vəzifəni təcrübəli, yaşlı birinə həvalə et.

- Kimə? Əl-Munzir soruşdu.

- Əl-Haris ibn Beybə əl-Mucaşiyə həvalə et. Hacib dedi. Çar yərbuluları yanına çağıraraq dedi:

- Əttab mənim radifim idi. O, öldü. Oğlu isə, onun vəzifəsini tutmaq üçün çox gəncdir.

Mən istəyirəm öz vəzifəmi sizin qardaşlarınıza, konkret olaraq, əl-Haris ibn Eyvəyə həvalə edim. Bənu Mucaşidən yərbuluları ona belə cavab verdilər:

- Bizim qardaşlarımız bu vəzifəni ona görə istəyirlər ki, bizim hökmdarın yanında tutduğumuz mövqeyə paxıllıq edirlər. Auf ibn Əttab gənc olsa da əl-Haris ibn Beybədən daha layiqli-

dir. Biz heç vaxt bu qərarlara razılaşmayacağıq və həmin vəzi-
fədən imtina etməyəcəyik.

Əgər siz imtina etməsəniz, biz sizə müharibə elan edəcəyik,
- çar dedi.

Bizə üç gün ver burdan uzaqlaşmaq sonra müharibə elan et –
Yərbulular dedi.

Onlar şahın qəbulundan çıxıb öz adamları ilə yola düşdülər.
Bir qədər gedib Taxfə dərəsində məskunlaşdılar, özləri qayalıq-
ların yuxarı hissəsində, mal-qaranı isə aşağı hissədə yerləşdirdi-
lər. Dərənin ağzı isə lal qapı idi.

Üç gün sonra şah oğlu Kabus və qardaşı Həsəni böyük bir
qoşunun başında onların arxasınca göndərdi.

Şihab ibn Abd Qeys əl-Yərbun və Xacib ibn Zurarı isə öz
yanında saxladı. Üç gün sonra şah onları yanına çağırdı. Şahlar
isə yaxşı, müdrik fikirlərinə görə ərəblərə yaxşı bəxşişlər verir-
dilər, çünki yaxşı fikri, sözü dəyərləndirdilər. Əl-Munzir də Ha-
cibə dedi:

- Bu gecə gözümə yuxu getməyib, ona görə səni də, Şihabı
da yanıma çağırmışam ki, sizinlə bir ürəkdən söhbət edim. Mə-
nim qoşunum haqqında nə düşünürsən, ay Hacib?

- Mən düşünürəm ki, sən rəqiblərinin üstünə elə bir qoşun
göndərmisən ki, yərbulular onların öhdəsindən gələ bilməyəcək-
lər və sənin qoşunun qələbə və qənimətlə geri dönəcək - Hacib
dedi.

Əl-Munzir Şihaba tərəf çevrildi və soruşdu:

- Sən nə düşünürsən, Şihab?

- Sən rəqiblərinin üstündə elə bir qoşun göndərmisən ki,
sayları nə qədər çox olsa da arzuları həyata keçməyəcək. Onların
rəqibləri isə yanında arvadları, uşaqları olan bir insanlardır. On-
lar bir yumruq kimidirlər, arzuları, istəkləri də birdir və onlar var
qüvvəsi ilə vuruşacaqlar. Mən düşünürəm ki, onlar onun qoşu-
nunu təslim edəcək, oğlunu və qardaşını əsir götürəcəkdir.

- Sən yalan deyirsən. Ağlın başından çıxıb! - Hacib qışqırdı.

- Sən özün yalan deyirsən - Şihab cavab verdi. Haciblə yüz
dövədən mərc gəldi, ayağa durub hirslə məclisi tərk etdi, getdi

yatmağa. Onun cini var idi və hər şey barədə ona xəbər verərdi. Gecənin birində Şihab yuxudan ayılıb dedi:

Gecənin yarısı belə xəbər çatdı mənə: Hacib yüz dəvə verəcək mənə!

O, bu sözləri durmadan təkrar deməyə başladı. Bunu eşidən şah Hacibdən soruşdu:

- Nə deyir o?

- Boş cəfəngiyyat - Hacib dedi.

- Yox, Allaha and olsun ki, cəfəngiyyat danışmıram. Sənin qoşunun darmadağın edilib, oğlun və qardaşın isə əsir düşüb. Səhər tezdən çapar dərədə gələcək yanına, nizəsini başı aşağı tutub sənə bu bəd xəbəri çatdıracaq - Şihab onlara cavab verdi.

Kabusun qoşunu isə dərəyə çatıb, ora daxil oldu. Amma qoşun dərənin lap dərinliklərinə daxil olanda bənu Yərbu camaatı mal-qaranı onların üzərinə yeritdilər. Döyüşürlər qorxuya düşüb silahlarını işə salınca mal-qara da vəhşiyyə döndü və qoşunun üstünə cumdu. Qarmaqarışlıq yarandı.

Sonra canını qurtarmaq üçün qaçmağa başladılar, bənu Yərbunun yaralıları da at belində onların arxasınca düşüb yaralıları öldürməyə başladılar. Kabus bir neçə yoldaşı ilə qaçıb-qurtarmaq istəyərkən isə ona pusqu qurmuş Tarik ibn Daysak atını saxladı və onu əsir götürdü. Sonra Kabusun saçlarını kəsmək istədi, lakin bu vaxt Kabus dedi: "Hökmdarın saçını kəsərləmi"? Tarik bu sözdən sonra əl saxladı. Həsən isə Əmr ibn Cuveyni əsir götürdü. Beləliklə, hökmdarın qoşunu qaçmağa başladı, meydanda qalan qəniməti isə yərbulular özlərinə götürdülər.

Şihabın söylədiklərinin səhəri günü qırılmış qoşundan qalmış çapar dəvə belində, nizəsini başı aşağı tutub qarın yanına gəldi və olanları incəliklərinə qədər ona nəql etdi. Bundan sonra Əl-Munzir Şihabı yanına çağıraraq dedi:

- Oğlumun və qardaşımın dalınca yollan, yərbulularla görüş. Əgər oğlum və qardaşım hələ sağdırlarsa, onların əvəzində nə istəyirlərsə et yərbululara. Mən onlara vəzir vəzifəsini geri qaytaracağam, öldürdükleri döyüşçülərimin qanını bağışlayacağam, əldə etdikləri qəniməti onlardan almayacağam, onların ölü-

lərinə görə pul ödəyəcəyəm, onlara iki min baş dəvə bağışlayacağam.

Şihab bənu Yərbunun yanına yola düşdü. Gəlib çatanda gördü ki, şahın adamları əsirlikdə sağdı və o, əl-Munzirin vəd etdiklərini onlara söylədi. Yərbulular razılaşıdılar. Beləcə, radif vəzifəsi yenidən Auf ibn Əttaba keçdi və əl-Munzir ölənə qədər bu vəzifə bənu Yərbuda qaldı. Bu döyüş haqqında Şurayh ibn Haris əl-Yərbu belə demişdir:

Həmişə hakimiyyət qapılarını döymüş,
Daxil olmuşdur şöhrətli ata-babalarımız.
Yərbuluların əcdadları şücaət sahibləridir,
Şərəf və şan-şöhrətdə çarlara bərabərdirlər!
Onlar Muharrik nəslinin torpaqlarını zəbt etdilər,
Və Əbu Kabusa qarşı qorxmadan döyüşdülər.
Sözə baxan at kimi onların arxasınca
Maaddi qəbiləsinin başçıları gedir.
Taxfədə Yərbu oğulları şücaətlə vuruşdular.
Döyüşdə şir kimi güclüdürlər!
Oxlarımız düşməyə tuşlandıqca yan keçməz.

Mütəmmim İbn Nuveyr isə belə dedi:

Onun atının necə cəsarətlə döyüşə atıldığını görəndə,
Atının dizlərini kəsdik.
Onun zirehli geyimi bərkdi polad kimi,
Bəyaz hind qılıncı isə hər kəsi rəhm etmədən kəsir, biçir.

Əmr ibn Hayt ibn Sulmə ibn Harim ibn Rabah isə belə şeir söylədi:

Taxfət günü Kabusun layiq olduğu dərəsi ona verdik,
Geri qaçmaqdan atlarının nəfəsi kəsilmişdir.
Öz canıma and içirəm ki, Rabahın cəsur oğulları.
O ağır gündə şücaətlə döyüşdülər.

Onlar öz sözlərindən dönmədilər. Şaha itaət etmədilər.
 Heç kəs mənim xalqımla müqayisə edilə bilməz
 O zaman ki, atların ulduzları parlayır.
 Döyüşdə də heç kəs onlara bənzəməz
 O zaman ki, arvadlarının müdafiəsinə qalxdılar.
 Maddiələrin su quyularını mən qoruyurdum,
 Onlar isə həmin vaxt döyüşün odun-alovun içinə
 atılmışdılar.
 Düşmənlər onların zərbəsinin altında
 Qocalıqdan dişləri tökülmüş dəvələrə bənzəyirdilər.
 Döyüşdən evə qələbə ilə geri döndük,
 Onlar isə məğlub edilmiş, qırılmış evə döndülər.
 Bizim başımız üstündə qürurla bayrağımız dalğalanırdı,
 Onların şahları isə həmin vaxt qəzəbdən, kin-küdurətdən
 partlayırdılar.

55. Nibac və Seytəl¹⁷⁹ günü (hadisəsi)

Əbu Ubeydə demişdir:

Qeys bin Asim əl-Minqari ət-Təmimi Muqaislə birlikdə yürüşə çıxdı. Muqais Təmim qəbiləsinin qolundan sayılır. Muqaisə bu qəbilələr daxildir: Sureym, Rabi, Ubeyd, Bənu Haris bin Amr bin Kəb bin Sad və sairə...

Qeys bin Asimlə Haris qəbiləsindəki Sələmə bin Zarb əl-Himmani də yürüşə çıxdı. Sələm bin Zərb də Təmim qəbiləsindən sayılırdılar. Sələmə bin Zarbın birlikdə yaşadığı Təmim toplumları bunlar idi: Himman, Rəbiə, Malik, Əl-Arac, Bənu Kəb bin Sad və sairə...

Onlar Bəkr bin Vail qəbiləsinə hücum etdilər. Onlar qarşılarında Ləhazimi gördülər. Ləhazim toplumuna aşağıdakı qəbilələr aid idi: Saləbə bin Ukaba bin Sab bin Ali bin Bəkr bin Vail soyundan olan qəbilələr bunlar idi: Bənu Qeys, Teymullat

Nibac və Seytəl deyilən ərazidə Ləhazim toplumuyla birlikdə Zəhl bin Saləbə, İcl bin Luceym, Əntərə bin Əsəd bin Rəbiə toplumları da var idi. Qeys Nibaca tərəf, Sələmə isə Seytələ tərəf

getdi ki, ordakıların üzərinə hücum etsin. Qeys Nibaca çatanda öz atına su içizdirdi.

Qeys özü ilə birlikdə olanlara dedi: “Döyüşün. Ölüm sizin önünüzdə, səhra isə arxanızdadır”.

Sübh vaxtı o, Bəkr qəbiləsinin üzərinə hücum etdi. Onlar şiddətli bir şəkildə döyüşdülər. Bəkr qəbiləsindən saysız-hesabsız qənimət ələ keçirildi. Qeys və onunla olanlar qarət edib qurtardıqdan sonra cəld Sələmənin yanına, Seytəl tərəfə qayıtdı və Sələmənin qoşununa çatdılar. Amma Sələmə hələ Seytəl ərazisindəki düşmənin üzərinə hücum etməmişdi.

Qeys Seytəldəki düşmənin də üzərinə hücum etdi və orada döyüş oldu və Seytəldəki düşmən məğlub oldu. Qeys Nibacda ələ keçirdiyi qənimət qədər Seytəldə də qənimət ələ keçirdi. Sələmə Qeysin yanına gəlib belə dedi: “Siz qəniməti mənə çatacaq əraziyə hücum etdiniz”. Qeys ilə Sələmə arasında söz-söhbət böyüdü. Hətta iş o yerə gəlib çatdı ki, az qala aralarında döyüş olsun. Amma onlar razılığa gəldilər ki, qənimətlər Sələməyə verilsin. Bu barədə şair **Rəbiə bin Tarif** belə bir şeir demişdir:

Allah səni Asimdən uzaqlaşdırmasın Qeys
Sən bizim üçün əziz bir gəncsən, arxamızsən
Bəkr bin Vail qəbiləsinə müharibə edən sənsən
Nibac və Seytəl¹⁸⁰ ərazisindəki əhali Bəkr qəbiləsinin çox
hissəsini təşkil edirdi.

Qurra bin Zeyd bin Asim demişdir:

Mən Hərracı yarıya bölən adamın oğluyam
O, Seytəldə Ləhazim toplumunun insanlarını hazır gördü.
Qeys bin Asim sübh çağı qoşunla onların üzərinə gəldi
Onlar mənə kimi ancaq tiyələr tapdılar.
Qeys bin Asim onları zəhərlə suladı
O bir iş görmək istədikdə qərar çıxardı.
Bitkisiz bir səhrada atlar yüyənlərini çeynəyirdilər.
O zaman ki, su onların yan tərəflərindən axırdı.

Suvaqçılar onu qəfil gördülər.
Onlar toz-duman püskürdördülər.

56. Fəlc¹⁸¹ günü (hadisəsi)

Əby Ubeydə demişdir:

Bu hadisə Bəkr bin Vail qəbiləsinin Təmim qəbiləsi üzərindəki qələbə günü olmuşdur. Bu hadisənin səbəbi belə izah edilir. Bəkr qəbiləsindən bir dəstə Siab deyilən ərəziyə gedirlər və orda qışlayırlar. Yaz ayı bitəndə onlar yola düşürlər və Dəv deyilən yerdən keçirlər. Onlar orda Təmim qəbiləsinin qolundan sayılan Amr və Hanzala qəbilələrindən bir dəstə insanla rastlaşırlar. Sonra onlar bu insanların dəvələrinə hücum edirlər və yollarına davam edib gedirlər. Amr və Hanzala qəbiləsinə bir carçı gəlir və vəziyyəti onlara danışır. Amr və Hanzala qəbilələri öz qövmələrinə kömək etmək üçün qoşun toplayırlar. Beləliklə, onlar Bəkr bin Vail qəbiləsinin arxasınca düşürlər. Bəkr qəbiləsi iki gün iki gecə yol gedirlər sonda yol onları yorur və Fəlc deyilən bir çuxura enirlər. Onlar iki nəfəri yarışda birincilik qazanan iki madyan üzərində ətrafa boylanmaq üçün düşmənlərə tələf gəlsə, onlara gördüklərini xəbər vermək üçün düşdükləri çuxurdan kənar qoymuşdular. Təmim qəbiləsi iki nəfərə çatdığı zaman onlar atlarını çuxura sürdülər və öz qövmələrinin yanına gedib onlara xəbər etdilər. Carçı Bəkr qəbiləsinə Fəlc dərəsinə çatdığı zaman Təmim qəbiləsinin gəlişini xəbər verdi. Sonra Hanzala bin Yəsar əl-İclî öz çadırını qurdu və insanlar da onunla birlikdə çadır qurub müharibəyə hazırlaşdılar. Bənu Təmim qəbiləsi onlara gəlib çatdı və onlar Bəkr qəbiləsi ilə döyüşdülər. Arfəcə bin Bəhir əl-İclî Xalid bin Malik bin Sələmə ət-Təminin üzərinə hücum etdi və onu nizə ilə vurdu, əsir aldı. Bu döyüşdə Ribî bin Malik bin Sələmə qətl edildi. Təmim qəbiləsi məğlubiyyətə uğradı və Bəkr bin Vail qəbiləsi Təmimdən istədiyi qədər əsir aldı və adam öldürdü. Sonra Arfəcə Xalid bin Maliki azad etdi, amma onun kəkilini qırxdı. Xalid bu barədə belə bir şeir demişdir:

Hədiyyələrin az olduğu zaman biz azuqə olaraq
Bənu Luceymin hədiyyəsini tapdıq
Onlar Fəlc dərəsində çadırlar qurmuşdular
Onlar öz qadınlarını tam müdafiə etdilər
Onlar bizə minnət qoyub azad etdilər.
Məgər onlar miniyə minənlərin ən xeyrlisi deyillərmi
Məgər onlar toplaşdıqları zaman ən əzəmətli deyillərmi
Onlar Bəkr qəbiləsinin əsas insanları deyillərmi?

Qeys bin Asim bir şeirində Xalidi məzəmmət edərək demişdir:

Əgər sən azad olsaydın ey İbn Səlma bin Cəndəl!
Ayağa qalxardın və bir daha Sulma bin Cəndələ tərəf
yönəlməzdin
Qəribə Fəlc çuxurunun əks sədasına nə olub
Onlar təbələri ilə bahəm “Ey İbn Hanzal” deyərək əks səda
verirlər.
Sən Ribini Fəlc çuxurunda tərək etdin
Tələsən dəstəyə tərəf yaxınlaşdın.

Qeys Xalidi qardaşının və onunla Fəlc çuxurunda ölənlərin intiqamını almamaq üçün məzəmmət etmişdir.

57. Şeyyitan günü¹⁸² (hadisəsi)

Əbu Ubeydə demişdir:

Bu hadisə Bəkr bin Vail qəbiləsinə aid idi. İslam dini Nəcd ərazisində zühur edəndən sonra, Bəkr qəbiləsi Səvad tərəfə getdi. Bənu Şeyban qəbiləsinin müttəfiqi və əslən qureyşdən olan Muqayis bin Amr əl-Aizi bin Aizə Şeyyitan ərazisində qalırdı. Bəkr qəbiləsi Səvadda qaldığı zaman onlara Kisra Şiraveyhinin zamanında baş qaldıran Vəba¹⁸³ və Taun¹⁸⁴ xəstəliyi üz verdi. Ona görə də Bəkr qəbiləsi ordan qaçaraq geri döndülər və Lala deyilən ərazidə mənzil saldılar. Şeyyitan ərazisi münbüt olduğu hal-

da, Lala ərazisi quru torpaqlar idi. Təميم qəbiləsi isə Şeyyitan torpaqlarına tərəf getdi və orada məskən saldılar. Təميمin Şeyyitan torpaqlarında məskən salması xəbəri Bəkr qəbiləsinin qulağına çatanda onlar bir yerə toplaşdı dedilər: “Biz Təميمin üzərinə basqın edəcəyik, çünki Əbdülmütəllibin dinində, yəni peyğəmbərin dinində belədir ki, kim bir nəfəri öldürsə, o, öldürülməlidir. Biz də onların üzərinə hücum edəcəyik”. Sonra Bəkr qəbiləsi Laladan zürriyyətləri, malları və rəisləri ilə birlikdə yola düşdü. O zaman onların başçısı Məsud bin Qeys bin Xalid idi. Onlar Şeyyitan ərazisinə dörd gecə yol gedib çatdılar.

Onların aralarında səkkiz gecəlik yol var idi. Səhər vaxtı onlara gedib çatdılar. Təميم qəbiləsi onların gəlişindən bixəbər idilər. Aralarında şiddətli döyüş oldu. Təميم qəbiləsi səbr etdi və məğlub oldu. **Raşid bin Rumejd əl-Ənbəri** bu hadisə ilə fəxr edərək belə bir şeir demişdir:

Şeyyitan və Lala arasında bizim qadınlarımız üçün dörd
dənə kürə vardır.

Biz elə bir ordu ilə gəldik ki, insanlar elə ordunun mislini
görməmişlər.

Varia vadisinin kürəyi az qalmışdı ki, axsasın.

Yelbeynlər ala-bula nəsil verər.

Onun parlayan arzusuna mane olanı var.

Biz o vadidə Sad, Amr və Malikin yanlarına sabah çatdıq.

O gün onlar üçün çox uğursuz oldu.

Dabbə qəbiləsindən əsilzadələr qorxmuş uşaq kimi qaçıb
oranı tərk etdilər.

Bənu Yərbu qəbiləsi bizim ərazinin mərkəzindəki suyu
uddular.

Halbuki, Yərbu qəbiləsi üçün orada udulası bir şey yoxdur.

Sonra, peyğəmbər Bəkr bin Vail qəbiləsinə ələ keçirdikləri qənimətlərlə bağlı bir məktub yazdı.

58. Əvs və Xəzrəc qəbiləsindən təşkil olunan Ənsarın başına gəlmiş, Əvs və Xəzrəc qəbiləsi arasında baş vermiş hadisələr¹⁸⁵

Ənsar Harisə bin Saləbə əl-Anqa bin Amr Muzeyqa bin Amir Maə-s-Səma bin Harisə əl-Qitrif bin İmru-l-Qeys əl-Patriarx bin Saləbə bin Mazin bin Qovs bin Nəbət bin Malik bin Zeyd bin Kəhlən bin Səba bin Yəşcub bin Yərub bin Qahtan soyundan olan Əvs və Xəzrəc¹⁸⁶ qəbiləsinin ləqəbidir. Onlara Ənsar¹⁸⁷ ləqəbini Allahın peyğəmbəri vermişdir. Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s.) onlara tərəf hicrət edən zaman peyğəmbəri (s.a.s.) qorumuş və ona kömək etmişdilər. Buna görə də peyğəmbər (s.a.s) onlara Ənsar (yardımçılar) ləqəbini vermişdi. Əvs və Xəzrəc qəbiləsinin anası Qeylə bintu Kahil bin Uzra bin Sad idi. Buna görə də onlara Qeylənin övladları deyirdilər. Saləbənin Anqa ləqəbi ilə adlanmasının səbəbi onun boynunun uzun olmasına görə idi. Amrın isə Muzeyqa adı ilə ləqəblənməsinin səbəbi Amrın hər gün geyindiği paltarı özündən sonra heç kim geyinməsin deyə cırması idi. Amirin Maə-s-Səma ləqəbi ilə ləqəblənməsinin səbəbi comərdliyinə və əlinə düşən hər şeyi xərcləməsinə görə idi. Sanki o, insanlara mal paylamaq üçün yağışı əvəz edirdi (yağış suyunu hamıya payladığı kimi o da malını hamıya paylayırdı). Ona şərəfli olmasına görə belə deyirdilər. İmru-l-Qeysə Patriarx deyilməsinin səbəbi onun ərəblər içərisində Bilqeysdən sonra Bənu İsrailə ilk yardım edən adam olması idi. Ona patriarxlığı Ruhbuam bin Suleyman bin Davud vermişdir. Əzdlilərin Yəmənin ərəb ərəzində məskən salmaları kahinlərin Amr bin Amir əl-Muzeyqaya onların ölkələrini Arim selinin xaraba qoyacağını xəbər verənə qədər davam etdi. Əhalisinin çoxu Allah Təalanın peyğəmbərlərini təkzib etdikləri üçün cəza olaraq suda boğuldular. Amr bunu bildiyi zaman əlində olan malı, evi və torpaqları satdı və ona tabe olan adamları ilə Marib ərəzindən uzaqlaşmış getdilər. Onlar başqa ərəzilərə yayıldılar və qəbilənin hər qolu özü üçün seçdiyi nahiyədə məskən saldı. Qəbilənin Xuzəa qolu Hicazda məskən saldı. Qəbilənin Qassan qolu

Şamda məskən saldı. Saləbə bin Amr bin Amir özü ilə birlikdə olanlarla yola düşdüyü zaman Mədinəyə gəlib çatdılar. O zamanlar Mədinə Yəsrib adlanırdı. Harisənin iki övladı olan Əvs və Xəzrəclə olanlar Mədinədə qaldılar.

O zamanlar Mədinədə kəndlər və bazarlar var idi. Həm də orada yəhudi qəbilələri və başqa qəbilələr var idi. Mədinədə yaşayan yəhudi qəbilələri bunlar idi: Qureyzə, Nədir, Qaynaqa, Masilə Zavara...

Yəhudilər Mədinədə özləri üçün qalalar tikmişdilər. Qorxu-duqları zaman həmin qalaların içinə girib qorunardılar. Əvs və Xəzrəc qəbilələri də orada mənzil saldılar. Evlər və qalalar tikdilər. Mədinədə ağalığ və hökmranlıq ancaq yəhudilərə məxsus idi. Onların hökmranlığı Fityavn və Malik bin Aclan hadisəsinə qədər davam etdi.

Biz bu barədə inşaAllah gələcəkdə xəbər verəcəyik. Yəhudilərlə Əvs və Xəzrəc qəbilələri sülh şəraitində yaşayırdılar. Bu onların arasında Sumeyr döyüşü baş verənə qədər davam etdi. Biz bu barədə sonra danışacağıq inşaAllah.

Ənsarın Mədinədə ağalığ etməsi və yəhudilərin Mədinədə hökmranlığının zəifləməsi və Fityavnın öldürülməsi

Biz əvvəldə qeyd etdik ki, Ənsar Mədinədə mənzil salanda Mədinədə hökmranlıq yəhudilərə məxsus idi. Bu, yəhudi əsilli Fityavnın onlara hökmdar olmasına qədər belə davam etdi. Fityavn Bəni İsraildən və Bənu Saləbədən idi. O, çox pis və əxlaqsız bir adam idi. Yəhudilər bir qadınla evlənərkən ərindən əvvəl ona itaət edirdilər.

Rəvayət edilir ki, Fityavn bunu Əvs və Xəzrəc qəbiləsinə qarşı da çirkin əməlini icra edirmiş. Günlərin birində Malik bin Aclan əs-Səlimi əl-Xəzrəcinin bacısı ərə gedirdi. Zifaf gecəsi o, qövmünün ona etdiyi toy məclisindən çıxdı. Bu zaman həmin məclisdə onun qardaşı Malik də var idi. Malikin bacısı öz baldırını açmışdı. Malik ona dedi: “Sən çox pis bir şey etdin”. Bacısı

Malikə dedi: “Mənə bu gecə baş verəcək hadisə bundan da bətdir, çünki mən ərimdən başqasının yatağına girəcəm”. Sonra o, geri qayıtdı. Qardaşı da bacısının yanına daxil olub dedi: “Nəsə mənə bir planım var”. Qız dedi: “aha, nə planın var sən?” Malik bacısına dedi: “Mən qadınlarla içəri girəcəm. Onlar sənənin yanından çıxdıqları zaman mən sənənin yanına daxil olub Fityavnı öldürəcəm”. Malikin bacısı dedi: “Et bunu!”

Qadınlar Malikin bacısını Fityavnın yanına apardılar. Malik də qadınlarla birlikdə qadın qiyafəsində qılıncla Fityavnın otağına daxil oldu. Qadınlar Malikin bacısının yanından çıxdığı zaman Malik Fityavnı öldürdü və qaçaraq aradan çıxdı. Bu hadisə barədə bəziləri belə bir şeir demişlər:

Fityavna ucbatından sizin qadınlarınızın övladsızlığı taleyin
hökmüdülmü?

Necə də, pis hökmdür hakimin hökmü!

O zamana qədər ki, Malik su səpələyəni ona hədiyyə etdi.

Sonra Malik bin Aclan qaçaraq yola düzəldi. O, Şama çatana qədər yol getdi. Malik Qassanın padşahlarından olan bir padşahın yanına gəldi. Ona Əbu Cubeylə deyilirdi. Öz adı Ubeyd bin Salim bin Malik bin Salim idi. O, Qadb bin Cuşəm bin Xəzrəcin oğullarından biri idi. O, Qassan qəbiləsinə hökmranlıq edir və onların içərisində şərəfli biri idi. Deyilənə görə o, padşah deyildi. Sadəcə, Qassan padşahı yanında əzəmətli bir adam idi. Ən doğrusu da budur ki, o padşah deyildi. Çünki Qassan padşahları arasında bu adda adam olmayıb. Öncədən söylədiyimiz kimi Ubeyd də Xəzrəc qəbiləsindən idi. Malik onun yanına daxil olanda ona Fityavndan şikayət etdi və ona Fityavnı öldürməsinə xəbər verdi. O, Ubeydə dedi ki, o daha geri dönə bilməz.

Əbu Cubeylə Allaha and içdi ki, yahudiləri zəlil etməyincə o, qadınlara və ətirə yaxın düşməyəcək. Sonra o, Şamdan böyük bir ordu ilə yola çıxdı. Ubeyd özünü elə göstərirdi ki, guya o, Yəmənə tərəf gedib muharibə edəcək. O, Mədinəyə gəlib çatdı və Zu Hurud deyilən yerdə mənzil saldı. Ubeyd gizləncə Əvs və

Xəzrəc qəbilələrinə niyyətini bildirdi. Sonra o, yəhudilərin tanınmış simalarına adam yollayıb onları hüzuruna çağırtdı. Ubeyd özünü elə göstərirdi ki, guya yəhudilərə yaxşılıq etmək istəyir.

Yəhudilər onun qapısında toplaşanda o, əmr etdi ki, onları onun yanına tək-tək daxil etsinlər.

Beləliklə, Ubeyd onların tanınmış simalarının hamısını öldürdü. Ubeyd yəhudilərə bunu etdikdə, Əvs və Xəzrəc Mədinənin ən güclü qəbiləsinə çevrildilər və onlar yəhudilərə xurma ağaclarında və Mədinədəki evlərdə şərikin oldular. Ramq bin Zeyd əl-Xəzrəci Əbu Cubeyləni bir qəsidəsində belə mədh etmişdir:

Əbu Cubeylə piyada gedənlərin ən xeyirlisidir və onların
andına ən vəfalisıdır.

Onların ən yaxşısıdır və salehlərin yoluna ən çox əməl
edənidir.

Onun bir qoçu var qılınc kimi buynuzu adamı deşir,
Günlər və mühüm müharibə bizi qorumuşdu.

Əbu Cubeylə onun üçün demişdir: “O pis qabda yaxşı baldır”. Ramq zəif bir adam idi. Ramq demişdi: “Kişi öz qəlbi və dili ilə tanınar”. Sonra Əbu Cubeylə Şama qayıtmışdı.

59. Sumeyr müharibəsi¹⁸⁸

Ənsar sülh şəraitində yaşayırdılar. Onların arasında ilk müharibə Sumeyr müharibəsi baş vermişdir. Bunun səbəbi belə olmuşdur. Günlərin bir günündə Sad bin Zubyan qəbiləsinin toplumu olan Bənu Saləbə toplumundan Kəb bin Aclan adında bir nəfər Malik bin Aclanın yanında məskunlaşır, onunla sülh bağlayır və onun yanında qalır.

Günlərin bir günündə Kəb Bənu Qaynaqa bazarına çıxır və Qatafan qəbiləsindən bir nəfəri görür. Həmin adamın yanında bir at var idi və belə deyirdi:

“Bu atı Yəsribin ən izzətli sakini alsın”. Bunu eşidənlərdən biri belə dedi: “Ən izzətli filankəsdir”. Digəri belə dedi: “Yox, ən izzətli sakini Uheyha bin Culah əl-Əvsidir”. Digəri belə dedi: “Yox, Mədinənin ən izzətli yəhudi əsilli filankəsin oğlu filankəsdir”. Ancaq Qatafan qəbiləsindən olan bu kişi atı Malik bin Aclana verdi. Kəb dedi: “Sizə demədimmi, mənim müttəfiqim olan Malik sizin ən üstününüzdür?” Bu sözdən Bənu Amr bin Ovf toplumunun soyundan olan Əvs qəbiləsindən bir kişi əsəbləşdi. Onun adı Sumeyr idi. Sumeyr onu söydü və sonra hər ikisi bir-birindən aralanıb getdilər. Kəb isə bir qədər qalıb gözlədi.

Sonra Kəb onların Qaynağa bazarına getdi. Sumeyr bazarda ona tərəf gəldi və Kəbi izlədi. Bazar boşaldıqda Sumeyr Kəbi öldürdü. Kəbin öldürülməsi xəbəri Malik bin Aclana çatdırıldı və o, da Bənu Amr bin Ovf toplumuna elçi yollayıb Kəbin qatili istədi. Onlar da elçi ilə xəbər göndərüb dedilər ki, biz onun qatilinin kim olmasını bilmirik. Onların arasında elçilər gəl-gət etdilər. Sonra Malik Sumeyri tələb etdi, amma Sumeyr Kəbi öldürməsinə boynuna almadı. Sonra onlar Sumeyrə diyə verməyi təklif etdilər, Sumeyr də, bununla razılaşdı. Ərəblərdə sülhə razılaşdığı bir nəfərin diyəsi onların qəbiləsinə mənsub olan bir nəfərin diyəsinin yarısı qədər idi. Ancaq Malik yarı yox, tam diyə istədi. Əvs qəbiləsi isə diyəni tam verməkdən imtina etdilər. Onlar dedilər: “ Biz sülh bağlanan şəxsin diyəsini ödüycəyik ”. Bu isə diyənin yarısı edir.

Bu iş onların arasında inada çevrildi. Nəhayət, aralarında müharibə baş verdi. Onlar toplandılar və üz-üzə gəldilər. Sonra bir-birlərindən aralaşdılar. Müharibəyə Ənsarın topluları da girmişdi. Sonra, onlar bir daha üz-üzə gəldilər və gecə düşənə qədər döyüşdülər. O gün qələbə Əvs qəbiləsinə nəsib oldu. Bir-birlərindən ayrılıb gedəndən sonra Əvs qəbiləsi Malikə elçi göndərüb onu aralarında Munzir bin Haram ən-Nəccarinin hakim olmasını qəbul etməyə dəvət etdilər. O, da bunu qəbul etdi.

Munzir bin Haram Həsən bin Sabitin babası idi. Munzir onların arasında belə bir hökm verdi: Əvs qəbiləsi Malikin müttəfiqi Kəbə görə Malikə tam diyə verməlidir, sonra onlar əvvəlki

adətlərinə qayıtsınlar. (Yəni müttəfiqə görə yarım diyə vermək adətinə qayıtsınlar).

Bundan sonra, belə bir şey baş versə, müttəfiqə görə yarım diyə ödəniləcək. Onlar bu hökmlə razılaşıdılar və diyəni Malikə ödədilər və sonra çəkilib getdilər. Ancaq qəlblərində bir-birlərinə qarşı kin cücərmiş və aralarında ədavət toxumu səpilmişdi.

60. Hərb bin Kəb bin Amr əl-Mazin¹⁸⁹ in yada salınması günü

Əvs qəbiləsindən Bənu Cəhcəbə və Xəzrəc qəbiləsindən isə Bənu Mazin bin Nəccar toplumları arasında müharibə baş vermişdi. Bunun səbəbi Kəb bin Amr əl-Mazininin Bənu Səlim toplumundan olan bir qadınla evlənməsi və onunla yola getməməsi olmuşdur. Cəhcəbə toplumunun rəhbəri Uheyha bin Culah camaata tapşırırdı ki, Kəb bin Amra tələ qursunlar və onlar da tələ qurub onu öldürdülər. Kəbin ölüm xəbəri qardaşı Asim bin Amra çatdı. O da öz qövmünə əmr etdi və qövmü də müharibəyə hazırlıq gördülər. O, Cəhcəbə toplumuna elçi göndərüb onlara müharibə elan etdi. Onlar da Rahabə deyilən yerdə üz-üzə gəldilər və aralarında şiddətli döyüş oldu. Cəhcəbə toplumu döyüşdə məğlub oldu. Onlarla yanaşı Uheyhə də məğlubiyyətə uğradı. Asim bin Amr Uheyhənin arxasınca düşdü və onu yaxalamaq istədikdə o artıq qalaya girmişdi. Asim ona bir ox atdı ancaq o, qalanın qapısının ağzına düşdü. Asim Uheyhanın qardaşını öldürdü. Uheyhaya Asimin onu öldürməsi xəbəri çatanda belə bir şeir dedi:

Mənə xəbər verildi ki, sən gəlmisən mənənim evim ilə
Qaynaqa arasında var-gəl edirsən.

Mən Dahyanın yanında cavan oğlanlar gördüm.

Onlar səni yolundan döndərərlər.

Müharibə etmək zarafat deyildir.

Səhər vaxtı sizin yanınıza gələn mən idim.

O zaman ki, qövm Rahabaya daxil olmuşdu

Və mən Kəbi öldürdüm və qılıncla onu üstələdim.

Asim də ona belə cavab verdi:

Uheyhaya çatdırın ki, o əgər evində oturub mənə cavab
sərgiləyirsə

Ona bir ox atacam ondan yayınacaq, sonra qapını
bağlayacaq.

Sonra Uheyha qərara aldı ki, gecə vaxtı Bənu Nəccar toplu-
muna hücum etsin. Uheyhanın yanında Səhma bintu Amr bin
Zeyd ən-Nəccari var idi. Səhma peyğəmbərin (s.a.s) babası Əb-
dülmütəllibin anası idi. Səhma buna razı olmadı. Gücə düşdükdə
Uheyha onunla birlikdə gecəni ayıq qaldı və sonra Uheyha yatdı.
Uheyha yatdıqda Səhma Bənu Nəccar toplumunun yanına getdi
və onlara Uheyhanın niyyətini bildirdi. Sonra geri qayıtdı. Onlar
da ehtiyatlarını gördülər.

Sübh çağı Uheyha öz qövmü ilə yola düşdü. Onlar tam si-
lahlanmış vəziyyətdə olan Bənu Nəccar ilə üz-üzə gəldilər. Ara-
larında döyüş baş verdi.

Uheyha aralanıb kənara çəkildi. Ona çatdırıldı ki, Səhma
onları döyüş barədə xəbərdarlıq edib. O da Səhmanı döydü, hət-
ta əlini sındırdı sonra onu azad buraxdı. Sonra belə beytlər dedi:

Atanın canına and olsun ki, mənim ot yeyənlərə ehtiyacım
yoxdur.

Sən bəxtin üzü dönüklüyü üçün bir qala hazırladın.

Kaş ki, insana ağı fayda verəydi.

Dəmirçi onu cilaladı, sonra onun mizrabları ona xəyanət
etmədi

Qalıqlar ona yapışmadı

Elə bir kahin varmı vaxtı gəldikdə hucum əhli ona sığınsın?

Onlar məni, mən də onların oğlanlarını girov götürdüm.

Onlar mənim övladlarımı dediyim sözə görə girov
götürdülər.

Kasıb adam nə zaman varlandığını bilməz,

Varlı adam da nə zaman kasıb olacağını bilməz.

Sən bir işi qərara aldığında bilməzsən ki,
Hansı yerdə ölüm sənə yetişər!
Elə qardaşlar yoxdur ki, onlar böyüsünlər,
yaxşı olsunlar bunu görüb anaları ağlını itirsin.
O ana uşağını itirəcək və ya onları tərk edəcək ölümlə.
Ya da, onlara ölüm gələcək.

61. Sərara günü¹⁹⁰ (hadisəsi)

Əvs qəbiləsindən olan Bənu Amr bin Ovf toplumu ilə Xəzrəc qəbiləsindən olan Bənu Haris toplumu arasında şiddətli müharibə baş vermişdi. Bu müharibənin səbəbi bu idi ki, Amr bin Ovf toplumundan bir kişini Bənu Haris toplumundan bir kişi öldürmüşdü. Bunu görən Bənu Amr toplumu qatilin üzərinə gedib onu vəhşicəsinə öldürdülər. Onun da ailəsi onun necə öldürülməsini təsbit etdilər. Bənu Amr toplumunun öldürdüyü şəxsin tayfası müharibəyə hazırlaşdılar. Onlar Bənu Amr toplumuna elçi göndərüb onlara müharibə elan etdilər. Hər iki toplum Sərara deyilən yerdə üz-üzə gəldilər. Əvs qəbiləsinin başında Useyd bin Hudeyrin atası Hudeyr bin Simak dururdu. Xəzrəcin başında münafıqların böyüyü sayılan Hubabın atası Abdullah bin Səlul dayanırdı.

Aralarında şiddətli döyüş oldu və onlar bir-birlərinə qarşı 4 gün dözümlülük göstərdilər. Sonra Əvs qəbiləsi öz evlərinə qaçıtdı. Xəzrəc döyüşü udduğu üçün bu gün ilə fəxr etdi.

62. Hüseyin ibn Əslət¹⁹¹ müharibəsi

Əvs qəbiləsindən olan Bənu Vail bin Zeyd toplumu ilə Xəzrəc qəbiləsindən olan Bənu Mazin bin Nəccar toplumu arasında müharibə baş vermişdi. Bunun səbəbi belə izah edilir. Bir gün Hüseyin bin əl-Əslət əl-Ovsi əl-Vaili Mazin toplumundan olan bir nəfərlə mübahisə edir. Hüseyin əl-Vaili onu öldürür və sonra öz ailəsinin yanına qaçıdır. Mazin toplumundan olan bir neçə adam Hüseyin əl-Vailinin arxasınca düşürlər və onu tutub öldür-

rürlər. Hüseyinin ölüm xəbəri qardaşı Əbu Qeys bin Əslətə çatdıqda o öz qövmünü toplayır və Mazin toplumuna elçi göndərib onlara müharibə elan edir. Onlar da müharibəyə hazırlaşılar. Əvs və Xəzrəc qəbiləsindən bir nəfər də olsun döyüşdən geri qalmadı. Aralarında şiddətli döyüş oldu və hər iki tayfadan çoxlu adam öldü. Əbu Qeys bin Əslət onun qardaşını öldürənləri öldürdü, sonra Əvs qəbiləsi məğlub oldu.

63. Rabi əz-Zəfəri¹⁹² müharibəsi

Əvs qəbiləsindən olan Bənu Zəfər toplumu ilə Xəzrəc qəbiləsindən olan Bənu Malik bin Nəccar toplumu arasında müharibə baş vermişdi. Bu müharibənin səbəbi belə izah edilir. Rəvayət edilir ki, Zəfər toplumundan olan Rabi Bənu Nəccar toplumundan olan bir nəfərin ona verməli olduğu malın yanından keçirdi. Ancaq Nəccar toplumundan olan bu kişi malı Rabiyə verməkdən imtina etdi. Buna görə də aralarında mübahisə düşdü və Rabi də onu öldürdü. Bu onların arasında indiyə qədər olmuş döyüşlərin ən şiddətli idi. Hər ikisinin qövmü toplandı və bu hadisəyə görə bir-birləri ilə döyüşdülər. Bənu Malik bin Nəccar toplumu məğlub oldu. **Qeys bin Xatim əl-Əvsi** bu barədə belə bir şeir demişdi:

Çalma ilə əlləşməyin kifayət edər,
Gecəyə çıxsan onun evi səndən uzaq olar.
Bu gün onun hicrət etməsi xəbəri sənə aydın olar.
Sanki onun çıraqları ondan daha gözəl, daha təmizdir.
Yağışlar üzə çıxdı.
Çalma qadınların geyimidir.
Onun tərəfləri misk saçır aləmə.

Digər bir şeirdə belə demişdir:

Biz Rabi hadisəsində cəngavərlər idik.
Bunu onlar bilirdilər ki, onların bədənləri

Müharibə üçün necə də dəliyə dönmüşdü.
Sən onların xəcalət çəkdiyini görürsən.

Həsən bin Səbit əl-Xəzrəci ona belə bir qəsidə ilə cavab vermişdir. Qəsidənin əvvəli belədir:

Sənin nəfsinin dərdi nəfsini həcv etdi
Bu gün nəfsin imanını tərək etdi

Digər bir şeirində belə demişdir:

Sən bilirsən ki, biz Yəsribdə haqsızlıq olduğu zaman
Yəsribin tərəziləriyik.
Sən bilirsən ki, biz Yəsribdə yağış olmayanda, onun axan
ulduzlarıyıq.
Sən bilirsən ki, müharibə olsa biz Yəsribin cəngavərləriyik.
Sən bilirsən ki, biz Yəsribin çevikləriyik
Digər bir şeirində demişdir:

O zaman ki, Əvs bizi birlik halında görür
Onun yanar odları sönür
Fəxr etmə və bir sığınacaq axtar
Artıq Əvs imana qayıtmışdır

64. Fari¹⁹³ müharibəsi günü

Ərəblərin başına gəlmiş hadisələrdən biri Fari hadisəsidir. Rəvayət edilir ki, Bənu Nəccar toplumundan bir kişi Qudaa və Bəli toplumundan olan bir oğlanı vurur. Həmin oğlanın əmisi Sad bin Muaz¹⁹⁴ in atası olan Muaz bin Numan bin İmru-l-Qeys əl-Əvsi ilə qonşu idi. Həmin vaxt bu oğlan əmisinin yanına gəlmişdi ki, onu ziyarət etsin. Bu zaman da Nəccarlı bir nəfər onu vurub öldürür. Muaz Bənu Nəccar toplumuna xəbər göndərir ki, qonşuma görə mənə diyə ödəyin, ya da mənə onun qatilini göndərin ki, qatil barədə bir tədbir görüm. Ancaq Nəccarlılar bu xə-

bərə məhəl qoymadılar. Abdul Əşhəl toplumundan bir kişi dedi: “Vallahı, əgər dediyimizi etməsəniz, biz qatilin əvəzinə Amir bin əl-İtnabəni öldürəcəyik”. Amir Xəzrəc qəbiləsinin adlı-sanlı adamlarından biri idi. Bu söhbət Amirə çatanda o belə bir şeir oxudu:

Mənim bərabərimdə olanlara kim xəbər çatdırmış?
Bəzən nəsihət qəbul edənə deyilər.
Siz mənim yarı hissəmə ümüd edirsiniz.
Əhəmiyyətsiz və çox açıq sözdür ki,
Sizin bəziniz onun üçün tələsdiyinə görə peşman olacaq.
Dilin yaralamaq üçün heç bir təsiri yoxdur.
Mənim izzətim və mənə üz verəcək bəla bunu istəmir.
Tərifləmək də pul ilədir, xoşlamadığım bir şey üçün malımı
verməyim də.
Mənim qəhrəmanın başından vurmağım
Nəfs pis şey üzərində qərar tuta bilməz.

Yəhudi əsilli **Rabi bin Əbu Huqeyq** Amir bin İtnabə barədə belə bir şeir demişdir:

Mənim bərabərimdə olanlara kim xəbər yetirmiş.
Məndə zülm və iftira yoxdur.
Mən qəzəbli deyiləm, zalım da deyiləm.
Sadəcə cəza olaraq məzəmmət etməyim var.
Yerdə seyr etmək imkanı olanda,
Yerin dibinə batmağa meyl edən birini görmədim.
Cavan oğlanın əziyyət çəkməsi istisna,
Öz diyarında qalmasına görə alçadılmaz.
İnsanların bəzisinin bel sümüyü ağrısı vardır.
Onlar qabı olmayan su kimidir.
İnsanların xarakterlərində
Simiclik xəstəliyi kimi çarəsi olmayan xəstəlik vardır.
Bəzi xəstəliklər şəfa ilə qarışıb.
Ancaq bu xəstəliyin çarəsi yoxdur.

İnsan dəvə ilə qarşılaşmağı xoşlayır
 Allah ancaq istədiyindən razı qalır.
 Kim aqıldirsə, uğursuzluqla qarşılaşır
 Və bir gün dəvəsini sahəsində çökdürür.
 Zamanla bitkilər onun üstünü örtür
 Necə ki, qabın üstü örtülür.
 Bütün çətinliklər insan üçündür.
 Çətinlikdən sonra bir rifah gəlir.
 Təqvalı olana de ki, arzularını qorusun.
 Sənə təqva fayda verməz.
 Hərisə hərisliyinə görə var-dövlət verilməz.
 Bəzən comərd adamın da yanında sərvət olur.
 Simic adama malın faydası yoxdur
 O hədiyyə ilə dostunu lağa qoymaz.
 Gözü tox adam hər şeydən ehtiyacsız olandır.
 Acgöz isə, daxilində bədbəxtliyin məskən salmış olanıdır.
 İnsan istəyir ki, gecə düşsün,
 Gecələrin faniliyi onun üçün fanilikdir.

Muaz bin Numan¹⁹⁵ Bənu Naccar toplumunun diyəni verməkdən və qatili təslim etməkdən imtina etdiyini gördükdə müharibəyə hazırlaşdı. Muaz bin Numan və qövmü hazırlıq gördülər və Fari¹⁹⁶ nin yanında bir-birləri ilə döyüşdülər. Fari Həsən bin Səbitin qalası idi. Onların arasında döyüş şiddətləndi. Daha sonra onlar əvvəlkindən də, daha yaxşı bir şəkildə sülh bağladılar. **Amir bin İtnabə**¹⁹⁷ bu barədə belə bir şeir demişdir:

Dəvələrin xoşladıqları otu kəsd
 Dəvənin azuqəsi ilə qoyunlar bir-birlərindən uzaqlaşdı.
 Sən bilmirsən ki, mən bəzən müstəqil oluram.
 Bu mənim istədiyim zaman mindiyim minikdir.
 Mən qafil bir məkandan qorxuram.
 Zalim kəsmi sənə öyrədəcək xora otunu?
 Mən onun sahibinin və qəhvəni içənin üzərinə hücum etdim.
 Onu suladım və suyu qaynatdım.

Onun aşağısında saf ağ görünür,
 Qabın dibini içənin üzünü işıqlandırır.
 Solğun bir rəngli tərənin üstündə axarkən mən sərəbı qət
 etdim.
 Malımızdan təcili ödəməli olduğumuzu yeyək, gələn ümumi
 borcu içək.
 Mən elə bir qövmdənəm ki, onlar yığışanda hər işə Allahın
 sevgisi ilə başlayarlar!
 Onlar qonşularını ədəbsizlik etməyə mane olarlar.
 Allahın verdiyi yeməyin ətrafında toplanarlar.
 Onların varlısı kasıbı ilə qarışar
 Öz mallarından dilənçiyə sərf edərlər.
 Qoyun kəsərlər, onun ətinin bütövlüyü bərq vurur.
 Onlar öz atlarına şəfqət göstərərlər
 Onların nizəsi qatillərə sancılar
 Öz düşmənlərinə intiqam almaq üçün yetişərlər
 Hər bir mənzili dağıtmaq üçün orda məskunlaşarlar.
 Onlar birlikdə deyərlər ki, “ öz adamlarınızı ələ keçirin ”!
 Həqiqətən arzular Vail qəbiləsinin arxasındadır.
 Gözləri ilə düşmənlərinə çəp-çəp baxarlar
 Leysanın altında şir kimi yeriyərlər.
 Onlar öz borclarını bağlayarlar,
 Öz xəyalları ilə cahilin xəstəliyini sağaldarlar.
 Danışanda qəti bir söz ilə danışarlar, amma danışanlarına
 eyb tutulmaz!

Biz bu beytləri içərisində döyüslə bağlı məlumat olmadığı
 halda zikr etdik. Beytlər gözəl olduğu üçün zikr etdik.

65. Hatib¹⁹⁸ (müharibəsi) günü

Məlum müharibələrdən biri də Hatibə görə baş verən müha-
 ribədir. Hatibin tam adı Hatib bin Qeys. O, Bənu Umeyyə bin
 Zeyd bin Malik bin Ovf əl-Əvsi toplumundandır. Hatib ilə Su-
 meyr müharibəsindən yüz il vaxt keçmişdi. Bu müddət ərzində

bəzi hadisələr baş vermişdir. Biz onlardan ən məşhurlarını zikr etdik, məşhur olmayanları da zikr etmədik. Hatib müharibəsi Buas hadisəsi istisna, onların arasında baş vermiş sonuncu hadisə idi. Sonra Allah İslam dinini gətirdi və onlar daha bir-biriləri ilə döyüşmədilər. Bu müharibənin səbəbi belə izah edilir. Hatib əsilzadə və ağa bir kişi idi. Bənu Saləbə bin Sad bin Zəbyan toplumundan bir nəfər onun yanına gəlir və onun yanında da məskən salır.

Bir gün, bu adam Qaynaqa¹⁹⁹ bazarına gedir. Bazarda onu İbn Fəşum adı ilə tanınan Yezid bin Haris²⁰⁰ görür. Fəşum onun anası idi. Onun özü isə, Haris bin Xəzrəc toplumundan idi. Yezid bazarda yəhudi bir kişiye deyir ki, əgər sən Təğlib qəbiləsindən olan bu adamın arxasından iki ayağımla təpik vursan, sənə bu əbamı verərəm. Yəhudi də, bürüncəki alır və bazara gələn bu kişinin arxasına elə bir təpik vurur ki, zərbənin səsini bütün bazar eşidir. Təğlibli kişi də bazarda belə nida edir: “Ey Hatib ailəsi, sizin qonağınıza təpik vuruldu və o, biabır oldu”. Bu xəbər Hatibə çatdırılır və Hatib də (onun yanında mənzil salan) qonağının yanına gəldi və ondan kimin ona təpik vurmasını soruşdu. O da yəhudini işarə etdi. Hatib də Yəhudini qılıncı ilə vurdu və onun başını parçaladı. Bu barədə xəbər İbn Fəşuma çatdırıldı. Ona deyildi ki, “Yəhudi öldürüldü və onu Hatib öldürdü”. İbn Fəşum da Hatibin dalınca gedir. Hatib evə daxil olanda o, Hatibə yetişir. Həmin ərazidə Bənu Müaviyə toplumundan olan bir nəfərlə qarşılaşır və onu öldürür. Bundan sonra Əvs və Xəzrəc qəbilələri arasında müharibə qopur. Hər bir qəbilə qoşun halında toplanırlar və Bənu Haris bin Xəzrəcin torpaq körpüsünün yanında üz-üzə gəlirlər. Xəzrəc qəbiləsinin o gün başında duran Amr bin Numan əl-Bəyadi idi. Əvs qəbiləsinin başında duran adam Hudeyr bin Simak əl-Əşhəli idi. Onların arasında baş verən müharibələrin sədası ətrafında yaşayan ərəblərin qulaqlarına qədər gedib çatdı. Ərəblərdən Uyeynə bin Hisn bin Huzeyfə bin Bədr əl-Fəzari və Xiyar bin Malik bin Həmmad əl-Fəzari Əvs və Xəzrəc qəbilələrinə tərəf yola düşdülər və Mədinəyə gəlib çatdılar. Onlar Əvs və Xəzrəc qəbilələri ilə sülh barəsində danışıq

apardılar. O ikisi tərəflərin bir-birinə qarşı irəli sürdükləri bütün tələblərin xərclərini öz boyunlarına götürməyə zəmanət verdilər. Ancaq tərəflər razılaşmadılar. Muharibə körpünün yanında baş verdi.

Uyeynə və Xiyar müharibəni müşahidə etdilər. Onların arasındakı döyüşün şahidi oldular, amma onları barışdırmaqdan ümüdlərini üzmədilər. O gün zəfər Xəzrəc qəbiləsinə nəsib oldu. Bu hadisə onların ən məşhur hadisələrindən biri idi. Bundan sonra, onların arasında Hatib müharibəsinin davamı sayılan bir neçə müharibə baş vermişdir. Onları növbəti mövzularda zikr edəcəyik.

66. Rabi günü²⁰¹ (hadisəsi)

Ənsar körpünün yanında baş verən müharibədən sonra onlar Rabi deyilən ərazidə üz-üzə gəldilər. Rabi düzənlik sahədə bir divardı. Onlar bir-birləri ilə yetəri qədər vuruşdular. Əvs bu döyüşdə məğlub oldu və Xəzrəc onların yaşayış yerlərinə çatanacan onları təqib etdi. Bundan əvvəl, onların arasında döyüş olduqda və döyüşdə tayfalardan biri məğlub olarsa, həmin məğlub olmuş tayfa öz yaşayış yerinə daxil olardı və qalib çıxan tayfa da onların arxasınca düşməkdən əl çəkərdi. Xəzrəc qəbiləsi Əvs qəbiləsinə yaşayış yerlərinə qədər təqib etdiyi zaman Əvs Xəzrəcdən sülh bağlamağı xahiş etdi, amma Xəzrəcdən Bənu Nəccar toplumunun təklifini qəbul etməkdən imtina etdi. Əvs də qalaların müdafiəsini qadınlar və uşaqları qalaya düzməklə möhkəmləndirdi. Bundan sonra, Xəzrəc onlardan əl çəkdi. Bu barədə **Saxr bin Suleyman əl-Beydavi**²⁰² belə bir şeir demişdir:

Suveyd bin Samitə və Suveytin qohumlarına çatdırın ki,
İbn Əslətə çatdırın ki, biz Rabidə sizin dəstələrinizi
öldürdük.

Əlimizdən çıxanlar yaralı halda bizdən sovuşdu.
Əgər əşirətin haqqı olsaydı o, vacib haqqı göstərərdi.

Suvey bin Samit də ona belə bir şeirlə cavab vermişdir:
Məndən Saxira bir məktub çatdırın.
Muharibədə İbn Əslət iştirak etdiyi bir vaxt
Mən Əvs ilə müharibənin dadına baxdım
Sizin dəstələrinizi ölmüş dəstələrinizə əvəz olaraq öldürdük
Ordan sağ çıxan sizə tərəf sovuşa bilmədi.

67. Bəqi²⁰³ günü

Əvs və Xəzrəc Bəqi əl-Qarqad²⁰⁴ deyilən ərazidə üz-üzə gəldilər. Onlar şiddətli döyüşü həyata keçirdilər. O gün zəfər Əvs qəbiləsinə nəsib oldu. **Ubeyd bin Naqid əl-Əvsi** bu gün barədə belə bir şeir demişdir:

Nə zaman ki, Bənu Ovf toplumunun toplaşdığını,
Bənu Nəccar toplumunun axışib gələrək toplandığını
gördüm
Öz qövmümü çağırdım və onlar üçün yolu hamarladım.
Onun tərəfdarlarının olduğu məkana çağırdım onları
Malik toplumu özlərindən dəstələr gətirdilər.
Görüş günü onlar qorxmadılar və uğursuzluğa düşər
olmadılar.
O, onlara üzə çıxdıqları zaman ölüm bədələrinə borc verdi
Günortaya qədər belə oldu, gecə vaxtı isə onlar çıxıb
getdilər.
Düz istiqamətdə oldular və onların mərasimi uzun çəkdi.
Onların hamısı qövmün qanına susamışdı.
Qohumlarının ölümü üzə çıxdı.
Əgər qohumlar və sülh bağlayan olmasaydı,
Dəyəri olmayan cavanın dediyi sözlər nəql edilməzdi.
Qövmümüzdən geridə qoyduğumuz hər kəs qətl edildimi?
Artıq siz mühafizə edilən comərd birini öldürmüsünüz.
Qeyn toplumları onunla sülh bağlayıb,
Hədiyyələri bol olanın xarakterləri də gözəl olar.

Abdullah bin Ravaha əl-Harisi əl-Xəzrəci ona belə bir şeir ilə cavab vermişdir:

O zaman ki, mən Bənu Ovfu və onun qardaşlarını gördüm
Və o zaman ki, Bənu Nəccar toplumunun toplaşdığını
gördüm.

Onlar qılıncı sizi qorumaq istədilər
Onların etdiyini sizə heç kim etməmişdir.

O gün Qeys qəbiləsinə Hatib müharibəsində Əbu Qeys bin Əslət əl-Vaili başçılıq edirdi. Əbu Qeys müharibəni idarə edirdi və onun rahatlığı yox idi. Buna görə onun rəngi solmuş və özü isə dəyişmişdi. Bir gün arvadının yanına gəldi, amma arvadı onu tanıya bilmədi. Sonra arvadı onu səşindən tanıdı və ərinə dedi:” səni danışana qədər səni tanıya bilmədim”. O, arvadına belə bir şeir dedi:

O ədəbsizliyi məqsədində tutmadan
“Möhlət ver, qulaqlarıma çatmısan”,- dedi.
O ərini tanımadı çünki rəngi dəyişmişdi
Müharibə ağrıları olan bir cindir.
Müharibənin kim dadarsa, dadını acı görər
Müharibə onu hay-küylə tərk edər.
Mən Bəni Malik toplumunun ən başlıca olanına can atıram
Hər bir kişinin səy göstərdiyi işlər var.
Düşmənlərim üçün geniş bir zireh hazırladım
Parıltılı qılınc sahibini o zireh məndən itələyər.

Sonra Əbu Qeyd bin Əslət Əvs qəbiləsini bir yerə cəmlədi və onlara dedi:

“Başçılıq etdiyim elə bir qövüm yoxdur ki, onlar uduzmasınlar. Özünü sevdiyiniz adamı başçı təyin edin”. Onlar da özlərinə Hudeyr əl-Kətaib bin Səmmak əl-Əşhəlini başçı seçdilər. Bu adam Useyd bin Hudeyrin atası idi. Onun oğlu gələcəkdə peyğəmbərin səhabəsi olub və Bədr döyüşündə iştirak edib. Hudeyr

hərb sahəsində onların işinin başına gəldi. Əvs və Xəzrəc Qars²⁰⁵ deyilən bir ərazidə üz-üzə gəldilər. Bu döyüşdə zəfər Əvsə nəşib oldu. Sonra onlar sülh barəsində bir-biriləri ilə məktublaşdılar. Hər iki tərəfdən ölənlərin sayının hesablanması və kimdə ölü sayı çox çıxarsa qarşı tərəfin ona diyə verməsi üzərində razılığa gəldilər. Əvs qəbiləsində ölənlərin sayı Xəzrəc qəbiləsinin ölənlərinin sayından üç nəfər artıq oldu. Xəzrəc də diyə üçün üç nəfər oğlanı Əvs qəbiləsinə girov apardı, lakin Əvs xəyanət edib həmin üç oğlanı öldürdülər.

68. Ənsarın birinci Ficar²⁰⁶ günü

Bu hadisə Kənanə və Qeys qəbilələri arasında baş verən Ficar günü deyildir. Əvs qəbiləsi xəyanət edib girov qoyulan oğlanları öldürdüyü zaman Xəzrəc qəbiləsi bir yerə cəmləndi və bütöv bir hala gəlib Hadaiq²⁰⁷ adlanan yerdə görüşdülər. O gün Xəzrəcin başında Abdullah bin Əbu Səlul var idi. Əvsin başında isə Əbu Qeys bin Əslət idi. Onların arasında şiddətli döyüş oldu. Az qaldı ki, bir-birlərini tam məhv etsinlər. Bu günün Ficar adlanmasının səbəbi Əvsin xəyanət edib oğlanları öldürməsi olmuşdu. Bu da onların arasında qanunun ilk pozulması idi. O gün Qeys bin Xatim öz bostanında idi. O, bostanını atıb yola düzəldi və döyüş üçün irəli çıxmış qövmü ilə döyüşə getməyə razılaşdı. Onun qılıncdan başqa silah götürməyə gücü çatmırdı. Sonra o, onlarla döyüşə çıxdı. O gün onun məqamı onların yanında əzəmətli oldu və o, döyüşdə igidlik göstərdi. O, çox ağır bir şəkildə yaralanmışdı. Bir müddət o bu yaradan müalicə aldı. Ona tapşırılmışdı ki, sudan özünü qoru ki, yaran tez sağalsın. Bu barədə **Abdullah bin Ravaha**²⁰⁸ belə bir şeir demişdir:

Biz Ficar günlərində səni tərək etdik.

Sən hələ də sudan qorunursan və kim su içsə də, sən içən deyilsən.

69. Muabbis və Mudarris ²⁰⁹ günü (hadisəsi)

Sonra hər iki qəbilə Muabbis və Mudarris adlanan iki divarın yanında görüşdülər. Xəzrəc qəbiləsi Mudarris adlanan divarın arxasında dayanmışdı. Əvs isə Muabbis adlı divarın yanında dayanmışdı. Onlar bir-birləri ilə döyüşdülər. Sonra Əvs qəbiləsi məğlub oldu, hətta qaçıb evlərinə və qalalarına daxil oldular. Bu çox biabırçı məğlubiyət idi. Bundan öncə, Əvs belə bir məğlubiyət yaşamamışdı. Sonra Əvs qəbiləsindən sayılan Bənu Amr bin Ovf və Bənu Əvs Mənat toplumları Xəzrəc ilə barışmaq istədi, amma Bənu Abdul Əşhəl Bənu Zafət və digər Əvs qəbilələri barışmaqdan imtina etdilər. Onlar dedilər ki, “biz Xəzrəcdən intiqamımızı almayana qədər onlarla sülh etməyəcəyik”.

Bənu Amr bin Ovf və Əvs Mənat toplumları Xəzrəclə sülh etdiyi zaman Xəzrəc qəbiləsi yenə də onların üzərinə hücum və əziyyət etməkdə təkid edirdi. Adlarını çəkədiklərimiz istisna, Əvs qəbiləsi Mədinədən köçmək qərarına gəldi.

Bənu Səlma toplumu Bənu Əşhəl toplumunun sürüsünün və xurmalıklarının üzərinə hücum etdi. Onlar sürünün və xurmalıkların üstündə döyüşdülər. Bu döyüşdə Sad bin Muaz əl-Əşhəli ağır yaralandı. Bənu Səlma toplumu onu Amr bin əl-Cəmuh əl-Xəzrəcinin yanına apardılar, və o, onu himayəsinə götürdü.

Eyni zamanda, o, onun sürüsünün kəsilməməsi, xurmalıklarının yandırılmaması üçün öz himayəsinə götürdü. Buas günündə Sad bin Muaz onun etdiyi əməllərinin qarşılığını vermişdir. İnşəAllah bunları zikr edəcəyik. Sonra Əvs Məkkəyə Qureyşlə Xəzrəcə qarşı ittifaq bağlamaq üçün getdi. Onlar Xəzrəc qəbiləsinə özlərini elə göstərirdilər ki, sanki onlar Məkkəyə Ümrə ziyarəti etmək üçün gedirlər.

Mədinə ərəblərinin belə bir adəti var idi. Əgər onlardan biri Ümrə və ya Həcc ziyarətinə getmək istəsəydi, düşməni bu yolda ona mane olmazdı. Ümrəyə çıxan adam da evinin üstündən palma ağacının özülünü asardı. Əvs də belə etdi. Onlar Məkkəyə getdilər və Qureyşlə ittifaq bağladılar. Həmin vaxt Əbu Cəhl Məkkədə deyildi. Əbu Cəhl Məkkəyə gəldikdə bu ittifaqı tanı-

madı və Qureyşə dedi: “Belə bir söz eşitməmişinizmi?! Hücüm edən tayfaya görə və əhalinin halına. Onlar qüvvətlidirlər. Çox nadir hallarda ola bilər ki, bir qövmlə digər qövmə hücum etsin, ancaq onları yurdlarından çıxartmayın, onların yurdlarını ələ keçirtməyin”. Onlar dedilər: “Bəs onlarla ittifaqdan imtina etməyin yolu nədir?”

Əbu Cəhl dedi: “Bu işdə onlara qarşı mən sizə yardım edə-rəm”. Sonra Əbu Cəhl çıxdı və Əvsin yanına gəldi və onlara dedi: “Siz mən orda olmayanda, mənim qövmümlə sülh bağlamısınız. Mən gəlmişəm ki, sizinlə sülh bağlayım və sizə öz qanunlarımızı bildirim. Bu qanunlara əməl etmək sizin də borcunuzdur. Biz elə bir qövmük ki, bizim kənzlərimiz bazarlara çıxırlar və bizim kişilərimiz bazarda kənzə çatdıqda onun arxasına vururlar. Əgər sizin bizim qadınlarımıza edilən rəftarınız kimi, sizin də qadınlarınıza rəftar edilməsindən razı qalacaqsınızsa, sizinlə sülh bağlayaq. Yox əgər belə şeydən xoşunuz gəlmirsə, ittifaqınızı geri götürün”.

Onlar dedilər: “Biz belə şeyə gedə bilmərik”.

Ənsar çox qeyrətli toplum idi və onlar Qureyşlə bağladığıları sülh razılaşmasını pozdular və öz məmləkətlərinə geri qayıtdılar. **Həsən bin Səbit**²¹⁰ qövmü Əvsin belə hərəkəti ilə fəxr edərək şeir demişdir:

Əbu Qeysə bir elçi göndərin

O zaman ki, o onlara xəbər verəcək, onlara bəyan edəcəklər.

O sizə baş çəkməsə, mən qala deyiləm sizin üçün.

Onu gördüyü zaman qüvvətli adam ona itaət edər.

Onun qorxusundan qul ondan qaçar

Bakirə qız onun ucbatından qocalar.

Onun qorxusundan ruşeym düşər

Nəccar qəbiləsindən sizin ətrafınızda bir şir dolanar.

Elə bir şir ki, onun məskəninə şirlər kölgə salar.

Hər ona baxan şəxsdə bir inilti vardır.

Sanki onun gözəlliyi baxanlar üçün idi.

70. Ənsarın ikinci Ficar²¹¹ günü

Əvs qəbiləsi Qureyzə və Nədir kimi yəhudi qəbilələrinə onlarla Xəzrəcə qarşı ittifaq bağlamağı tələb etmişdi. Əvsin bu əməli Xəzrəc qəbiləsinin qulağına çatdıqda yəhudilərə bir elçi göndərilib onlara müharibə elan etdilər. Yəhudilər dedilər ki, biz sizinlə müharibə etmək istəmirik. Xəzrəc də Qureyzə və Nədir qəbilələrindən əhdlərinə sadıq qalsınlar deyərək girov götürdülər. Götürdüləri girov sayı qırx nəfər oğlan idi. Günlərin bir günündə Yezid bin Qaşəm şərab içib sərxoş oldu və belə bir şeirlə mahnı oxudu:

Onların sümükləri nazildiği zaman haydı ittifaqlarımıza
tərəf !

Onlar cüzməli olanlar üçün itmiş malı qaydasına qoyarkən,
Onlardan bir nəfər qəbiləyə pislilik etdiyi zaman,
Biz onların üzərinə Bənu İr toplumundan şikəst birini
göndərdik.

Onlardan olan carçıya gəlincə, onlar buna səbr etdilər.
Yəhudilərə gəlincə, biz onların malını götürdük.
Yəhudilərdən bir dəstə adam ələ keçirdik.
Onların xəyanətinə görə, bizim yanımızda əmanətlər var idi.
Onlar bizim yanımızdakı girova görə zəlil oldular.
Onlar bizdən qorxurdular.
Çünki biz düşmənlə görüşdüyümüz zaman
Ona zərbə vurmaqla üzərinə atılırıq.

Onun bu şeiri Qureyzə və Nədir qəbiləsinin qulağına çatdıqda dedilər:

“Biz döyüşməsək də Əvs Xəzrəcə muxalif olacaq”. Xəzrəc bunu eşitdiyi zaman yanındakı bütün əsirləri öldürdü. Bir neçə adamı da azad etdi. Onlardan biri də Muhəmməd bin Kəb bin Suleymın babası Suleym bin Əsəd əl-Qurazi idi. Sonra Əvs, Qureyzə və Nədir qəbilələri Xəzrəcə qarşı müharibə elan etmək üçün yığışdılar. Bu müharibənin İkinci Ficar adlanmasının sə-

bəbi Yəhudi oğlanlarının öldürülməsi səbəbi olmuşdu. Oğlanların öldürülməsi barədə başqa rəvayət də mövcuddur.

Deyilənə görə, Amr bin Numan əl-Bəyadi əl-Xəzrəci öz qövmü Bənu Bəyada demişdir: “Sizin əcadadınız sizin üçün çox pis bir yerdə məskunlaşmışdı. Qureyzə və Nədirin mənzillərində sizi məskunlaşdırmayana və ya onların girovlarını öldürməyə nə qədər and olsun Allaha mən başıma su vurmayaçağam”.

Qureyzənin və Nədirin yaşadıkları yer ən yaxşı yer idi. O, Qureyzə və Nədir qəbilələrinə elçi ilə belə bir xəbər yolladı: “Ya siz bizimlə öz yurduunuzun arasındakı yerləri tərk edirsiniz, ya da biz sizin girovlarınızı öldürəcəyik”.

Yəhudilər istədilər ki, öz diyarlarından çıxsınlar. Amma Kəb bin Əsəd onlara belə dedi: “Ey qövm, diyarlarınızı qoruyun! Qoy onlar sizin oğlanlarınızı öldürsünlər! Belə oğlanların yenidən dünyaya gəlməsi sizdən birinin öz arvadına bir gecədə yaxınlaşması və arvadının da övlad dünyaya gətirməsi ilə mümkündür”.

Sonra Yəhudilər onlara elçi göndərib dedilər ki, “biz öz diyarımızdan köçən deyilik. Girovlar barəsində də işinizə baxın, onları bizə qaytarın”.

Amr bin Numan girovların yanına gəldi və onları öldürdü. Abdullah bin Ubeyyə bin Səlul bu məsələdə Amra müxalif oldu və dedi: “Bu, azgınlıqdır və böyük günahdır”. Abdullah ona girovları öldürməyi və onun qövmünün Əvslə döyüşməsinə qadağan etdi. Sonra ona belə dedi: “Əgər sən bunu etsən, artıq sənin ölmüş vəziyyətdə, dörd nəfər tərəfindən daşınıldığını düşünmək olar”. O və ona itaət edənlər oğlanlardan bir dəstə adamı öldürmədilər və onları azad etdilər. Azad edilənlərdən biri də Muəmməd bin Kəbin babası Suleym bin Əsəd idi.

Bu dəmdə Qureyzə, Nədir və Əvs qəbilələri Xəzrəcə qarşı sülh bağladılar. Onların arasında döyüş baş verdi və bu döyüşün adı ikinci Ficar günü adlandı. Bu rəvayət o günün Ficar adlanmasına daha çox uyğundur. Ancaq birinci rəvayətə gəlincə, bu günün Ficar adlanmasının səbəb kimi ancaq yəhudilərin xəyanətinə görə, onların girovlarını öldürmələri göstərilir.

Bu günün Yəhudilərin xəyanətinə görə, qanun pozuntusu adlanması istisna, bu, Xəzrəcdə meydana gələn qanun pozuntusu deyil (Yəni bu günün qanun pozuntusu adlanmasına səbəb ancaq yəhudilərin xəyanət etməsi səbəb ola bilər. Çünki xain xəyanəti ilə qanunu pozmuşdur).

71. Buas²¹² günü

Sonra Qureyzə²¹³ və Nədir²¹⁴ qəbilələri Əvs ilə bir-birinə kömək etmək üçün müqavilələri yenilədilər. Onların işləri möhkəmləndi və yenidən müharibəyə başladılar. Onlara adlarını zikr etmədiyimiz yəhudi qəbilələri də qoşuldu.

Əmər ibn Xəttabla Həbbab ibn Munzir Həbbab ibn Munzir üçün Səd ibn Ubadədə Useyd ibn Huzeyr Xəzrəcilərlə döyüşlərin birində əvslilər Qureyzə və ən-Nədir qəbilələrindən kömək istədilər. Bunu bilən xəzrəcilər həmin qəbilələrin yanına çapar göndərdilər və belə dedilər: Eşitmişik ki, Əvs qəbiləsi bizlə vuruşmaq üçün sizdən kömək istəyib. Amma biz də sizin sayda, ya da sizdən çox ərəbi köməyə çağıra bilərik. Belə olanda biz qalib gələ bilərik. Siz isə qalib olmağımızı istəmirsiniz. Yox əgər siz qələbə çalsanız, biz bunun intiqamını sizdən alacağıq. Heç ağıllınıza gəlməyən bəlaya düşər edəcəyik sizi. Yaxşı olar ki, siz bu işə qarışmayasınız və bizi, qardaşlarımızı rahat buraxasınız”.

Bunu eşidən qəbilələr başa düşdülər ki, bu xəbərdarlıq boş deyil və təklif də ağıllı təklifdir. Ona görə də xəzrəcilərə belə cavab verdilər. “Eşitdikləriniz doğrudur, əvslilər həqiqətən bizdən kömək istəyiblər. Arxayın olun, biz heç vaxt sizə qarşı onlara kömək etmərik.”

Bunu eşidən xəzrəcilər belə dedilər: “Əgər həqiqətən də bu belədirsə, bizə girovlar göndərin ki, bizim əlimizdə qalsın, arxayın olaq...”

Qəbilə 40 gənc oğlanı xəzrəcilərə təhvil verdi, onlar da həmin gəncləri evlərdə yerləşdirdilər.

Bir müddət keçdi və Əmr ibn ən-Numan əl-Bəyadı öz qəbilə yoldaşlarına (xəzrəcilərə) dedi: “Atanız sizi yanında yaşillıq

yol, səhra, su quyusu olmayan namünasib yerdə məskunlaşdırıb. Allaha and olsun bənu Qureyzə və ən-Nədir qəbilələrinin yaşadığı münbit, bol məhsullu, su hövzəsi olan palmaların ətrafında sizi məskunlaşdırmayana qədər başımı yumaq üçün bir damla su götürməyəcəyəm”. Bunu deyib həmin qəbilələrə belə bir məktubla çapar yolladı: “Bizim üçün yerlərinizə çıxıb gedin, biz orada məskunlaşaq. Əks təqdirdə, əlimizdə olan girovlarınızı öldürəcəyik”.

Bu məktubu alan qəbilə həmin əraziləri tərk etmək istəyirdi ki, Kəb ibn Əsəd əl-Qureyzi onları saxlayıb dedi: “Evlərinizi müdafiə edin, təslim olmayın. Qoy onlar girov gənclərinizi öldürsünər. Bir gecə bəsdir ki, onlar arvadınızın yatağına girsə, hər birinizin o girov oğlanlarınız kimi, daha bir oğlu olacaq”!

Qəbilə bu təkliflə razılışb əmrə belə cavab yollayır: “ Biz evlərimizi sizə verməyəcəyik. Girovlar barədə dediklərinizi edə bilərsiniz”!

Bu cavabı alan Əmr ibn Ən-Numan əl-Bəyadi qəbilə yoldaşları ilə birlikdə girovları qılıncdan keçirdilər. Qəbilə yoldaşı, müdrik Abdulla ibn Ubay isə ona, qoşulmayıb deyir: “Bu axmaq bir hərəkətdir, ədalətsizlik və cinayətdir. Nə mən, nə də mənim fikrimə razılışan qohumlarım bu işdə sənə qoşulmayacaq. Və o, evində saxlamaq üçün girovların hamısını açıb buraxdı”.

Xəzrəcilərin girovlarını öldürdükləri gün onlar əvslilərlə də döyüşdülər. Bu hadisədən sonra, bənu Qureyzə və bənu ən-Nədir Kəb ibn Əsəd əl-Qureyzənin yanında toplanıb xəzrəcilərə qarşı döyüşlərdə əvslilərə kömək etmək qərarı verirlər. Və bu barədə qərarı əvslilərə də bildirirlər. Sonra belə qərara gəldilər ki, əvslilərdən bir ailə bənu Qureyzə qəbiləsindən bir ailə ilə bir yerdə məskunlaşsın. Belə də etdilər, sonra Əl-Əvsə çapar yolladılar ki, xəzrəcilərlə döyüşə qoşulsunlar. Hamı razılışdı və bu döyüşə hazır oldu.

Bunu eşidən xəzrəcilər Abdulla ibn Ubayın yanına gəlib dedilər:

- Sən bilirsən Əl-Əvs, Qureyzə və Ən-Nədir qəbilələri nə ediblər, hansı qərarı veriblər və artıq bizim üzərimizə hücumla hazırlaşırlar?

- Biz onlarla döyüşə girəcəyik və qalib gəlmiş olsaq, bir adamı da salamat buraxmayacağıq. Onlar sözünü bitirəndən sonra Abdulla dedi:

- Bu səhv hərəkətdir və ədalətsiz davranışdır. Allaha and olsun ki, mən istəmirəm biz çəyirtkə ordusuna tuş gələk. Mən eşitmişəm onlar nə deyiblər. Onlar belə deyirlər ki, bizi yaşamağa qoymurlar, ölməyə də mane ola bilməzlər. Allaha and olsun ki, onlar sonuncu nəfəri ölənə qədər öz bildiklərindən əl çəkməyəcəklər. Qorxuram ki, əgər siz onlarla döyüşsəz, onlar qalib gələcək, çünki siz onlara qarşı haqsız və ədalətsiz olmusunuz. Ona görə, əvvəlki kimi döyüşün: əgər məğlub olsalar, buraxın getsinlər. Yox əgər gördünüz siz məğlub olursunuz, yaxınlıqda olan bir yaşayış məskəninə gedin, onlar sizdən əl çəkəcəklər.

- Allaha and olsun ki, Əbu-l-Haris sən Əvs qəbiləsinin bənu Qureyzə və bənu Nədir qəbiləsi ilə ittifaqını eşidən kimi qorxudan ürəyini udmusan. Əmr ibn ən-Numan əl-Bəyadı dedi:

Abdulla isə cavab verdi:

- Allaha and olsun ki, heç vaxt sizə qoşulub getməyəm. Eləcə də, mənim fikrimlə razılaşan, qohum-əqrəbam sizə qoşulmaz. Gözlərimin qarşısında artıq səni öldürülmüş görürəm, cəsədini gətirirlər.

Bəzi xəzrəcilər Abdullanın məsləhətinə qulaq asdı. Digərləri isə Əmr ibn ən-Numan əl-Bəyadini özünə başçı seçib, onun başçılığı altında döyüşə hazırlaşdı. Bundan sonra xəzrəcilər də, əvslilər də, qırx gün, qırx gecə döyüşə hazırlaşmağa başladılar, toplaşdılar, təlim keçdilər, qonşu qəbilələrə çapar göndərərək özlərinə müttəfiq axtardılar. Xəzrəcilər Cuhayna və Aşqu qəbilələrinə, əvslilər isə Müeynə qəbiləsinə çapar göndərdilər. Xudayr əl-Kətai əl-Əşhuli isə Əbu Qeys ibn əl-Əslatın yanına yollandı, Əvs Allah camaatını toplamağı tapşırırdı. Əbu Qeys camaatı toplayandan sonra, Xudayar onların qarşısına çıxıb, onları döyüşə ruhlandırmağa başladı.

Xəzrəcilərin onlarla necə davranmasından, Habib camaatını didərgin salmasından, yerdə qalan əvsliləri isə alçaltmalarından danışdı. O, danışır, danışdıqca qəm-qüسسə artırdı. Əvs camaatı Allahın bu döyüşdə onlara köməklik edəcəklərini bildirdilər.

Daha sonra əvslilər bir yerə toplanıb tədbir görməyə, döyüş planını müzakirə etməyə başladılar və dedilər: “Əgər xəzrəcilərə qalib gəlsək, bir nəfəri salamat buraxmırıq, artıq əvvəlki şərtlərlə döyüşməyəcəyik”.

Xudayr isə onlara dedi:

- Ey Əvs oğulları, siz ona görə əvslilərlə adlanırsınız ki, şərəfli, şanlı, böyük işlərə qadirsiniz!

Sonra xurma torbalarını açıb yeməyə başladılar. Lakin Xudayr əl-Katib təkbaşına bürünüb bir kənarda oturmuşdu, heç nə yemirdi. Qəzəbdən və nifrətdən boğazından bir tikə də keçmirdi. Sonra o dedi:

- Camaat, gəlin qonşunun başında Əbu Qeys İbn əl-Aslanı qoyaq.

Qeys isə cavab verdi:

- Mən razı deyiləm. Hər dəfə mənə qoşuna başçı qoyanda məğlub olmuşuq, hər dəfə də mənə bu məğlubiyyətdə günahlandırırıblar.

Daha sonra Əvs Manat və Müzeynə qəbiləsindən olan döyüşçülərin yanına gəldilər. Onda Xudayar və Əbu Əmir ər-Raqib Əbu Qeysin yanına gəlib dedilər:

- Müzeynə qəbiləsindən də bizim yanımıza gəliblər və o qədər Yəsrrib camaatı ətrafımızda toplaşmış ki, xəzrəcilər öhdəmizdən gələ bilməyəcəklər. Əgər onlara qalib gəlsək, son nəfərinə qədər onları məhv edək, yoxsa yox.

Əbu Qeys cavab verdi:

- Sizdən imdad diləyənlərə qədər onları öldürməyə davam edin! Sonra onların fikirləri üst-üstə düşmədi. Xudayar and içdi ki, Abdulla İbn Ubayın qəsrini Muzahim qəsrini darmadağın etməyə qədər dilinə şərab vurmayacaq.

Sonra onların fikirləri üst-üstə düşmədi. Xudayar and içdi ki, Abdulla ibn Ubayyin qəsri Muzahim qəsri ni darmadağın etməyə nə qədər dilinə şərab vurmayacaq.

Bundan sonra düz iki ay sərəsər döyüşə hazırlaşdılar, yaraqlandılar. Rəqiblər Busda görüşdülər. Hər iki qəbilədən o qədər döyüşçü toplandı ki, heç bir döyüşdə qabaq-qabağa bu qədər döyüşçü durmamışdı. Xəzrəciləri görəndə əvslilər belə düşündülər ki, xəzrəcilərin sayı daha çoxdur. Ona görə də, Xudayara dedilər:

Əbu Useyd, adamlarımızı hələ döyüşdən saxlasa q daha yaxşıdır. Sən də Müzəynə qəbiləsindən olan müttəfiq dostlarımızın da qoşulması üçün ora çapar yollasan daha yaxşı olar.

Xudayr isə oxu, yayı yerə atıb qışqırdı.

-Düşmənlərim mənə döyüş meydanında görəndən sonra və mən də onları görəndən sonra müzəynliləri gözləyəcəm?! On-dansa ölərəm!

Beləliklə, amansız döyüş başladı. Xəzrəcilərin güclü zərbələrinə tab gətirə bilməyən əvslilər Kaura təpəliklərinə tərəf qalxmağa başladılar. Xəzrəcilər isə onların arxasınca qışqırdılar: "Hara qaçırırsınız?!". Bunu eşidən Xudayar nizəsi ilə özünü yaraladı və qışqırdı: "Əclaf! Allaha and olsun ki, ölənə kimi yerimdən tərpənməyəcəyəm! Siz, əvslilər əgər istəyirsinizsə, gedin və mənə düşmənin əlində qoyun.

Bunu eşidən əvslilərin ona yazığı gəldi. Bənu Abd əl-Əşxal qəbiləsindən iki qoçaq gənc yaralı Xudayarı müdafiə etmək üçün qabağına atıldılar və dedilər:

Ey şahın qulları, bir bizlərə baxın,
Döyüşün alovunu alovlandırın!

Onlar ölənə kimi döyüş meydanından çəkilmədilər, döyüşdülər. Bu zaman kiminsə atdığı ox xəzrəcilərin başçısı Əmr ibn ən-Numan əl-Bəyadiyə dəydi. Belə olanda xəzrəcilər döyüş meydanını tərk edib qaçmağa başladılar. Əvslilər bunu görəndə ruh yüksəkliyi ilə onları qovmağa başladılar. Xəzrəcilərdən kim-

sə imdad dilədi: “ Əvs oğulları rəhm edin, məhv etməyin qardaş-larınızdı!”

Əvslilər bir-birini saxlayıb qarəti dayandırdılar. Bənu Qu-reyzə və bənu ən-Nədir buna əməl etdilər.

Əvslilər yaralı Xudayarı döyüş meydanından çıxararaq de-dilər:

Cəsur döyüşçü bizi savaşa aparanda,
Nə qoca qorxur döyüşdən, nə də cavan qorxu bilir!

Daha sonra? Əvslilər xəzrəcilərin palmalarını, evlərini yan-dırmağa başladılar. Saad ibn Muaz əl-Aşxali isə bənu Salam qa-pılarına yaxınlaşaraq oranı fəth etdi, bütün qəniməti öz əlinə ke-çirdi. Ər-Ral günündəki hərəkətlərinə görə onları öz himayəsinə aldı.

Kəb ibn Əsəd əl-Qureyzi and içdi ki, Abdulla ibn Ubayı biabır edəcək, onun Müzəhim qəsri qarşısında başını qırxaçaq.

Qəsrə yaxınlaşıb Kəb qışqırdı:

- Allahın düşməni, dur çıx çölə!

- Allaha and verirəm, Allah xatirinə əl çək! Axı mən sizə qarşı aparılan döyüşə qoşulmadım! –Abdulla dedi.

Bunu eşidən Kəb ətrafdakılardan söhbətin doğru olduğunu öyrəndi və Abdullanın qəsindən geri çəkildi.

Xudayar əl-Kataib və Əbu Əmr ər-Raqib isə Əbu Qeys ibn əl-Aslanın yanına gəldilər və Xudayar ona dedi:

- O, Əbu Qeys, əgər sən belə əmr etsən biz xəzrəcilərin ev-lərinə, qəsrlərinə yollanarıq və onların sonuncu adamı öləne qə-dər onları məhv edər, qarət edərik!

- Allaha and olsun ki, mən belə etmərəm! - Əbu Qeys cavab verdi. Bu cavabı eşidəndə Xudayar əsəbləşdi və dedi:

- Ona görə siz əvslisiniz ki, işləri hədiyyələrlə həll edirsiniz. Əgər xəzrəcilər sizə qalib gəlmiş olsaydılar, sizdən bir nəfəri də salamat buraxmazdılar. O, əvslilərin yanına gəlir və evlərinə da-ğılışmağı əmr edir.

Sonra Xudayarın yarası ağırlaşdı və onu incitməyə başladı. Ona görə də Kulayb ibn əl - Əşxal onu öz evinə apardı. Əl-Əşxalın evində Xudayar bir neçə gün xəstə yatdı, sonra da öldü. **Xufaf ibn Hudba** onu dəfn edərkən belə bir mərsiyyə dedi:

Mənə dedilər ki, dostun məzarıdır!
Sanki ürəyimə ox batdı!
Gözlərim! Səxavəti Xudayar üçün ağlatdı.
Nə ağilda, nə də güc-qüdrətdə, heç yerdə onun tayı-bərabəri
yoxdur!
Ağır savaşa atıldım daim,
Qılınclar istisi ilə səni qızdırardı.
Sal və Aras arasında şərəflə döyüşdün,
Zərbələrin neçə həyatı yarı qoydu.
Döyüşün gərdişi səni həlak etdi,
Və al-qana boyanmış əbanı yudular!

Əbu Qeys ibn əl-Aslan isə elə arvadının yanına qayıtdı. Artıq bir neçə ay idi ki, evdən çıxmış, gecə-gündüz döyüşlərdə olmuşdu və bu izsiz ötməmişdi. Tamam dəyişmişdi, hətta üzünün rəngi belə dəyişmişdi. Evinə geri dönəndə, qapını açan həyat yoldaşı onun əlini itələdi. “Bu mənəm, Əbu Qeys”- o dedi: “ Allaha and olsun ki, ancaq sən danışandan sonra səni tanıya bildim ” - həyat yoldaşı dedi.

NƏTİCƏ

Söz sənətinin böyük bir qolunu təşkil edən xalq ədəbiyyatı əsrlər boyu xalqın kollektiv əməyinin məhsulu olan zəngin bədii sənət inciləri xəzinəsidir. Şərq xalqlarının müxtəlif zamanlarda yaratdığı “nağıllar”, “əfsanələr”, “dastanlar”, “tarixi əsərlər”, “lirik nəğmələr”, “bayatılar”, “atalar sözləri”, “məsəllər”, “tapmaca və lətifələr”, “sürələr”(“xalq romanları”) və onların qədim zamanlarda yaranmış **“Əyyəmu-l-arab”** toplusu kimi bədii nümunələri nəsildən-nəslə keçərək geniş vüsət almış və bizim zəmanəmizə qədər keçməkeşli yol qət etmişdir. Buradan elə nəticə çıxartmaq olmaz ki, **“Əyyəmu-l-arab”** əsəri toplu şəklində çox qədim zamanlarda, hələ yazılı ədəbiyyat mövcud olmadığı bir dövrdə yaranmışdı. Bu nümunələr yazının yaranması sayəsində toplu halına salınmış, elm və texnikanın, mədəniyyətin inkişafı sayəsində təkmilləşdirilmiş, yazılı ədəbiyyatla paralel şəkildə inkişaf etmişdir.

Kitabın əsas predmeti olaraq, iki hissədən ibarət **“Əyyəmu-l-arab”** - “**أيام العرب**” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusunun **“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”**- “**أيام العرب في الجاهلية**” (“**Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**”) adlı birinci hissəsi əsas götürülmüşdür. Adından da göründüyü kimi, **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun birinci hissəsi ərəb ədəbiyyatının köklərinin gedib çıxdığı İslamdan əvvəlki dövrə (475-622), yəni, Cahiliyyə dövrünə təsadüf edir. İslamdan əvvəlki və ya Cahiliyyə dövrü adlandırılan ərəb ədəbiyyatı tarixinin birinci mərhələsinin ədəbi məhsullarının çoxunu şeirlər əhatə etməsinə baxmayaraq, **“Əyyəmu-l-arab”** toplusu cahil insanlar arasında baş verənlər, qəbilələrarası ictimai-siyasi hadisələr vasitəsilə öz rüşeymini yaratmış və elə o dövrdən də ərəblərin yaşayış tərzindən, sosial həyatından, ədəbi-mədəni tarixindən bəhs edən məşhur günləri, tez-tez baş verən qəbilələrarası döyüşləri, qəhrəmanlıq sücaətləri ilə dolu hadisələri poeziya ilə birgə xalqın dilindən düşməməyə başlamışdır.

Ərazi bütövlüyü, mal varlığı, ailə-məişət zəmnində qısqancılıq, namus kimi milli-mənəvi dəyərlər səbəbilə yaranan həm

qəbilədaxili, həm də qəbilələrarası fasiləsiz davam edən döyüşlər **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun əsasını təşkil edir.

Şifahi şəkildə Cahiliyyə dövründən təməlini götürmüş əsər islam yarandıqdan sonra islam mühitinə daxil olmuş, islam dövrünün ədəbi - mədəni hadisələri (günlər, döyüşlər) əlavə edilərək **“Əyyəmu-l-arab fi-l-isləm”** - "أيام العرب في الإسلام" (**“İslam dövründə “Ərəblərin günləri”**) adlı ikinci hissəsi də yaranmağa başlamışdır. VIII əsrdə yazının yaranması sayəsində **“Əyyəmu-l-arab”** rəvayətlər şəklində tərtib edilməyə başlanılmışdır. Lakin, bu kitablar günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində məcmuələr şəklində yazıya alınmış **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun iki nüsxəsi o dövrdə yaşayıb-yaratmış məşhur Bəsrə filoloqu Əbu Ubeydə Məmər ibn əl-Müsənnə (doğ.728-vəf.825) tərəfindən toplanmışdır. Görkəmli ərəb alimi Əbu Ubeydə Məmər İbn əl-Müsənnə biri 75, digəri 1200 döyüş haqqında məlumat verən iki əsər qələmə aldığı rəvayət edilməkdədir. Əbu Ubeydə Məmər İbn Müsənnənin bizə gəlib çatmayan bu iki məcmuəsinin bəzi rəvayətləri Əndəlus ədəbiyyatçısı İbn Əbd Rəbihinin (doğ.860-vəf.940) və tanınmış ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin (doğ.1160-vəf.1234) vasitəsilə bizə məlum olmuşdur. **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun günümüzdə qədər gəlib çatmasında orta əsr antoloqlarının da xidmətləri danılmazdır. Orta əsr antologiyalarına nəzər saldıqda, məşhur antoloqların əsərlərində - Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin “Nəğmələr kitabı” (“Kitab əl-Əğani”), İbn Əbd Rəbihinin “Mirvari boyunbağı” (“İqd əl-Fərid”), ət-Tənuhinin “Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər” (“Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra”) və onların əsərlərinə yazılan şərhərdə **“Əyyəmu-l-arab”** toplusunun rəvayətlərinə rast gəlirik. Orta əsr antoloqları, filoloqları Cahiliyyə dövrü ərəb şairlərinin həyatları haqqında məlumat əldə etmək, şairlərin şeirlərinə şərh yazmaq üçün bu dəyərli topludan səmərəli şəkildə istifadə etmişlər.

Bildiyimiz kimi, ərəb ədəbiyyatı tarixinin ilk dövrü olan Cahiliyyə dövrünün ədəbiyyatı poeziya sənəti ilə inkişaf etmişdir. Belə ki, nəsr nümunələri hələ meydana gəlməmiş, ilk poezi-

ya nümunələri şifahi şəkildə yaranmışdır. **“Əyyəmu-l-arab”** (“Ərəblərin günləri”) toplusu nəsr yarandıqdan sonra sadə xalqın dili ilə yayılmış, çoxsaylı rəvayətlər və poetik nümunələr sayəsində nəhəng abidəyə çevrilmişdir. **“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”**- **“أيام العرب في الجاهلية”** (“**Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**”) toplusu sonralar nəsrə toplu halına salınsa da əsasını Cahiliyyə poeziyası təşkil edir. **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”** toplusunda ərəb poeziyasının İmru-l Qeys, Tərəfə ibn əl-Əbd, Əntərə ibn Şəddad, Əmr ibn Kulsum, Meymun əl-Əşə kimi bir çox tanınmış simaları bu dəyərli topluda epikləşdirilmişdir. Toplunun mətnində müəlləqə şairlərinin həyatlarından, qəhrəmanlıq şücaətlərindən bəhs edilmişdi. Eləcə də, yaradıcılıqlarının əsasını təşkil edən şeirlərindən seçmələr verilmişdi. Toplu yalnız, qəbilələrarası müharibə və mübarizələrdən ibarət tarixi əsər deyil, nəzr və nəzmin növbələşdiyi ədəbi salnamədir.

Cahiliyyə dövründə ərəblər ilin dörd ayında - “haram aylar” (müqəddəs) adlandırılan Zilqadə, Zilhicə, Məhərrəm, Rəcəb aylarında müxtəlif yerlərdə bazarlar qururdular. Bazarların Ərəbistan yarımadası üçün ticari əhəmiyyəti qədər tarixi və ədəbi əhəmiyyəti də böyükdür. **“Ukaz”, “Zulməcəz”, “Məcənnə”, “Qaynaqa”** kimi məşhur bazarlar sayəsində ərəblərin mədəniyyətləri formalaşmışdır. Cahiliyyə dövründə ərəb qəbilələrində söz ustalarının özünü xalqa tanıtdırmaq üçün ya qəbilələrarası müharibələrdə, ya da ədəbi bazarlarda ədəbi yarışlarda iştirak edirdilər. **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”** toplusunun rəvayətləri də ədəbi bazarlar sayəsində şifahi şəkildə yayılmışdı. Əsərin toplu halına salınana qədər əhatəli şəkildə yayılması baxımından ədəbi bazarların əvəzsiz rolu olmuşdu. Əsərin mətni də buna əyani sübutdur. Əsərdə **“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**ın 23-cü **“İkinci Ficar (qanunsuzluq)”** gününü kimi bir çox günlərində **“Ukaz”, “Zulməcəz”, “Məcənnə”, “Qaynaqa”** adlı ədəbi-tarixi bazarlar haqqında geniş məlumatlar mövcuddur.

Əldə etdiyimiz ilkin mənbədə **“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”**”- **“أيام العرب في الجاهلية”** (**“Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə”**) toplusu yetmiş bir gündən ibarətdir. Əsərin ərəb dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə etdiyimiz yetmiş bir günü Cahiliyyə dövrünün həm tarixi, həm də ədəbi aynası hesab etmək olar.

Tədqiqatımıza əsaslanaraq belə qənaətə gəldik ki, **“Əyyəmu-l-arab”**- **“أيام العرب”** (**“ Ərəblərin günləri”**) toplusunun yarandığı və formalaşdığı ədəbi-mədəni mühit birbaşa ərəb tarixinin Cahiliyyə, Əməvilər, Abbasilər dövrləri ilə bağlıdır. Cahiliyyə dövründə təməli qoyulmuş **“Əyyəmu-l-arab”** toplusu VIII əsrdə yazıya alınmağa başlamış, ikinci həyatına qədəm qoymuşdur. Topluya mövcud tarixi-mədəni şəraitin reallıqlarını əks etdirən yeni süjetlər salınmış, forma baxımından təkmilləşdirilmişdir. Orta əsrlərdə şəhər əhalisi arasında, ticarət və sənətkarlıq mühitində tanınmış, ərəb nəsrinə və şərq epik poeziyasına təsir göstərməyə başlamışdır. XVIII yüzillikdən etibarən, Avropa tədqiqatçıları tərəfindən tədqiq olunaraq, dünya arenasına çıxmışdı.

Beləliklə, **“Əyyəmu-l-arab”** - **“أيام العرب”** (**“Ərəblərin günləri”**) toplusu ərəb xalqının həm tarixi, həm də ədəbi cəhətdən ən qədim irsə malik salnaməsidir.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ ŞƏXS ADLARI

Abdullah bin Cudan ət-Təmim – 95, 204

Abid ibn əl-Abras – 339

Aida Qasımova – 16, 28, 70

Amir bin Cuveyn – 120

As bin Vail – 93,206

Baranov – 36

Bəğid bin Reys – 105

Bənu Saləbə ibn Sad ibn Zəbyan – 89

Bərxiya – 97, 98

Bərrad – 95,201,202,203,204,208

Bilal Orfalı – 52

Bistam bin Qeys Əş-Şeybani – 211, 215

Buceyr ibn Zuheyr – 83

Buhturi – 51

Buhtunnəssar – 97

Cavad Əli – 54

Cənab əl-Kəlbi – 83,105

Cərir –10,51,52,58,83,84,85,160,209,252

Cəssas bin Mürrə – 67,127,128,129

Culeys bin Yəzid əl-Harisi – 96,205

Əbdülmütəllib – 271,278

Əbd Yəğus – 237

Əbu Bəkr – 168,230

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri – 52

Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani – 47,48, 50, 72

Əbu Kəlbə əş-Şeybani – 263

Əbu Mənsur əs-Səalibi – 51,52

Əbu Sərva əs-Sinbisi – 248

Əbu Ubeydə Valid bin Ubeyd əl-Buhturi – 51

Əbu Zeyd Muhəmməd əl-Quraşi – 60

Əhməd Subhi Furat -48
Əksəm İbn-Seyfi – 30
Əl-Cahiz – 29
Əl-Əşə ibn Meymun – 29
Əl-Fərabı-24
Əl-Meydani – 52
Əmr ibn Hind – 69,70
Əmr ibn Kulsum ət-Təğlibi –30
Əntərə ibn Şəddad əl-Əbsi – 29
Əvs bin Hacər – 216

Fərəzdəq – 34,51,83,84,85,125,160
Filştinski – 30, 55
Firdovsi – 21
Fityavn – 273, 274

Gövhər Baxşəliyeva – 16,47

Hatəm ət-Tai-19
Hammer-Purqştal – 25
Harb bin Umeyyə – 95,204,205,206,207,208
Harim ibn Sinan – 74,75
Həris ibn Auf – 74,75,76
Həris ibn Hillizə – 10,29,45,60
Harun ər-Rəşid – 20
Həmzə –14,23,80,206
Hənnə əl-Fəxuri – 18,51
Həsən bin Kəbəşə – 209
Hişam bin Muğira əl-Məxzumi – 95,204

İbn Əbd Rəbbihi – 59
İbn əl-Əsir – 46,52
İbn əl-Müqəffə – 21
İbn Sina – 24,74,75,76
İbn Zəyyabə ət-Teymi – 107
İbrahim – 17,33,55,89,100
İbrahim Şəmsəddin-17
İmru-l-Qeys – 43,58,61,62,63,64,65,66,114,117,118,119,120,121,

122,132,152,157,163,272,281

İrmiya peyğəmbər – 97,98

İsmayıl – 33, 89

İzzəddin İbn əl-Əsir – 52

Xalid bin Nadlə idi – 77,230

Xətib Təbrizi – 51

Xosrov Ənuşirəvan – 21

Kəb ibn Zuheyr – 11, 58,83

Könül Məmmədova – 16

Kuleyb – 61,62,65,66,67,68,108,117,124,125,126,127,130,152,223

Qeys bin Mədyəkrubun – 238

Ləbid ibn Rəbiə – 10,29, 45, 60

Mahirə Quliyeva-23

Mahmud Şükri əl-Alusi –54

Makedoniyalı İsgəndər – 19

Malik Mahmudov – 19

Meleəqr – 47

Məhəmməd (s.a.s) – 24,28, 32, 34, 38,39, 52, 53,55,71,78,98,272

Məmun – 20,242

Məsudi – 22, 53

Murra bin Ovf – 106

Musənnə bin Harisə əş-Şeybani – 262

Mühəlhil bin Rəbiə –66, 67,129,152

Münzir Məas-Səma – 41

Nabiğə əz-Zübyani – 29

Nailə Vəlixanlı – 37

Nikolsan ibn Rəşiq – 59

Nizar bin Məad – 98,125

Nufeyl bin Habib əl-Xasami – 100,103

Ramq bin Zeyd əl-Xəzrəci – 275

Rəbiə bin Malik – 255

Osman – 18,93

Sad Zamlu-l Əbdülhəmid – 53
Saxr bin Suleyman əl-Beydavi – 286
Samuel bin Adiyən – 122
Sələmə bin Muğaffəl – 234
Səlma bintu Amr bin Zeyd ən-Nəccari – 278

Şənfərə – 29
Şidfar – 50
Şihabuddin Əhməd ən-Nüveyri – 54
Şurayh ibn Həris əl-Yərbu – 266

Tadeusz Kovalski – 79
Tammah – 63,64,121
Tərəfə ibn əl-Əbd – 29, 45,60,80,303

Ubeyd bin Salim bin Malik bin Salim – 274
Umeyyə bin Əbi Salt – 29

Vasim Məmmədəliyev-16
Vilayət Cəfər – 16
Vilyam Alvard – 76

Yəksum bin Əbrəhə – 104
Yezid bin Həris – 90,285
Yezid ibn Avf – 78
Yustinan – 65

Zəbban – 29
Ziyad ibn-Xabul – 111
Ziyad bin Mərsəd – 221
Zuheyr ibn Əbu Sulmə – 29

COĞRAFİ ADLAR

Azərbaycan – 10

Ankara – 121

Afrika – 301, 305

Aqrun (*dag*) – 44,85,252

Avropa – 304

Aynu-Əbağ – 41

Babil – 14,21

Batn (*vadi*) – 264

Bəhreyn – 70,109,198

Bəsrə – 41,42,46,154,302

Cəbələ (*dərə*) – 196

Cənubi Ərəbistan – 39

Dəmmun – 62,117

Əbu Kubeys (*dağ*) – 93

Əndəlus – 46,48,302

Ərəbistan Yarımadası – 28,29,32,34,81,85,86,87,303

Əsib (*dağ*) – 64,121,122

Fransa – 96

Hicaz – 31,86,97,98,127,272

Hirə – 39,41,65,68,79,81,94,97,113,114,146,147,148,161,170,263

İraq – 25,84,97,98,149

İspaniya - 48

Kaura (*təpə*) – 298

Kəbə – 28,59,86,87,88,93,94,99,100,101,104,136,139,175,199,276

Kufə – 41,78,154

Küləb (*su hövzəsi*) – 41

Taxfə (*dərə*) – 42,264

Fərat (*çay*) – 152,262

Fəlc (*dərə*) – 269,270

Qarsan – 248

Darğad (*dağ*) – 257

Leyden – 75

Marina – 63,68,113,114

Mədinə – 26,27,28,32,39,71,78,86,92,234,273,276,285,290

Məkkə – 32,41,42,71,86,89,91,96,99,100,101,105,158,176,199,290

Məra (*çəmənlik*) – 260

Misirdə – 25,76

Muğamməs – 100

Nəbat (*vadi*) – 261

Nəcəf – 97,231

Nəcəd – 42,61,74,88,97,107,202,205,233,270

Nisar – 77,229,231,232,

Roma – 64,121

Səna – 99,104

Səudiyyə Ərəbistanı – 25

Səvir (*dağ*) – 94

Sulmə (*dağ*) – 249

Şam – 41,138,145,146,149,172,274,275

Taif – 59,89,90,92,100,202

Təymən (*vadi*) – 203

Tihamə – 79,96,105,115,124,202

Türkiyə – 303, 309

Yəmən – 25,43,62,70,93,99,102,104,108,112,123,143,196,272,274

Yəmnamə – 113,126,192,219,233

Yunanıstan – 96

Zu-Aləq – 255, 256

Zu Tuluh – 43,250

Zülməcaz – 78, 89

Dövlət, imperiya, sülalə, cərəyan adları, tarixi dövlətlər

Abbasilər – 18,20,22,23,45,72,304

Bizans – 19,36,65,89

Cahiliyyə – 10,12,13,15,16,17,18,19,26,27,28,29,30,31,33,34,35,37,
38,45,50,53,55,56,57,58,59,60,61,62,63,65,67,68,69,70,71,73,74,77,
78,79,80,83,84,85,86,87,88,89,94,95,96,201,227,234,301,302,303,304

Əməvilər – 18,20,72,83,84,304

Qəssanilər – 81

Ləxmilər – 81,113

Osmanlılar – 18

Raşidilər – 30

Sasanilər – 19,21

Qəbilə və tayfa adları

Aylan – 92,126,154,161

Bəhra – 68,113,123,222

Bəkr – 39,41,42,43,44,46,54,66,69,89,105,107,108,109,111,112,113,
114,118,119,124,125,126,135,136,137,138,139,140,141,142,143,144,
145,154,155,156,157,158,168,187,189,191,199,200,207,208,214,215,
217,219,220,221,223,224,225,230,240,243,248,250,251,252,267,268,
269,270,271

Cədilə (*Tay qəbiləsinin qolu*) – 248,249,250

Dabbə – 77,174,192,193,212,227,228,229,230,253,260,271

Dimra – 96,205

Əbs – 29,37,39,42,44,71,72,73,74,75,76,77,78,84,161,163,173,177,
178,181,183,184,185,186,187,188,189,190,191,193,195,197,234,252,
259,260,261,262

Əsəd – 39,42,44,63,77,79,95,114,115,116,117,118,119,121,125,126,
154,158,160,170,179,180,187,188,189,190,195,198,203,204,206,207,
227,228,230,238,239,240,255,256,267,292,293,295,299

Əşca – 187,257,260,261

Əvs və Xəzrəc – 59,78,90,272,273,275,280,285,287,289

Fəqim – 99

Fəzara – 178,181,184,185,186,187,188,189,190,195,212,257,260,261

Hanzala – 84,85,150,169,190,209,212,217,219,220,235,236,244,245,
252,269

Həvazin – 163,164,165,167,171,172,183,198,200

Xasam – 246,248

Xuzeymə – 44,45,95,118,187,199,200,204,206,207,227,238

Xuzəa – 199,207,272

Xindəf – 95,198

İyad – 44,68,113,169,225

Məzhic – 42,43,105,124,126,143,234,236,237,246,257

Muqais (*Təميم qəbiləsinin qolu*) – 223,267

Murra bin Ovf – 106

Sadə – 105

Sureym- Muqais (*Təميم qəbiləsinin qolu*) – 267

Şeyban – 39,43,44,67,109,110,123,127,129,135,136,137,150,158,191,
192,210,212,213,216,217,218,219,220,221,222,223,226,227,228,229,
251,262,270

Kəb bin Sad (*Təميم qəbiləsi*) – 267

Kənanə – 79,91,92,105,115,116,118,200,201,289

Kində – 41,61,109,114,116,153,209

Qatafan – 39,74,75,76,77,83,89,105,106,114,165,185,190,195,198,
203,204,207,230,256,257,260,261,275,276

Qovs (*Tay qəbiləsinin qolu*) – 248,249,272

Qureys – 88,92,95,101,102,158,176,199,200,205,206,207,208,253

Qeyn – 83,105,287

Qeys – 41,42,43,58,60,61,62,63,65,68,70,74,78,79,82,92,95,96,115,
116,126,174,176,181,183,186,200

Qureyzə – 42,273,292,293,294,295,296,299

Rəbiə - (*Təميم qəbiləsi*) – 43,58,109,124,126

Tayy – 44,45,238,239,248,249

Təğlib – 41,43,44,65,66,68,90,108,109,113,118,125,126,135,136,
137,138,141,142,143,145,154,155,157,262,263,285

Təميم – 43,44,58,74,84,91,116,150,151,154,156,157,160,161,167,
192,193,197,198,208,209,210,212,215,216,220,223,230,270

Yərbu – 42,43,174,175,209,210,211,212,215,223,226,245,
251,263,271

Zübyan – 37,39,42

Zubeydi qəbilə – 93

Ədəbi bazar

Qaynaqa bazarı – 89,90,275

Məcənnə – 11,88,89,202,303

Ukaz – 11,37,43,88,90,92,94,95,96,163,200,202,204,205,206,244,303

Zülməcəz – 78,89

Əsər adları

Ainnamə – 21

Bənət Suad – 83

Bənu Hilal – 23

Buluu-l-arab- 39

Ədəbin öyrənilməsində ərəblərin rolu – 54

Əl-Kamil fi-t-tərix – 52

Əl-Mufassal fi-tarihi-l-arab qablə-l-islam – 54

Əli Zibək – 14,23,30

Əmiraniani – 14
Əntərə – 14, 19, 23, 29,30,72
Ərəb ədəbiyyatı tarixi – 12,55
Əyyəmu-l-arab – 10,11,12,13,14,15,16,17,18,23,31,35,36,37,38,41,45,
46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,56,57,58,61,62,63,65,68,70,71,73,74,
77,80,85,302,303
Əz-Zahir-Beybars – 23

Cəmhərat əşaru-l-arab – 60

Çələng – 47

Gilgameş (Bilqameş) – 14

Həmasə – 50, 51
Həmzə əl-Pəhləvan – 14, 23

Xudaynamə – 21

İqd əl-Fərid – 54, 59,302
İlliada və Odisseyə – 14
İslam Ensiklopediyası – 55

Kablandı Bətir – 14
Kalevala – 14
Kəlilə və Dimnə – 21

Maaday Kara – 14
Məxabxarata – 14
Məcmua-l-Əmsal – 54
Min bir gecə – 14,21,22,30
Mufaddaliyyat – 51
Muruc əz-Zəhəb – 53

Narti – 14
Nəğmələr kitabı – 16,47,48,72,302
Nibelunqa haqqında mahnı – 14
Nümunələr toplusu – 32,53

Pançatantra – 21

Ramayana – 14

Rolande haqqında mahnı – 14

Şahnamə –14, 21

Şinto – 14

Tacnamə – 21

Təmsil və mühazirə – 52

Tərixu-l-uməm va-l-muluk – 52

Zət-əl-Himmə – 23

QURANI-KƏRİM

Qurani-Kərim – 16,19,23,24,25,26,27,87,99

Ali-İmran (*surə*) –26

Əl-Əhzab (*surə*) – 27

Əl-Fəth (*surə*) –28

Əl-Fil (*surə*) – 99

Əl-Maidə (*surə*) – 27

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev Q.Ə. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri. Bakı: Şam, 2004, 286 s.
2. Anri Masse. İslam. Tarixi очерк. III nəşri. Tərcümə edənlər: C.Cabbarov, A.Ələsgərov. Bakı, AE baş redaksiyası, 1991.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II c. Bakı, Elm, 2007, 632 s.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I c. Bakı, Elm, 2007, 609 s.
5. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1996, 896 s.
6. Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar, Bakı, Elm, 2006, 687 s.
7. Baxşəliyeva G.B. “Bir Məcnun vardı...” Əbu-l-Fərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və ön söz. IV cild, Bakı, 1990, 88 s.
8. Baxşəliyeva G.B. “Nəğmələr kitabı”, Əbülfərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və şərhlər. Bakı, Elm, 1994.
9. Bakuvi Ə. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar. Bakı, «Şur» nəşriyyatı, 1992, 176 səh.
10. Bayramova L.M. “Min bir gecə” ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi. Bakı, MBM, 2009, 200 s.
11. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Pedaqoqika, 2004, 392 s.
12. Bünyadov Ziya. Dinlər təriqətlər məzhəblər. Şərq-qərb, Bakı, 2007, 337 s.
13. Cəfərov V. İraqda neoklassik poeziya. Bakı, 1998, 156 s.
14. Cəfərov V. Əli qılıncı Zülfüqar. Bakı, Çıraq, 2000, 60 s.
15. Əl-Cahiz Əbu Osman. Türklərin fəzilətləri: Tədqiqat, ərəbcədən tərcümə və araşdırmalar. M.Qəmbərli. Bakı: Zaman, 2008, 243 s.
16. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1981, 401 s.
17. Əli Himmət Bərki, Osman Kəskioğlu. Xatəmül – Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və Həyatı. Latın əsaslı Azərbaycan əlifbasına çevirən Recep Kaya. Ankara, Türk Tarix Kurumu Basımeli. 1996, 437 s.
18. Əliyərli Süleyman – Azərbaycan tarixi, Bakı, 2008, s. 267.
19. Ərəb fəlsəfəsi “Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti”. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, 520 s.

20. Əzizov E.Z. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı: BDU, 2004, 156 s.
21. Həmidov İ.Y. Poeziya və poetika haqqında İbn Qüteybənin görüşləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), Bakı, 1975.
22. Həmidov İ.Y. İbn Quteybə Dinəvəri (həyatı, şüubiyə, "ədəb" və ədəbi tənqidə aid əsərləri), Bakı, 1998, 144 s.
23. İlk dönm İslam Tarihi, Atatürk Universiteti, Unite 1, İstanbul, AU, 2018
24. İmanquliyeva A.N.Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri. Bakı, Elm, 2003, 398 s.
25. İman H, Əhadov A. Orta əsrlərdə ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri. Bakı: 2008, 210 s.
26. İslam tarixi və təhlillər", "Şəhriyar", 2006, s.
27. İslam: elmi-köməkçi bibliografiya /tərt. ed. M.Cəfərova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva.- Bakı, 2017. - 680 s.
28. İslam (qısa məlumat kitabı). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. Bakı: 1989, 93 s.
29. Kazımoğlu S. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı, Elm, 2005, 204 s.
30. Kərimova X.Ə. "Ədəb" janrı və Ət-Tənuxinin "Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra" əsəri. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2015, 232 s.
31. Qasımova A.Ş. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. I kitab (din və mifologiya), Bakı, Nurlan, 2007, 217 s.
32. Qasımova A.Ş. Ərəb ədəbiyyatı. V-VIII əsrlər. Bakı, Elm, 2019, 676 s.
33. Qarayeva G., Hacıqədirlı A. Ərəb ölkələrinin orta əsrlər və yeni dövr tarixi. Bakı, Adiloğlu, 2012, 452 s
34. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Bakı, İpək Yolu nəşriyyatı, 2007, 652 s.
35. Quliyeva M. N. Klassik şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 2008, 268 s.
36. Mahmudov M.R. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər. Bakı, Elm, 2006, 205 s.
37. Mahmudov M.R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: 2001, 260 s.
38. Mahmudov M.R. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1972, 206s.
39. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 360 s.

40. Məhməd Əli Kapar Türkiyə Diyanət İslam Ansiklopedisi. XII c. İstanbul, 2005.
41. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1985, 387 s.
42. Məmmədəli Z. Xarici ölkələrin fəlsəfə tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 648 s.
43. Məmməd həsən Q. Həzrəti Məhəmmədin hədislərində ümumbəşəri dəyərlər. Bakı, “Çıraq”, 2006, 236 s.
44. Məmmədov N. Qurani-Kərimin üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2008, 373 s.
45. Məmmədova K., Mütəllimova Ç. Ərəb ədəbiyyatı (I hissə). Bakı, 2017, s.282.
46. Məmmədova K. Cahiz yaradıcılığında ənənəvi ərəb qəsidə quruluşunun təhlili. Bakı, 2019, s.120.
47. Məmmədova K. Quran ecəzi və ərəb ədəbi tənqidi. Bakı, Nurlar, 2019, 384s.
48. Min bir gecə (rus dilindən tərcümə), 1-8 c., Bakı: Azər nəşr, 1973-80, 1400 s.
49. Min bir gecə. Tərtib edəni M. İskəndərzadə. Bakı: Yazıçı, 1992, 456 s.
50. Müqbil ibn Hadi əl-Vadü. Ayələrin nazil olma səbəblərindən “Səhih Müsnəd”. Tərcümə – Əlixan Musayev. Bakı: Elm, 2003, 440 s.
51. Müqəddəs Kitab (Tövrat, Zəbur, İncil). İngilis dilindəki «New World Translation of the Holy Scriptures» («Müqəddəs Yazıların Yeni Dünya Tərcüməsi») 2013-cü il nəşri əsasında tərcümə olunub. 2014, Brooklyn, New York, U.S.A. 1800 s.
52. Muhammed Emin Yıldırım. Peyğəmbərimizi (sallallahu aleyhi və səlləm) səhabə kimi sevmək. Bakı, İpəkyolu Nəşriyyat, 2016, 204 s.
53. Nurullah Hacı Fuad. İmam Hüseyn (ə): Şəhidlik məktəbinin ustadi. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 424 s.
54. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı, “Nurlar”, 2005, 336 s.
55. Rəzi Seyid. İmam Əli İbn Əbi Talib (ə) Nəhcül- bələğə. Bakı, 2010, 279 s.
56. Rüstəmov A. “Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl (janrın tarixi və poetikası) (XII-XVI əsrlər) Bakı, “Elm”, 1990
57. Səfiyyəddin M. “Hədis”, 1 c., Bakı, Nurlar, 2003, 160 s.

58. Səlimova S.A. Ərəb bədii nəsrində ilkin Abbasilərin təsviri. Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2015, 274 s.
59. Soltanova H.B., Məmmədov C.A. «Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası». Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, 304 səh.
60. Şərifov Ş.Ş. İslam tarixi. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2013. 656 s.
61. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, 61 s.
62. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr, 1993, 157 s.

Türk dilində

63. Ahmet Savran. İmruülkays b. Hucr // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara, 2000, №22. s. 237-238.
64. Ahmet Subhi Furat. Arap edebiyatı tarixi. Başlangıçtan XI Asra kadar. İstanbul, 1996, 365 s.
65. Blachere Regis. Tarihul-ədəbil-Arabi, tərcümə edən İbrahim Keylani, s.135-140.
66. Brokelman K. İslam ulusleri və devletleri tarixi. Ankara, 1992, 321 s.
67. Cemil H. Mühəmmədin felsefəsi və Kurani-Kerimin kaynakları (türk dilində) Ankara, Sistem Yaymçılıq, 1985, 250 s.
68. Cerrahoğlu İ. Tefsir Usulu. Ankara, 1995, 331 s.
69. Corci Zeydan. İslam Medeniyeti Tarixi. I cilt. Ankara, 1964, 352 s.
70. Corci Zeydan. İslam medeniyeti Tarixi. II cilt. Ankara, 1966, 341 s.
71. Corci Zeydan. İslam Medeniyeti Tarixi. (müərcimi Zeki Meğamiz), I cilt İstanbul, 1976
72. Corci Zeydan. İslam Medeniyeti Tarixi., IV cilt. (müərcimi Zeki Meğamiz) İstanbul, 1981
73. Çağatay Neşet, İslam'dan Önce Arap Tarixi ve Cahiliyyə Çağı, Ankara, 1957, s.228.
74. Danışman N. Kəlam ilminə giriş və Mütezilə Mütekeallimlerinden Amr bin Bahril Cahizin Kitablarından parçalar. Ankara, Son həvadis matbaası, 1955, 191 s.

75. Daş Fuad. Cahiliyye döneminde arap savaşları. İstanbul, 2019.
76. El-Cahiz. Hilafet ordusunun menkibeleri və Türklərin faziletleri. Arapçadan çevirmə, ön söz, giriş və şərh Ramazan Şeşenindir. Ankara, 1967, 108 s.
77. Emrullah İşler. Tarafe b.Abd // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara, 2011. № 40. 14 s.
78. Fahrettin Atar. İslam Adliye Teşkilatı, Ankara 1991, 298 s.
79. Hakan Özkan. Kitab el-Ferac ba'da ş-şidde Ebu Eli el-Muhas-sin et-Tenuxi. Berlin, K. Şçwarz, 2008, 280 s.
80. Hamidullah Muhammad. Hz. Peyğamberin Savaşları, Yeni Şafak. 48 s.
81. İslamoğlu İbrahim. Eyyamu-l-arabın edebi yönü ve arap dili ve edebiyatına etki ve katkısı. Erzurum, 2002, 80 s.
82. İlk Dönem İslam Tarihi. Atatürk Üniversitesi, I c, İstanbul, AU, 2018
83. İslam Ansiklopedisi. I cilt. İstanbul, Kitap yurdu, 1988, 559 s.
84. İslam Ansiklopedisi. V cilt. İstanbul, Maarif matbaası, 1993, 847 s.
85. Kılıçlı Mustafa. Arap Edebiyatında Şübiyye, İstanbul, 1992
86. Lütfi Kaleli. Mitalojidə inanç ve peyğamberlər. 1996, Anadolu matbaası, 1996, 473s.
87. Masal araştırmaları. I cilt, İstanbul, Ortipa yayıncılık dağıtım, 1988, 255 s.
88. Mehmet Ali. "Eyyemul-arab", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul 1995, XII, s. 14-16.
89. Muharrem Çelebi. Amr b. Külsüm// Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara, 1991. №3. 85-86 s.
90. Süleyman Tülücü. Muallaka // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara, 2005. №30. s. 310-312.
91. Şemseddin M. Kablel islam Araçlarda ictimai Aile, D.F.I.F.D., I-IV/74-105, İstanbul, 1926).
92. Taylan N. İslam Felsefesi. İstanbul, Bayrak matbaası, 1991, 339 s.
93. TDV İslam Ansiklopedisi. 11,1995; c.25, 2002 c.
94. Ünlü N. İslam Tarihi. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları № 9, İstanbul, 1984, 359 s.

Rus dilinda

95. Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани. Книга песен. Перевод с арабского А.Б.Халидова, Б.Я.Шидфар. Москва, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1980, 671 с.
96. Ал-Фахури Ханна. История арабской литературы. В 2-х Т. Т.1., Москва, Иностранная литература, 1959, 368 с.
97. Ал-Фахури Ханна. История арабской литературы. В 2-х Т. Т.2., Москва, Иностранная литература, 1961, 483 с.
98. Ал-Харири Абу Мухаммед. Аль-Касим. Макамы. Москва, 1978, 224.с
99. Аль-Джахиз. Книга о скупых. Китаб аль-бухала. Перевод с арабского предисловие и комментарии Х.К.Баранова. Москва, Наука, 1965, 287 с.
100. Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых. Москва, 1978, 224 с.
101. Аравийская старина. Из древней арабской поэзии и прозы / под ред. Б. Я. Шидфар. М: Наука, 1983, с. 9.
102. Баранов Х.К. «Арабско-Русский Словарь. Москва «Русский язык», 1977, 942 с.
103. Бартольд В.В. Культура мусульманства. П., 1918, 277 с.
104. Бахшалиева Г.Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Баку, Абилов, Зейналов и сыновья. 1998, 240 с.
105. Бахшалиева Г.Б. Рассказы о Кайсе ибн Мулаввахе по прозвищу Меджнун и арабоязычных азербайджанских поэтах. Абу-л-Фарадж ал-Исфахани. Баку, Элм, 2006, 374 с.
106. Беляев В. И. «Основные черты арабской поэзии в начале аббасидского периода.» Москва, 1963
107. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. Москва, Наука, 1960, 279 с.
108. Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры в V -XVвв. - М., 1982, с.156-215.
109. Большаков О. Г. История Халифата. – 2-е изд. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000.
110. Босворт К.Э. Мусульманские династи. Москва, «Наука». 1971, 324 с.

111. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. Изд-во Аккад. наук Аз.ССР. 1965, 380 с.
112. Гамидов И.У. Ибн Гутейба Динавари, Баку, Елтм, 1998, 144 с.
113. Гасымова А. Средневековая арабская плутовская новелла. Баку, Елтм, 2007, 169 с.
114. Гусейнова Л.М. Антология Абу Мансура ас-Са'алиби "Йатимат ад-дахр" как источник по изучению арабоязычной, азербайджанской и иранской поэзии X-XI вв, Баку 2015, 142 с.
115. Гринцер П.А. Индийская обрамленная повесть и массовая литература средневековья, в книге "Классические памятники литературы Востока". Москва, Восточная литература, 1985, 250 с.
116. Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка. Москва, т.1 1955, 699 с.
117. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. – Москва, Наука, 1973, 272 с.
118. Ибн Абд Раббихи. Чудесное ожерелье. Перевод, предисловие и комментарии Х.К.Баранова. Москва, «Худ. литература», 1985, 477 с..
119. Ибрагимов Н.И. Арабский народный роман. М., 1984.
120. Индийская средневековая повествовательная проза. Москва, Наука, 1981, 399 с.
121. История стран Азии и Африки в средние века. Москва, МГУ, 495 с.
122. Климович Л.И. Ислам, его происхождение и социальная сущность. Москва, Знание, 1956, 40 с.
123. Климович Л.И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. Москва, Политиздат, 1988, 286 с.
124. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами, Москва, 346 с.
125. Крачковский И.Ю. Общие соображения о плане истории арабской литературы. Избр. соч., т. II, 1956, М.-Л., 246 с.
126. Крачковский И.Ю. Общие географические труды IX в. Региональная география в IX-X вв. Избр. соч., т. 4, М.-Л., 1957, 425 с.
127. Крымский А.Е. Арабская поэзия в очерках. Москва, 1906, 341 с.

128. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы. Москва, Наука, 1911, 217 с.
129. Куделин А.Б. Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва, Языки славянской культуры, 2003.
130. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вт.пл. VIII–IX век) Москва, Наука, 1983, 261с.
131. Литературный Энциклопедический словарь. Москва, «Советская Энциклопедия», 1987, 752 с.
132. Лундин А. Г. Южная Аравия в VI веке // Палестинский сборник. Вып. 8 (71). М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. 170 с.
133. Мухтаров Т.А. Очерки средневековой арабской прозы. Ташкент, 1992.
134. Мелетинский Е. М. Современные теории происхождения эпоса. М., 1967.
135. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М: Искусство, 1986, 318 с.
136. Мелетинский Е.М. Историческая поэтика новеллы. Москва, Наука, 1990, 279 с.
137. Мец А. Мусульманский ренессанс, Издание 2-е, Москва, Наука, 1966, 457с.
138. Мухтаров Т.А. Очерки средневековой арабской прозы. Ташкент, 1992.
139. Михайлова И.Б. Организация айяров в Багдаде IX–XI в. Москва, Наука, 1987, 164 с.
140. Михайлова И.Б. Средневековый Багдад. Москва, Институт Востоковедения Наука, 1990, 156 с.
141. Негря Л. В. Общественный строй Северной и Центральной Аравии в V–VII вв. М., 1981.
142. Подлинные рассказы о могущественном халифе Харун ар-Рашиде, острослове Абу Нувасе и хитроумном Джухе. Москва, Наука, 1967, 304 с.
143. Поэзия и проза древнего Востока. Библиотека всемирной литературы, Москва, Наука, 1973, том 1, 736 с.
144. Пуршиев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Москва, Наука, 1975, 400 с.
145. Семенов В.Ф. История средних веков. Москва, Наука, 1961, 536 с.

146. Средневековые арабские повести и новеллы. М: Наука, 1982, 399 с.
147. Сухочев А.С. От дастана к роману. М: Наука, 1971, 245 с.
148. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века (кн. 1-2) Москва, 1977-1978, 256 с.
149. Фильштинский И.М. История арабской литературы, V - X в. Москва, «Наука», 1985, 525 с.
150. Фильштинский И.М. История арабской литературы. X-XVIII века. Москва, «Наука», 1991, 726 с.
151. Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я., Очерк араба – мусульманской культуры (VII-XII вв.) Москва, «Наука», 1971, 275 с.
152. Халидов А.Б. Художественная проза. (Каталог арабских рукописей Инта народов Азии). Москва, 1960, 303 с.
153. Ханна ал - Фахури. История арабской литературы. – М.: Изд-во иностр. лит. 1959. - 363 с.
154. Шидфар Б.Я. Андалусская литература. Москва, Наука, 1970, 183 с.
155. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (XI-XII вв.) Москва, Наука, 1974, 254 с
156. Шидфар Б.Я. От сказки к роману (некоторые черты арабского народного романа) // ИАН СССР. М.-Л., 1928, Серия 7,4.

Avropa dillərində

157. Abd el-Jalil, J.-M. Histoire de la litterature Arabe. Paris, Maisonneuve Larose, 1943, 295 p.
158. Abdulmalik ibn Hisham. Notes to Ibn Ishaq's Life of Muhammad. Translated by Guillaume, A. (1955). The Life of Muhammad, p. 707, note 97. Oxford: Oxford University Press.
159. Brokelman C. Geschichte der arabischen literatur. Bd.1-2. Miden, 1943-1949, 476 p.
160. Brokelman C. History of the Islamic peoples. London, 1960, 582 p.
161. Caussin de Perceval, Essai sur l'Histoire des Arabes Avant l'Islamisme,ii.319 et seq.,Paris,1847.

162. Clement Huart, A history of Arabic literature, D. Appleton and Company. New-York, 1903. - 504 p.
163. Duqat.G. Le roi Noman. Extrait du roman d' Antar.-JA.1853, Ser.5.T.1, c.5.
164. Encyclopedia of Islam. 2 ed: [англ.]. Kindermann, H. // — Leiden : E. J. Brill, 1995. -Т. 8. - P. 352–354.
165. Farouk O. Abbasiyyat/ Studies in the History of the Early Abbasids. Bağdad. Bağdad University Press, 1967, 172 p.
166. Gibb. H.A.R. Studies in Contemporary Arabic Literature “ Bulletin of the school of oriental Studies “ , vol.IV, London 1928.
167. Haldon J. F. Byzantium in the seventh century. Cambridge, 2003.
168. Harrasowitz O. Der Diwan des Kais ibn al-Hatim, Kowalski Tadeusz, 1914, Leipzig, 142p.
169. Henri Lammes. L. İslam. Beyrouth, 1944, 291 p.
170. Hottinger A. The arabs (their history,culture and place in the modern world, Berkeley and Los Angeles 1963, 344 p.
171. İto Gikyo. Zoroastrians Arrival in Japon (Pahlavical), Orient Tokyo, 1979. vol. 15, 145 p.
172. Lewis B. The Arabs in History. London, Hutchkinson s University Library, 1964, 178 p.
173. Marzolph U. Coining the Essentials. Arabic Encyclopedias and Antologies of Pre-Modern Period, ed.Ahja-Silvia Goeing, Collectors Knowledge, What is Kept, What is Discarded, Leiden, Brill, 2013, 464 p.
174. Mohammed Reda. Translator: dr. Mahmoud Salami. Mohammed the messenger of Allah.Beirut-Lebanon. 1971,715 s.
175. Nicolson M.A. Studies in İslamic poetry. Cambridge, 1969, 207 p.
176. Nicolson M.A. A Literary history of the Arabs, London, Adelphi Terrace,1953, 476 p.
177. Orfali B. “The Works of Abu Mansur al-Thaalibi (350-429/961-1039)” , Journal of Arabic Literature, Vol. 40 Brill, 2009, p. 273-318
178. Rom. Du Mont Reiserevrlaq, Aurflage 2006, 167 s.

Ərəb dilində

179. ابن قيوم الجوزية. الطب النبوى، بيروت، 1973
180. تأليف. الجاهلية في العرب أيام علي محمد البجاوي بيروت . 2004
إبراهيم الفضل أبو محمد
181. ابن النديم محمد بن إسحق ، الفهرست، طبعه فلوجلبيسك. بيروت:1871
182. ابن عبد ربه العقد الفريد، القاهرة، 1917
183. ابن مسكويه ، تجارب الامم،اكسفرد، جلد5 ، 1920 ، 554 ص
184. احمد حسين الزيات، تاريخ الاداب العربي ، القاهرة. (بدون تاريخ)
- التنوخى ابي على المحسن بن ابي القاسم ، الفرخ بعد الشدة القاهرة،1938
185. ألتعالبي، بتيمة أدهر في مجالس أهل العصر ' جلد 1-بيروت. 1973
186. 1.
2.
187. الجاهظ عمر بن البحر، البيان و التبيين، القاهرة، 1733
188. الدينوارى ابن قتيبة، الشعر والشعراء. بيروت، 1964
189. الرفاعي مصطفى صادق. تاريخ آداب العرب. 1-3. القاهرة: دار النهضة،
1954
190. الشالجي عبود "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-1.بيروت 1973-
1971
191. الطبري أبو جعفر محمد بن جرير . تاريخ الرسل و الملوك، بيروت ،1967،
ص286
192. الفاخوري حنا. تاريخ الادب العرب.بيروت - لبنان،1979،1109 ص
193. القرآن الكريم ، القاهرة، 1967،1963.
194. القريشى، ابو محمد بن ابي الخطأ ب، جمهرة اشعار العرب ، بيروت،
1965

195. سيمور بن راحم نصيروف، تراجم آذربيجانية في المصادر العربية من القرن العاشر الهجري، المنجد، فى الاعلام والادب العربى ،بيروت، 1969، 568 ص
196. الهمدانى بديع الزمان، مقامات بديع الزمان. «المورد»، بغداد 1978
197. المقدس الخوري انيس. تطور الاساليب النثرية في الادب العربي.بيروت:1964، 414 ص.
198. جواد علي. المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام. الجزء الثالث، الطبعة لثانية 1993
199. جرجي زيدان، تاريخ التمدن ،الجزء الاول، القاهرة: دار الهلال، 1956
200. جرجي زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي، الجزء الثالث، القاهرة: دار الهلال، 1958
201. حسين فؤاد. كتاب قصصنا الشعبية. قصة النعمان نت الف لينة. القاهرة: 1969 175 ص1
202. خورشيد فاروق. اضواء على السيار الشعبية. القاهرة: مطبعة دار المصرية، 1964، 386 ص.
203. خورشيد فاروق وذهني محمد. فنّ كتابة السيرة الشعبية. بيروت: مطبع الكشاف، 1980، 415 ص.
204. دوان عنتره، دار صادر، تاسعة سنة، ١٨٦٣
205. سليمان موسى. الادب القصصي عند العرب. بيروت: دار الكتاب اللبناني، 1956، 278
206. صالح امدرشدي. فنون الادب الشعبي. 1-3. القاهرة: مطبعة السنة المحمدية، 1956، 352 ص.
207. ضيف شوقي. الفن ومذاهبه في النثر العربي. القاهرة: دار المعارف، 1960، 399 ص.
208. علي بن ابي طالب (ع)، نهج البلاغة، مؤسسة انتشار ان فقيه، تهران، 132 ص
209. عمر فروخ ، تاريخ الادب العربى، الجزء الثالث، بيروت، 1979 ، 997 ص
210. ص

211. عابدين عبد المجيد. الامثال في النثر العربي القديم. القاهرة: دار المصرية، 1960، 282 ص.
212. عبد الحكيم الشوقي. الحكايات الشعبية العربية. بيروت: مطابع الكشاف، 1980، 295 ص.
213. عبد الحميد صد ظمیل. في تاريخ عرب قبل الاسلام. بيروت، 1975، 311 ص.
214. عمر فاروق. بحوث في التاريخ العباسي. بيروت، بغداد: دار القلم، مكتبة النهضة، 1978، 318 ص.
215. مختارالصاح دار التراث العربي للطباعة. ترتيب محمود خاطر. القاهرة. ص
216. محمد بن إسحق بن النديم، الفهرست، طبعه فلوجل في ليبسك. بيروت: 1871م، 366ص.
- مجموع أيام العرب في الجاهلية والاسلام، إعداد إبراهيم شمس الدين، دار الكتاب، بيروت 217.
218. يعقوبی، تاريخ يعقوبی، دار صادر، ج ٢،
219. أحمد بن عبد الوهاب النويري شهاب الدين ، نحاية العراب في فنون الادب، 2002، 400

İnternet

220. <https://quran.al-islam.com>
221. <https://arabeast.info>
222. https://archive.org/details/A1-kamil_Fi_Tarikh
223. <https://www.azerislam.com/?lngs=aze&cats=1&ids=2083>
224. https://az.wikipedia.org/wiki/Kateqoriya:%C6%8Fr%C9%99bistan_q
225. <https://az.wikipedia.org/wiki/Ankara>
226. <https://az.wikipedia.org/wiki/Zuheyr>
227. <https://bibliotekar.ru/filosofia/25>.
228. <https://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=140363>
229. <https://www.islamdağ.ru/vopros-otvet/4153>
230. <https://www.islamevi.az>
231. <https://neelwafurat.com>
232. <https://ru.scribd.com.Ukaz-bazarı>
233. <https://zikr.az/node/7563>
234. <https://www.filozof.net/Turkce/islam-tarihi>.
235. <https://www.noor-book.com/%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D9%85%D8%AC%D9%85%D8%B9%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D8%AB%D8%A7%D9%84-pdf>
236. <https://ilkxeber.org/sair1%C9%99rin-olumu/>
237. <https://sorularlarisale.com/amir-ibni-tufeyl>
238. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sad-b-muaz>
239. https://az.wikipedia.org/wiki/B%C9%99ni_Nadirin_m%C3%BChasir%
240. <http://toarab.ws/m/poems/poem>

ŞƏRHLƏR VƏ QEYDLƏR

¹ **Buhtunəssarın ərəblərlə savaşı – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 1-ci günüdür.**

² **Bərxiya** – “Qurani-Kərim”in Məkkədə nazil olmuş 93 ayədən ibarət 27-ci “ən-Nəml” (**Qarışqalar**) surəsinin 40-cı ayəsində adı çəkilir: (Süleyman taxtın daha tez gətirilməsini istədi). Kitabdan (Allahın kitabından, yaxud lövhi-məhfuzdan) bir qədər xəbəri olan birisi (Cəbrail, yaxud Xızır və ya Süleymanın çox ağıllı və tədbirli vəziri Asəf ibn Bərxiya) dedi: “Mən onu sənə bir göz qırpımında (gözünü yumub açınca) gətirərəm!” (Süleyman) onu (taxtı) yanında hazır durmuş görüncə dedi: “Bu, Rəbbimin lütfündəndir (mərhəmətindəndir). Məni imtahana çəkməyi üçündür ki, görək (Onun nemətinə) şükür edəcəyəm, yoxsa nankor olacağam! Kim (Rəbbimin nemətinə) şükür etsə, yalnız özün üçün (öz xeyrinə) şükür edər; kim nankor olsa, (bilsin ki) həqiqətən, Rəbbim (onun şükürünə) möhtac deyildir, kərəm sahibidir!” (Allah dünyada qədərbilənə də, nankora da, möminə də, kafirə də lazımınca ruzi və gün-güzəran verər, çünki O, tükənməz mərhəmət sahibidir!) (34, s. 379).

³ **Buhtunnəssar** – (Nabuchodonosor-Nabukednazar) Assuriya dövlətinin, Yəni Babil dövlətinin ən məşhur hökmdarıdır. Miladdan 603 il əvvəl Fələstini əsir almış, paytaxtı Qüdsü məhv etmişdir. Miladdan 502 il əvvəl ölmüşdür. Atəşpərəst olmuşdur. Dünyaya meydan oxuyan dörd adamdan biri olmuşdur.

⁴ **Nəcəf** – (ərəbcə النجف ən-Nəcəf və ya Məşhədi Əli) - İraqda Kufədən on kilometr qərb tərəfdə şəhərdir, şiələrin ziyarət yeridir (İslam (qısa məlumat kitabı) (28, s.93).

Nəcəf suyun axarının Kufəni və onun məqbərələrini basmasına mane olan bir bənd kimi Kufənin arxa tərəfində yerləşir. Mömünlərin əmiri Əli bin Əbi Talibin (kərraməllahu vəchəhu) qəbri bu yerin yaxınlığındadır (26, s.7).

⁵ **Ənbar** – Kufədən üç mil uzaqlıqda olan bir şəhər idi. Cahiliyyə dövründə Numan bin Munzir və onun ataları kimi ərəb padşahlarının məskəni olub.

⁶ **Hirə** – Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən dağ adıdır. Hirə mağarasında İslam peyğəmbəri Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərə ilk dəfə vəhy gəlmişdir. İraq ərazisində yerləşmiş qədim şəhər olmuşdur.

⁷ **Nəcd** – Nəcd vilayəti geniş Ərəbistan yarımadasının bir qismini əhatə edir. Nəcd kəlməsi lüğətdə “hündür yer” mənasındadır. Bu məntəqə başqa yerlərdən yüksəkdə olduğuna görə oranı bu adla adlandırmışlar. Nəcd vilayətinin mərkəzi şəhəri hazırkı Ərəbistan yarımadasının paytaxtı olan ər-Riyad şəhəridir. Bu ölkənin başqa tanınmış məntəqələrindən Qasim şəhərinə yaxın olan Üneyzə və Bureydə məntəqələri və bir çox başqa məntəqələri vardır.

Nəcd cənub tərəfdən Yəmənə və Əhqad, şərq tərəfdən İraq, - Əhsa və Qətif, şimal tərəfdən Şam səhrası və qərb tərəfdən Hicaz məntəqəsi ilə əhatə olunmuşdur. Bu ölkənin əhalisi barəsində tarixçi Alusi yazır: “Nəcd əhalisi iki qismə - şəhərdə və çöllükdə yaşayanlara bölünürdü. Şəhərlilər köçərilərə nisbətən az idilər. Nəcd əhalisinin ən çox yediyi şey çəyirtkədir. Çünki onların ən dadlı yeməyi çəyirtkədən hazırlanırdı. Xülasə, (qədimdə) Nəcd əhalisi nə öz diyarlarını tərk edər, nə də başqalarının onların torpağına gəlməsinə razı idilər” (234).

⁸ **Hicaz** – Səudiyyə Ərəbistanının qərbində bir regiondur. Qırmızı dənizin şərq sahilində yerləşir. Mənası maneə deməkdir. Hicaz Yəməninin şimalı ilə Təhamənin şərq tərəfində yerləşib onları bir-birindən ayırır. Buna görə də o əraziyə belə bir ad verilib. Bu əyalətdə olan vadilərin arasında dağlar vardır ki, onların bəzilərinin hündürlüyü 2 km-dən çoxdur (26, s.7).

Hicaz əkinçiliyə yararlı olmayan səhralardan ibarət bir yer olub Ərəbistanın Şimal və Qərb hissəsini təşkil edir. Bu ərazi bütünlüklə Fələstindən tutmuş Yəmənədək Qırmızı dənizin sahilində yerləşir. Ən mühüm şəhərləri Məkkə, Mədinə və Taifdir. Burada iki məşhur liman yerləşir. Məkkəlilərin istifadə etdiyi “Cəddə”, mədinəlilərin istifadə etdiyi “Yənbu” limanıdır (60, s.13).

Hicaz – uzunluğu bir aylıq yolu olan, Yəmənə Şam arasındakı dağlıq vilayətdir. Paytaxtı Məkkə şəhəridir. Burada nə bütperəstlər, nə də zimmilər köçüb yaşaya bilərlər. Burada daum adlı əcaib palma ağacları, onların üzərində mukul adlı meyvələr bitir. Bacila qəbiləsi yaşayan yerdə dəmir dağı var. Burada (həmçinin) Radva adlı, dərələri çox olan dağ, Yəmənə Tihamə arasındakı Sarat dağı, Yəmənə Hicaz arasındakı Daris bulağı və Hicazda olan Müşəqqət adlı həm bulaq, həm də dərə var (234).

⁹ **İrmiya** – İsrail peyğəmbəri olmuşdur. İrmiya Peyğəmbərin nəslisi: “İmriya b. Hilkıya; Yaqub oğlu Lavi və İmran oğlu Harun nəslindən

gəlmədir. İsrail oğulları Şaya Peyğəmbəri şəhid etdikdən sonra, Tanrı onlara Hılkıya oğlu İrmiyanı Peyğəmbər olaraq göndərdi” (86, s. 299).

İrmiya peyğəmbər yəganə peyğəmbər olmuşdur ki, Alah onu ölü-mündən yüz il sonra diriltmişdir. Bu haqda “Qurani - Kərim”in ikinci, həcmcə isə birinci surəsi olan Bəqərə (İnək) surəsinin 259-cu ayəsində oxuyuruq: “Yaxud (Ya Rəsulum! Damları çökmüş, divarları) uçulmuş bir kəndin yanından keçən kimsənin əhvalatını bilirsən? O kimsə: “Al-lah bu kəndi ölümündən sonra necə dirildəcək?”-demişdi. Belə olduq-da, Allah onu yüz il ölü halında saxladı, sonra dirildərək ondan: “Nə qədər yatmışan?”- deyə soruşdu. O da: “ Bir gün, bəlkə, bir gündən daha az?”- deyə cavab verdi. Allah ona: “ Bəlkə, yüz il yatmışan, yedi-yin yemək, içdiyin suya bax, hələ də xarab olmayıb. Bir də uzunqula-ğına bax! Səni insanlar üçün bir ibrət dərsi olmaqdan ötrü belə etdik. İndi (uzuqulağının) sümüklərinə bax, gör necə onları bir-biri ilə birləş-dirir, sonra da onların üznlərini ətlə örtürük?”- deyə buyurdu. O kimsə-yə bunlar aydın olduqda: “Artıq bildim ki, Allah hər şeyə qadirdir! - dedi” (34, s. 42).

¹⁰ **Ədnan İbn Məəd** – Allahın Peyğəmbəri İbrahim əleyhissələmin oğlu İsmail əleyhissələmin nəslindəndir .

¹¹ **Məhəmməd** (s.a.s) – Hz.Muhəmməd (s) ibn Abdullah ibn Əbdül-müttəlib (əsl adı Şeybədir) ibn Həşim (Əmr) ibn Əbdul Mənaf ibn Qeys (Quseyy) ibn Kilab ibn Mürrə ibn Kəb ibn Lüvey ibn Qalib ibn Fihri ibn Malik ibn Nəzr ibn Kənanə ibn Xəzimə ibn Müdrəkə ibn İlyas ibn Muzər ibn Nəzar ibn Məd ibn Ədnan ibn Əddəd ibn Humeysə ibn Nəbt ibn Qeydar ibn İsmail ibn İbrahim. İslam dininin banisi, sonuncu peyğəmbəri olmuşdur. Miladi təqvimə ilə 570-ci ildə Məkkə şəhərində anadan olmuşdur. 40 yaşında Məkkə yaxınlığındakı 17 Ramazan, ba-zar ertəsi günü, bəzi mənbələrdə Ramazanın 27- si Nuh dağında, Hirə mağarasında Hz. Cəbrail (ə.s) vasitəsilə vəhy gəlmiş və Allahın mü-səlmanlar üçün seçdiyi peyğəmbəri olmuşdur. “Ələq” surəsinin ilk beş ayəsi nazil olur. Məhəmmədi birinci olaraq danışıqsız Allahın elçisi kimi tanıyan Xədicə, öz əmisi oğlu Əli (Əbu Talibin oğlu) və oğulluğa götürdüüyü Zeyd olmuşlar. Tezliklə adlı-sanlı Məkkə taciri Əbu Bəkr, onun ardınca isə Osman, Təlhə və Əbdürrəhman da ona iman gətir-mişlər. 63 yaşında vəfat etmişdir. Mənbələr onun vəfat tarixini müx-təlif göstərsələr də daha doğru və məşhur görüş onun Səfər ayının 28-də, hicrətin 11 ilində (miladi 632) vəfat etməsidir (60, s. 18-23).

¹² **Məkkə** – Tam adı Məkkə Əl-Mükərrimə olan şəhər Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Qərbində Mədinə və Taif şəhərləri arasında yerləşmişdir. Qırmızı dənizin sahillərindən təqribən 70 kilometr aralıda, dağlıq Hicazın qızmar Tihamə ilə sərhəddində yerləşən Məkkə şəhərinin ən mühüm müqəddəs yeri kub formasında olduğu üçün ərəblərin Kəbə adlandırdığı “Allah evi” və onun yaxınlığında yerləşən Zəməm quyusudur. Yarımadanın qərb hissəsində dağ və dağətəyi rayon olan Hicazda qədim ibadət və ticarət mərkəzi olan Məkkənin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edərdi. Məkkə sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ticarət idi (33, s.15).

¹³ **Həcc-(حج)** – İslam dininin sütunlarından biri, müsəlmanlara fərz bil diyi ibadətdir. Qurani-Kərimdə Mədinədə nazil olmuş 78 ayədən ibarət 22-ci-“**əl-Həcc**” (“**Həcc**”) **surəsinin** 27-ci ayəsində oxuyuruq: “Camaatı Həccə çağır ki, piyada ya dəvələrin üstündə uzaq yerlərdən sənənin yanına gəlsinlər” (Qurani Kərim, s. 324). Quranın 200 ayədən ibarət Mədinədə nazil olmuş 3-cü surəsi Ali-İmran surəsinin 97-ci ayəsində deyilir: "... yoluna qüvvəsi çatan hər bir kəsin Həccə gedib o evi (Kəbəni) ziyarət etməsi insanların Allah qarşısında borcudur (34, s. 61).

¹⁴ **Haris bin Məad əl-Cərhəm** – Nizar bin Məadın ulu babasıdır.

¹⁵ **Cuşam bin Cəlhəm** – Nizar bin Məadın ana babasıdır (217, s.8).

¹⁶ **Nizar bin Məad** – Allahın Peyğəmbəri İbrahim ələhissələmin nəti cəsidir. Digər bir dini mənbədə oxuyuruq: “Həzrəti Muhəmməd (s.a.s) İbrahim peyğəmbərin (ə) nəslindəndir. Onun nəsil şəcərəsi belədir: محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصي بن كلاب بن مرة بن كعب بن لؤي بن غالب بن فهر بن مالك بن النضر بن كنانة بن خزيمة بن مدركة بن إلياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان. “Muhəmməd (s) ibn Abdullah ibn Əbdül-mütəllib (əsil adı Şeybədir) ibn Haşim ibn Əbdu Mənaf ibn Qusey ibn Kilab ibn Mürrə ibn Kəb ibn Lüəyy ibn Qalib ibn Fihri ibn Malik ibn Nəzri ibn Kinanə ibn Xüzeymə ibn Müdriyə ibn İlyas ibn Muzar ibn **Nizar ibn Məad ibn Ədnan**”. Bu şəxslər Peyğəmbərin (s.a.s) ulu babalarıdır.” (285)

¹⁷ **Fil sahiblərinin Məkkətül Mükərrəmə ilə döyüşü** - “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” toplusunun 2-ci günüdür.** Məkkətül Mükərrəmə-Məkkə xalqı hesab olunur.

Fil surəsi (سورة الفيل) Quranın Məkkədə nazil olmuş 5 ayədən 105-ci surəsinin adıdır. Surədə Kəbəni dağıtmaq istəyən Əbrəhənin filləri və onların Əbabil quşları tərəfindən məhv edilməsi haqqında

söhbət açılır. Surənin adı da məhz buna görə, fil surəsi adlandırılmışdır (34, 1-5/105, s.601-602).

Fil surəsinin ikinci adı “Ələmtərə”dir. Məkkədə nazil olan surələrdəndir. Musaf sıralamasında 105-ci yerdə olsa da, nüzul sıralamasında təxminən 19-cu yerə yerləşdirilib. Qureyş surəsi ilə mövzu yaxınlığı var və onlar sanki bir – birini tamamlayan iki surədirlər. Həm nüzul sırasında, həm də Musaf sıralamasında bir-birinin ardınca gəlirlər (274).

¹⁸ **Əbrəhə** – Yəmən hökmdarı olmuşdur. Allahın evi Kəbəni dağıtmaq istəmiş, lakin istəyinə nail ola bilməmişdir (294).

¹⁹ **Nəcəsi** –Yəmən hökmdarı Əbrəhənin elçisi olmuşdur.

²⁰ **Kəbə** – Kəbə insanlara məbəd olaraq yer üzündə tikilən ilk evdir. Allahu-Təala Qurani- Kərimin Ali-İmran surəsinin 96-cı ayəsində belə buyurur: “Həqiqətən, aləmlərdən ötrü bərəkət və doğru yol göstəricisi kimi insanlar üçün ilk qurulan ev Məkkədədir.Orada aydın nişanələr-İbrahimin məqamı vardır.Oraya daxil olanın təhlükəsizliyi təmin olunar...” (34, 96/3, s.61).

Burada (Məkkədə) yerləşən Kəbə bütün ərəblərin öz inanclarının sitayiş etdiyi yer idi. Məkkəyə ziyarət zamanı ərəblər Kəbəni yeddi dəfə öpürdülər. Kəbənin yaxınlığında yerləşən Zəməm su quyusu müqəddəs hesab edilirdi. Maraqlısı budur ki, islam dini burada yarandıqanda yeni din də, həmin quyunun müqəddəsliyini qəbul etmiş, Kəbəni bütün müsəlmanların qibləgahına çevirmişdi (33, s. 16).

²¹ **Həbəşlilər** – Həbəşistan əyalətinin əhalisidir. **Həbəşistan əyaləti** - Osmanlı imperiyasının Afrika qitəsindəki əyalətlərindən biridir (278)

²² **Muğamməs** – Taif yolunun üzərindəki yer adıdır.

²³ **Əbu Ruğal** – Yəmən hökmdarı Əbrəhəyə Kəbəni dağıtmaq üçün ərəblər içərisində satılmış biri olmuşdur. O zamandan bəri ərəblər tərfindən qəbri daşqalaq olunur.

²⁴ **Əsvəd bin Məqsud** – Əbrəhənin qarət əmrini yerinə yetirmək üçün təyin etdiyi məmur, sərkərdə olmuşdur.

²⁵ **Əbdülmüttalib bin Həşim** – Məhəmməd peyğəmbərin (səllallahu aleyhi və səlləm) babası olmuşdur.

²⁶ **Səna** – Ərəbistan yarımadasının cənubunda yerləşən Yarımadanın ikinci böyük dövləti Yəmənənin paytaxtının adıdır. Səna - uzunluq dairəsi - 77°05 en dairəsi - 14°30- dur. Yəmənənin paytaxtı, ölkənin ən abad

şəhərlərindəndir, zəmisı bərəkətli, ən sağlam havası və ən dadlı suyu vardır. Şəhərdə azar, naxoşluq, həşərat və milçək azdır. Bağ-bostanı, çayların bol suları və meyvələrin müxtəlifliyi ilə Diməşqə oxşayır. Hər il orada iki dəfə yay və iki dəfə qış olur. Günəş həməl (bürcünün) birinci nöqtəsində dayananda, burada çox isti olur. Günəş Sərətən (bürcünün birinci) nöqtəsində dayananda, artıq adamların başları üstündə deyil və bu vaxt qış başlanır. Günəş Mizan (bürcünün) birinci nöqtəsində dayananda istilik yenidən qayıdır və yenə də yay başlanır. Günəş Oğlaq bürcündə olanda, onlar ikinci dəfə qışa girirlər. Yəmən-də Səna kimi iri şəhər yoxdur. Bu şəhər ekvatora yaxındır. Buranın iqlimi mülayim, gündüzlə gecənin uzunluğu bir-birinə təxminən yaxındır. Orada zəy dağı var və dağın başından hər tərəfə dağa dönmüş çay axır. Bu da, Yəmən ağ zəyidir. Orada buğdanın elə növü var ki, onun iki dənəsi bir yerdə olur. Orada sarı ağac var, bunun da, qabığı küncütə oxşayır (189, 90)

²⁷ **Məsud əs-Səqafi** – Həbəş hökmdarı Yəksunun qardaşı idi.

²⁸ **Sirə** – tərcüme-yi-hal deməkdir.

²⁹ **Yəksun** – Fil hadisəsi baş verdiyi vaxt Həbəş hökmdarı olmuşdur.

³⁰ **Qatafan** – Qeys qəbiləsinin bir qolu olan Qatafan qəbiləsi, Xeybər-in şərqudə yerləşmiş Ece və Səlma dağlarına qədər uzanan ərazidə yaşayırdılar (64, s.33).

³¹ **Bəkr və Təğlib** – Rəbiənin qollarından sayılan iki qonşu qəbilədir-lər. Bəkr və Təğlib qəbilələri Yəmənə və Bəhreynə yaşayırdılar. Qonşuları Təميم və Əbdül qeyslilərlə bərabər İrana axın edən qəbilə-lərdir(64, s 38).

³² **Zuheyr bin Cənab əl-Kəlbi** – Zuheyr bin Cənab bin Hubəl bin Ab-dullah bin Kənanə bin Bəkr bin Ovf bin Uzra əl-Kəlbi

³³ **Qatafan, Bəkr, Təğlib və bəni Qeyn ilə Zuheyr bin Cənab əl-Kəlbinin müharibə etməsi - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 3-cü günüdür.**

³⁴ **Qudaa** – Bəni Qudaa (بنی قضاة) Yəmənli qəbilə olmuşdur. Qudaa-nın başçısı Ciddə ibn əl-Qudaa idi.

³⁵ **Məzhic** – Yəmən mənşəli Məzhic qəbiləsi, bu bölgədə Tare ətrafın-da yerləşirdi. Qəbilənin cəddi olan Malik ibn Ubəd bu ləqəbini eyni adlı Məzhic dağından götürülmüşdür. Qəbilə şimala köçdükdən sonra İslam dini yaranana qədərki dövrdə Amr ibn Sasa qəbiləsi ilə mühari-bə etmək məcburiyyətinə qalmışdı. İslam dövründə isə bu qəbilə

Həmdan və Kində qəbilələri ilə birlikdə Kufədə ən etibarlı qəbilələrin-dən biri idi (64, s.24).

³⁶ **Sadə** – Məzhic qəbiləsinə mənsub qəbilə olmuşdur. Yəmənin mənşə-lidir.

³⁷ **Bərədan** - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun **4-cü günüdür.**

³⁸ **Kində** – əslə Yəmənlilə bir qəbilə olub, Yəmənin-Şam ticarət yolu üzə-rində yerləşmişdir. Kində qəbiləsinə dövlət edən və Kində dövlətinin qurucusu “Akilul-Murar” ləqəbi ilə tanınan Hucr b. Amr olmuşdur. (199, III c, s. 315).

³⁹ **Rəbiə** – ərəb qəbiləsidir. Ərəbləşmiş daha doğrusu arabı-müstaribə (ərəbləşmiş ərəblər) adlanan Ədnanilərə mənsubdurlar Məhəmməd Peyğəmbərin ulu babası olan Mudarın qardaşı Rəbiə bin Nizar qur-muşdur (223).

⁴⁰ **İmru-l-Qeys** – (امرؤ القيس بن حجر بن الحارث الكندي) - miladi 500-540-cı illərdə yaşayıb-yaratmış müəlləqə şairi olmuşdur (193, s.77-93).

⁴¹ **Hucr** – Hucr ibn əl-Haris (حجر ابن الحارث) Cahiliyyə dövrünün məş-hur müəlləqə şairi İmru-l-Qeysin atası olmuşdur.

⁴² **İmru-l-Qeysin**⁴² atası **Hucrun**⁴² öldürülməsindən **İmru-l-Qeysin ölümünə qədər meydana çıxan müharibələr.** ⁴²- “Cahiliyyə döv-ründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun **5-ci günüdür.**

⁴³ **Müaviyə** – Amr bin Hucr Cavn ləqəbli qardaşı olmuşdu.

⁴⁴ **Yəməmə** – Hicazdan Bəhreynədək olan ərəzi adıdır (209, s.18-21). Yəməmə - Uzunluq dairəsi - 82°30, en dairəsi - 23°05-dir. Hicazla Yə-mənin arasında olan vilayətdir. Allahın ən gözəl xurması və (müxtəlif) ağaclar bol olan yerdir. Bura, Ləvaz ibn Arım ibn Ləvaz ibn Samın nəslindən olan Təsm və Cadis qəbilələrinin məskənidir. Onlar burda yaşa-yıb artırdılar. Onlara padşahlıq edən Əmlək adlı rəhmsiz bir zalım idi. O, hakimiyyətini özü bildiyi kimi icra edirdi. Yəməmənin rəhmanı adlanan Müseylimə əl-Kəzzab da buradandır. O, Allah elçisinin - Allah onu sa-lamlasın! - vaxtında peyğəmbərliyin iddiasında idi. Sonra, Əbu Bəkrin xəlifəliyi dövründə o, öldürülmüşdü. İnsanı bir günlük yolda görə-n qadın - Zərqa əl -Yəməmə da buradandır (209, s.34).

⁴⁵ **Qubbaz bin Firuz** – fars padşahı olmuşdur.

⁴⁶ **Məzdək** - Məzdək Bamdad oğlu-(?-529), yeni din, yeni Məzdək tə-liminin yaradıcısı, islahatçısı olmuşdur.

⁴⁷ **Məzdəki təlimi** – Məzdəkin rəhbərliyi ilə (481 – 529)-cu illərdə Sasani zülmünə və feodallara qarşı baş vermiş hərəkat, erkən orta əsrlərin ən mühüm ictimai və tarixi hadisələrindən biri idi. Maniçiliyin təsiri altında yaranmış Məzdəkilər hərəkatı özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur.

⁴⁸ **Ənuşirvan** – Qubbaz bin Firuzun oğlu olmuşdur. Atasının ölmündən sonra padşah olmuşdur.

⁴⁹ **Əmr bin Kulsum** – Tanınmış müəlləqə şairlərindəndir. Rəbiə qrupundan olan Təğlib qəbiləsinin Cuşəm qolundan idi. O, şair Mühəlhi-lin nəvəsidir. Atasını Ərəbistanın ən mühüm qəbilələrindən sayılan Bəni-Təğlib tayfasının başçılarından olmuşdur. Belə bir ailədə böyüyən Əmr 15 yaşında ikən öz tayfasının başçısı seçilmişdir. Bununla belə o, eyni zamanda hələ gənc yaşlarından bir şair kimi şöhrət qazanmışdır (45, s.159-162).

⁵⁰ **Abid ibn əl-Abras** – Əsl adı Əbu Ziyad Ubeyd əl-Abrasdır (?-554). Mudar qrupuna mənsub Əsəd qəbiləsinin Səd bin Sələbə qoluna mənsubdur. Həyatı haqqında çox az məlumatınız vardır. Abid İmru-l-Qey-sin atası Hucrun yaxın dostlarından idi... Daha sonralar şair Hirə hökmdarı Munzir Məə-s-Səma tərəfindən 554-cü ildə öldürüldüyü rəvayət olunur. Ubeyd əl-Abrasın az şeiri olduğu vurğulanır. Bu şeirlər içərisində onun bəsit bəhrində 48 beytlik müəlləqəsi təqdirəlayiqdir (45, s. 171-172).

⁵¹ **Nafi** – Hucrun böyük oğlu, məşhur müəlləqə şairi İmriul-Qeysin böyük qardaşı olmuşdur.

⁵² **Fatimə** – İmru-l Qeysin anası, həmçinin Fatimə bintu Rəbiə bin əl-Haris Kuleyb bin Vailin bacısı

⁵³ **Kuleyb bin Vail** – İmru-l-Qeysin dayısı olmuşdur.

⁵⁴ **Dəmmun** – Yəməndə yer adıdır.

⁵⁵ Ərəbcə hərfi tərcüməsi: Bu gün içkidən bizim üçün ayıqbaşı olmaq olmaz. Sabah isə mühüm işdən ötrü bizim üçün sərxoş olmaq olmaz.

⁵⁶ Ərəbcə hərfi tərcüməsi: Bu gün içməliyik, sabah da işimizlə məşğul olmalıyıq.

⁵⁷ **Kənanə qəbiləsi** - Qureyşlilərin digər bir qonşusu Kənanə qəbiləsi idi. Məkkənin şimal və cənubuna qədər yayılmış sahilboyu ərazisində məskunlaşmışdılar. Əhalisi çox olan Kənanə qəbiləsi təqvim işləri ilə məşğul olmuşlar (64, s.36).

⁵⁸ **Qeylin** – Mərsəd əl-Xeyr bin Zu Cədən əl-Himyəri adı ilə çağrılırdı. İmru-l-Qeys ilə Qeylin arasında qohumluq var idi. İmru-l-Qeysə Himyər qəbiləsindən 500 kişi ilə yardım etmişdi.

⁵⁹ **Samuel bin Adiiy** – yəhudi olub. Rəvayət edilir ki, İmru-l-Qeys bundan əvvəl Amr bin Dərmanın yanına getmiş o da İmru-l-Qeysi himayə etmişdir.

⁶⁰ **Zul-Quruh** – Məşhur ərəb müəlləqçi şairi İmru-l-Qeysin ləqəbi idi.

⁶¹ **Ankara** – Türkiyə Respublikasının ikinci böyük şəhəridir. Hal-hazırda Türkiyə Respublikasının paytaxtıdır. Şəhərin adı Osmanlı İmperiyası dövründə, XVI əsrdən etibarən rəsmi olaraq Ankara (أنقرة) olmasına baxmayaraq, xalq arasında “Əngürü”, qərb ölkələrində isə “Anqora” adlarından istifadə edilirdi. Türkiyə Respublikasının öz müstəqilliyini əldə etməsindən sonra digər adların istifadəsi sona çatmış, Ankara adı isə universallaşdırmışdır. Digər etimologiyaya görə isə Ankara sözü iki sözün birləşməsindən Ankara əmələ gəlir. Bunun mənası isə Türk dilində Ən qara deməkdir (224).

⁶² **Əşə** – tanınmış müəlləqə şairlərindən biri olmuşdur.

⁶³ **Xəzzəz** – “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” toplusunun 6-cı günüdür.** Xəzzəz Bəsrə və Məkkə arasında yerləşən Tahvə ərazisindəki dağdır. O, Saliyə yaxındır. Sali özü də, həmçinin dağdır.

⁶⁴ **Mudar** – Cahiliyyə dövründə Ərəbistanda yaşayan qəbiləyə verilən addır. Kindi hökmdarları “Kral Məada”(və ya Mudara) və “ravvin”adı ilə adlandırıldılar. Yəmən (Cənubi Ərəblər) tayfaları ilə qarşıdurmalarda rol oynadılar (164, s. 354).

⁶⁵ **Abid bin Qurad əl-Bəhravi** – Cahiliyyə dövrünün məşhur şairi Tərəfə ilə eyni təbəqədən sayılmasına və şeirlərinin bəzilərinin müəlləqlərə daxil edilməsinə baxmayaraq günümüzə qədər gələn şeirləri çox deyildir. Bunların da bir qismi unudulmuş, bir qismi də çox güman ki, başqa şairlərin şeirləri ilə qarışmışdır. Ch. Lyallın tədqiqinə görə otuz qəsidəsi və on yeddiyə yaxın tamamlanmamış şeiri vardır (175, s.66).

⁶⁶ **Fərəzdəq** – Həmmam ibn Ğalib ibn Sasaa ibn Naciyə Fərəzdəq (d.640, Bəsrə) - Əməvilər dövrünün ən görkəmli ərəb şairi, məşhur nəqaid ustası olmuşdur. Fərəzdəq təxminən 640-cı ildə Bəsrədə varlı, əsil nəcabətli bir ailədə dünyaya gəlib. Uzun ömür sürərək 733-cü ildə vəfat etmişdir. Fərəzdəq gözəl təsvir ustasıdır. O, Əməvilər dövründə vəsf sahəsində ən güclü şair olub, müxtəlif təbiət səhnələrinin, heyvan və bitkilərin mükəmməl poetik əksini yaradıb. O, məşhur

ərəb şairi Cərirlə 44 il həcvlənmişdir. Ən məşhur şeiri Zeynəlabdin Əli ibn Hüseyin ibn Əli ibn Əbu Talibə yazdığı mədhiyyədir (37, s. 27).

⁶⁷ **Cərir** – Cərir ibn Atiyə (650-728) Əməvilər dövrünün ən görkəmli ərəb şairi, məşhur nəqaid ustası olmuşdur (37, s. 59-62). Təxminən 653-733-cü illər arasında yaşayıb-yaradan Cərir ibn Atiyə (جرير بن عطية) Yərbu qəbiləsindən Təميمli Kuleybin oğlu idi. Yəməmədə anadan olmuşdur. Cəririn ərəb ədəbiyyatında həcv ustası olmuşdur (192, s.293-304).

⁶⁸ **Buas müharibəsi** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 7-ci günüdür. Hicrətdən əvvəl Əvs və Həzrəc qəbilələri arasında 120 il sürmüş müharibədir.

⁶⁹ **Uneyzə** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 8-ci günüdür.

⁷⁰ **Zənaib** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 9-cü günüdür.

⁷¹ **Varidat** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 10-cu günüdür.

⁷² **Hammam bin Mürrə bin Zuhəl bin Şeyban** – Bəkr qəbiləsindən Cəssasın ana və atabir qardaşdır.

⁷³ **Naşira** – Hammam bin Mürrə bin Zuhəl bin Şeybanın ləqəbidir.

⁷⁴ Dəvəquşu sözü ilə öz atını nəzərdə tutur. Rəvayətə görə, onun dəvəquşu adında bir atı var imiş.

⁷⁵ **Təhləqu-l-Liməm** – Bəkr qəbiləsi döyüşdə bir-birlərini tanımaq üçün başlarını qırxdıqlarına görə, bu günə Təhləqu-l- Liməm adlandırmışlar.

⁷⁶ **Tərəfə** – VI əsrin ortalarında yaşamış müəlləqə şairlərindəndir. Əslən Bəkr ibn Vail qəbiləsindən idi (37. s.25; 77. s.42)

⁷⁷ **Haris əl - Arac və Bənu Təğlibin savaşı** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 11-ci günüdür.

⁷⁸ Yəni öləcəklər. Çünki ölüm yuxunun qardaşdır, amma ölümdə rəya olmur. Haris bu sözü ilə ölümə işarə edir.

⁷⁹ **Aynu Əbağ günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 12-ci günüdür.

⁸⁰ **Həlimə çəmənliyi günü(hadisəsi) və Munzir bin Mə Əs-Səmanın öldürülməsi** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 13-cü günüdür.

⁸¹ **Mudarrit əl-Hicəranın öldürülməsi - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 14-cü günüdür.** Onun tam adı Amr bin Munzir bin Məə-s-Səma əl-Ləxmidir. O, Hirənin hökmdarıdır.

⁸² **Leyla bintu Muhəlhil bin Rəbiə – Müəlləqə şairi Əmr bin Kulsum ət-Təğlibinin anasıdır.**

⁸³ **Fərat çayı –** Suriya ərazisində yerləşən bu çay Bəlx, Xabur, Deyr əz-Zor qollarını qəbul edir. Ümumi uzunluğu 2300 km olan Fərat 675 km məsafədə Suriya ərazisindən axaraq İraqa daxil 196 olur. Fəratda səviyyənin tənzimlənməsi, ucuz elektrik enerjisi əldə olunması və suvarma problemini qismən həll etmək üçün tərkibində azərbaycanlı mütəxəssislərinin də olduğu sabiq SSRİ-nin iqtisadi və texniki köməkliliyi ilə hidroenerji kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir. Fərat kimi Türkiyədən başlayan Dəclə cəmi 50 km məsafədə Suriya ərazisindən axır. Dəclə istisna olmaqla Suriya çaylarının su ehtiyatı 50 mlrd. kub metrdir, bunun 25 mlrd. kub metri Fəratın payına düşür. Fərat çayı dərəsi qədim xalqların və sivilizasiyaların beşiklərindən biri hesab olunur. İran körfəzinə tökülənə qədər Fərat Dəclə ilə birləşir. İki çayarası və ya Mesopotamiya adlanan hövzədə hələ 5 min əvvəl şumerlərin mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Suriya ərazisində Fərat çayının dərinliyi 4-7 metr arasında təbəddüd edir. Fərat çoxlillil çaydır. Hesablanmışdır ki, o, ildə təqribən 15 mln. ton lil axır. Bu lillə əksəriyyəti onun dərəsinə və deltasına çökür. Belə lillil torpaqlarda isə pambıq, şəkər qamışı, çəltik və meyvə-tərəvəz yetişdirmək çox əlverişlidir (Yaxın və Orta Şərq coğrafiyası, s.195-196).

⁸⁴ **Birinci Kuləb günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 15 - ci günüdür.**

⁸⁵ **Əsərra –** xəstəlik adıdır.

⁸⁶ **Birinci Avara günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 16-cı günüdür.**

⁸⁷ **İkinci Avara günü (hadisəsi) - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 17-ci günüdür.**

⁸⁸ **Bicad –** Miləmil parçadan tikilmiş kisəyə deyilirdi.

⁸⁹ **Rahrahan – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 18-ci günüdür.**

⁹⁰ **Ukaz –** İnsanlar hər il “haram” aylarda Taif yaxınlığında yerləşən məşhur Ukaz bazarında toplaşdılar. Xurma ağaclarının altında çadır

lar qurur, alış-verişlə məşğul olurdular. Ukazdan başqa ərəblərin digər yerlərdə də bazarları var idi. Bu bazarlarda ətəfda yaşayan əhali toplaşır. Ukaz bazarına isə hər tərəfdən ərəblər axışır. Qureyşilər onların toplanmasında təşəbbüs göstərildilər, çünki onu şeir və ədəbiyyat meydanına çevirmişdilər. Qəbilələr nitq sənəti olan şeir və xitabətdə öz bacarıqlarını nümayiş etdirir, söz yarışları aparır, hakimlər tərəfindən qiymətləndirilirdilər. Əsiri olanlar əsirlərini qurtarmağa çalışırdı. Bazarda ixtilafın aradan qaldırılması, nizam-intizama nəzarət etmək üçün hakim təyin olunurdu. Bu hakim çox vaxt Bəni Təميم qəbiləsindən seçilirdi. Ukaz bazarı bitdikdən sonra ərəblər Arfada toplanaraq Məkkəyə gəlirdi. Məkkədə həcc ibadətlərini yerinə yetirdikdən sonra öz vətənlərinə qayıdırdılar” (200, 1c., s. 36-37), (69, 1c., s.29) .

⁹¹**Xalid bin Cəfər** – Xalid əslən Həvazin qəbiləsindən deyildi. Xalid Bəni Amir qəbiləsindən idi. Haris axtarmaqda məqsəd o idi ki, Xalid Zuheyri öldürmək ilə Həvazin qəbiləsinin rəisinə çevrilmişdi. Çünki Xalid öz qövmü olmadığı halda, Həvazin qəbiləsini Zuheyre vergi verməkdən azad etmişdir.

⁹²**Əbs və Zubyan qəbilələri arasındakı Dahis və Ğubəra müharibəsi – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab” toplusunun 19-cu gü-nüdür.**

⁹³**Dahis** – Əbs qəbiləsinin başçısı Qeys ibn Zuheyryn Dahis və Ğubəra adında iki çox cürətli cıdır atlarından birinin adıdır. Bənu Yərbu qəbiləsinin adı idi.

⁹⁴**Ğubəra** – sözünün hərfi mənası toz rəngində olan deməkdir. Bu atın rəngi toz rənginə çaldığı üçün Ğubəra adı almışdır. Əbs qəbiləsinin başçısı Qeys ibn Zuheyryn Dahis və Ğubəra adında iki çox cürətli cıdır atlarından digərinin adıdır.

⁹⁵Hərfi tərcüməsi: Kəbəni və hərəminizi bizdən kənar tutun.

⁹⁶**Beytu-l-Məmur** – Kəbə evinə verilmiş adlardan biridir.

⁹⁷**Nəcran** – yer adıdır

⁹⁸**Xurmanın yetişdiyi vaxtı bilinəcək** – Azərbaycan dilində bunu “Cücani payızda sayarlar” məsəli ilə əvəz etmək olar.

⁹⁹ Bu məsələ ərəblərdə qətiyyət və ağıl ilə yanaşı yaşınının ona həyat dərsi keçdiyi kişi üçün çəkilər.

¹⁰⁰ **Malik bin Zuheyr** – İslamdan əvvəl Yəsribin qabaqcıl şəxsiyyətlərindən biri olub, Əvs ilə Həzrəc qəbilələri arasında illərlə davam edən igidliklə əhəmiyyətli işlərin öhdəsindən gələ bilən bir şair idi (227).

¹⁰¹ **Əntərə bin Şəddad** – VI əsrin sonunda, VII - əsrin əvvəlində yaşayıb-yaratmış Cahiliyyət dövrünün məşhur müəlləq şairlərindəndir. O, Həmasə(qəhrəmanlıq) janrının böyük ustası sayılır (37, s. 29-33).

¹⁰² **Diyə** - qanbahası puldur.

¹⁰³ **Cəbələ dərəsi** – “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**” toplusunun 20-ci günüdür.

¹⁰⁴ **Daxtanus** – Ləqit bin Zurara Amir bin Sasanın qızı olmuşdur.

¹⁰⁵ **Xindəf** – Qüreyşin, o cümlədən, Yezidin ulu babalasının adını daşıyan qəbilə olmuşdur. (191, c. I, s.24-25),.

¹⁰⁶ **Məcusilik dini** – Sasani imperiyasının rəsmi dini olan Məcusilik ərəblər arasında rəğbət qazanmamışdır. Ərəbistan yarımadasında məcusilərin böyük icmaları Bəhreyn, Yəmən və Ümməndə yaşayan iranlılardan ibarət idi. Bəhreyndəki məcusilər Ümməndəki məcusilərlə müqayisədə sayca çox idilər və onlara nisbətən böyük nüfuza malik olmuşlar. Bu Bəhreynin İran torpaqlarına yaxın olması ilə bağlı idi. Məcusilər Bəhreyn ərazisinə Bəsrə körfəzinin şərq sahillərindən köçüb gəlmişdilər. Yəməndə isə Məcusilik İran ordusunun bu torpaqları tutandan sonra gəlib yerləşən əsgərlər tərəfindən yayılmışdı. Məcusiliyin ərəblər arasında güclü rəğbət görməməsi ilə bərabər, iranlılara bağlı olan bir qrupun bu dini qəbul etməsi qaynaqlarda yazılmışdır. Lakin onların sayı az olmuşdur. Bu ona görədir ki, Sasani imperiyasına bağlı olan Hirəliyə belə Məcusiliyi yox, Xristianlığı qəbul etmişdilər. Buna səbəb sasanilərin Məcusiliyi yaymamasıdır. Həm də, sasanilər dini yox, əksinə siyasi hakimiyyətə önəm vermişlər.

¹⁰⁷ **Zatu Nəkid** – “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**” toplusunun 21-ci günüdür.

¹⁰⁸ **Qara qəbiləsi** – Hun bin Xuzeymə qəbiləsinin qollarından biridir.

¹⁰⁹ **Ficar hadisəsi** – “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**” toplusunun 22-ci günüdür. İki gün davam etmiş döyüşün birinci günüdür. Ficar-qanunsuzluq deməkdir.

¹¹⁰ **Ficar hadisəsi** – “**Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”**” toplusunun 23-cü günüdür. İki gün davam etmiş döyüşün ikinci günüdür. Ficar - qanunsuzluq deməkdir.

¹¹¹**Cahiliyyə dövrü** – Ərəb ədəbiyyatı tarixinin ilkin mərhələsi sayılır (475-622). Cahiliyyə kəlməsi Qurani Kərimdə dörd yerdə keçir: “Ali İmran” surəsinin 154-cü ayəsində (34, s. 69; 193, s.70.), “Maidə” surəsinin 50-ci ayəsində (34 s. 115; 193, s.112, “Əhzab” surəsinin 32-33-cü ayəsində(34, s. 421; 199, s. 422) və “Fəth” surəsinin 26-cı ayəsində (34, s.513 ; 199, s. 514).

¹¹²**Zülməcaz** – Ərəfat dağına bir fərsah (6 km) məsafədəki Zülməcaz adlı yerdə qurulan bazardır. Zilhiccə ayının ilk səkkiz günü bu bazanın fəaliyyəti davam edərdi. Hacılar Məcənnə bazarından sonra bu bazarda səkkiz gün qaldıqdan sonra tərviyə günü (“Su ehtiyatı toplamaq”dır. Həmin günü hacılar Ərəfatda xüsusi əməlləri yerinə yetirmək üçün su ehtiyatı görməlidirlər. Həmin günə ona görə tərviyə deyirlər ki, Ərəfat səhrasında su olmazdı. Ona görə də, Hacılara Məkkədən su gətirərdilər. Ona görə də, bu günə su çatdırma günü deyirlər.Bu gün-Ərəfə günü üçün müqəddimədir. Bu ad Həzrət İbrahim (ə) və İsmayıldan (ə) yadigar qalmışdır. Belə ki, Cəbrayıl (ə) hər ikisinə əmr edir ki, Ərəfata gədən zaman özləri ilə su aparsınlar. Həmçinin, bu günü Peyğəmbərin (s) karvanı sonuncu Həcc üçün Məkkədən xaric olur və Mina yolu ilə Ərəfata yollanır (L.B.). Ərəfata getmək üçün burdan ayrılardı (73, s.101).

¹¹³**Məcənnə** – Xalq yarımadasının hər tərəfindən, hətta İran və Bizansdan bura axın-axın gəlir, mallarını satar, ehtiyacı olanları alırdılar. Buradan 20 zilkadədə Məcənnə bazarına gedilirdi. Bu bazarı 20 zilkadədən 30 zilkadəyə qədər on gün davam edər. Bu M ə c ə n n ə bazarı da, sona çatdıqdan sonra Zülməcaz bazarına gedilir, burada zilhiccə ayının ilk günündən onuna qədər qalırlar, on zilhiccədə Məkkədə toplanılır. Kəbə tavaf edilir və Həcc qaydaları yerinə yetirilirdi (73, s.101).

¹¹⁴**Xeybər** – Şam yolunda, Məkkədən səkkiz bərid(dörd fərsah) uzaqlıqda bir qaladır. Zəmiləri və xurma ağacları vardır. Əhalisi çox vaxt qızdırmaya düşər olunmasıyla məşhurdur. Qızdırma burada insanlardan əl çəkmir. Onun əhalisi bir vaxt yəhudi idi (210, s.25).

¹¹⁵**Culeys bin Yəzid əl-Harisi** – Həbəşlilərin rəisi olmuşdur.

¹¹⁶**Əz-Zühri** - islam alimi olmuşdur. Əbu Bəkr Muhəmməd bin Müslim bin Ubeydillah İbn Şihab əz-Zühri (ö. 124/742) 671 - ci ildə Mədinə şəhərində doğulmuşdur. 678 ildə də doğulduğu deyilməkdədir. Qurəyşin Bən Zührə qolundandır. Bədr və Uhud döyüşlərində müşrik ordusunda yer alan babasının atası Abdullah Uhud döyüşündə Hz. Peyğəmbəri öldürmək üçün and içmiş, hətta onu alnından yaralamış (228), daha sonraları da müsəlman olmuşdur. Babası Müslim və digər qohum-əqrabaları Əməvi idarəsinə qarşı çıxan Abdullah bin Zübeyrə dəstək olanlardı.

¹¹⁷**Həbəşlilər** – Həbəş ölkəsində qalanlara deyilir. Uzunluq dairəsi - 65°5 en dairəsi - 9°30-dir. Bu geniş bir ölkədir. Şimalında Bərbər körfəzi Ədən boğazı, cənubunda - Afrika materiki, Şərqiində - zəncilər ölkəsi, qərbində isə Buca yerləşir. Çox isti (ölkədir). Günəş buranın əhalisini yandırır dərilərini qaraldır. Orada müsəlman azdır və əhalinin əksəriyyəti xristiandır. Torpaqlarının çoxunu səhralar tutur. Suyun yoxluğundan və yağışların olmamasından bu ölkədə şəhərlərin sayı çox azdır. Burada bitən banan, üzüm və nardır. Onların geyimi heyvan dərisidir. Burada fillər və zürafələr var. Atların yerinə onlar meşə üçün buynuzlu heyvanları işlədir, yəhər və üzəngidən istifadə edirlər (221, s. 13)

¹¹⁸**Əsəd bin Xuzeymə** – Qəbiləyə adını vermiş Əsədin nəsəbi Əsəd bin Xuzeymə bin Müdrikə bin İlyas bin Mudar bin Nizardır. Həzrəti İbrahimə qədər nəsəl şəcərəsi davam etmişdir. Xuzeymə qəbiləsinin digər oğulları Kinanə və Hun qəbilələri törəmişdir. Kinanə və Hun qəbilələrindən də qardaş qəbilələr törəmişdir. Əsədin soyundan Dudan, Sab, Hulmə, Kahil və Əmr adlı beş oğlundan bir çox qollara ayrılaraq çoxalmışdır. Bunlardan ən güclüsü Dudan qoludur. Ana yurdu Şimali Ərəbistan olan qəbilə daha sonra Mədinədən Fırata qədər uzanan çox geniş bir əraziyə yayılmışdır. Xaliq bin Amr bin Əsəd ərəblər arasında dəmirçilik məsləyini öyrənən ilk insan olduğu üçün Bəni Əsədə “dəmirçilər” ləqəbi verilmişdir (93, 11c. s.363-365).

¹¹⁹**Zubeyr bin Əbdülmüttalib** – Haşimi (الزبير بن عبد المطلب) Məhəmməd peyğəmbərin(s.a.s) əmilərindən biri olmuşdur. İmam Əlinin atası Əbu Talib və Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) atası Abdullanın qardaşı olmuşdur (158, s. 707).

¹²⁰**Əbu Talib** – Həzrəti peyğəmbərin (s.a.s) doğma əmisi olmuşdur. - Əhli-beytinin üzvü, Məhəmməd (s.a.s) kürəkəni, 4-cü Raşidi xəlifəsi,

islamları qəbul edən ilk kişi olmuş Əli ibn Əbu Talibin(ərəb. علي بن أبي طالب) (598-661) atası olmuşdur (12, s.79). İmam Əlinin məşhur Zülfüqar adlı əzəmətli qılıncı olmuşdur (14).

¹²¹**Həmzə** – Hələ dünyaya göz açmamış atası Abdulları, 6 yaşında ikən anası Əminəni itirən peyğəmbərimiz Məhəmməd (s.a.s) babası Məkkə şeyxlərindən olan Əbdül Müttəlibin tərbiyyəsini əmisi Həmzə ilə bir yerdə almışdır. Həmzə peyğəmbərimizin əmisi olmaqla bərabər, həm də onun ən yaxın adamlarından olmuş və tarixi mənbələrə əsasən, 615-ci ildə müsəlmanlığı qəbul edən ilk dəyərli şəxsiyyətlərindəndir. Tarixi şəxsiyyət Həzrəti Həmzə qureyşin dəyərli və hörmətli adamlarından idi. Heç nədən qorxmayan-igid qəhrəman olmasına baxmayaraq, ölümü çox faciəli olmuşdur. Bədr müharibəsində məğlub olmuş Əbu Süfyan Məkkə əhalisinin nəzərində hökumətinin nüfuzunun zəiflədiyinə dözə bilməyib Uhud dağı ətəyində Peyğəmbər(s.a.s) qonşusu ilə müharibə başlatdı. Bu müharibədə Peyğəmbərimiz(s.a.s) yaralandı, əmisi Həmzə ilə vəhşi qul Cubeyr ibni Mutim tərəfindən şəhid edildi (12, s. 63). Əbd əl-Müttəlibin oğlu və Peyğəmbərin əmisidir. Künyəsi Əbu Yəllə və ya Əbu Ümərə olub, anası Hala bint Vühəybdir. Onun eyni zamanda Peyğəmbərin süd qardaşı olduğunu da rəvayət edirlər (12, s. 98).

¹²²**Abbas** – Abdullah ibn Abbas ibn Əbdülmüttəlib Peyğəmbərin əmisi olmuşdur. Peyğəmbərdən üç və ya iki yaş böyük idi. Tacir idi. Qardaşları Əbu Talib və Abdullahtan fərqli olaraq böyük sərvət sahibi idi. Faizlə borc pul verirdi. Ona saqılıkdən (həccə gedənlərə su paylamaq) haqq almaq ixtiyarı verilmişdir. Onun haqqında deyilən rəvayətlərə yoxlanılmamış etimad edilməməlidir, çünki Abbasilərin tərəfdarları onun şan və şərəfini ucaltmaq üçün bir çox hədislər uydurmuşdular. Peyğəmbərin Məkkədə olduğu müddətdə Abbasın dini hərəkətlərə müxalif olmağını göstərən rəvayətlər də var. Bununla bərabər Abbas Peyğəmbərə kəskin düşmən olanların işlərində iştirak etməyib. Abbas Mədinədə hicri 32(652-653)-ci ildə vəfat edib. Abbasilər xəlifələri onun oğlu Abdullahtın nəvəsidir (12, s.6).

¹²³**Zi Nəcəb** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 24- cü günüdür.

¹²⁴**Naf Qışava** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 25-ci günüdür.

¹²⁵ **Şeyban** – tayfa adıdır. Əş-Şeyban tayfası Məhəmməd Peyğəmbərin ulu babası olan Mudarın qardaşı Rəbiə bin Nizarın qurduğu Rəbiə qəbiləsindəndir (18, s. 267)

¹²⁶ Əsirin kəkilini qırxiş buraxmaq Cahiliyyə dövründə ərəblərində əsiri alçaltmaq mənası daşıyırdı.

¹²⁷ **Ğəbit günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 26-cı günüdür.**

¹²⁸ **Salabə** – Salaba bin Yərbu, Salaba bin Sad bin Dabbə, Salabə bin Adıyy bin Fəzara və Salabə bin Sad bin Zəbyandır (169, s.77) .

¹²⁹ **Qabitulmədara** - yer adıdır.

¹³⁰ **Lata və Uzza** – əl-Lat, əl-Uzza və Manat ərəb bütperəstlərinin əsas bütləri idi. Əl-Lata Sukayf qəbiləsi, əl-Uzzaya Qureyş və Bəni Kinanə qəbilələri, Manata Bəni Hilal, Əus və Xəzrəc qəbilələri ibadət edirdilər. Allahın əl-İlah adını, əl-Lat adı ilə dəyişərək öz bütlərinə qoymuşlar. Əl-Lat – Taif şəhərində ağ dağın adı idi. Sukayf qəbiləsindən olanlar bu bütleri ilə fəxr edirdilər.

Qurani Kərimdə deyilir: “Bir deyin görək, Lat və Uzza nəyə qadirdir. Digəri üçüncüsü olan Manat da həmçinin... O, bütələr sizin və atalarınızın qoyduqları adlardan başqa bir şey deyildir. Allah onlara dair bir dəlil endirməmişdir” (34, 19-23/53, s.525) .

¹³¹ **Bənu Şeybanın Bənu Təميم qəbiləsinə hücm etməsi günü.(hadisəsi) - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 27-ci günüdür.**

¹³² **Mubayid günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 28-ci günüdür.**

¹³³ **Zuveyreyn – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 29-cu günüdür.**

¹³⁴ **Mushalan günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 30-cu günüdür.**

¹³⁵ **Suleym toplusunun Şeyban toplusu ilə müharibəsi - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 31-ci günüdür.**

¹³⁶ **Cəddud günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 32-ci günüdür.**

¹³⁷ **İyad, Aşaş və Uzalə günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 33 - cü günüdür.**

¹³⁸ **Duha zamanı** – Günəşin çıxışından 45 dəqiqə sonra.

¹³⁹Şəqiqə günü və Bistam bin Qeysin qətli günü – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 34-cü günüdür.

¹⁴⁰Tira – mövhumatçı Tira ilə məşğul olmaq Cahiliyyə dövründə ərəblər arasında məşhur idi. Bununla onlar bir şeyin uğurlu və ya uğursuz olduğunu təsbit edirdilər. Məsələn, bir nəfər səfərə çıxmaq istədiyi zaman səfərdən öncə bir quş uçurdardı. Əgər quş onun əlindən çıxıb sola uçardısı, həmin adam səfərin uğursuz olduğunu düşünüb səfərə çıxmazdı. Əgər quş sağa uçardısı, həmin adam bununla səfərin uğurlu olacağını düşünüb səfərə çıxardı. Buna Tira deyilir. Tiranın başqa üsulları da var. Məsələn, evin üzərinə bayquşun qonması nəshliyə yozula bilər. Ərəblərdə bu tiranın növündən sayılırdı. Azərbaycan xalqında da, Tiranın olmasına qara pişiyin insanın qabağına çıxarkən bunun nəshliyə yozulmasını misal olaraq göstərmək olar.

¹⁴¹Nisar günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 35-ci günüdür.

¹⁴²Nisar – silsilə şəklində dağ adıdır.

¹⁴³Ribab – Ərəb dilində Ribab sözü Rubbun sözünün cəm formasıdır. Teym, Adıyy, Sovru Əthal, Ukl Bənu Abd Mənat bin Udd və Dabbə bin Udd qəbilələri daxil olmuşdu. Onlara Ribab toplusu deyilməsinin səbəbi onların ittifaq bağlayarkən əllərini meyvə şirəsinə batırmaları olmuşdur.

¹⁴⁴Sulmə - Zuheyir bin Əbu Sulmə (زهير بن أبي سلمى) (d. 520-öl. 617) – şairlər nəslinə mənsubdur. Onun babası, atası, dayısı və övladları da şair olmuşlar. Şair təxminən 530-cu ildə Nəcddə anadan olmuşdur. Ərəb mədhiyyəsinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. O, sakit həyat tərzi sürmüş, daim sülhə, ədalətə can atmış və ömrünü xeyirxah işlər görməklə keçirmişdir (37, s.37).

¹⁴⁵Cifar günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 36-cı günüdür.

¹⁴⁶Safqa və ikinci Kulab günü (hadisəsi) - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 37-ci günüdür.

¹⁴⁷Nəsrani - xaçpərəst deməkdir (232).

¹⁴⁸Sad bin Zeyd Mənat və Ribab – Ribab bir camaat idi. Bu camaata bu topluslar daxil idi: Dabbə bin Udd, sovr, Ukl, Adıyy, Bənu Abd Mənat bin Udd.

¹⁴⁹Zahru Əd-Dəhnə – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 38-ci günüdür.

¹⁵⁰**Vaqit günü – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 39-cu günüdür.**

¹⁵¹**Ləhazim** – ərəb qəbilələri arasında bir ittifaq idi. Bu ittifaqa Bəkr bin Vail qəbiləsinin toplusları daxil idi. Ərəblər qəbilənin topluslarına Bətn deyirlər. Lakin biz tərcümədə bunu toplum kimi tərcümə etdik. Ləhazim ittifaqına Rəbiə kökündən gələn digər qəbilələr də daxildir.

¹⁵²**Dəhnə** – yer adıdır.

¹⁵³Cahiliyyə dövründə ərəblər bəzən düşmən qövmdən tutduqları əsirlərin fidyə almadan kəkillərini qır xıb sərbəst buraxardılar. Kəkili qır xıb buraxmaq əsiri alçaltmaq anlamı daşıyırdı. Bəzən də, əsirin saqqalını yolub buraxardılar. Bu da, kəkilin qırılması kimi əsirin alçaldılması demək idi.

¹⁵⁴**Mərrut günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 40-cı günüdür.**

¹⁵⁵**Feyfur rih - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 41-ci günüdür.** Feyfur rih sözünün mənası geniş külək səhrası deməkdir.

¹⁵⁶**Məzhic** – böyük bir qəbilədir. Yəmən mənşəli qəbilədir. Bu bölgədə Tarc ətrafında yerləşmişdir. Qəbilənin əcdadı olan Malik bin Udəd qəbilənin adını Məzhic dağından götürmüşdür. Qəbilə şimala köçdükdən sonra Əmr ibn Sasa qəbiləsi ilə müharibə etməyə məcbur olmuşdur. İslam dövründə bu qəbilə Həmdan və Kində qəbilələri ilə birlikdə Kufədə etibar olunan qəbilələrdən biri olmuşdur (64, s.24).

¹⁵⁷**Hureycətu ət -Taan** - Bu sözün mənası “Nizəlik ağaclığı” deməkdir.

¹⁵⁸**Əbu Ali** – Amir bin Tufeylin künyəsi idi. Ərəblərin addan başqa künyəsi də olur. Onlar adətən övladlarının adının önünə Əbu sözünü əlavə etməklə özlərinə bir künyə seçirlər. Məsələn, Zeyd adlı övladı olan Zeyd sözünün önünə Əbu sözünü əlavə etməklə özünə Əbu Zeyd künyəsini seçmiş olur. Əbu sözünün mənası ata deməkdir. Əbu Zeyd sözünün də mənası Zeydin atası deməkdir. Yaxud, Əbu Ali künyəsinin mənası Əlinin atası deməkdir.

¹⁵⁹**Amir bin Tufeyl** – (عمر بن الطفيل) Cahiliyyə dövrü ərəb şairi olmuşdur. 553-cü ildə Bənu Amir qəbiləsində, Nəccdə doğulmuş, 624/625-ci ildə vəfat etmişdir. Divanı ilk dəfə ingilis dilinə C.J. Lyall (1913-1980) tərcümə etmişdir (236).

¹⁶⁰**Yəhamim günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 42-ci günüdür. Bu gün həm də Qaratu Huq adı ilə bilinir.

¹⁶¹**Zu-Tuluh** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 43-cü günüdür.

¹⁶²**Aqrun günü** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 44-cü günüdür.

¹⁶³**Niq** – Ərəb dilində dağın ən uca yerinə deyilir.

¹⁶⁴**Sara** – Niq sözü ilə eyni mənanı ifadə edir. Hər ikisi dağın ən yuxarı yeri mənasında işlədilir. Şair ola bilsin ki, bu sözü ilə Amrın dəstəsinə işarə etmişdir. Çünki, Amrın dəstəsi aşağı düşməmişdən əvvəl dağın ən yüksək yeri ilə gedirdilər. Onlar dağdan aşağı düşəndə Əbs qəbiləsinin hücumuna məruz qaldılar.

¹⁶⁵**Sulan günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 45-ci günüdür.

¹⁶⁶**Hums** – Qureyş qəbiləsi özünü Hums adlandırır. Qureyşin özünü Hums adlandırmasının səbəbi onların öz dinlərində möhkəm olmalarına görə idi. Qureyş qəbiləsinə aid olan bütün toplumlar da, özlərini Hums adlandırırdılar. Bu toplumlardan biri də, Amir bin Sasa toplumu idi. Amir bin Sasa toplumu Qureyş qəbilələrinə daxil olduğu üçün o da Hums hesab edilirdi. Hums sözünün mənası şücaətli deməkdir.

¹⁶⁷**Ləqah** – Cahiliyyə dövründə padşahlara boyun əyməyən və düşmənləri tərəfindən əsir alınmayan qövmə Ləqah qövmü deyilərdi.

¹⁶⁸**Zu Aləq günü** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 46-cı günüdür. Ərəbistan Yarımadasında yer adıdır (L.B).

¹⁶⁹**Qarzəl** – Amir bin Tufeylin atası Tufeylin atının adıdır.

¹⁷⁰**Raqəm günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 47-ci günüdür.

¹⁷¹**Sahuq günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 48-ci günüdür.

¹⁷²**Ayar və Nəqia günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 49, 50-ci günüdür.

¹⁷³**Nubat günü** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 51-ci günüdür.

¹⁷⁴**Fərat** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 52-ci günüdür.

¹⁷⁵**Dəleykə** – Musənnə bin Harisənin atının adıdır.

¹⁷⁶**Quyuları açan** – Murrə bin Hammam nəzərdə tutulur

¹⁷⁷**Bəriq günü** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 53-cü günüdür.

¹⁷⁸**Taxfət günü** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 54-cü günüdür.

¹⁷⁹**Nibac və Seytəl** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 55-ci günüdür.

¹⁸⁰**Nibac və Seytəl** – ərazi adı olmuşdu. Bu ərazidəki əhali Bəkr qəbiləsinin çox hissəsini təşkil edirdi.

¹⁸¹**Fəlc** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 56-cı günüdür.

¹⁸²**Şeyyitan günü (hadisəsi)** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 57-ci günüdür.

¹⁸³**Vəba** – (lat. *cholera*) *Vibrio cholerae* adlı bakteriyanın səbəb olduğu nazik bağırsağın infeksiyon xəstəliyidir. Bağırsağ infeksiyası, sərt və şiddətli ishal ilə müşahidə edilir.

¹⁸⁴**Taun** – (lat. *pestitis*) insan və heyvanlarda kəskin təbii ocaqlı, epidemik yayılmağa meyilli, taun çöpü (lat. *Yersinia pestis*) tərəfindən törədilən transmissiv infeksiyon xəstəlikdir. O, kəskin qızdırma, ağır ümumi intoksikasiya və limfatik düyünlərin, ağciyərin və başqa orqanların hemorragik-nekrotik iltihabı ilə təzahür edir. 527-ci ildən 580-ci ilə qədər davam edən birinci pandemiya tarixə “Justinianın taunu” adı ilə daxil olmuşdur. O, Misirdə başlamış, Aralıq dənizinin liman şəhərlərinə və digər Yaxın Şərq ölkələrinə yayılmış və Avropaya keçmişdir. Bu pandemiya zamanı təxminən 100 min insan tələf olmuşdur. Rəvayətə görə 590-cı ildə taun epidemiyası zamanı Papa Böyük Qriqori - Adrian qəsrinin üzərində Mələk Mikayılı taun epidemiyasının sonunun çatmasına işarə olaraq, qılıncını qınına qoyarkən görmüş və o vaxtdan qəsr Müqəddəs Mələk qəsrinə adlandırılmağa başlanmışdır (178, s.83)

(الطاعون) lüğətdə “yaralamaq, qüsurlu görmək” mənasındakı **tan** kökündən törəyən **taun** bəzi dilçilərə görə yayılan hər xəstəliyin adıdır. Taunu vəbanın bir növü kimi qəbul edən İbn Qəyyum əl-Cevziyyəyə görə hər taun vəbadır, ancaq hər vəba taun deyildir (179, s. 29-30). Hz. Peyğəmbər taunun bir çox millətlərə və İsrailoğullarına cəza olaraq (ricz) göndərilən bir xəstəlik olduğunu bildirmişdir.

¹⁸⁵ Əvs və Xəzrəc qəbiləsindən təşkil olunan Ənsarın başına gəlmiş hadisələr və Əvs və Xəzrəc qəbiləsi arasında baş vermiş hadisələr- “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 58-ci günüdür.

¹⁸⁶ Ənsar – peyğəmbərə iman gətirmiş Mədinədə yaşayan müsəlmanlara deyilir. Ənsar (Ərəb dilində: أنصار) – ərəb dilində “ kömək edənlər, köməkçilər ” deməkdir. Sifət olaraq “hər kəsi sevən, hamıya kömək edən” deməkdir. Termin olaraq İslam dininin tarixi inkişafı nöqtəyi nəzərindən böyük əhəmiyyətə sahib olan Hicrət hadisəsi ilə termin kimi işlədilməyə başlanılmışdır. İslam tarixində Məkkədən Mədinəyə köçən mühacirlərə kömək edən Mədinəli müsəlmanlara Ənsar deyilmiş, Quranda Allah tərəfindən Ənsarlara işarə edilərək yer verilmişdir. İslam tarixində Ənsar olaraq qeyd edilən Mədinə xalqı Məkkədə zülm altında olan ilk müsəlmanları şəhərlərinə dəvət etmiş, onlarla evlərini və torpaqlarını paylaşmış, şəhərlərinin bu dəvət səbəbilə düşmənlərin hücumuna məruz qala biləcəklərini göz önünə almışlar (109, s. 221).

¹⁸⁷ Ənsarın tərkibini iki qəbilə təşkil edirdi. Bu qəbilələr Əvs və Xəzrəc qəbilələri idi. Xəzrəc və Əvs Mədinə şəhərində yaşayan iki əlaqəli ərəb qəbiləsi idi. Aralarında tez-tez müharibələr olurdu. Son müharibə fasilələrlə 120 il davam edən “Buas” müharibəsidir. Bu dövrdə Mədinədəki yəhudi icmalarının bəziləri Əvs və digərləri Xəzrəc qəbilələri ilə ittifaq edərək bu müharibədə iştirak etdilər. Əvs və Xəzrəc qəbilələri İslamı seçdilər və İslamın yalnız İslam peyğəmbəri Məhəmmədin mühakiməsi, islamın verdiyi ədalət, sevgi və birlik ilə aradan qaldırılma biləcəyinə inanırdılar. İslamın ilk günlərində Xəzrəc, dost və qardaş qəbiləsi olan Əvs ilə birlikdə Mədinənin yaxınlığında, Mədinənin şimalında, Xeybər və Tayma şəhərlərindən idi. Bu iki qəbilə İslamın başlanğıcındakı mühüm roluna görə, Ənsar adı ilə təltif edildi (233).

İslam peyğəmbəri Məhəmmədin Mədinəyə gəlişi ilə bu iki qardaş qəbilə arasında düşmənçilik sona çatdı. “Hamınız, Allahın (İslam Dini və Qurani Kərim) ipinə möhkəm bağlanın. Allahın sizə verdiyi neməti xatırlayın. Bir-birinizin düşməni olduğunuzu unutma. Atəş çuxurunun kənarında olanda səni ondan xilas etdi ” (34, 200/3, s. 103; 193, 200/3, s.104).

¹⁸⁸ Sumeyr - “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 59-cu günüdür.

¹⁸⁹ **Harb bin Kab bin Amr əl-Mazin – Harb bin Kab bin Amr əl-Mazin**in yada salınması günü-“Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 60-cı günüdür.

¹⁹⁰ **Sərara günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 61-cı günüdür.**

¹⁹¹ **Huseyn ibn Əslət müharibəsi – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 62-ci günüdür.**

¹⁹² **Rabi əz-Zafəri müharibəsi – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 63-cü günüdür.**

¹⁹³ **Fari (müharibəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 64-cü günüdür.**

¹⁹⁴ **Sad bin Muaz – (سعد بن معاذ) - Sad bin Muaz İmru-l-Qeys əl-Əvs (590-627) Mədinədə doğulmuşdur. 627-ci ildə Xəndək döyüşündə şəhid olmuşdur. Əvs qəbiləsindəndir. Anası Xəzrəc qəbiləsindən Ümmü Sad Kəbşə bint Rafi əl-Ənsariyədir. Birinci Akabe Bəitindən (621) sonra Mədinəliləri İslama dəvət etmək üçün Hz. Peyğəmbər tərəfindən göndərilən Musab b. Umeyrin təklifiylə islamı qəbul etdi. Onun müsəlman olması Mədinənin islamlaşmasında bir dönüm nöqtəsi sayılır. Məhəmməd (s.a.s) peyğəmbərin (237).**

¹⁹⁵ **Muaz bin Numan – Sad bin Muaz İmru-l-Qeys əl-Əvsinin atasıdır.**

¹⁹⁶ **Fari – qala adıdır. Həsən ibn Səbit qalası deyilirdi (217, s. 179)**

¹⁹⁷ **Amir bin İtnabə – şair adıdır.**

¹⁹⁸ **Hatib (müharibəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 65-ci günüdür.**

¹⁹⁹ **Qaynaqa – Ərəbistan Yarımadasında bazar adıdır.Mədinə şəhərində bir sıra adamları tanıdan bazar idi. Həm ticarət, həm də ədəbi yaradıcılıq məkanı adlanırdı (174, s.342).**

²⁰⁰ **Yezid bin Haris – Yezid ibnu-l-Haris həzrətləri haqqında ensiklopedik bir məlumat mövcud deyildir. Bu Sahabə əfəndimiz “Bədir Əshabı” dediyimiz, Bədir döyüşündə iştirak edən mübarək Sahabə əfəndilərimizdən sadəcə biridir (80, s. 32).**

²⁰¹ **Rabi günü (hadisəsi) – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 66-cı günüdür.**

²⁰² **Saxr bin Suleyman əl-Beydavi – Cahiliyyə dövrünün şairlərindən olub.**

²⁰³ **Bəqi günü – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 67-ci günüdür.**

²⁰⁴ **Bəqi əl-Qarqad – yer adıdır.**

²⁰⁵ **Qars – Qars** (türk. *Kars*), Türkiyənin şərqində yer alan şəhərdir. Qars vilayətinin inzibati mərkəzidir. Etnik azərbaycanlıların ən çox yaşadığı şəhərlərdən biridir.

²⁰⁶ **Ənsarın birinci Ficar günü – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 68-ci günüdür.**

²⁰⁷ **Hadaiq** – Mədinənin kəndlərindən biridir.

²⁰⁸ **Abdullah bin Ravaha** – şair adıdır.

²⁰⁹ **Mühəbbis və Mudarris** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 69-cu günüdür. İki divarın adlarıdır. Xəzrəc qəbiləsinin divarı Mühəbbis, Ovs qəbiləsinin divarı Mudarris idi

²¹⁰ **Həsən bin Səbit** – Həsən ibn Səbit (حسان بن ثابت) (doğ. 563? - öl. 682?). Şairlik Həsən ibn Səbitə atası Səbitdən keçmişdir. Çünki, atası Səbit də şair olmuşdur. Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatları onun məşhur divanında özü haqqında verdiyi məlumatlar vasitəsilə əldə edilmişdir. Sədrul İslam dövrünün parlaq və öncül şairlərindən sayılır. İslamı qəbul etdiyinə və daima Məhəmməd peyğəmbər(s.a.s)in yanında olduğu üçün “Peyğəmbər Şairi” titulu ilə məşhurlaşmışdır.

²¹¹ **Ənsarın ikinci Ficar günü – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 70-ci günüdür.**

²¹² **Buas** – “Cahiliyyə dövründə “Əyyəmu-l-arab”” toplusunun 71-ci günüdür.

²¹³ **Qureyzə** – Hz. Peyğəmbərin dövründə Mədinədə yaşayan yəhudi qəbilələrindən biri olmuşdu.

²¹⁴ **Nədir** – İslamdan öncə Yəsribdə (Mədinə) məskunlaşan Bəni Nadir tayfasının mənşəyi haqqında müxtəlif rəvayətlər nəql olunur. Yəqubi, onları Cuzam qəbiləsindən olan yəhudi bir tayfa olduğunu qeyd edir və Nadir dağının ətrafında yaşadıkları üçün Bəni Nadir adı ilə tanınmışlar. Bəziləri isə onların Harun ibn İmranın nəslindən olduğunu, Musanın vəfatından sonra və Əvs və Xəzrəc qəbilələrinin hicrətindən isə öncə orada məskunlaşdıqlarını qeyd ediblər. İbn Səd isə onların məskunlaşdığı yerin adının “Əl Gərs” olduğunu qeyd edir (218, s.49). Bəni Nadir və Mədinədə yaşayan digər yəhudi qəbilələri çox zəngin idilər. Buna görə də, Ərəb olan Əvs və Xəzrəc qəbilələri onlara qələbə çalmaq üçün Qəssani qəbiləsindən kömək aldılar. Qəssanilər də bir ordu ilə Hicaza gələrək yəhudilərin çoxunu öldürdülər və bundan sonra onlar üzərində hakimiyyəti ələ aldılar. Bəni Nədir tayfası, Əvs və Xəzrəc qəbilələri arasında baş verən qarşıdurmalarda Əvs qəbiləsi tərəfində olublar (239).

“АЙЯМ АЛЬ АРАБ” – КАК ПАМЯТНИК АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДЖАХИЛИЙСКОГО ПЕРИОДА

РЕЗЮМЕ

“АЙЯМ АЛЬ АРАБ” – أيام العرب (“Дни арабов”) самый древний источник периода джахилии, который считается началом литературно-культурного наследия истории арабской литературы. Также, это самый ценный культурно-исторический памятник эпохи зарождения исламской религии. Произведение изначально распространялось устно, начало формироваться на протяжении нескольких веков. На этапе становления и эволюции был добавлен текст литературно-исторических событий, было увеличено количество дней. «Дни арабов», охватывающие период джахилии, были собраны устно, началось собрание в сборник события периода, когда исламская религия возникла после создания письменности в VIII веке.

В качестве основного предмета книги взята первая часть сборника **“ Айям аль араб ”**, состоящего из двух частей, **“Дни арабов”** в эпоху невежества”. Была разъяснена неоценимая роль сборника **“Дни арабов”** в широком распространении в арабском обществе, развитии в истории арабской литературы известных литературных рынков. Как следует из названия, первая часть сборника **“Дни арабов”** относится к доисламскому периоду (475-622) – то есть периоду невежества, в котором уходят корни арабской литературы.

Книга **“Айям аль араб” - как памятник арабской литературы джахилийского периода”** является первым художественным переводом и научно-исследовательским произведением, посвященным сборнику **“Айям аль араб”** в азербайджанском востоковедении.

В книге исследованы литературно-культурная среда и история изучения периода невежества, когда возник сборник **“Дни арабов”**.

Затем была разъяснена литературная роль сборника **“Дни арабов в эпоху невежества”** в истории арабской литературы и рассказано о возникновении эпоса арабской поэзии. Широко

описаны известные литературные рынки в сборнике “Дни арабов”. Была разъяснена неопенимая роль сборника “**Айям аль араб**” в широком распространении в арабском обществе, развитии в истории арабской литературы известных литературных рынков.

В частности, в книге был сделан художественный перевод с арабского языка на азербайджанский язык первой части «Дней арабов в эпоху невежества», был привлечен к научно-исследовательскому и художественному анализу.

В результате, благодаря художественному переводу и научному исследованию первой части произведения “**Айям аль араб**” с арабского языка на наш родной язык, была уточнена роль ценного сборника в арабской литературе.

"AYYAMU-L-ARAB" AS A MONUMENT IN THE PERIOD OF ARABIC LITERATURE'S IGNORANCE "

SUMMARY

"Days of the Arabs " is the oldest source of the period of Ignorance, which is considered to be the beginning of the literary and cultural heritage of the history of Arabic literature. It is also the most valuable cultural and historical monument of the time when Islam was founded. The work was first spread orally and began to take shape over the centuries. At the stage of formation and evolution, it was added to the text of literary and historical events, and the number of days was increased. began to be compiled by adding it to the text.

The main subject of the book is the first part of the two-part collection "Ayyamu-l-Arab" entitled "Days of the Arabs in the Age of Ignorance." As its name suggests, the first part of the Ayyam al-Arab collection dates back to pre-Islamic times (475-622), the period of ignorance, when Arabic literature had its roots.

The book "Ayyamu-l-arab" as a monument of Arabic literature" is the first work of literary translation and scientific research dedicated to the collection "Ayyamu-l-arab" in Azerbaijani oriental studies.

The book examines the literary and cultural environment and the history of research of the period when the collection "Ayyamu-l-arab" was created in the period of ignorance.

Then, the literary role of the collection "Ayyamu-l-arab" in the history of Arabic literature in the period of ignorance was clarified, and it was discussed that Arabic poetry formed the basis of the epic. There is a detailed description of the famous literary markets in the collection "Ayyamu-l-arab".

The irreplaceable role of the famous literary markets in the wide dissemination of the "Ayyamu-l-arab" collection in the Arab society and in the development of the history of Arabic literature has been clarified. In particular, the book provided an artistic translation of the first part of the work "Ayyamu-l-Arab" entitled "Days of the Arabs in the Age of Ignorance" from Arabic to Azerbaijani, involved in scientific research and artistic analysis.

As a result, the role of the valuable collection in Arabic literature was clarified thanks to the literary translation and scientific research of the first part of the work "Ayyamu-l-arab" from Arabic to our native language.

BAYRAMOVA LALƏ MƏZAHİR QIZI

**"ƏYYƏMU-L-ARAB"
CAHİLİYYƏ DÖVRÜ
ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ
ABİDƏSİ KİMİ**

Kompüter t rtib isi:
B dii t rtibat:

R na Seyid-Rzayeva
 lal  M mm d

Formatı: 60x84 ¹/₁₆
Həcmi: 22,5 ç.v.
Tirajı: 400
Qiyməti müqavilə əsasında

**Kitab MİHAN MMC tərəfindən hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.**